

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الحق الرحیم
علیه صاب

www. **Ghaemiyeh** .com
www. **Ghaemiyeh** .org
www. **Ghaemiyeh** .net
www. **Ghaemiyeh** .ir

میرزا عبداللہ افندی اصفہانی

ریاض العلماء حیات الفضلاء

جلد دوم

جلد دوم

ترجمہ

محمد باقر ستائری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ریاض العلماء و حیاض الفضلاء

نویسنده:

عبدالله بن عیسی بیگ افندی

ناشر چاپی:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۱	رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد ۲
۲۱	مشخصات كتاب
۲۲	اشاره
۲۴	فهرست مطالب
۴۷	«دامهٔ حرف هاء»
۴۷	شيخ ابو عبد الله حسين بن ابراهيم بن على قمى معروف به ابن خياط
۴۸	سيد حسين بن ابزر حسيني حلى
۴۸	شيخ امام أوحّد الدّين، حسين بن ابى الحسين بن ابو الفضل قزوینى
۴۸	سيد حسين بن ابى الحسن حسینی عاملی
۴۹	سيد حسين بن ابى الحسين موسى عاملی جبعی
۴۹	شيخ حسين بن ابى الحسن بن خلف كاشغرى ملقب به فضل
۵۰	شيخ نصير الدّين ابو عبد الله، حسين بن شيخ امام قطب الدّين ابو الحسين
۵۰	اديب رشيد الدّين، حسين بن ابى الحسين بن هموسه ورامینى
۵۰	شيخ رضى الدّين حسين بن ابى الرشيد، نيشابورى
۵۰	شيخ فقيه، مهذب الدّين ابو عبد الله حسين بن ابى الفرج بن رده نیلی
۵۱	شيخ ابو عبد الله، حسين بن احمد بن ابى مغیره
۵۱	شيخ رشيد الدّين، حسين بن ابو الفضل بن محمّد راوندى
۵۱	شيخ حسين بن ابو موسى بن محمّد مولى آل محمّد
۵۱	شيخ ابو عبد الله، حسين بن احمد بن جبران بغدادی
۵۲	شيخ ابو طيب، حسين بن احمد
۵۲	حسين بن احمد بن بكير صيرفى بغدادی تمار
۵۲	حاكم ابو على، حسين بن احمد بيهقى
۵۳	شيخ ابو عبد الله، حسين بن احمد بن حجاج، كاتب محتسب بغدادی

- ۷۲ شیخ حسین بن احمد بن حسین، جد مادری سید امام ضیاء الدین،
- ۷۲ شیخ ابو جعفر، حسین بن احمد بن رده
- ۷۳ شیخ حسین بن احمد سوراوی
- ۷۴ شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال
- ۷۶ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم، معروف به ابن
- ۷۶ شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه، نحوی امامی شیعی
- ۸۴ شیخ ابو طیب حسین بن احمد فقیه
- ۸۴ شیخ امین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال
- ۸۵ شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی
- ۸۵ شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن موسی بن هدیه
- ۸۶ سید قاضی امیر حسین
- ۸۸ ملا کمال الدین شیخ حسین
- ۸۸ شیخ ثقه ابو عبد الله حسین
- ۸۹ شیخ حسین بن ابراهیم قزوینی
- ۹۰ شیخ حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام مکتب
- ۹۰ شیخ حسین بن ابراهیم بن بابویه
- ۹۰ شیخ حسین بن ابراهیم گیلانی تنکابنی
- ۹۲ امیر نصیر الدین، حسین بن ابراهیم بن سلام الله حسینی
- ۹۲ ملا عز الدین، حسین استرآبادی
- ۹۳ سید نجم الدین، ابو عبد الله حسین بن اردشیر بن محمد طبری
- ۹۵ المولی الجلیل قاضی معز الدین حسین بن... اصفهانی
- ۹۷ شیخ ابو عبد الله حسین بن جبیر (جبیر) معروف به ابن جبیر
- ۹۹ شیخ ابو عبد الله، حسین بن جعفر بن محمد مخزومی
- ۱۰۰ حسین (بن) جعل متکلم بصری
- ۱۰۱ شیخ حسین بن حسام عاملی
- ۱۰۲ سید ابو محمد، حسین بن حسن بن احمد بن سلیمان حسینی غریفی

- ١٠٢ ----- شيخ حسين بن حسن بن بابويه قمى
- ١٠٢ ----- سيد تاج الدين، حسين بن حسن بن تاج الدين حسيني كيسكى
- ١٠٣ ----- شيخ حسين بن حسن بن حسين مؤدب
- ١٠٣ ----- شيخ حسين بن حسن عاملى مشغرى
- ١٠٣ ----- شيخ حسين بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد بن ظهير الدين
- ١٠٤ ----- شيخ حسين بن حسن بن خلف كاشغرى
- ١٠٥ ----- شيخ حسين بن حسن عاملى مشغرى
- ١٠٦ ----- شيخ ابو عبد الله، حسين بن حسن (حسين) بن على بن حسين بن
- ١٠٦ ----- شيخ ابو عبد الله، حسين بن حسن بن حسين بن على بن حسين بن
- ١٠٦ ----- حسين بن حسن بن محمد
- ١٠٦ ----- حسين بن حسن بن محمد بن موسى بن بابويه قمى
- ١٠٨ ----- شيخ حسين بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد، ظهير الدين بن
- ١٠٩ ----- حسين بن حسين مؤدب
- ١١٠ ----- سيد حسين حسيني عميدى
- ١١٠ ----- شيخ ابو عبد الله حسين بن حمدان حزينى جنبلانى
- ١١٢ ----- وزير جليل القدر و سيد خردمند، علاء الدين حسين بن صدر كبير
- ١٢١ ----- رئيس ابو عبد الله حسين بن محمد حلوانى
- ١٢٢ ----- شيخ امام ناصر الدين حسين بن محمد بن حمدان حمدانى قزوينى
- ١٢٢ ----- آقا حسين بن جمال الدين محمد خوانسارى
- ١٢٩ ----- شيخ عز الدين حسين بن حسام عينائى عاملى
- ١٣٠ ----- سيد حسين بن حسن بن شذقم حسيني مدنى
- ١٣٠ ----- شريف ابو القاسم حسين بن حسن، معروف به ابن اخى الكوكب
- ١٣٢ ----- سيد مجتهد ابو عبد الله حسين بن سيد ضياء الدين ابو تراب حسن بن
- ١٤٩ ----- سيد حسين بن حسين بن ابو الحسن موسى عاملى جيعى
- ١٤٩ ----- شيخ حسين بن شهاب الدين بن حسين بن محمد بن حسين بن حيدر
- ١٥٦ ----- سيد رفيع الدين حسين حسيني رضوى

- ۱۵۷ شیخ حسین بن متویه سندی
- ۱۵۷ شیخ ادیب، ابو عبد الله، حسین مؤدب قمی
- ۱۵۷ سید حسین مجتهد
- ۱۵۷ شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن ابی ذهابه طرابلسی
- ۱۵۸ شیخ ابو عبد الله، حسین بن محمد شناسی (اشناتی) رازی عدل
- ۱۵۸ شیخ حسین بن محمد بن حسن
- ۱۶۲ فقیه حسین بن محمد ریحانی
- ۱۶۲ فقیه، حسین بن محمد زینوآبادی
- ۱۶۲ مولی شمس الدین، حسین بن محمد شیرازی
- ۱۶۳ شیخ حسین بن محمد بن طحال
- ۱۶۳ مهذب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله بن رده نیلی
- ۱۶۴ شیخ اجل، حسین بن محمد بن علی صیرفی
- ۱۶۴ ابو عبد الله، حسین بن محمد بن عبد الوهاب بغدادی
- ۱۶۴ شیخ ابو المحاسن، حسین بن حسن جرجانی (گرگانی)
- ۱۶۵ شیخ رئیس ابو عبد الله حسین بن شیخ ابو القاسم، حسن بن حسین بن
- ۱۶۷ شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین مؤدب فقیه
- ۱۶۸ سید زاهد ابو عبد الله، حسین بن حسن بن زید بن محمد حسینی
- ۱۶۸ قاضی سدید الدین حسین بن حیدر بن ابراهیم
- ۱۶۸ سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی عاملی اصفهانی
- ۱۷۰ حسین بن خالویه نحوی
- ۱۷۰ شیخ حسین بن خزیمه
- ۱۷۱ ابو علی، حسین بن خشرم ملقب به سدید الدین
- ۱۷۱ سید حسین بن سید حیدر بن علی بن حیدر بن قمر حسینی کرکی
- ۱۷۲ امیر حسین بن روح الله، حسینی طیبی مشهور به صدر جهان
- ۱۷۲ مهذب الدین حسین بن رده
- ۱۷۴ شیخ فقیه، حسین بن رطبه سوراوی

- ۱۷۶ ----- شیخ رضی الدین، حسین مشهور به ابن راشد قطیفی
- ۱۷۶ ----- شیخ ابو عبد الله، حسین بن سفیان بزوفری
- ۱۷۷ ----- حکیم کمال الدین حسین شیرازی
- ۱۷۷ ----- سید امیر نصیر الدین، حسین شیرازی دشتکی
- ۱۷۷ ----- ملا حسین بن صدر الدین طولی آستارایی
- ۱۷۸ ----- حاج حسین بن صغانی
- ۱۷۹ ----- شیخ ابو عبد الله، حسین بن طاهر بن حسین صوری
- ۱۷۹ ----- شیخ ابو عبد الله، حسین بن طحال مقدادی
- ۱۷۹ ----- ابو منصور حسین بن عبد الجبار طوسی
- ۱۸۰ ----- جلال الدین، کمال الدین، حسین بن خواجه شرف الدین عبد الحق
- ۱۹۸ ----- شیخ عز الدین، حسین بن شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الدین محمد
- ۲۲۱ ----- شیخ عز الدین، حسین بن عبد العالی کرکی، پدرش شیخ علی بن
- ۲۲۲ ----- ملا امین الدین، حسین (یا حسن) بن عبد الغنی فتوحی اصفهانی
- ۲۲۳ ----- حسین بن عبد الوهاب
- ۲۳۱ ----- سید رضی الدین، حسین بن ابی الرضا عبد الله بن حسین بن علی
- ۲۳۱ ----- ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بن ابراهیم غضائری
- ۲۳۹ ----- ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن سهل سعدی قمی
- ۲۳۹ ----- ابو عبد الله حسین بن علی بصری
- ۲۴۰ ----- ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن علی واسطی
- ۲۴۲ ----- شیخ حسین بن عبید الله واسطی
- ۲۴۳ ----- سید شرف الدین ابو عبد الله، حسین بن علی بن ابراهیم بن محمد بن
- ۲۴۴ ----- سید رضی الدین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی الرضا حسینی
- ۲۴۴ ----- شیخ ابو عبد الله، حسین بن علی بن ابی سهل زینوآبادی
- ۲۴۴ ----- مؤید الدین، حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرابی
- ۲۴۴ ----- شیخ بهاء الدین حسین بن علی بن امیر کافوسی (قوسیئی)
- ۲۴۴ ----- شیخ ابو طیب حسین بن علی تمار

- ۲۴۴ سید حسین بن علی حسینی عاملی جعبی
- ۲۴۵ ابو عبد الله حسین بن علی بصری
- ۲۴۵ شمس الدین حسین بن علی بن حسین بن زهره حسینی حلبی
- ۲۴۵ شیخ حسین بن علی بن حسین بن علی بن حسین حاجبی شیعی
- ۲۴۶ سید حسین بن علی بن حسن بن شدقم مدنی
- ۲۴۶ شیخ حسین بن علی بن حسین بن محمّد بن ابی سروال اوالی هجری
- ۲۴۷ سید ابو عبد الله حسین بن سید مرتضی علی بن حسین موسوی
- ۲۴۷ شیخ حسین بن علی بن خضر بن صالح عاملی فرزلی
- ۲۴۸ شیخ حسین بن علی بن جمال الدین حماد بن ابو الحسین (ابو الخیر)
- ۲۵۰ ابو القاسم حسین بن علی بن حسین بن محمّد بن یوسف مغربی
- ۲۵۳ ابو عبد الله، حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی برادر
- ۲۵۷ سید علاء الدین حسین بن علی حسینی سبزواری
- ۲۵۷ شیخ حسین بن علی
- ۲۵۷ سید ابو عبد الله حسین بن علی بن داعی حسنی سیلکی
- ۲۵۸ ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بزوفری
- ۲۵۹ حسین بن علی بن سلیمان بحرانی
- ۲۵۹ شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن شیبان قزوینی
- ۲۶۱ حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری
- ۲۶۲ سید حسین بن علی بن عبد الله جعفری
- ۲۶۲ جمال الدین ابو الفتوح، حسین بن علی بن محمّد بن (حسین) بن احمد
- ۲۷۴ شیخ حسین بن علی بن محمّد حر عاملی مشغری
- ۲۷۴ شیخ حسین بن علی بن محمّد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی
- ۲۷۶ شیخ عزّ الدین حسین بن علی بن محمّد بن سودون شامی عاملی
- ۲۷۶ سید علاء الدین حسین بن علی بن مهدی حسینی
- ۲۷۷ شیخ حسین بن علی بن هند
- ۲۷۷ شیخ حسین بن فتونی عاملی

- ۲۷۷ ابو اسماعیل، حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی منشی
- ۲۸۴ شیخ موفق الدین حسین بن فتح واعظ بکرآبادی گرگانی
- ۲۸۴ سید حسین بن کمال الدین ابن ابزر حسینی حلبی (حلی)
- ۲۸۵ شیخ شهاب الدین حسین بن محمد بن علی میکالی
- ۲۸۵ سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی
- ۲۸۶ ملا حاج حسین بن محمد علی نیشابوری مکی
- ۲۸۷ قاضی سدید الدین ابو محمد حسین بن محمد قریب
- ۲۸۷ شیخ حسین بن محمد قمی
- ۲۸۸ ابو القاسم حسین بن محمد بن مفضل بن محمد معروف به راغب
- ۲۸۹ شیخ حسین بن محمد مقرئ
- ۲۸۹ شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه
- ۲۸۹ شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن نصر
- ۲۹۰ رئیس بهاء الدین حسین بن محمد ورشاهی
- ۲۹۰ شیخ حسین بن ابو الحسن محمد بن ابو محمد هارون بن موسی بن
- ۲۹۱ شیخ حسین بن محیی الدین بن عبد اللطیف بن ابو جامع عاملی
- ۲۹۱ سید عز الدین حسین بن مساعد حسینی حائری
- ۲۹۲ شیخ حسین بن مشرف عاملی عینائی
- ۲۹۳ شیخ حسین بن مطر جزایری
- ۲۹۳ شیخ محیی الدین ابو عبد الله حسین بن مظفر بن علی حمدانی قزوینی
- ۲۹۴ شیخ نصیر الدین حسین بن مفلح بن حسن صیمری
- ۲۹۷ مولانا حسین بن موسی اردبیلی استرآبادی
- ۲۹۷ شیخ عز الدین، حسین بن موسی عاملی نابلی (باپلی)
- ۲۹۸ حسین بن معین الدین
- ۲۹۸ سید عز الدین حسین بن منتهی بن حسین بن موسی بن علی حسینی
- ۲۹۹ شیخ حسین بن علاء الدین بن مظفر بن فخر الدین بن نصر الله قمی
- ۲۹۹ شیخ حسین بن موسی

- ۲۹۹ شیخ شرف الدین حسین بن نصیر الدین موسی بن عود
- ۳۰۰ ابو محمّد حسین بن موسی بن محمّد بن موسی بن ابراهیم بن موسی
- ۳۰۴ ملا کمال الدین حسین بن ملا مسعود کاشانی طبیب
- ۳۰۴ سید حسین مفتی اصفهان
- ۳۰۴ ملا کمال الدین حسین واعظ کاشفی سبزواری هروی بیهقی
- ۳۲۰ سید ابو عبد الله حسین بن هادی بن حسین حسینی شجری
- ۳۲۰ ابو عبد الله جمال الدین، حسین بن شیخ جمال الدین هبه الله بن حسین
- ۳۲۲ سید حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی
- ۳۲۲ ملا حاج حسین یزدی
- ۳۲۴ آمیرزا حکیم یزدی
- ۳۲۵ ابو فراس حمدان بن حمدان بن حارث بن ابو الغلاء سعید بن حمدان
- ۳۲۷ نجم الدین حمزه بن ابی الاغر (ابی الاعلی) حسینی
- ۳۲۷ شیخ شمس الدین، ابو یعلی حمزه بن ابو عبد الله غفاری بغدادی
- ۳۲۷ ملا حمزه اردبیلی
- ۳۲۸ سید ناصر الدین حمزه بن حمزه بن محمّد علوی حسینی
- ۳۲۹ سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حسینی افطسی
- ۳۲۹ شریف ابو یعلی حمزه بن زید بن حسین حسینی افطسی
- ۳۳۰ شیخ ابو طالب حمزه بن شهریار
- ۳۳۰ سید شاه قوام الدین حمزه شیرازی
- ۳۳۱ شیخ جلیل ابو یعلی حمزه بن عبد العزیز دیلمی
- ۳۳۱ سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری
- ۳۳۱ سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن ابی المحاسن زهره بن
- ۳۴۰ شیخ موفق الدین حمزه بن علی بن عبد الله، طوسی
- ۳۴۱ سید حمزه بن علی بن محمّد بن محسن علوی حسینی
- ۳۴۱ ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس
- ۳۴۴ شیخ ابو یعلی حمزه بن محمّد، معروف به سلار دیلمی

- ۳۴۴ سید حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن
- ۳۴۵ شیخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن محمد بن شهریار خازن
- ۳۴۶ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری
- ۳۴۷ ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری
- ۳۵۱ حمزه بن محمد علوی
- ۳۵۱ ابو یعلی حمزه بن محمد بن یعقوب الدهان
- ۳۵۲ شیخ حمید نجار
- ۳۵۲ شیخ حیدر بن ابو نصر جاجانی
- ۳۵۲ شیخ حیدر بن احمد بن حسن مقری
- ۳۵۲ شیخ موفق الدین حیدر بن بختیار بن حسن شنشنی
- ۳۵۲ سید حیدر بن علی بن حیدر بن علی علوی حسینی آملی مازندرانی
- ۳۶۳ سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی
- ۳۶۳ سید حیدر بن سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن
- ۳۶۴ سید حیدر بن سید علی بن نجم الدین بن محمد حسینی موسوی عاملی
- ۳۶۴ شیخ حاجی فخر الدین حیدر بن شرف الدین علی بن ابو علی محمد بن
- ۳۶۵ سید حیدر بن محمد حسینی
- ۳۶۶ ملا حیدر بن محمد خوانساری
- ۳۶۷ ملا ناصر الدین حیدر بن محمد شیرازی
- ۳۶۸ شیخ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی
- ۳۶۹ سید شمس الدین حیدر بن مرعش حسینی
- ۳۶۹ ملا حیدر بن نعمه الله طبسی
- ۳۷۰ ابو تراب حیدره بن اسامه خطیب
- ۳۷۰ اوحد الدین حیدر بن محمد جاسبی
- ۳۷۰ کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله حسینی
- ۳۷۳ «حرف خاء»
- ۳۷۳ شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود

- ۳۷۳ ----- خان میرزا بن وزیر کبیر معصوم بیک شهید
- ۳۷۴ ----- ملا خداوردی بن قاسم افشاری
- ۳۷۴ ----- امیر خسرو فیروز بن شاهور دیلمی
- ۳۷۵ ----- ملا خضر
- ۳۷۵ ----- شیخ خضر بن سعد خلیلی
- ۳۷۵ ----- ملا نجم الدین خضر فرزند شیخ شمس الدین محمد فرزند علی رازی
- ۳۷۹ ----- شیخ نجم الدین خضر بن محمد نعیم مطارآبادی
- ۳۷۹ ----- ملا خلف بن سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمد، ملقب
- ۳۹۴ ----- شیخ خلیفه بن ابو اللحیم شهید
- ۳۹۴ ----- شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود
- ۳۹۴ ----- وزیر خلیفه سلطان حسینی
- ۳۹۴ ----- سید صفی الدین خلیفه علوی جعفری شرفشاهی
- ۳۹۵ ----- شیخ اقدم ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد بن عمرو بن تمیم یحمدی
- ۴۰۸ ----- ابو الربیع خلیل بن اوفی شامی عاملی
- ۴۱۰ ----- سید جلیل امیر خلیل الله تونی اصفهانی
- ۴۱۱ ----- شیخ خلیل بن ظفر بن خلیل اسدی
- ۴۱۱ ----- ملا خلیل بن غازی قزوینی
- ۴۲۰ ----- شیخ خیر الدین بن عبد الرزاق بن مکی بن عبد الرزاق بن ضیاء الدین
- ۴۲۱ ----- شیخ خیر الدین یحیی فقیه
- ۴۲۲ ----- «حرف دال»
- ۴۲۲ ----- سید ابو الخیر داعی بن رضا بن محمد علوی حسینی (حسینی)
- ۴۲۲ ----- شیخ ابو العلاء داعی بن ظفر بن علی حمدانی قزوینی
- ۴۲۲ ----- داعی بن مهدی بن احمد بن زید بن یحیی
- ۴۲۲ ----- سید ابو الفضل داعی بن علی بن حسن حسینی سروی
- ۴۲۴ ----- سید ابو محمد داعی بن مهدی بن جعد (جعفر) بن محمد بن عبد الله
- ۴۲۴ ----- شیخ داود بن ابو شافین بحرینی

- ٤٢٥ بهاء الدّین داود بن ابو الفرج علوی حسینی
- ٤٢٥ داود بن احمد بن داود بن داود نعمانی
- ٤٢٦ شیخ ابو سلیمان داود بن محمّد بن داود جاستی
- ٤٢٦ شیخ داود بن یوسف بن محمّد بن عیسی بحرانی اوالی
- ٤٢٦ ملا کمال الدّین درویش محمّد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی
- ٤٢٩ ملا درویش محمّد استرآبادی
- ٤٣٠ شیخ درویش محمّد بن حسن عاملی
- ٤٣٠ سید امیر دوست محمّد حسینی استرآبادی
- ٤٣١ سید دولت شاه بن امیر علی بن شرف شاه حسینی ابهری
- ٤٣١ دیک الجن
- ٤٣١ دینار الخصی
- ٤٣٢ «حرف ذال»
- ٤٣٢ سید ذو الفقار بن ابو الشرف بن طالب کیا حسنی
- ٤٣٢ سید عزّ الدّین ذو الفقار بن ابی طاهر بن خلیفه الجعفری شرفشاهی
- ٤٣٣ سید ذو الفقار بن کامروز حسینی
- ٤٣٣ سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد حسینی مروزی
- ٤٣٤ سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی
- ٤٣٨ سید ذو المناقب بن طاهر بن ابو المناقب حسینی رازی
- ٤٣٩ «حرف راء»
- ٤٣٩ شیخ نصیر الدّین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن ابراهیم بحرانی
- ٤٤٠ شیخ موفق راشد بن محمّد بن عبد الملک
- ٤٤٠ ملا رجب
- ٤٤٠ ملا رجبعلی بن میرزا تبریزی اصفهانی
- ٤٤٥ ربیع بن خیثم
- ٤٤٥ ربیع بن خثیم بن عایذ
- ٤٧٣ رضی الدّین رجب بن محمّد بن رجب برسی

- سید امیر رحمہ اللہ فتال نجفی ۴۸۴
- شیخ ابو محمد رزق بن عبد الوہاب بن عبد العزیز بن حارث تمیمی ۴۸۵
- شیخ رشید الدین شیخ ابراہیم اصفہانی ۴۸۵
- سید کمال الدین رضا بن ابی زید بن ہبہ اللہ حسینی ابہری نزیل ورامین ۴۸۵
- سید ابو الفضائل رضا بن ابی طاہر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب ۴۸۵
- ملا رضا قلی اصفہانی ۴۸۶
- سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاہر حسینی ۴۸۷
- سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفہ الجعفری ارمی ۴۸۷
- سید رضا بن امیرکا حسینی مرعشی ۴۸۸
- سید ابو الفضائل رضا بن داعی بن احمد حسینی عقیقی مشہدی ۴۸۸
- شیخ اجل سعید الدین رضی بغدادی ۴۸۸
- امیر قوام الدین محمد اصفہانی ۴۸۹
- سید رضی بن احمد بن رضی حسینی نیشاپوری ۴۹۰
- سید رضی بن سید حسن بن محیی الدین عاملی شامی مکی ۴۹۰
- آقا رضی بن آقا حسین خوانساری ۴۹۱
- سید رضی شیرازی ۴۹۱
- سید رضی بن عبد اللہ بن علی جعفری ۴۹۱
- سید عماد الدین رضی بن مرتضیٰ بن منتہیٰ حسینی مرعشی ۴۹۱
- مولانا آقا رضی قزوینی ۴۹۱
- ملا روح اللہ حافظ ۴۹۲
- امیر روح الامین نائینی ۴۹۲
- شیخ ابو محمد ریحان بن عبد اللہ حبشی ۴۹۲
- امیر روح اللہ بن امیرزا شرف بن قاضی جہان حسینی قزوینی سیفی ۴۹۳
- «حرف زاء» ۴۹۴
- شیخ زادان بن محمد بن زادان ۴۹۴
- زرینکم بن ایزدداد بن منوچہر ۴۹۴

- ۴۹۴ شیخ شمس الدین زنگی بن رشید نیشابوری
- ۴۹۵ سید زهره بن حسن حسینی علوی حلبی
- ۴۹۵ سید ابو القاسم زید بن اسحاق جعفری
- ۴۹۶ سید ابو الحسین زید بن اسماعیل بن محمد حسینی
- ۴۹۶ شیخ ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی
- ۴۹۸ شریف ابو الحسین زید بن جعفر علوی محمّدی
- ۴۹۹ سید ابو الفضل زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی عباسی
- ۴۹۹ شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی
- ۴۹۹ سید جلیل شهید ابو الحسین زید بن علی بن الحسین بن علی بن
- ۴۹۹ اشاره
- ۵۲۶ روایت صدوق در عیون اخبار الرضا در مورد خروج زید
- ۵۴۴ حدیث خزار
- ۵۶۲ سید ابو محمد زید بن علی بن الحسین حسینی
- ۵۶۴ زید النار
- ۵۶۵ شیخ ابو الغلاء زید بن علی بن منصور بن علی راوندی
- ۵۶۶ سید زید بن مانکدیم بن ابو الفضل علوی حسینی
- ۵۶۶ زید بن محمد بن جعفر، معروف به ابن ابی الیاس کوفی
- ۵۶۶ زید بن محمد حلقی
- ۵۶۷ شیخ نجیب الدین زیدان بن ابی دلف کلینی
- ۵۶۷ شریف نقیب ابو الحسن زید بن ناصر علوی
- ۵۶۸ زید مجنون مصری
- ۵۶۸ سید ابو الحسین زین بن اسماعیل حسینی
- ۵۶۸ سید زین بن داعی حسینی
- ۵۶۹ شیخ زین الدین بن حسام عاملی عینائی
- ۵۶۹ شیخ شهید زین الدین بن شیخ نور الدین علی بن احمد بن شیخ
- ۵۶۹ اشاره

- ٥٨٩ ----- قصه رؤىاى شيخ محمد جبانى
- ٦٠٣ ----- شيخ زين الدين بن على بن فاضل مازندرانى غروى
- ٦٠٤ ----- شيخ زين الدين بن على فقعانى عاملى
- ٦٠٤ ----- شيخ زين الدين بن شيخ على بن شيخ محمد بن شيخ حسن بن شيخ
- ٦٠٤ ----- شيخ زين الدين بن فروخ نجفى
- ٦٠٥ ----- شيخ اجل زين الدين بن محمد بن حسن بن شيخ زين الدين شهيد ثانى
- ٦١٥ ----- شيخ زين العابدين بن حسن بن على بن محمد حر عاملى مشغرى
- ٦١٨ ----- شيخ زين الدين بن شيخ شمس الدين محمد بن على بن حسن تولينى
- ٦١٩ ----- شيخ زين الدين بن محمد بن قاسم بزهى
- ٦٢٠ ----- شيخ زين الدين بياضى
- ٦٢٠ ----- شيخ زين الدين بن يونس عاملى
- ٦٢٠ ----- ملا زين العابدين تبريزى
- ٦٢٠ ----- شيخ زين الدين بن على بن احمد بن محمد بن على بن جمال الدين
- ٦٢١ ----- سيد امير زين العابدين حسينى خادم
- ٦٢٢ ----- سيد امير زين العابدين بن عبد الحى موسى
- ٦٢٢ ----- امير زين العابدين نقيب حسينى
- ٦٢٣ ----- سيد زين العابدين بن على (بن سعيد) سيد اباى عبد الله حسين بن
- ٦٢٣ ----- شيخ زين الدين تولينى
- ٦٢٤ ----- سيد زين العابدين سيد نور الدين على بن سيد على بن حسين بن
- ٦٢٥ ----- شيخ زين العابدين بن محمد بن احمد بن سليمان عاملى نباطى
- ٦٢٥ ----- سيد سند شهيد امير زين العابدين بن نور الدين بن مراد بن على بن
- ٦٢٧ ----- زيد زراد و زيد نرسى
- ٦٣٩ ----- «حرف سين»
- ٦٣٩ ----- شيخ ابو يعلا سالار بن عبد العزيز ديلمى
- ٦٣٩ ----- شيخ امام سعيد فقيه معين الدين سالم بن بدران بن على مصرى مازنى
- ٦٤٢ ----- شيخ سالم بن قيادويه

- ۶۴۳ شیخ سدید الدین سالم بن عزیزه
- ۶۴۳ شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی
- ۶۴۴ شیخ سدید الدین بن مطهر حلی
- ۶۴۴ ملا ضیاء الدین سدید گرگانی
- ۶۴۵ شیخ معین الدین ابو المکارم سعد بن ابی طالب بن عیسی متکلم رازی،
- ۶۴۵ شیخ سعد اربلی
- ۶۴۵ شیخ ابو المعالی سعد بن حسن بن حسین بن بابویه
- ۶۴۶ شیخ ابو الفتح (ابو الفتح) سعد بن سعید بن مسعود یزاز حنیفی
- ۶۴۶ شیخ ابو القاسم سعد بن شیخ ابو الیقظان عمار بن یاسر، سامحه الله
- ۶۴۶ شیخ سعد بن وهب بن احمد بن علی بن حسین بن سلمان دهقان
- ۶۴۷ شیخ سعد بن نصر
- ۶۴۷ شیخ ابو غالب سعید بن محمد
- ۶۴۷ شیخ سعید حلی
- ۶۴۸ شیخ ابو غالب سعید بن محمد بن احمد تقفی کوفی
- ۶۴۹ شیخ سعید بن منصور
- ۶۵۰ شیخ ابو النجیب سعید بن محمد بن ابی بکر حمامی
- ۶۵۰ شیخ ابو الفرج سعید بن ابی الرجاء صیرفی اصفهانی
- ۶۵۰ شیخ ابو عمرو سعید بن عمرو
- ۶۵۱ شیخ امام فقیه، قطب الدین، ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن
- ۶۷۶ شیخ سلار بن حبیبش بغدادی
- ۶۷۷ شیخ ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی طبرستانی
- ۶۸۵ شیخ ابو الخیر سلامه بن ذکاء موصلی حرانی
- ۶۸۶ شیخ ثقه، نظام الدین ابو عبد الله (ابو الحسن) سلمان بن حسن بن سلمان
- ۶۹۳ شیخ سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی
- ۶۹۴ شیخ ابو عبد الله سلیمان حسین (حسن) بن محمد صهرشتی
- ۶۹۵ شیخ سلیمان بن عصفور بحرانی درازی

- ۶۹۵ ----- شیخ سلیمان بن علی بحرانی شاخوری
- ۶۹۶ ----- شیخ سلیمان بن محمد صیداوی عاملی
- ۶۹۶ ----- شیخ سلیمان بن محمد عینائی عاملی
- ۶۹۶ ----- سید معین الدین سیف النبی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی
- ۶۹۶ ----- ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی
- ۶۹۸ ----- ملا سلطان حسین بن ملا سلطان محمد استرآبادی
- ۶۹۹ ----- ملا سلطان محمد صدقی استرآبادی
- ۷۰۰ ----- شیخ ابو محمد سهل بن عبد الرحمن بن محمد سراج نیشابوری زاهد
- ۷۰۱ ----- سید سلطان صدر بن غیاث الدین محمد رضوی
- ۷۰۱ ----- ملا سلطان محمود بن غلام علی طبسی مشهدی
- ۷۰۴ ----- درباره مرکز

مشخصات کتاب

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد دوم / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ۶ج.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج.۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج.۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فایا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء

تأليف عبدالله افندى اصفهاني؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۲

فهرست مطالب

«ادامه حرف حاء»

حسین بن ابراهیم بن علی قمی ۱۱

حسین بن ابزر حسینی ۱۲

حسین بن ابی الحسین قزوینی ۱۲

حسین بن ابی الحسن حسینی ۱۲

حسین بن ابی الحسین موسوی ۱۳

حسین بن ابی الحسن کاشغری ۱۳

حسین بن قطب الدّین راوندی ۱۴

حسین بن ابی الحسین ورامینی ۱۴

حسین بن ابی الرشید نیشابوری ۱۴

حسین بن ابی الفرج بن رده نیلی ۱۴

حسین بن احمد بن ابی مغیره ۱۵

حسین بن ابی الفضل راوندی ۱۵

حسین بن ابی موسی بن محمّد ۱۵

حسین بن احمد بغدادی ۱۵

حسین بن احمد، ابو الطیب ۱۶

حسین بن احمد صیرفی ۱۶

حسین بن احمد بیهقی ۱۶

حسین بن احمد، ابن الحجاج ۱۷

حسین بن احمد بن حسین ۳۴

حسین بن احمد بن رده ۳۴

حسین بن احمد سوراوی ۳۵

حسین بن احمد مقدادی ۳۶

حسین بن احمد، ابن قاروره ۳۸

حسین بن احمد بن خالویه ۳۸

حسین بن احمد فقیه ۴۶

حسین بن احمد بن طحال مقدادی ۴۶

حسین بن احمد بوشنجی ۴۷

حسین بن احمد بن موسی ۴۷

حسین، سید قاضی ۴۸

حسین، ملا کمال الدین ۵۰

حسین، ابو عبد الله ۵۰

حسین بن ابراهیم قزوینی ۵۱

حسین بن ابراهیم مکتب ۵۲

حسین بن ابراهیم بن بابویه ۵۲

حسین بن ابراهیم گیلانی ۵۲

حسین بن ابراهیم حسینی ۵۴

حسین، ملا عزّ الدین استرآبادی ۵۴

حسین بن اردشیر طبری ۵۵

حسین، معز الدّین اصفهانی ۵۷

حسین بن جبر ۵۹

حسین بن جعفر مخزومی ۶۱

ص: ۳

حسین بن جعل بصری ۶۲

حسین بن حسام عاملی ۶۳

حسین بن حسن غریفی ۶۴

حسین بن حسن قمی ۶۴

حسین بن حسن حسینی ۶۴

حسین بن حسن مؤدب ۶۵

حسین بن حسن عاملی ۶۵

حسین بن حسن عینائی ۶۵

حسین بن حسن کاشغری ۶۶

حسین بن حسن مشغری ۶۷

حسین بن حسن بن علی قمی ۶۸

حسین بن حسن بن حسین قمی ۶۸

حسین بن حسن بن محمّد ۶۸

حسین بن حسن بن محمّد قمی ۶۸

حسین بن حسن ظهیری ۷۰

حسین بن حسین مؤدب ۷۱

حسین حسینی عمیدی ۷۲

حسین بن حمدان حضینی ۷۲

حسین بن صدر کبیر ۷۴

حسین بن محمّد حلوانی ۸۳

حسین بن محمد حمدانی ۸۴

حسین بن جمال الدین خوانساری ۸۴

حسین بن حسام عیناثری ۹۱

حسین بن حسن بن شوقم مدنی ۹۲

حسین بن حسن، ابن اخی الکوکب ۹۲

حسین بن ضیاء الدین کرکی اردبیلی ۹۴

حسین بن حسین عاملی جبعی ۱۱۱

حسین بن شهاب الدین کرکی عاملی ۱۱۱

حسین حسینی رضوی ۱۱۸

حسین بن متویه سندی ۱۱۹

حسین مؤدب قمی ۱۱۹

حسین مجتهد ۱۱۹

حسین بن محمد طرابلسی ۱۱۹

حسین بن محمد شناسی ۱۲۰

حسین بن محمد بن حسن ۱۲۰

حسین بن محمد ریحانی ۱۲۴

حسین بن محمد زینوآبادی ۱۲۴

حسین بن محمد شیرازی ۱۲۴

حسین بن محمد بن طحال ۱۲۵

حسین بن محمد نیلی ۱۲۵

حسین بن محمّد صیرفی ۱۲۶

حسین بن محمّد بغدادی ۱۲۶

حسین بن حسن جرجانی ۱۲۶

حسین بن ابی القاسم قمی ۱۲۷

حسین بن حسن مؤدب فقیہ ۱۲۹

حسین بن حسن جرجانی فصی ۱۳۰

حسین بن حیدر بن ابراہیم ۱۳۰

حسین بن حیدر حسینی کرکی ۱۳۰

حسین بن خالویہ نحوی ۱۳۲

حسین بن خزیمہ ۱۳۲

حسین بن خشرم، سدید الدین ۱۳۳

حسین بن سید حیدر کرکی عاملی ۱۳۳

ص: ۴

حسین بن روح اللہ صدر جهان ۱۳۴

حسین بن رده، مہذب الدین ۱۳۴

حسین بن رطبہ سوراوی ۱۳۶

حسین بن راشد قطیفی ۱۳۸

حسین بن سفیان بزوفری ۱۳۸

حسین، کمال الدین شیرازی ۱۳۹

حسین، نصیر الدین شیرازی ۱۳۹

حسین بن صدر الدین طولی ۱۳۹

حسین بن صغانی ۱۴۰

حسین بن طاهر صوری ۱۴۱

حسین بن طحال مقدادی ۱۴۱

حسین بن عبد الجبار طوسی ۱۴۱

حسین بن خواجہ الہی اردبیلی ۱۴۲

حسین بن عبد الصمد عاملی جبعی ۱۶۰

حسین بن عبد العالی کرکی ۱۸۲

حسین بن عبد الغنی، شاہ ملا ۱۸۳

حسین بن عبد الوہاب ۱۸۴

حسین بن ابی الرضا حسینی ۱۹۲

حسین بن احمد غضائری ۱۹۲

حسین بن عبید اللہ سعدی ۲۰۰

حسین بن علی بصری، ابو عبد الله ۲۰۰

حسین بن عبید الله واسطی، ابو عبد الله ۲۰۱

حسین بن عبید الله واسطی ۲۰۳

حسین بن علی بن زهره حلبی ۲۰۴

حسین بن علی مرعشی ۲۰۵

حسین بن علی زینوآبادی ۲۰۵

حسین بن علی طغرای ۲۰۵

حسین بن علی کاقوسی ۲۰۵

حسین بن علی تمار ۲۰۵

حسین بن علی حسینی عاملی ۲۰۵

حسین بن علی بصری ۲۰۶

حسین بن علی بن زهره حسینی حلبی ۲۰۶

حسین بن علی طبری هوسم ۲۰۶

حسین بن علی شدقم مدنی ۲۰۷

حسین بن علی اوالی ۲۰۷

حسین بن سید مرتضی موسوی ۲۰۸

حسین بن علی عاملی فرزلی ۲۰۸

حسین بن علی لیثی ۲۰۹

حسین بن علی مغربی ۲۱۱

حسین بن علی بن بابویه قمی ۲۱۴

حسین بن علی حسینی سیزواری ۲۱۸

حسین بن علی ۲۱۸

حسین بن علی سیلقی ۲۱۸

حسین بن علی بن سفیان بزوفری ۲۱۹

حسین بن علی بحرانی ۲۲۰

حسین بن علی قزوینی ۲۲۰

حسین بن علی تمیمی ۲۲۲

حسین بن علی جعفری ۲۲۳

حسین بن علی خزاعی نیشابوری ۲۲۳

حسین بن علی عاملی مشغری ۲۳۵

حسین بن علی بن زین الدین ۲۳۵

حسین بن علی عاملی میسی ۲۳۷

ص: ۵

حسین بن علی بن مهدی حسینی ۲۳۷

حسین بن علی بن هند ۲۳۸

حسین بن فتونی عاملی ۲۳۸

حسین بن علی اصفهانی منشی ۲۳۸

حسین بن فتح بکرآبادی ۲۴۵

حسین بن کمال الدین حلبی ۲۴۵

حسین بن محمد میکالی ۲۴۶

حسین بن محمد موسوی عاملی ۲۴۶

حسین بن محمد نیشابوری مکی ۲۴۷

حسین بن محمد قریب ۲۴۸

حسین بن محمد قمی ۲۴۸

حسین بن محمد راغب اصفهانی ۲۴۹

حسین بن محمد مقرئ ۲۵۰

حسین بن محمد بن موسی، ابو عبد الله ۲۵۰

حسین بن محمد، ابو محمد ۲۵۰

حسین بن محمد ورشاهی ۲۵۱

حسین بن ابی الحسن تلکبری ۲۵۱

حسین بن محیی الدین عاملی ۲۵۲

حسین بن مساعد حسینی ۲۵۲

حسین مشرف عاملی عینائی ۲۵۳

حسین بن مطر جزائری ۲۵۴

حسین بن مظفر حمدانی ۲۵۴

حسین بن مفلح صیمری ۲۵۵

حسین بن موسی اردبیلی ۲۵۸

حسین بن موسی عاملی نابلی ۲۵۸

حسین بن معین الدّین ۲۵۹

حسین بن منتهی حسینی ۲۵۹

حسین بن علاء الدّین قمی ۲۶۰

حسین بن موسی ۲۶۰

حسین بن نصیر الدّین، شرف الدّین ۲۶۰

حسین بن موسی موسوی ۲۶۱

حسین بن ملا مسعود کاشانی ۲۶۵

حسین مفتی اصفهانی ۲۶۵

حسین واعظ کاشفی ۲۶۵

حسین بن هادی حسینی شجری ۲۸۱

حسین بن جمال الدّین سوراوی ۲۸۱

حسین بن یحیی حسینی ۲۸۳

حسین یزدی ۲۸۳

حکیم یزدی ۲۸۵

حمدان بن حمدان حمدانی ۲۸۶

حمزه ابن ابى الاغر حسینی ۲۸۸

حمزه بن ابی عبد اللہ غفاری ۲۸۸

حمزه اردبیلی ۲۸۸

حمزه بن حمزه علوی ۲۸۹

حمزه بن زهره حسینی ۲۹۰

حمزه بن زید حسینی ۲۹۰

حمزه بن شهریار ۲۹۱

حمزه شیرازی ۲۹۱

حمزه بن عبد العزیز دیلمی ۲۹۲

حمزه بن عبد اللہ جعفری ۲۹۲

حمزه بن علی حسینی حلبی ۲۹۲

حمزه بن علی طوسی ۳۰۱

ص: ۶

حمزه بن علی علوی ۳۰۲

حمزه بن قاسم، ابو یعلیٰ ۳۰۲

حمزه بن محمد سلار دیلمی ۳۰۵

حمزه بن محمد بن احمد ۳۰۵

حمزه بن محمد خازن ۳۰۶

حمزه بن محمد جعفری، ابو طالب ۳۰۷

حمزه بن محمد جعفری، ابو یعلیٰ ۳۰۸

حمزه بن محمد علوی ۳۱۲

حمزه بن محمد الدهان ۳۱۲

حمید نجار ۳۱۳

حیدر بن ابی نصر جاجانی ۳۱۳

حیدر بن احمد مقری ۳۱۳

حیدر بن بختیار شنشنی ۳۱۳

حیدر بن علی صوفی آملی ۳۱۳

حیدر بن علی علوی حسینی ۳۲۴

حیدر بن نور الدین موسوی ۳۲۴

حیدر بن علی سکیکی ۳۲۵

حیدر بن شرف الدین بیهقی ۳۲۵

حیدر بن محمد حسینی ۳۲۶

حیدر بن محمد خوانساری ۳۲۷

حیدر بن محمد شیرازی ۳۲۸

حیدر بن محمد سمرقندی ۳۲۹

حیدر بن مرعش حسینی ۳۳۰

حیدر بن نعمه الله طوسی ۳۳۰

حیدر بن اسامه خطیب ۳۳۱

حیدر بن محمد جاسبی ۳۳۱

حیدر بن محمد، کمال الدین حسینی ۳۳۱

«حرف خاء»

خلف بن عبد الملک بن مسعود ۳۳۴

خان میرزا بن وزیر معصوم بیک ۳۳۴

خداوردی بن قاسم افشاری ۳۳۵

خسرو فیروز بن شاهر دیلمی ۳۳۵

خضر، ملا ۳۳۶

خضر بن سعد خلیلی ۳۳۶

خضر بن شمس الدین رازی جبرودی ۳۳۶

خضر بن محمد مطار آبادی ۳۴۰

خلف بن عبد المطلب، مهدی موسوی ۳۴۰

خلیفه بن ابی اللحیم شهید ۳۵۵

خلف بن عبد الملک بن مسعود ۳۵۵

خلیفه سلطان حسینی ۳۵۵

خليفة علوى جعفرى ٣٥٥

خليل بن احمد يحمدي ازدي ٣٥٦

خليل بن اوفى شامى ٣٦٩

خليل الله تونى اصفهانى ٣٧١

خليل بن ظفر اسدى ٣٧٢

خليل بن غازى قزوینى ٣٧٢

خير الدين بن عبد الرزاق عاملى ٣٨١

خير الدين يحيى فقيه ٣٨٢

«حرف دال»

داعى بن رضا علوى ٣٨٣

داعى بن ظفر حمدانى ٣٨٣

داعى بن مهدى بن احمد ٣٨٣

ص:٧

داعی بن علی سروی ۳۸۳

داعی بن مهدی علوی عمری ۳۸۵

داود بن ابی شافین بحرینی ۳۸۵

داود بن ابی الفرج علوی ۳۸۶

داود بن احمد نعمانی ۳۸۶

داود بن محمد جاستی ۳۸۷

داود بن یوسف بحرانی ۳۸۷

درویش محمد بن شیخ حسن نظری ۳۸۷

درویش محمد استرآبادی ۳۹۰

درویش محمد بن حسن عاملی ۳۹۱

دوست محمد حسینی استرآبادی ۳۹۱

دولت شاه بن امیر علی حسینی ۳۹۲

دیک الجن ۳۹۲

دینار الخصی ۳۹۲

«حرف ذال»

ذو الفقار بن ابو الشرف کیا حسینی ۳۹۳

ذو الفقار بن ابی طاهر شرفشاهی ۳۹۳

ذو الفقار بن کامروز حسینی ۳۹۴

ذو الفقار بن محمد حسینی مروزی ۳۹۴

ذو الفقار بن معبد حسینی ۳۹۵

ذو المناقب بن طاهر حسینی رازی ۳۹۹

«حرف راء»

راشد بن ابراهیم بحرانی ۴۰۰

راشد بن محمد بن عبد الملک ۴۰۱

رجب، ملا ۴۰۱

رجبعلی بن میرزا تبریزی ۴۰۱

ربیع بن خثیم ۴۰۶

ربیع بن خثیم بن عاید ۴۰۶

رجب بن محمد برسی ۴۳۴

رحمه الله قتال ۴۴۵

رزق بن عبد الوهاب تمیمی ۴۴۶

رشید الدین اصفهانی ۴۴۶

رضا بن ابی زید حسینی ابهری ۴۴۶

رضا بن ابو طاهر حسینی نقیب ۴۴۶

رضا قلی اصفهانی ۴۴۷

رضا بن ابی طاهر حسینی ۴۴۸

رضا بن احمد جعفری ارمی ۴۴۸

رضا بن امیر کا حسینی ۴۴۹

رضا بن داعی حسینی عقیقی ۴۴۹

رضی بغدادی ۴۴۹

امیر قوام الدین محمد اصفهانی ۴۵۰

رضی بن احمد حسینی ۴۵۱

رضی بن سید حسن عاملی ۴۵۱

رضی بن آقا حسین خوانساری ۴۵۲

رضی شیرازی ۴۵۲

رضی بن عبد الله جعفری ۴۵۲

رضی بن مرتضی حسینی ۴۵۲

رضی قزوینی ۴۵۲

روح الله حافظ، ملا ۴۵۳

روح الامین نائینی ۴۵۳

ریحان بن عبد الله حبشی ۴۵۳

روح الله بن آمیرزا حسینی ۴۵۴

ص: ۸

زادان بن محمّد بن زادان ۴۵۵

زرینکم بن ایزد داد ۴۵۵

زنگی بن رشید نیشابوری ۴۵۵

زهره بن حسن حسینی ۴۵۶

زید بن اسحاق جعفری ۴۵۶

زید بن اسماعیل حسینی ۴۵۷

زید بن حسن بیهقی ۴۵۷

زید بن جعفر علوی ۴۵۹

زید بن شروانشاه علوی ۴۶۰

زید بن حسین بیهقی ۴۶۰

زید بن علی بن الحسین علیه السّلام ۴۶۰

زید بن علی بن الحسین حسینی ۵۲۳

زید النار ۵۲۵

زید بن علی بن منصور ۵۲۶

زید بن مانکدیم ۵۲۷

زید بن محمّد، ابن ابی الیاس کوفی ۵۲۷

زید بن محمّد حلّقی ۵۲۷

زیدان بن ابی دلف کلینی ۵۲۸

زید بن ناصر علوی ۵۲۸

زيد مجنون مصرى ٥٢٩

زين بن اسماعيل حسيني ٥٢٩

زين بن داعى حسيني ٥٢٩

زين الدين بن حسام عاملى ٥٣٠

زين الدين بن نور الدين، ابن حجت ٥٣٠

زين الدين بن على مازندراني ٥٦٤

زين الدين بن على فقعاني ٥٦٥

زين الدين بن على بن محمد ٥٦٥

زين الدين بن فروخ نجفي ٥٦٥

زين الدين بن محمد عاملى ٥٦٦

زين العابدين بن حسن عاملى ٥٧٣

زين الدين بن شمس الدين توليني ٥٧٥

زين الدين بن محمد بزهي ٥٧٦

زين الدين بياضى ٥٧٧

زين الدين بن يونس عاملى ٥٧٧

زين العابدين تبريزى ٥٧٧

زين الدين بن على بن احمد، شهيد ثانى ٥٧٧

زين العابدين حسيني خادم ٥٧٨

زين العابدين بن عبد الحى موسى ٥٧٩

زين العابدين نقيب حسيني ٥٧٩

زين العابدين بن علي موسى ٥٨٠

زين الدين توليني ٥٨٠

زين العابدين علي بن علي عاملي ٥٨١

زين العابدين بن محمد عاملي ٥٨٢

زين العابدين بن نور الدين كاشي ٥٨٢

زيد زراد و زيد نرسي ٥٨٤

«حرف سين»

سالار بن عبد العزيز ديلمى ٥٩٦

سالم بن بدران مازنى ٥٩٦

سالم بن قبادويه ٥٩٩

سالم بن عزيزه ٦٠٠

سالم بن محفوظ سوراوى ٦٠٠

ص:٩

سدید الدّین مطهر حلّی ۶۰۱

سدید گرگانی ۶۰۱

سعد بن ابی طالب، نجیب ۶۰۲

سعد اربلی ۶۰۲

سعد بن حسن بن حسین ۶۰۲

سعد بن سعید حنیفی ۶۰۳

سعد بن ابو یقظان ۶۰۳

سعد بن وهب دهقان ۶۰۳

سعد بن نصر ۶۰۴

سعید بن محمّد ۶۰۴

سعید حلّی ۶۰۴

سعید بن محمّد ثقفی ۶۰۵

سعید بن منصور ۶۰۶

سعید بن محمّد حمّامی ۶۰۷

سعید بن ابی الرجاء صیرفی ۶۰۷

سعید بن عمرو، ابو عمرو ۶۰۷

سعید بن هبه الله راوندی ۶۰۸

سلّار بن حبیبش بغدادی ۶۳۳

سلّار بن عبد العزیز دیلمی ۶۳۴

سلامه بن ذکاء موصلی ۶۴۲

سلمان بن حسن بن صهرشتی ۶۴۳

سلیمان بن حسین عاملی ۶۵۰

سلیمان بن حسین صهرشتی ۶۵۱

سلیمان بن عصفور بحرانی ۶۵۲

سلیمان بن علی بحرانی ۶۵۲

سلیمان بن محمد صیداوی ۶۵۳

سلیمان بن محمد عینائی ۶۵۳

سیف النبی بن منتهی حسینی ۶۵۳

سلطان حسین یزدی ۶۵۳

سلطان حسین استرآبادی ۶۵۵

سلطان محمد صدقی ۶۵۶

سهل بن عبد الرحمن نیشابوری ۶۵۷

سلطان صدر بن غیاث الدین رضوی ۶۵۸

سلطان محمود بن غلام علی طبسی ۶۵۸

ص: ۱۰

الحمد لله المقدّس بكمالهِ والصلاه و السّلام على محمّد و آله

ترجمه مجلد دوم کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء را، پس از ترجمه مجلد اول آن با کمترین بضاعت آغاز می کنم و از خدای متعال و اولیای طاهرین او برای اتمام آن و سایر مجلدات، استمداد می جویم.

و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی یکشنبه ۳ جمادی الاولی ۱۴۰۵ هجری

«ادامه حرف هاء»

شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط

او فاضلی جلیل و عالمی فقیه بوده است که معاصر شیخ مفید و دیگر دانشمندان نظیر ایشان است. از ابو محمّد هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است. شیخ طوسی از وی روایت کرده است و سید ابن طاوس بر روایات و کتاب های او اعتماد کرده است و روایاتی بسیار از ایشان در کتاب مهج الدعوات و غیره آورده است. علامه حلّی در بعضی از اجازاتش از او نام برده است.

ص: ۱۱

شیخ معاصر در امل الآمل ۸۶/۲ گوید: حسین بن ابراهیم قمی معروف به ابن خیاط، فاضلی جلیل و از مشایخ شیخ طوسی و از رجال شیعه بوده است چنان که علامه حلی در اجازاتش ذکر کرده است.

مؤلف گوید: در نسب او حق این است آورده ایم. و در تأیید این مطلب رساله بعضی از شاگردان شیخ علی کرکی است که درباره نام های اساتید و مشایخ است.

از ایشان، شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط است که از ابو محمد هارون بن موسی تلعبکری روایت کرده است.

سید حسین بن ابزر حسینی حلی

دانشمندی فقیه و محدثی بزرگوار و از معاصران است.

از آثار او، کتابی در رجال و دیگری در نحو و امثال آن بوده است. و مؤلف سلافه العصر ص ۵۴۵، از وی به خوبی یاد می کند و پاره ای از اشعار او را متذکر شده است.

مؤلف گوید: به زودی، از سید حسین بن کمال الدین بن ابزر حسینی حلی، نام خواهیم برد و به ظاهر هر دو، نام یک تن باشد، زیرا که منسوب به جد شایع است.

شیخ امام أوحّد الدّین، حسین بن ابی الحسین بن ابو الفضل قزوینی

منتجب الدّین، در فهرست گوید: وی، فقیهی صالح و واعظی مورد وثوق بوده است.

سید حسین بن ابی الحسن حسینی عاملی

وی افتخار خدمت عتبه علیه رضویه را داشته است.

عاملی، از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر و شاه صفی بوده است بلکه زمان شاه عباس دوم را هم درک کرد. و من خط شریف او را، که بر کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید، نگاشته بود دیده ام و تاریخ آن ۱۰۵۰ هجری قمری و ممکن است پس از این تاریخ زنده بوده است.

مؤلف گوید: دور نیست که این سید، با سید حسین بن... یکی باشد.

سید حسین بن ابی الحسین موسوی عاملی جبعی

نام و نشان او پس از این به عنوان حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی خواهد آمد و مشهور در نسب او همان است که ما یاد کردیم.

شیخ حسین بن ابی الحسن بن خلف کاشغری ملقب به فضل

از آثار او کتاب زاد العابدین است که سید ابن طاوس، در الموسعه فی قضاء الصلوات و سایر تألیفاتش از آن کتاب نقل می کند.

ظاهر آن است که، فضل از علمای خاصه بوده است، زیرا در طی سلسله سند بعضی از اخبار که از حضرت علی علیه السلام، از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می کند، نام ابو الفضل، جعفر بن محمد، مؤلف کتاب العروس آورده شده است.

(فتأمل و لاحظ) (۱).

ص: ۱۳

۱- ۱) - کتاب العروس در خصائص و فضائل روز جمعه، و از آثار شیخ متقدم ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی است که در شهر ری، می زیسته و کتاب المسلسلات و جامع الأحادیث از آثار او می باشد، و معاصر با شیخ صدوق بوده، و از او و صاحب بن عباد روایت می کرده است و شیخ صدوق هم از او روایت می کرده، و کتاب معروفش کتاب مختصریست که شیخ ما (میرزا حسین نوری) در مستدرک و مرحوم مجلسی از وی نقل کرده اند. وی ۲۲۰ کتاب تألیف کرده است. الذریعه در این مجلد و سایر اجزای، کنیه او را ابو محمد و نام جدش را احمد نام برده، و در بالا کنیه اش ابو الفضل و نام جدش محمد بوده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه ج ۱۵-م.

شیخ نصیر الدین ابو عبد الله، حسین بن شیخ امام قطب الدین، ابو الحسین

راوندی

منتجب الدین در فهرست او را عالمی صالح و شهید، معرفی کرده است.

مؤلف گوید: از قرینه پیدا است که ابو الحسین، سعید بن هبه الله راوندی است، پس نصیر الدین، در درجه منتجب الدین و از معاصران او می باشد.

ادیب رشید الدین، حسین بن ابی الحسین بن هموسه ورامینی

منتجب الدین، او را فاضل معرفی کرده است.

شیخ رضی الدین حسین بن ابی الرشید، نیشابوری

منتجب الدین گوید: وی، پرهیزگاری شایسته و باصلاحیت بود.

شیخ فقیه، مهذب الدین ابو عبد الله حسین بن ابی الفرج بن رده نیلی

به طوری که از فرائد السمطین استفاده می شود وی از مردمی شریف و از فقها بوده است. وی با نام ابن رده و گاهی به عنوان شیخ مهذب الدین بن رده، شهرت یافته است.

به طوری که از فرائد السمطین استفاده می شود ابن رده (۱) از مشایخ شیخ سدید الدین یوسف، پدر علامه حلّی بوده است، وی از شیخ محمّد بن حسین بن علی بن عبد الصمد، از پدرش از جدش محمّد از پدر جدش از گروهی از مشایخ، مانند سید ابو البرکات، علی بن حسین خوزی علوی، روایت می کرده است.

ص: ۱۴

۱ - ۱) - ابن رده، در سال ۶۴۴ هجری قمری، در نیل در گذشت، جنازه او را نخست به حله برده در آنجا بر آن نماز گزارند، سپس جنازه اش را به کربلا برده و به خاک سپردند. سید محسن امین، اعیان الشیعه، ۴۲/۲۶. [۱]

و به طوری که از آن کتاب برمی آید ابن رده، علاوه بر شیخ محمد، از جمعی دیگر، مانند حسن بن شیخ ابو علی طبرسی روایت کرده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن ابی مغیره

محمد بن ابو القاسم طبری، در کتاب بشاره المصطفی گوید: ابو عبد الله از مشایخ شیخ مفید بوده است و از ابو احمد حیدر بن محمد، از ابو عمر و محمد بن عمر کشی، از جعفر بن احمد، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من، ابو احمد حیدر بن محمد، همان ابو محمد حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی می باشد.

به زودی خواهد آمد، که شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی، از مشایخ شیخ مفید است و ممکن است هر دو عنوان نام یک شخص باشد.

شیخ رشید الدین، حسین بن ابو الفضل بن محمد راوندی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ رشید الدین، در قوهده (رأس الوادی از اعمال ری) می زیسته است و مردی شایسته و از قاری ها به شمار است.

شیخ حسین بن ابو موسی بن محمد مولی آل محمد

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: او فقیهی صالح است.

مؤلف گوید: شاید مراد از مولی، آل محمد... باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن جبران بغدادی

ابو عبد الله، از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری است. وی در بشاره المصطفی می گوید: ابو عبد الله از مشایخ اصحاب ما بود که در بغداد می زیست و به عنوان زیارت به خانه ما وارد شد و می افزاید که، شیخ

ابو عبد الله از ابو عبد الله احمد بن عيسى بن شري، از ابو عبد الله احمد بن محمد بصرى مفرى، از ابو طالب عبد الله بن فضل مالكى از عبد الرحمن ازدى ساح، از عبد الواحد بن زيد، از جاريه (كنيزى) كه، از حضرت على عليه السلام روايت کرده است، روايت مى نمايد.

شيخ ابو طيب، حسين بن احمد

از فضلا و فقها و محدثان بوده است.

به طورى كه استاد استناد ما، در او ايل مجلد مزار الانوار گويد: كه شيخ حسين بن عبد الصمد حارثى، پدر شيخ بهايى برخى اخبار وارده را - كه شخص زائر، بايستى آن ها را در مقام تشرف در برابر ضريح هاى مقدسه ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين، انجام دهد - از وي نقل نموده است.

مؤلف گويد: دور نيست كه والد شيخ بهايى آن ها را، از كتاب او نقل کرده باشد نه اينكه معاصر با ابو طيب باشد.

حسين بن احمد بن بكير صيرفى بغدادى تمار

(۱)

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء: ص ۳۸ مى نويسد: كتاب عيون مناقب اهل البيت عليهم السلام از اوست.

حاكم ابو على، حسين بن احمد بيهقى

حاكم، از مشايخ شيخ صدوق رحمه الله بوده است، به طورى كه از كتاب هاى خود او بر مى آيد، از محمّد بن يحيى صولى، روايت مى کرده است.

ص: ۱۶

۱ - ۱) - ابو عبد الله حسين بن احمد صيرفى، از موثقان محدثان بوده، و از جمله اى از محدثان به سماع حديث رسیده، از آن ها است اسماعيل بن محمّد صفار، و به طورى كه فرزندش محمّد، گفته است، تولدش سال ۳۲۷ هجرى قمرى بوده است، و در يكشنبه ۱۷ ربيع الآخر سال ۳۸۸ هجرى. در سن ۶۳ سالگى در گذشته است. خطيب بغدادى، تاريخ بغداد، ج ۸، سيد محسن امين، اعيان الشيعة، ۴۰/۲۵.

مشهور به ابن حجاج

ابن حجاج، از فضلاء سرایندگان و از بزرگان دانشوران و از معاصران سید مرتضی علم الهدی قدس سره بوده است.

شیخ بهایی رحمه الله، در رساله ایضاح المقاصد می نویسد: در بیست و هفتم ماه جمادی الثانی، فاضل ادیب، حسین بن احمد، مشهور به ابن حجاج در گذشت (۱).

ابن حجاج، از بزرگان سرایندگان و اربابان فضیلت بود و از امامی مذهببان به شمار است و در مذهب تشیع تعصب ویژه ای داشت و همواره به نکوهش از مخالفان می پرداخت و آنان را با اشعار خود هجو می کرده است.

ابن خلکان، در وفیات الاعیان ۱۷/۲ گوید: ابن حجاج، در شهر بغداد، در جوار روضه مبارکه حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام دفن گردیده است و مخصوصاً وصیت کرده بود، او را در پایین پای مبارک آن حضرت، دفن کنند و بر لوح مزارش بنویسند وَ كَلْبُهُمْ بِاسْطِ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ (۲) تا بدینجا کلام شیخ بهایی رحمه الله به پایان رسید.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء، ص ۱۴۹ ذیل شمار نام های سرایندگانی که در مدح اهل بیت علیهم السلام تظاهر داشته اند، می نویسد: ابن حجاج، ابو عبد الله حسین بن احمد بن حجاج کاتب، محتسب بغدادی، از

ص: ۱۷

۱-۱) - حجاج، هفت روز، از ماه جمادی ثانی باقی مانده در سال ۳۹۱ هجری در گذشته است. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۸، ذیل نام آن.

۲-۲) - سوره کهف ۱۸. [۱]

شاگردان ابن رومی (۱) و از مردم دیار عجم بوده است.

مؤلف گوید: سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید نجفی حسینی، در کتاب الدر النضید فی تعازی الامام الشهید که در مقتل آن حضرت تألیف کرده، رؤیایی را که مربوط به ابن حجاج است، ایراد نموده است. و من شایسته می دانم، آن رؤیا را در ضمن شرح حال ابن حجاج یادآوری نمایم. شیخ عز الدین، حسن بن عبد الله بن حسن تغلبی، رؤیا را چنین نقل می کند:

شیخ علی بن محمد بن زررور سوراوی و شیخ محمد بن قارون سیبی که هر دو تن، از نیکوکاران عصر خود بوده اند، به اشعار ابن حجاج به چشم تمسخر و استهزا می نگریستند و اجازه نمی دادند، تا کسی اشعار او را انشاد نماید و کسی که دیوان او را مطالعه قرار می داد سرزنش می کردند و علتش آن بود، که دیوان او مملو از سخنان ناشایسته و هجو و نکوهش های آشکار بوده است که معمولاً دل خواننده و شنونده را متنفر می ساخت و آنان، چندی از روزگار خود را بدین رویه به پایان رسانیدند.

ص: ۱۸

۱-۱) - ابو الحسن علی بن عباس، معروف به ابن رومی، یکی از سرایندگان غزل، و مدیحه و هجا است. و اوصاف او را بسیار گفته. گروهی از ادبا از وی روایت می کنند، از اشعار او است: اذا دام للمرء الشباب و اخلقت محاسنه ظن السواد خضاباً فکیف نطق الشیخ ان خضابه یظن سواداً او سنجال شبابا ابن رومی گوید: در این مضمون هیچ یک از شعرا، بر من پیشی نگرفت، او در سال ۲۸۳ یا ۲۸۴ هجری، در گذشته است. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲. [۱] محدث قمی در کنی و القاب [۲] می نویسد: بعضی از علما ابن رومی را در ردیف شعرای شیعه نام برده و این دو شعر را مؤید تشیع او می دانند: تراب ابی تراب کحلی عینی اذا رمدت جلوت بها قذاها تلذ لی الملامه فی هواه لذکراه و استحلی اذاها

چنین بود که شمس الدین، محمد بن قارون به عتبه علیه حضرت سید الشهداء علیه السلام شرفیاب شد، در آن سرزمین ولایت آیین در خواب دید در حایل شریف حضور دارد، در آن حال مشاهده کرد حضرت زهراى مرضیه علیها آلاف الثناء و التحیه، دم در حرم مبارک جلوس فرموده و به آستانه طرف چپ در ورودی، در زاویه ای که میان مرقد مبارک حضرت سید الشهداء و قبر مطهر حضرت علی اکبر علیه السلام واقع شده بود، تکیه زده اند. حضرت امیر المؤمنین و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین و حضرت امام زین العابدین و حضرت امام باقر و حضرت امام صادق علیهم السلام هم، جلوس فرمودند و با یکدیگر گفتگویی می کردند، که فهمیده نمی شد از چه مقوله ای سخن می گویند و علی بن محمد زرزور، در کنار ضریح حضرت سید الشهداء، نزدیک به ائمه طاهرین قرار گرفته است و سر بر روی زانو گذارده بود و محمد بن قارون، که صاحب این رؤیاست در برابر ائمه طاهرین ایستاده بود و از دیدار آن ها کمال ابتهاج و سرور را داشت.

در آن حال محمد بن قارون، به بیرون از حرم مطهر متوجه می شود، که ابن حجاج در حالی که جامه سبزرنگی، که به طلای احمر مزین بود در پوشیده و عمامه سبزرنگی بر سر دارد و نوری از آن متلألئ است، که آفاق را منور ساخته و از صحن مبارک می گذرد، محمد بن قارون، خطاب به علی ابن محمد زرزور گفت: آیا به ابن حجاج و چگونگی وضع و حال او نگران نمی شوی؟ ابن زرزور در پاسخش گفت: از او دست بدار، که من او را دوست نمی دارم.

به دنبال اظهاریه او، حضرت زهراى مرضیه علیها السلام فرمود: ابو عبد الله (ابن حجاج) را دوست نمی داری؟ نه چنین است بلکه او را دوست بداری؛ زیرا کسی که او را دوست ندارد، از شیعیان ما به شمار نخواهد آمد، در تأیید

بیانیه حضرت زهرا علیها السلام سخنی از ائمه طاهرین به گوش رسید، آری کسی که ابو عبد الله را دوست نمی دارد، مؤمن نیست.

شیخ محمد بن قارون گفت: صدا را شنیدم، لیکن ندانستم این سخن را کدام یک از ائمه فرمود، در این حال از خواب بیدار شدم و از کوتاهی ای که محمد بن زر زور، پیش از این نسبت به ابن حجاج کرده بود سخت بیمناک گردیدم.

محمد بن قارون گوید: طولی نکشید خواب را، از خاطر بردم چنانچه گویا خوابی ندیده ام و سابقه ای هم ندارم. پس از مدتی بار دیگر، عازم زیارت عتبه علیه، حضرت سید الشهداء علیه السلام گردیده، در راه به گروهی از شیعیان برخورد کردم، همچنان که به مسیر خود ادامه می دادند، پاره ای از اشعار ابن حجاج را، با صدای بلند می خواندند، بدانها نزدیک شدم و علی ابن زر زور را در میان آن ها دیدم، در آن هنگام به یاد خواب از یاد رفته خویش، افتادم و به یکی از دوستان، که از مؤمنان، و از ارادتمندان اهل بیت عصمت بود، و با من، در آن سفر، همراهی می کرد، گفتم: می خواهی طرفه خوابی، برای تو نقل کنم؟ گفت آری، سپس خواب خود را، از آغاز تا انجام، برای او نقل کردم سپس با سرعت بیشتری خود را، به علی بن زر زور رسانید. پس از آنکه من و رفیقم، به وی سلام کردیم و پاسخ شنیدیم، گفتم ای برادر هیچ گاه به خاطر ندارم شعر ابن حجاج را، از کسی شنیده باشی و اظهار ناراحتی نکرده باشی و یا به کسی اجازه بدهی، که شعر ابن حجاج را، نزد تو بخواند، اینک چه شده است، که خود شعر وی را، می خوانی و به خواندن دیگران هم، گوش فرامی دهی؟

علی بن زر زور گفت: می خواهی خوابی را، که برای او دیده ام، از برای تو نقل کنم، گفتم آری، چه خوابی دیده ای؟ همان خواب را که من هم دیده

بودم، از اول تا به آخر بدون کم و زیاد نقل کرد و رفیقم که همراه من بود، از شنیدن آن به شگفت آمد سپس، از علی بن زررور پرسیدم آیا آن مرد، که به تو گفت، به ابن حجاج نگران شو، او را شناختی؟ گفت به خدا سوگند، او را نشناختم همین قدر می دانم، او در حضور ائمه طاهرين ایستاده بود.

پس گفتم: من همان مردم و خوابی را که تو دیده بودی، من هم دیده بودم و خدا مرا موفق داشت، تا خوابم را، برای این دوستم پیش از آنکه از تو بشنوم برای او حکایت کنم و از خدا سپاسگزارم، که من و تو را از فرورفتن در گرداب ضلالت و نکوهش کردن از مردی که دوستار آل بیت رسول است بازداشت.

پس از آن، هر دو به مدح، و منقبت او پرداختند و اشعار و پیش آمدهای او را، در محافل و مجالس، یاد می کردند و به نشر آثار او می کوشیدند.

تغلبی، راوی این خواب گوید: پس از چندی، با شیخ محمد بن قارون، در حائر شریف حضرت سید الشهداء علیه السلام، ملاقات کردم، رؤیا را تذکر دادم، و محلی که ائمه طاهرين عليهم السلام و حضرت زهرا عليها السلام، جلوس فرموده بودند، به من نشان داد.

مؤلف گوید: نظیر همین اتفاق هم در روزگار حیاتش، برای خود ابن حجاج پیش آمد به این توضیح، که سید مرتضی وی را، از تغزلات و هجویاتی که در قصیده «یا صاحب القبه البیضاء فی النجف» - که ان شاء الله به زودی به ذکر آن می پردازیم - ایراد کرده بود، نکوهش نمود.

پیش آمد چنین است: آن گاه که سلطان مسعود بن بابویه باروی نجف اشرف را بنیان کرد، وارد روضه مبارکه علویه علی، صاحبها آلائف الثناء و التحیه شد، پس از اینکه عتبه مبارکه را بوسید، با کمال ادب در پیشگاه مبارک جلوس کرد، ابن حجاج، در برابر او ایستاد و در آستانه روضه

مبارک که، قرار گرفت و قصیده، ذیل را انشا کرد، هنگامی که به اشعار هجائی، که در ذیل آن قصیده، سروده بود رسید، سید مرتضی، علم الهدی که حضور داشت، بسیار ناراحت شد، وی را از خواندن آن ها در پیشگاه مبارک حضرت مولی علیه السلام بازداشت، ابن حجاج از خواندن آن ها، منصرف شد و فرمان سید را اطاعت کرد.

ابن حجاج، که از این پیش آمد ناراحت شده بود، شب در رؤیا به خاک پای ولایت کلیه الهیه حضرت مولی الموالی امیر المؤمنین علی علیه السلام مشرف شده، مظهر لطف خداوندی خطاب به وی فرمود، دل شکسته و خاطر ناآسوده مباش، مرتضی علم الهدی را به سوی تو فرستادیم، تا از تو پوزش بخواهد، بنابراین، تو به پیشگاه او مرو، بلکه به او دستور داده ایم تا به خانه تو بیاید، و بر تو وارد شود.

همان شب سید مرتضی علم الهدی، رضوان الله تعالی علی روحه، پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را در خواب می بیند، که ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین، گرد حضرتش جلوس کرده اند، سید، برابر با ایمان قرار می گیرد، و بر ایشان سلامی کنند، توجهی به وی نمی فرماید، سید از این معنی ناراحت می شود، و بر او گران می آید، به عرض می رساند: ای موالیان من، همانا من بنده شما و فرزند شما و از ارادتمندان به شمایم، چه عملی از من سرزده است، که مورد بی مهری شما قرار گرفته ام؟ فرمودند: به خاطر اینکه، خاطر شاعر ما را خستی، و دل او را شکستی، برتوست که به خانه اش بروی و بر او وارد شوی و از او پوزش بخواهی، و از آن پس، دست او را بگیری و او را نزد مسعود بن بابویه ببری، و عنایت خاصه، و مهربانی ما را، که نسبت به وی داریم، به اطلاع او برسانی.

سید، از خواب برخاست و بلافاصله به خانه ابن حجاج رفت، و کوبه در را کوبید ابن حجاج، گفت: سرور من، آن کس که شما را به منزل من فرستاده دستور داده است به سوی شما عزیمت ننمایم، و فرموده است او به سوی تو خواهد آمد و بر تو وارد خواهد شد، سید گفت: آری شنیدم و از فرمان اهل بیت علیهم السّلام اطاعت کردم آن گاه سید، بر او وارد شد، و از وی پوزش خواست، و در موقع معینی او را به حضور سلطان برد و هر دو تن، خواب خود را، به اطلاع وی رسانیده، سلطان، ابن حجاج را مورد اکرام و انعام خود قرار داد، و رتبه ای شایسته، برای او مقرر داشت، و به مقام و فضیلت او اعتراف کرد، و دستور داد، تا آن قصیده را بار دیگر از آغاز تا انجام بخواند، ابن حجاج قصیده را به شرح زیر برای او انشاد کرد.

یا صاحب القبه البیضاء فی من زار قبرک و استشفی لدیک شفی

زوروا ابا الحسن الهادی فانکم تحظون بالاجر و الاقبال و الزلف

زوروا لمن یسمع النجوى لدیه یزره بالقبر ملهوفاً لدیه کفی

اذا وصلت فأحرم قبل فادخله ملیبا واسع سبعا حوله وطف

حتى اذا طفت سبعا حول قبه تأمل الباب تلقا وجهه فقف

و قل سلام من الله السّلام علی اهل السّلام و اهل العلم و الشرف

انی أتیتک یا مولای من بلدی مستمسکا بحبال الحق بالطرف

راجع بأنک یا مولای تشفع لی و تسقینی من رحیق شافی اللهف

لأنک العروه الوثقی فمن علقت بها یداه فلن یشفی و لن یخف

و ان اسمائک الحسنی اذا تلیت علی مریض شفی من سقمه الدنف

لان شأنک شأن غیر منتقص و ان نورک نور غیر منکسف

و انک الآیه الکبری التي ظهرت للعارفین بأنواع من الطرف

هدی ملائکه الرحمن دائمه یهبطن نحوک بالالطاف و التحف

كالسطل و الجام و المنديل جاء به جبريل ما أحد فيه بمختلف
كان النبي اذا استكفاك معضله من الامور و قد أعيت لديه كفى
و قصه الطائر المشوى عن أنس يخبر بما قصه المختار من شرف
و الحب و القضب و الزيتون حين اتوا تكرما من اله العرش ذى اللطف
و الخيل راكمه فى النقع ساجده و المشرفيات قد ضجت على الجحف
بعث اغصان بان فى جموعهم فاصبحوا كرماد غير منتسف
لو شئت مسخهم فى دورهم او شئت قلت لهم يا ارض انخسفى
و الموت طوعك و الارواح تملكها و قد حكمت و لم تظلم و لم تخف
خلاف من زهقت فى الغار مهجته فظل مدمعه جار بمنذرف
لا قدس الله قوما قال قائلهم بخ بخ لك من فضل و من شرف
و بايعوك بخم ثم أكدها محمّد بمقال منه غير خفى
عافوك و اطرحوا قول النبي و لم يمنعهم قوله هذا أخى خلفى
هذا وليكم بعدى فمن علقت به يداه فلن يخشى و لم يخف
فقلدوها أبا تيم فقال لهم يا ويلكم أقبلوا قولى فلست أفى
لى مارد يعترينى لا اطيق له ردا فيخدعنى بالقول و العنف
حتى اذا ما دعاه الموت نص على شيطانه يا له من مارد خلف
فصير الامر شورى خدعه ودها و حيله و هو أمر منه غير خفى
و ثالث القوم ابدى فى الورى بدعا و أصبحت مله الاسلام فى تلف
لا خير فى آل حرب مع عدى و لا فى آل تيم و لا فى شيخها الخرف
ضلوا و كان عكوفاً فى ضلالهم مثل الكلاب مكبات على الجيف

كم بدعه ظهرت من جورهم فبدا منها الفساد من الاصلاح و النطف

شاعت بدائعهم فى الناس فعل اللياط و شرب الخمر من سرف

ص: ٢٤

فذاك عن انس يروى و ذاك و ابى هر و ذاك يروى راء مختلف
فذاك يأت بما لم يأت ذاك و ذا مخالف للذى قد جاء فى الصحف
فالشافعى يرى الشطرنج من ادب و ابن حنبل فيما قال لم يخف
يقول ان اله العرش ينزل فى زى الانام بقدر اللين و الهيف
فى زى أمرد نضو الخصر منهضم ال حشا طليق المحيا وافر الردف
على حمار يصلى فى المساجد قد أرخى ذوائبه منه على الكتف
يمشى بنعلين من تبر شراكهما در و يخطر فى ثوب من الصلف
هذا و لا يبتدى عند الصلاه بسم الله و هى أت فى مبدا الصحف
و قول نعمان فى شرب المدام بأن لا حد فيه و لا اثم لمقترف
و عنده القول فى أخذ الحريره أو وطى الاجيره رأى غير مختلف
أ هكذا كان فى عهد النبى جرى فأنبنا يا عمى ان كنت ذا نصف
و مالك قال لوطوا بالغلام و لا تخشوا مقاله ممن جاء بالسخف
محللا أكل لحم الكلب مبتدعا مخالفا للذى يروى عن السلف
فقول كل امام من ائمتهم ماضى العزيمه فى زيغ و فى حيف
قل لابن سكره ذى البخل و الخرف عن ابن حجاج قولاً غير منحرف
يا ابن البغايا الزوانى العاهرات و من سلققاتهم قد حض من خلف
يا من هجا بضعه الهادى لان نشبت كفاى منك على تمكين منتصف
لاوردنك يا من بضر زوجته شبيه عذق قرنط يابس الحشف
موارد الحتف ان امكنت سوف ترى توسلى بالامام الحجج الخلف
القائم العلم المهدي ناصرنا و جاعل الشرك فى ذل من التلف

من يملأ الارض عدلا بعد ما ملئت جورا و يجمع أهل الزينغ و الحيف
سقى البقيع و طوسا و الطفوف و سامر او بغداد و المدفون في النجف
من مهرق مغدق صبا غدا سجمما مغدودق هاظل مستهطف و كف

ص: ٢٥

خذها اليك امير المؤمنين بلا عيب يشين قوافيها و لا سخف

من اقوافي التي لو رامها خلف صفعت بالمائع الجارى قفا خلف

تنفى ولاء على يا ابن زانيه و تبتغى بدلا من أنحس السلف

لا أبتغى بعتيق من ابى حسن و لو بليت بسوء الكيد و الحرف

فاستجلها من فتى الحجاج بنت ثنا تشق كل فؤاد كافر دنف

بحب حيدرہ الکرار مفتخرى به شرف و هذا منتهى شرفى

ای صاحب گنبد سفیدرنگی که در نجف اشرف بنیان گردیده است. آن کسی هستی که هرگاه ارادتمندی به زیارت مرقد مطهر تو بیاید و از مقام تو، درخواست شفای بیماری خویش را بنماید، بهبودی پیدا می کند. اینک، ای ارادتمندان از فرصت استفاده کنید، و به زیارت حضرت ابو الحسن که گمراهان را هدایت می کند حاضر شوید و از مزد و اقبال، و رسیدن به مراتب عالیه، که از این راه به دست می آورید بهره کاملی به دست آورید.

آری، بزرگواری را زیارت کنید که از راز دل همگان باخبر است، و به خواسته قلبی هر درمانده ای می رسد. بنابراین، هرگاه به درگاه او دست پیدا کردی، پیش از آنکه وارد بارگاه همایونی او بشوی، به لباس احرام در آی، و تلبیه کن، و هفت شوط گرداگرد مرقد او، به طواف پرداز پس از آنکه از طواف آسوده خاطر شدی، در برابر درگاه او متوقف شو و بگو، درود خدا بر کسی که شایستگی هر نوع درودی را دارد، و اوست که شایسته همه گونه مقامات علمی، و شرافتمندانه ایست، و اضافه کن، ای آقای من از شهر خودم کوچ کردم، و به عزم دربار تو بار سفر را بر دوش خویش کشیدم و به ریسمان استوار ولایت تو، دستاویز گردیدم و آرزومندم، در روز رستاخیز، از شفاعت من، خاطر نفرمایی، و مرا از آب خوشگوار کوثر، سیراب سازی.

آری، تو ریسمان استوار پروردگاری و هر که در آن آویزد، هیچ گاه به بلائی شقاوت مبتلا نشود و هرگز به بند خوف و بیم، گرفتار نگردد. نام های نیکویت، هر گاه بر بیمار خوانده شود، از بیماری دامن گیر، بهبودی پیدا کند.

و این موقعیت از آنجا برای تو به وجود آمد که از مقام تو کاسته نمی شود، و خورشید نورانیت تو، در پرده کسوف قرار نمی گیرد. تو همان نشانه بزرگی هستی که به انواع مختلف، برای ارباب معرفت هویدا است، اینک فرشتگان رحمت اند که همواره با تحفه ها و هدیه ها، به درگاه تو نزول می کنند، و جبریل که هدایای الهی را با سطل و جام، همراه با دستار به حضور تو می رسد، این حقیقتی است. که مورد اختلاف هیچ یک از افراد نبوده است.

و از ویژگی های تو آنکه پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله هر گاه، به مشکلی برمی خورد، برای رفع آن، تو وی را بسنده بودی داستان مرغ بریان شده، که از انس روایت شده بهترین دلیل بر شرافتمندی توست و از آن هاست دانه و شاخه زیتونی که از سوی خدای مهربان، برای تو آورده شد، و پایه توانایی تو تا آنجا است که اسب های تندرو، در میان گرد و غبار، در برابر تو به زانو درمی آیند، و شمشیرهای تیز از بیم تو نالان می گردد، آری، تو بودی که شاخه های درخت بان را، در میان گروه آنان افکندی، و آنان را سوزانیدی و به صورت خاکستری درآوردی، و قادر به هیچ گونه مقابله ای نبودند، بلکه اگر اراده می کردی، می توانستی آن ها را در خانه خودشان، مسخ نمایی مسخ می شدند، و اگر هم اراده می کردی، می توانستی آن ها را در زمین فرو ببری.

و این نیرو، از آن است که مرگ در فرمان توست، و ارواح موجودات در اختیار تو می باشد، آری، تو فرمان دار مطلق العنانی، و به کسی ستم نمی کنی، و از کسی هم بیمی نداری تو جز آن دیگری، که در غار دلش از بیم

می طپید، و اشک چشمش از کمال بیم ناکی، چون جویی جاری بود. خدا نگذرد از آن ها که به مقام شرافتمندی و فضیلت تو رسیده بودند، و به مقام خلافتی که تعیین شده بودی آفرین گفتند، و در محل خم، با تو بیعت کردند، و در عین حال همه گونه تأکیدات پیمبر را درباره تو نادیده گرفتند، و برادری و ولایتی را که پیغمبر پس از خود به تو ارزانی داشته بود، ناچیز انگاشتند، و با آنکه پیغمبر اکرم فرمود، این علی ولی شما است، و کسی که دست به دامن او بشود، از هر گونه بیم و هراسی در امان است، باز هم دیگری را برای خویش برگزیدند و به گفته خود او هم که من شایسته نیستم، و دیگری مرا بر این عمل وادار می کند، و تاب تخلف از او را ندارم توجهی نمودند، تا اینکه در گذشت، و آن دیگری را به جای خویش برگزید او هم با همه نیرنگ هایش، کار پیشوایی و امور مردم را به شورا گذاشت و نتیجه ای را که سرانجام آن، بر همگان پوشیده نیست، به دست آورد، و ثالث ثلاثه، امور خلق را به دست گرفت، و تازگی ها به وجود آورد، و ملت اسلام را، گرفتار ساخت، اینجاست که باید بگویم، مردم از حربی ها، و عدی ها، و تیمی ها، هیچ گونه روی آسایش ندیدند و به گمراهی افتادند، و به خاطر آن ها که دست و چنگال به مردار دنیا دراز کرده بودند، جامه های بیچارگی، بر اندام خود راست آوردند، واه که مردم چه تازگی ها از ستمگری های آنان مشاهده کردند، و چه نطفه های فساد از آن ها به ظهور رسید، و چه آثار ننگینی از قبیل باده گساری، و زشت عملی از آن ها به وجود آمد، و آرای نابسامان به امضای خود رسانیدند، و احکامی توزیع نمودند که همه آن ها برخلاف احکام قرآنی بود، چنانچه بازی شطرنج را تجویز کردند، و بی باکانه به مردم گفتند، خدای عرش به زی مردمان در آید، به چهره جوانی بس ظریف و زیباروی و امردی خوش موی، و مغیچه ای

نیکو که دل فریید، و جان از قالب تهی سازد بر حماری سوار شود، و در مساجد ظاهر شود و در حالی به شکل دل فریبی هویدا گردد که کفش هایی از زر، که بند کفشش از گوهر غلتان، ترتیب یافته است، بر پای دارد و گیسوان جان ستانش شانه هایش را پوشیده باشد، و از کارهای او اینکه در هنگام نماز، بسم الله که کلام عزیز بدان آغاز شده در هنگام نماز به زبان راز نیاورد.

دیگری، برای باده گساری به حد شرعی اعتنایی ندارد و شرب خمر را گناه نمی داند و می گوید با پارچه ای نازک، می توان به هم خوابی اقدام کرد، و وطی مزدور ماده را، تجویز می نماید، اینک این سؤال پیش می آید که آیا در روزگار پیمبر هم این احکام رواج داشت؟ ای کورباطن، اگر بانصافی ما را آگاه گردان و همچنان، آمیزش با جوان نوس را رفع هوس دانند، و نهی از این عمل ناپسند را سخیف انگارند، و خوردن گوشت سگ را که مخالف با رأی گذشتگان است، جایز شمارند. این گونه گفتار عادت پیشوایانی است که با قدرت هرچه تمام تر، به صحت آن ها صحنه گذارده اند.

اینک، روی سخنم با پسر سکره بغدادی است که موجودی بخیل و از کار وامانده است، و از بدکاره هایی به وجود آمد که از شدت شهوت رانی، از پس حیض می شدند، می گویم ای کسی که با پاره دل هادی در افتادی، و او را به نیش هجای خود آزار می دهی هرگاه دستم به تو برسد تو را که لب بالای فلان همسرت، از خشکی چونان شاخه خشکیده است، به بیچارگی می افکنم، و برای نابودی تو به حجت بالغه الهی حضرت صاحب الامر متوسل می شوم، آن بزرگواری که قائم آل محمد است، و پرچم برافراخته هدایت شده الهی است که ما را یاری می کند، و مشرکان را که در کمال

ذلت و بیچارگی زیست می کنند از پای درمی آورد، و زمین را از جور و ستم پاکیزه می سازد، و ستمگران را نابود می گرداند، و سرزمین بقیع و طوس و کربلا و بغداد و نجف را، از خون ستمگران شاداب می گرداند، و آن سرزمین های بهشت آیین را از لوٹ وجود کافران، و خون ریزان و بدکاران پاک و مطهر می گرداند.

اینک، ای امیر مؤمنان این قصیده ام را به نظر ولایت اثر خویش بپذیر، و آن را بدون آنکه عیبی در آن مشاهده شود و یا سخافتی در قوافی آن دیده شود قبول فرما، و چنان پندار، که قصیده من پر از قافیه هایی است، که هر گاه سراینندگان حاضر، آن ها را در اختیار داشته باشند، چنان آبی روان بر پس گردن دیگران فرود می آورد. پس از این بازهم خطاب به ابن سکره گوید: تو آن کسی هستی، که دوستی علی بن ابی طالب را از دست دادی، و به جای آن از علاقه مندی به منحوس ترین گذشتگان دل بسته ای، و من برخلاف تو بنده آزاده علی علیه السلام را بر هیچ کسی برتری نمی دهم، و از هیچ گونه گرفتاری و ناراحتی که مخالفان برای من به وجود بیاورند باکی ندارم.

اکنون ای صاحب ولایت این قصیده را، از ابن حجاج بدیده عنایت قبول کن، قصیده ای که دل بیمار کافران کور باطن را می شکافد، در پایان می گوید، اینک افتخار من به دوستی حیدر کرار است، و از ناحیه ولایت او بهترین شرافتمندی ها را، کسب می کنم.

مؤلف پس از ذکر قصیده ابن حجاج، می نویسد: تا بدینجا آنچه را، از کتاب الدر النضید به دست آوردیم، به پایان رسانیدیم.

شیخ معاصر، در امل الآمل پس از آنچه را که در معرفی وی، در آغاز این شرح حال، یاد آور شده ایم، می نویسد: ابن حجاج، فاضلی سراینده و

ادیب بود، ابن شهر آشوب، وی در معالم العلماء: ص ۱۴۹ نام برده است. و او را از سراینندگان اهل بیت معرفی می نماید. و اضافه می کند ابن حجاج، از دست پروردگان ابن رومی، و از مردم عجم بوده است.

ابن حجاج، دیوان شعر بزرگی دارد که در چند مجلد تدوین نموده و امامی مذهب بوده، و از شعر او، استفاده می شود که از نوادگان حجاج بن یوسف ثقفی به شمار است و این موضوع منافی با آن است که وی از مردم عجم باشد، مگر اینکه در بلاد عجم، متولد شده باشد، و یا ثقفی از بردگان عجم است نه آنکه از مردم عجم باشد، و ما این معنی را می توانیم از پاره ای از اخبار و گزارش های احوال او استفاده بنماییم، از اشعار اوست:

و شعری سخفه لا بد منه فقد طبنا و زال الاحتشام

و هل دار تکون بلا کنیف فیمکن عاقلا فیها المقام

سروده من، دارای یک نوع بی ارزشی است و در عین حال سخافت را، برای سروده خود لازم می دانم، و خود را بدان خرسند مشاهده می کنم، و از هیچ گونه شوکت و شکوهی، باک ندارم، زیرا می دانم این گونه سخافت، مانند مستراحی است که وجود آن در منزل لازم است، لیکن مستراح محل آسایش نمی باشد.

از اشعار اوست:

و هدی القصیده مثل العروس موشحه بالمعانی الملاح

و لا بد للشعر من سخفه و لا بد للدار من مستراح

این چکامه من، مانند عروسی است که به حجله گاه می رود، و به انواع مضامین نمکین آراسته گردیده، و در عین حال، خالی از الفاظ سخیف نبوده است، زیرا همان طور که منزل، مستراح لازم دارد، شعر من هم خالی از الفاظ سخیف نمی باشد.

ص: ۳۱

از اوست:

ان بنی برمک لو شاهدوا فعلک بالغائب و الشاهد

ما اعترف الفضل بیحیی ابا و لا انتمی یحیی الی خالد

پسران برمک، از آن‌ها که حاضرند، و از آن‌ها که غائب‌اند، هرگاه متوجه به کار ناپسند تو بشوند نه فضل به فرزند یحیی می‌بالد، و نه هم یحیی خود را به خالد پیوسته می‌انگارد.

از اوست:

و کاتب بارع بلاغته تجلو علینا کلام سبحان

لو کان عند المأمون جوهره اهداه او بعضه لبوران

کاتبی که در چرب‌زبانی و سخن‌آرایی به پایه‌ای رسیده بود، که بلاغت کلام سبحان را به خاطر ما می‌آورد، می‌گفت هرگاه در پیش مأمون عباسی گوهر گران‌بهایی بود همه آن یا بعضی از آن را، به پوران دختر حسن بن سهل که همسرش بود اهدا می‌کرد.

باز گفته است:

هذا حدیثی تنمی عجائبه بکثره القال فیه و القیل

اعجزنی دفنه فشاع کما اعجز قایل دفن هاییل

خبر من که آن به آن، امور بی سابقه آن آشکار می‌شود و پیوسته گرفتار قیل و قال می‌گردد آن قدر شهرت یافته، که نمی‌توانم آن را دفن کنم، و از خاطره‌ها ببرم، همچنان که قایل، از دفن کردن کشته برادرش هاییل عاجز شده بود.

از اوست:

لا دردر الرجال ما ذا یرون من حله النساء

ص: ۳۲

و إنما هم أسود غاب تصرعهم أعين الأطباء

از پایه مردی، بهره ای ندارند که از پس حله زنان، چشم اندازی می کنند، آری، آنان شیران بیشه اند که به تیر جگردوز آهوان، از پای درمی آیند.

از اوست:

و ابرص من بنی الزوانی ملمع أبقع الیدین

قلت و قد لج بی أذاه و زاد ما بینه و بینی

یا معشر الشیعه الحقونی قد ظفر الشمر بالحسین

پیس اندامی، که از زنان بدکاره پیدا شده، و سراسر بدن او را خال های سیاه و سپید فرا گرفته است، و دست های او بر اثر آن خال ها، از حالت عادی بیرون رفته بود، مرا می آزرده، و آزار او نسبت به من از حد اعتدال بیرون رفت، اکنون که از آزار او به ستوه آمده ام، خطاب به شیعیان، می گویم: مرا دریابید، که اینک شمر بر حسین، چیره شده است.

ابن حجاج، معاصر با سید مرتضی و سید رضی، رحمه الله علیهما بود، پایان آنچه، در کتاب امل الآمل ۸۹/۲ آمده است.

مؤلف گوید: بر اثر نسبت داشتن با حجاج، به ابن حجاج، شهرت پیدا کرده است. اکنون، حجاجی که در طی نسب او آمده است، جد نزدیک او نمی باشد، و نام هایی دیگر، از طی نسب او حذف شده است، و حذف نام نیاکان از باب اختصار بوده، و این گونه حذف فراوان است، و محتمل است، حجاج مزبور، نام جد نزدیکش باشد، و حجاج بن یوسف ثقفی، جد دور او باشد، و اشتهاار او به ابن حجاج، در حال حاضر یا به اعتبار جد نزدیکش و

یا به واسطه جد بعیدش (۱) بوده است.

شیخ حسین بن احمد بن حسین، جد مادری سید امام ضیاء الدین،

فضل الله بن علی حسینی راوندی

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی، فقیهی صالح و محدث بود.

شیخ ابو جعفر، حسین بن احمد بن رده

شیخ معاصر، در امل الآمل: ۹۰/۲ گوید: ابن رده، فاضلی فقیه بوده است و شهید اول به توسط محمد بن جعفر مشهدی، از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از این پس، بخشی از احوال او را، در ذیل شرح حال شیخ مذهب الدین حسین بن رده، متذکر خواهیم شد، و حق آن است که این دو تن با یکدیگر متحد نباشند (۲).

ص: ۳۴

۱-۱) - روضات الجنات، شرح حال او را مفصلاً یاد آور شده و به برخی از اشعار او اشاره کرده است، و ما هم در ترجمه مجلد سوم آنکه به حمد الله به طبع رسیده است ذیل احوال او مطالبی را افزوده ایم علامه خوانساری مرقوم فرموده ابن حجاج از مردم نیل بغداد و از شیعیان امامی مذهب است و در صنعت شعر و سرایندگی شهره آفاقی داشته، و از محتسبان است و پس از ذکر قصیده معروفش و دو فقره خوابی که در این کتاب هم آورده شده است می نویسد: دیوان او مشتمل بر ده مجلد است و هزل و جد را در نهایت خوبی گفته، با روی کار آمدن ابو سعید اصطخری از منصب احتساب عزل شده، و در سرایندگی هم ردیف با امرؤ القیس بوده و با ابن سکره بغدادی شاعر متوفی ۳۸۵ هجری معارضت ها و مخالفت ها داشته است، و در روز سه شنبه ۲۷ جمادی الآخر سال ۳۹۱ هجری در محل نیل وفات یافت، جنازه او را به بغداد برده در حرم مطهر حضرت موسی بن جعفر علیه السلام دفن کردند و بنا به وصیت خودش بر لوح قبرش نوشتند و کلبهم باسط ذراعیه بالوصید و سید رضی او را مرثیه گفته است.

۲-۲) - در پاورقی از نسخه خط مؤلف نقل کرده است: شاید ابن رده، از پسر عمویان شیخ مذهب الدین، حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی باشد.

سوراوی، از معاصران احمد بن عبد القادر اصفهانی بوده، و از مشایخ ابن طاوس و از بزرگان علمای امامیه، و از اکابر فقهای این طایفه به شمار است. و از محمد بن ابو القاسم طبری، روایت کرده است.

ابن طاوس، آنجا که از تفسیر محمد بن ماهیار نقل می کند می نویسد:

خبر داد مرا شیخ صالح حسین بن احمد سوراوی، در ماه جمادی الآخر سال ۶۰۷ یا ۶۰۹ هجری قمری از شیخ سعید ابو القاسم طبری، از شیخ مفید ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر طوسی تا آخر سند.

و در جایی از اقبال گوید: خبر داد مرا شیخ عالم، حسین بن احمد سوراوی، و نیز از کتاب جمال الاسبوع و دیگر آثار ابن طاوس، استفاده می شود سوراوی از مشایخ ابن طاوس بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۰/۲ گوید: سوراوی، عالمی فاضل و جلیل القدر بوده، و از سید رضی الدین علی بن موسی بن طاوس، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که سید ابن طاوس، از سوراوی روایت می کرده است نه آنکه سوراوی، از وی روایت کرده باشد، شاید اشتباه از نساخ باشد، نه از ناحیه خود او و شاهد بر صحت نظریه ما، آنکه شیخ بهایی رحمه الله در آغاز اربعینش اشاره کرده، سوراوی، از مشایخ سید ابن طاوس رحمه الله می باشد.

از برخی مواضع به دست می آید، که حسین بن احمد سوراوی، همان حسین بن رطبه سوراوی - آتی الترجمه - است، با این تفاوت، که دومی منسوب به جدش می شود با این توضیح، نسبت دومی منتهی به جد او

می شود (حسین بن احمد بن رطبه سوراوی) لیکن محل تأمل است، زیرا حسین بن رطبه سوراوی، شیخ روایت عربی بن مسافر، بوده و به زودی در شرح حال، حسین بن رطبه، خواهیم گفت: که شاید ابن رطبه، با حسین بن هبه الله بن رطبه سورانی یکی باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال

مقدادی رضی الله عنه

او از علما و امنای عصر خود بوده و در نجف اشرف، و در مجاورت حضرت مولی علی علیه السلام می زیسته است.

مقدادی، از اکابر علمای ما، و از مشایخ ابن شهر آشوب، بوده است. و به طوری که از سند کتاب سلیم بن قیس هلالی استفاده می شود، عربی بن مسافر عبادی، و شیخ ابو البقاء، هبه الله بن نما بن علی بن حمدون، سال ۵۲۰ هجری قمری، از وی روایت کرده اند، ابن شهر آشوب گوید: او نیز از عده ای، مانند ابو الوفاء، عبد الجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی، روایت کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۰/۲ و ۹۳ می نویسد: شیخ امین، عالم، ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، که مجاور مشهد مقدس مولانا علی علیه السلام است، عالمی جلیل القدر بوده، و ابن شهر آشوب از وی روایت می کرده است.

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح، و از شاگردان شیخ ابو علی طوسی بوده است.

مؤلف گوید: مرادش از ابو علی، فرزند شیخ طوسی است.

و از آغاز سند احادیث حسن بن ذکروان فارسی، که از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بوده، و من آن ها را به خط وزیری فاضل مشهور، که از شاگردان شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست بوده، چنین یافتیم، که حسین ابن طحال مقدادی از مفید علماء ابو الوفا، عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی، در شعبان ۵۰۳ هجری قمری، در شهر ری، روایت می کرده است، و شیخ زین الدین ابو القاسم، هبه الله بن نافع بن علی از ابن طحال، روایت داشته است.

و در آغاز سند زیارت جامعه کبیره، در نسخه ای از مزار شیخ مفید یا شیخ طوسی، چنین یافتیم: که شیخ اجل فقیه عقیف ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن طحال مقدادی، مجاور غری (نجف اشرف)، در مشهد مقدس حضرت مولانا، حسین بن علی بن ابی طالب علیهما السلام در باب قبه شریفه، در نیمه شعبان ۵۳۰ هجری قمری ما را خبر داد. و نیز، شیخ اجل فقیه، ابو محمد، الیاس بن هشام حایری، در خانه اش در حایر مبارک (علی ساکنه السلام) در نیمه شعبان ۵۳۸ هجری قمری، ما را خبر داد. به اتفاق هر دو گفته اند: شیخ سعید مفید، ابو علی حسن بن محمد طوسی، از پدرش شیخ طوسی، از شیخ مفید از شیخ صدوق رحمه الله.... تا آخر سند ما را، حدیث کرده است.

ظاهر آن است که مقدادی، منسوب به مقداد بن اسود باشد، که از اصحاب به نام رسول خدا صلی الله علیه و آله است و بعد از این، عالمی به نام ابو عبد الله حسین بن طحال مقدادی، و شیخ حسین بن محمد بن طحال، خواهد آمد، و پیش از این هم، حسین بن طحال را نام برده ایم، و ممکن است همه این

نام‌ها متوجه به یک شخص بوده باشد؛ زیرا منسوب به جد، در اصطلاح مورخان فراوان است.

مقدادی، صاحب دو فرزند فاضل بوده است به نام شیخ محمد بن حسین بن احمد بن طحال، که شرح حالش خواهد آمد، و دیگری، به نام شیخ حسن بن حسین بن طحال که شرح حال آن گذشت.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم، معروف به ابن

قاروره بصری

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ می نویسد: وی آثاری در فقه دارد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه، نحوی امامی شیعی

همدانی حلبی

به طوری که از اقبال سید ابن طاوس برمی آید و پس از این متعرض می شویم نام پدرش محمد است نه احمد.

ابن خالویه، دانشمندی مفسر و ادیب بود و در فنون ادب بر دیگران حق تقدم داشت، و به ابن خالویه نحوی معروف است، و معاصر با زجاجی نحوی و ابو علی فارسی بوده است.

و هم او را به اختصار، حسین بن خالویه، با حذف نام پدرش می خوانند.

و در کتاب های رجال اصحاب ما، چنان که خواهد آمد به نام حسین بن خالویه معرفی می شود.

یادآور می شود، که این ابن خالویه، غیر از ابن خالویه امامی است، و او ابو الحسن، علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی است، و به طوری که شرح حال آن خواهد آمد، هر دو معاصر یکدیگرند.

ص: ۳۸

یکی از مورخان که گویا ابن خلکان باشد، می نویسد: ابن خالویه، اصلاً از مردم همدان بود. و در حلب می زیست، و در آن سرزمین، یکی از افراد به نام عصر خودش بوده، و در همه بخش های ادب، مهارت داشته است. و نیازمندان به فنون ادب، از اطراف و اکناف، برای بهره گیری از او، به درگاه وی، سفر می کردند. و آل حمدان، به او کمال بزرگداشت را داشتند، و از مراتب علمی او، بهره برداری می کردند، و از سبک ویژه او اقتباس درجات ادبی را می نمودند.

ابن خالویه گوید: آن گاه که به دربار سیف الدوله حمدان وارد شدم، و در برابر او قرار گرفتم، به من گفت (اقعد)، و نگفت (اجلس) از این طرز بیان دانستم که وی، عشق و علاقه ویژه ای به اهداب ادب دارد، و از اسرار کلام عرب باخبر است.

مؤلف گوید: اظهار خرسندی ابن خالویه از نحوه گفتار سیف الدوله از آن جهت است که ارباب ادب، خطاب به ایستاده که باید بنشیند با کلمه (اقعد) او را، به نشستن می خوانند، و برای خوابیده و یا سجده درآمده، که می خواهند او را، به نشستن دعوت کنند، از کلمه (اجلس) استفاده می نماید.

و بعضی از ادبا، علت بهره گیری از این دو کلمه را چنین بازگو نموده، که (قعود) انتقال از بالا - به پایین است، و به همین مناسبت، به کسی که به فلج مبتلا - گردیده است، می گویند (يقعد) یعنی زمین گیر می گردد، و جلوس، انتقال از پایین به بالا است، و به همین جهت به زمین نجد به علت ارتفاع آن، (جلساء) می گویند، و به کسی که وارد آن سرزمین شود، (جالس) گویند، و (قد جلس) یعنی کسی که وارد آنجا شد، و از این قبیل است گفته مروان بن حکم والی مدینه، که خطاب به فرزدد می گوید:

قل للفرزدق و السفاهه كاسمها ان كنت تارك ما امرتك فاجلس

به فرزدق نادان بگو هر گاه، برخلاف فرمان رفتار کنی، باید به نجد بروی گویند ابن خالویه، کتابی در ادب، به نام «لیس» تألیف کرده، و این اثر دلیل بر اطلاع بی اندازه اوست، زیرا سبک آن از آغاز تا انجام، بدین شیوه است که (لیس فی کلام العرب کذا و لیس کذا) و نیز کتابی ارزشمند، به نام الال، از تألیفات اوست، که در آغاز آن گوید: کلمه آل، به بیست و پنج بخش تقسیم می شود، و در این کتاب، از تاریخ تولد و وفات و مادرهای ائمه اثنی عشر علیهم السّلام یاد کرده است. و علتی که او به تألیف این کتاب برانگیخته آن است که در ذیل عده از اقسام آل گوید «و آل محمّد علیهم السّلام بنو هاشم»، ابن خالویه نیز طبع شعر داشته، و از اشعار اوست:

إذا لم یکن صدر المجالس سیدا فلا خیر فیمن صدرته المجالس

و کم قائل ما لی رأیتک راجلا فقلت له من أجل انک فارس

هنگامی، که بزرگواری، در بالای مجلس قرار نگیرد، در وجود کسی که در صدر مجالس، قرار گرفته باشد، خیری نخواهد بود، چه بسیار کسی است، که می گوید: هیچ گاه تو را پیاده ندیده ام، در پاسخ او می گویم، برای آن است که تو سواره ای (۱).

کلمه خالویه به فتح حاء و فتح لام و واو، و سکون یاء و هاء ضبط شده است. و فیات الاعیان ۱۷۸/۲ گوید: ابن خالویه، در سال ۳۷۰ هجری در گذشته است.

ص: ۴۰

۱- ۱) - از اشعار او که در بغیه الوعاه سیوطی آمده: الجود طبعی و لیکن لیس لی مال فکیف یبذل من بالقرض یحتال فهاک خطی فخذہ الیوم تذکره الی اتساعی فلی فی الغیب آمال

مؤلف گوید: از آثار ابن خالویه، کتاب الطارقیه است، که آن را به منظور اعراب، و حرکات سوره و الطارق، تا آخر قرآن، تألیف نموده، و من، نسخه ای کهن از آن کتاب را، در شهر اردبیل - که تاریخ کتابت آن، ۵۶۱ هجری قمری بوده است - دیده ام، و کتابی پرفایده است، و خود او در آغاز آن، می نویسد: در این کتاب اعراب و حرکات سی سوره، از سوره های مفصل (سوره های است که فواصل آیات آن ها بسیار است)، قرآن کریم را متذکر شده ام، و اصول هر حرف را، مشروحا و فروع آن را به اختصار ایراد کرده ام. و در ضمن آن، به مطالب دور از ذهن که موجبات اشکال حرکات حروف، و کلمه ای را، ایجاد می کند، مصدرها و تشبیه، و جمع آن ها را یاد آور شده ام، تا از این راه به دیگر از حرکات حروف و کلمات شریفه قرآن مجید، که ممکن است مورد نیازمندی تو قرار بگیرد، کمک کرده باشم.

سپس مؤلف گوید: نسخه ای بسیار کهن، از «طارقیه» نزد ما موجود است، و در این نسخه که در اختیار ما می باشد اعراب بسمله، و استعاذه و سوره حمد، آورده شده و پس از آن، به اعراب سوره و الطارق تا به آخر قرآن پرداخته است، و از آن نسخه استفاده می شود. ابن خالویه، از علمای شافعی مذهب بوده، و این موضوع خالی از تأمل و ملاحظه نخواهد بود، و در همین کتاب، از ابو سعید حافظ، از ابو بکر نیشابوری، از شافعی، روایت کرده است.

این سند، دلیل بر آن است که ابن خالویه مؤلف طارقیه، غیر از ابن خالویه است که ما به ترجمه احوال او پرداخته ایم، زیرا بعید است ابن خالویه مترجم ما، با دو واسطه از شافعی روایت کرده باشد، بلکه هر گاه شافعی مذهب باشد، بایستی با واسطه های عدیده، از وی روایت کرده باشد.

و آشکارترین دلیل بر مغایرت ابن خالویه ما، و مؤلف طارقیه، آن است که

مؤلف طارقیه، در آخر سوره حمد، به وجوب گفتن آمین پس از و لا الضالین، تصریح کرده است.

ابن خالویه، کتابی دیگر در اخبار دارد و این کتاب را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی نسبت داده، و ممکن است این کتاب یکی از آثار او باشد که پس از این نام برده می شوند، و یا همان کتاب الآل اوست که سید در دفع المناواه از آن نقل کرده است، و ظاهر آن است که مراد مجتهد، از ابن خالویه، همین ادیبی است که ما به ترجمه او اقدام کرده ایم.

نجاشی در رجال ص ۵۳ خود می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن خالویه نحوی در شهر حلب ساکن بوده و همان جا در گذشته است. و علاوه بر اطلاعات دقیقی که راجع به علوم ادبیه و لغت و شعر داشته، از مذهب ما هم کمال شناسایی را، دارا بوده است.

ابن خالویه، آثاری دارد از آن جمله کتاب الآل است و انگیزه او در تألیف این کتاب، یادآوری از امامت حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بوده است، حدیث کرد ما را بدان کتاب، قاضی ابو الحسن نصیبی، که گفت: آن کتاب را در شهر حلب، بر وی قرائت کردم، و از آثار او کتاب مستحسن القراءات و الشواذ و کتاب ارزنده ای در لغت و دیگری در اشتقاق الشهور و الایام است، انتهی.

مؤلف گوید: از آثار او شرح مقصوره ابن درید است این کتاب را شهید ثانی در بخش دوم از کتاب تمهید القواعد و همچنین شیخ حسین بن علی ابن حماد لثی واسطی، در یکی از اجازاتش به وی نسبت داده اند. و پس از این، ذیل نام های آثار او، بدان کتاب اشاره خواهد شد.

سید ابن طاوس، در کتاب اقبال می گوید: نام ابن خالویه، حسین بن محمد، و کنیه اش ابو عبد الله بوده، نجاشی از او یادآوری کرده، و می نویسد از مذهب ما، کمال اطلاع را داشته است، و در علوم عربیه و لغت و شعر مهارت داشته، و در حلب می زیسته است.

محمد بن نجار، در کتاب الذیل می نویسد: نام و نشان او را در جزء سوم از آفاق نوشته ایم و در حلب ساکن بود، و آل حمدون کمال بزرگداشت را درباره او، رعایت می کردند، و در همان جا در گذشته است.

مؤلف گوید: گاهی سید برخی از دعاها را از ابن خالویه، نقل کرده از آن جمله مناجات حضرت مولی علی علیه السلام و دیگر از ائمه علیهم السلام است، در ضمن ادعیه ماه شعبان، و ممکن است سید، این بخش از دعاها را از کتاب الآل او نقل کرده باشد و یا کتاب ویژه ای در ادعیه داشته است.

مؤلف گوید: معروف آن است که، کتاب او کتاب الآل است و حال آنکه در بسیاری از نسخه های نجاشی (الاؤل) آمده، و میرزا محمد در رجالش به نقل از نجاشی (الاؤل) نقل کرده است، و حق آن است که الاؤل، از سهو ناسخان بوده و صحیح همان الآل بوده باشد.

و از آثار او کتابی است در اسماء ساعات اللیل و در آن کتاب صد و سی و پنج نام را متذکر شده، و کفعمی در کتاب فرج الکرب و فرح القلب از این کتاب نام برده است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۴۱ می نویسد: ابو عبد الله حسین بن خالویه نحوی، را کتابی به نام الآل است.

مؤلف گوید: به طوری که خود او در کتاب طاریه می نویسد «شرحی بر اسماء الله الحسنى» داشته است (۱).

علامه در خلاصه الاقوال ص ۵۳ می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن خالویه نحوی در حلب ساکن بوده، و همان جا در گذشته و از مذهب ما باخبر بوده است، و از آثار او کتابی است راجع به امامت امیر المؤمنین علی علیه السلام است، انتهى.

مؤلف گوید: منظور از کتاب امامت، همان کتاب الآل اوست.

مؤلف گوید: گاهی ابن خالویه، بر شیخ علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی، معروف به ابن خالویه اطلاق می شود، بنابراین نمی توان این دو شهرت را، ویژه شخص واحد دانست، هر چند شیخ علی هم، امامی مذهب بوده است.

مؤلف گوید: نام او را همان طور که نوشتیم، حسین است و در کتاب های رجال ما، و آثار اهل سنت نیز حسین آورده شده است، لیکن در آغاز نسخه بسیار کهن الطاریه که پیش از این یادآوری کردیم نام وی، شیخ ابو عبد الله حسن آمده است.

علامه در ایضاح الاشتباه نام او را حسین بن خالویه نوشته است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: حسین بن احمد همدانی معروف به ابن خالویه نحوی، از فضلاء مذهب امامیه و از دانشوران علوم عربیه بوده، و به خاطر موافقت مذهب و اعتقاد حقی که داشته، و از شرح

ص: ۴۴

۱-۱) - در صورتی که کتاب الطاریه از ابن خالویه دیگری باشد، چنانچه مؤلف احتمال داده است شرح اسماء الحسنی هم از او خواهد بود-م.

صدر و استعدادی که برخوردار بوده، همواره در مجالس آل حمدان در صدر قرار می گرفته، و از اکابر امامیه به حساب می آمده است.

یافعی در تاریخ خود می نویسد: ابن خالویه، به بغداد رفت و در آنجا از دانشوران آن سرزمین به اخذ علم ادب پرداخت و از محضر ابن انباری، و ابو عمر و زاهد و ابن درید، و سیرافی بهره گیری نمود، پس از آن به شام رفت و در حلب مقیم گردید، و در فنون فضل و ادب به سرحد کمال رسید، و بدین معنی شهرت یافت، چنان که طالبان دانش از اطراف به سوی او رحل اقامت می افکندند، و به قدری که استحقاق و استطاعت داشتند، از وی بهره مند می شدند، و آل حمدان در تعظیم و تکریم او فروگذاری نداشتند و پیش او به قرائت علوم ادبی اشتغال می ورزیده، و از مراتب علمی او بهره وری داشتند.

ابن خالویه کتابی بزرگ، به نام الیس دارد، و انگیزه او در تألیف این کتاب بر آن است که بگوید (لیس فی کلام العرب کذا) و او را نیز کتابی لطیف به نام الال است که در آغاز آن معانی الال را، مفصلاً شرح داده پس از آن از تاریخ تولد، وفات، پدران و مادران ائمه اثنا عشر، که آل پیغمبر علیهم السلام اند، یاد کرده است.

و از جمله آثار او کتاب الاشتقاق و کتاب الحل در نحو و کتاب القراءات و کتاب المقصور و الممدود و کتاب المذکر و المؤنث و کتاب الالقاب و کتاب شرح مقصوده ابن درید و کتاب الاسد و امثال این ها می باشد.

ابن خالویه، شعر خوب می گفته، و ثعالبی در یتیمه الدهر: ۱/۱۲۴ اشعاری از وی نقل کرده است از جمله این دو بیت است اذا لم یکن صدر المجالس

سید... که پیش از این نوشته و ترجمه شده است و وفات او در سال ۳۷۰ هجری بوده است (۱).

شیخ ابو طیب حسین بن احمد فقیه

از بزرگان اصحاب ما بوده است و گاهی شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی به طوری که از اوایل مزار بحار استفاده می شود، پاره ای از اخبار را از خط او نقل کرده است، و من در کتاب های رجال به شرح او دست نیافته ام، و نمی دانم در چه روزگاری می زیسته است.

شیخ امین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال

مقدادی

از مزار کبیر شیخ محمد بن جعفر مشهدی، استفاده می شود، مقدادی از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است، و سند روایتی او در نجف اشرف، در صفة بزرگ بالاسر مبارک، در دهه آخر ذی قعدة سال ۵۰۹

ص: ۴۶

۱- ۱) - سیوطی در بغیة الوعاء، ص ۲۳۱ می نویسد: ابن خالویه سال ۳۱۴ هجری قمری وارد بغداد شد، فنون ادب و حدیث را فراگرفت، و در جامع مدینه به املاء حدیث، اشتغال می ورزید و معافا ابن زکریا و دیگران از وی روایت می کنند و با متنبی، مناظراتی داشته است و از افراد به نام روزگارش بوده است. در یکی از اوقات، مردی به او گفت: می خواهم، مراتب عربیت را آن چنان بیاموزم که اشتباهی برای من به وجود نیاید، ابن خالویه گفت: پنجاه سال است به فراگیری علم نحو، اشتغال دارم هنوز نتوانسته ام، کاملاً رفع اشتباه از خود بنمایم. و از تاریخ حلب ابن عدیم نقل کرده، روزی گروهی از ادبا در محضر سیف الدوله، حضور داشتند، سخن از این معنی به میان آمد که آیا اسم ممدودی وجود دارد که جمع آن، مقصور باشد؟ حاضران اظهار بی اطلاعی کردند سیف الدوله، خطاب به ابن خالویه، شما در این خصوص، چه نظریه دارید؟ در پاسخ گفت: من دو اسم را به این کیفیت می شناسم، سیف الدوله پرسید آن دو اسم کدام است؟ ابن خالویه اظهار داشت تا هزار درهم از تو نگیرم، آن دو اسم را برای تو، نخواهم گفت و منظورم از این، درخواست آن است که کمالی را رایگان به دست نیاورده باشی! پس از آنکه هزار درهم را گرفت گفت آن دو اسم، صحرا و عذراوند بر صحاری و عذاری جمع بسته می شوند، پس از یک ماه که از این قضیه گذشته بود، دو اسم دیگر به دست آورد (صلفاء و خبرا) که جمع آن ها، صلافی و خباری است و پس از بیست سال که گذشته بود اسم پنجمی هم به دست آورد که سبتا و جمع آن سباتی بوده باشد-م.

هجری قمری بوده است، و شیخ ابو محمد عربی بن مسافر عبادی، و ابو البقاء، هبه الله بن نما بن علی بن حمدون، در نجف اشرف در بالاسر مبارک، در دهه آخر ذیحجه سال ۵۳۹ هجری، از وی روایت کرده اند، و خود محمد ابن جعفر مذکور، به توسط ایشان، از وی روایت کرده است.

یادآور می شود که از مقدادی، به صورت هایی مختلف، در اختصار به نسب تعبیر کرده اند، و این تعبیرات، موجبات تعدد را، در صاحب این عنوان ها ایجاد نموده است (۱).

شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی

(۲)

به طوری که از کتاب بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری، برمی آید شیخ مفید از وی روایت می کرده و خود او از حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی، روایت داشته است. و نجاشی نیز از وی روایت می کرده، و به طوری که خود در رجالش گوید: به توسط شیخ ابو عبد الله حمیری از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این عالمی را به نام شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن ابو المغیره، اشاره کردیم.

شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن موسی بن هدیه

نام و نشان او، پس از این به عنوان شیخ ابو عبد الله، حسین بن محمد بن موسی بن هدیه، که یکی از مشایخ شیخ مفید است، خواهد آمد.

ص: ۴۷

۱- ۱) - سید محسن امین، اعیان الشیعه: ۵۷/۲۲، [۱] مترجم را به نام «حسن» تأکید می کند. ۲۳۰/۱ ترجمه ریاض.

۲- ۲) - جزری، در اللباب می نویسد: بوشنج به ضم با و فتح شین، شهری است در هفت فرسخی هرات، که آن را پوشنگ می گفتند و معرب آن فوشنج است، و گروهی از اعلام از آنجا برخاسته اند-م.

وی، فاضلی عالم و جلیل القدری خردمند بود، و از مشایخ اجازه استاد استناد ما (ادام الله فیضه) می باشد، و استاد ما به مقتضای اعتمادی که به امیر مبرور داشت، کتاب فقه الرضا را تأیید کرده و انتساب آن را به حضرت رضا علیه السلام تصحیح نموده است، و در فهرست اوائل بحار راجع به فقه الرضا می نویسد: خبر داد ما را به این کتاب، سید فاضل محدث، قاضی امیر حسین طاب ثراه، آن گاه که به اصفهان وارد شد او اظهار داشت: در یکی از سال های مجاورتم در جوار بیت الله الحرام، گروهی از قمی ها به منظور حج بیت الله وارد مکه شدند و کتابی کهن، که تاریخ آن با روزگار حضرت رضا علیه السلام موافقت داشت، همراه ایشان بود. و از پدرم (ملا محمد تقی رحمه الله) شنیدم می فرمود: از آن سید شنیدم، اظهار می داشت، خط حضرت رضا علیه السلام را بر آن کتاب زیارت کردم، و گروه بسیار، از فضلا بر آن اجازاتی نوشته بودند. سید، گفته بر اثر این گونه از قرائن، برای من یقین حاصل شد که کتاب فقه الرضا از آثار حضرت رضا علیه السلام است، به همین مناسبت کتاب را گرفتم، و پس از استنساخ با اصل کتاب تطبیق کردم. پدرم همان کتاب را، از آن سید گرفت و استنساخ و تصحیح کرد، و بیشتر عبارات آن موافق با مطالبی بود، که شیخ صدوق ابو جعفر بابویه، در کتاب من لا یحضره الفقیه بدون سند آورده بود، و همچنین مطابق با مسائلی بود، که پدرش در رساله ای که به وی نوشته بود می باشد و همچنین بسیاری از احکامی که، اصحاب ما آن ها را متعرض شده اند، و سند آن ها معلوم نیست، از آن رساله به دست می آید، چنانچه به زودی در ابواب عبادات، بدانها اشاره می شود.

تا بدینجا کلام استاد استناد ما به پایان می رسد بحار ۱۲/۱.

مؤلف گوید: بنابراین کتاب فقه الرضا بایستی به خط کوفی نوشته شده باشد، زیرا خط نسخ و امثال آن در روزگار ابن مقله وزیر، که خطاطی مشهور بوده و خط نسخ را اختراع کرده، به وجود آمده و پس از او خطاطان از وی تبعیت کرده اند و به خطوطی دیگر، دست پیدا کرده اند و ابن مقله در عهد (۱)....

گاهی می گویند: کتاب فقه الرضا، به عینه همان رساله ای است که علی ابن بابویه به فرزندش شیخ صدوق نوشته و انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام، اشتباهی است که از ناحیه اشتراک اسم و اسم پدر ایجاد شده است، زیرا اسم پدر صدوق، علی و نام جدش موسی است. به دنبال این اشتباه، و با عدم توجه بدان، پنداشته اند که کتاب از علی بن موسی الرضا علیهما السلام است، تا آنجا که رساله مزبور را، فقه الرضا ملقب ساخته اند، و استاد علامه (ملا میرزا شیروانی) نیز به همین نظریه تمایل داشته است.

و گاهی ممکن است، این نظریه را بدین توضیح تأیید کرد، که علاوه بر اینکه رساله موسوم به فقه الرضا، با رساله ای که علی بن بابویه، برای فرزندش نوشته است، در بسیاری از مسائل با یکدیگر موافقت دارند، رساله فقه الرضا مشتمل بر مسائل بی سابقه ای است، از جمله می توان غسل جمعه را تا جمعه دیگر به عنوان قضا به جای آورد، یعنی در هر روز از ایام هفته، که بخواهند می توانند قضای غسل جمعه را به جای آورند، و حال آنکه مشهور و مروی آن است که قضای غسل جمعه، ویژه روز شنبه است

ص: ۴۹

۱- ۱) عبارت پس از این، از اصل مطبوع حذف شده، در پاورقی می نویسد: بنا بر اصح اقوال، ابن مقله در سال ۳۲۸ هجری در گذشته، و وزیر مقتدر و قاهر راضی عباسی بوده، و ۱۲۵ سال پس از شهادت حضرت رضا علیه السلام که سال ۲۰۳ هجری بوده در گذشته است-م.

و بس، و امثال این مسئله از مسائل دیگر. و هرگاه این حال بر آن سید مشتبه نشده باشد، نظریه وی که به مقتضای قرائن، آن را تألیف حضرت رضا علیه السلام دانسته، ثابت می شود و نیز اختیار استاد استناد را، تأیید می کند (۱).

یادآور می شود که قاضی امیر حسین فعلی، غیر از امیر حسین میبدی شارح هدایه در حکمت است، زیرا روزگار میبدی، به سال ها جلوتر از قاضی امیر حسین بوده است (۲).

ملا کمال الدین شیخ حسین

کمال الدین، فاضلی عالم و متکلمی جلیل القدر بوده است.

سید نبیل امیر جلیل رضوی، در حاشیه تصدیقات شرح شمسیه نوشته و تصریح می کند، که مراتب منطق را از کمال الدین استفاده کرده است، و در ضمن آن توجه به مذهب او قابل ملاحظه است.

شیخ ثقه ابو عبد الله حسین

وی از اجله علمای ماست، و از آثار او کتاب الاعتبار فی ابطال الاختیار است که راجع به امامت بوده است، این کتاب را شیخ حسن بن علی کرکی،

ص: ۵۰

۱-۱) - راجع به فقه الرضا و درستی مطالب آن، و صحت انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام، و عدم صحت آن، و دیگر از مطالب مربوط به آن، مورد تحقیق اعلام قرار گرفته، و بهترین تحقیقات منوط به این رساله، در خاتمه مستدرک الوسائل علامه نوری، رحمه الله علیه آورده شده است، و این کتاب شریف در این عصر، به نوعی خوب به چاپ رسیده است - م.

۲-۲) - کمال الدین حسین بن معین الدین میبدی از ادبا و حکمای اوایل قرن دهم هجری بوده، از آثار معروف او شرح دیوان حضرت امیر علیه السلام که سال ۸۹۰ هجری قمری شرح حال آن را تمام کرده است و هدایه اثیری را نیز شرح کرده است، و کتابی پارسی در حکمت به نام جام گیتی نما دارد که در ۸۹۷ هجری قمری به پایان رسیده است - م.

در کتاب عمده المطلب به وی نسبت داده، و به توثیق او اعتراف کرده، و اخباری را از او نقل کرده است، و من از روزگار او اطلاعی ندارم.

ممکن است شیخ ابو عبد الله، همان شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط، بوده باشد، که از مشایخ شیخ طوسی است، احتمال دارد شیخ ابو عبد الله، همان شیخ فقیه صالح، ابو عبد الله حسین باشد، که از شاگردان یا از اساتید شیخ محمد بن علی بن احمد بن بندار است، که کتاب نهج البلاغه را در سال ۴۹۹ هجری قمری نزد او خوانده است، و ما شرح حال او را در باب میم می نگاریم، و شاید قسمت اخیر به صحت نزدیک تر باشد.

مؤلف گوید: عبارت آن اجازه بدین مضمون است: این جزء از نهج البلاغه را شیخ فقیه و اصلح من، ابو عبد الله حسین (رعاه الله) بر من قرائت کرد، و این اجازه را محمد بن علی بن احمد بن بندار در جمادی الآخر ۴۹۹ هجری قمری به خط خودش نوشته است. با توجه بدان اجازه و از سیاق آن به دست می آید که شیخ ابو عبد الله حسین همان استاد ابن بندار است، زیرا معمول پیشینیان آن بوده که خود شیخ اجازه کتاب مورد نظر را، برای شاگرد قرائت می کرده، و یکی از طرق اجازه، بلکه کامل تر و تمام تر آن هم، همین بخش از قرائت بوده است.

شیخ حسین بن ابراهیم قزوینی

وی از مشایخ شیخ طوسی است، و به طوری که از کتاب الغیبه شیخ طوسی استفاده می شود شیخ حسین، از ابن نوح و محمد بن وهبان روایت می کرده است، و من در کتاب های رجال به ترجمه او دست نیافتم، و هرگاه احتمال برود که مترجم حاضر، شیخ غضائری باشد که رعایت اختصار در

نسب او شده، نادرست است به خصوص که مترجم حاضر با نام قزوینی، معرفی شده است.

و همچنین مترجم حاضر، غیر از شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط است که از مشایخ شیخ طوسی بوده است.

شیخ حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام مکتب

وی، از مشایخ بزرگ شیخ صدوق است، و به طوری که از کتاب های شیخ صدوق برمی آید، از احمد بن یحیی بن زکریا قطان روایت می کرده است و به حسین مکتب معروف است.

شیخ حسین بن ابراهیم بن بابویه

وی، از مشایخ شیخ صدوق است و از علی بن ابراهیم روایت می کرده و در کتاب های رجال نام او را نیافتیم. آری از کتاب نهاییه الکمال سید هاشم بحرانی، استفاده می شود که: از مشایخ شیخ صدوق می باشد. و ظاهر آن است که مترجم حاضر غیر از حسین مکتب بوده باشد، و ممکن است تحریفی اتفاق افتاده باشد.

شیخ حسین بن ابراهیم گیلانی تنکابنی

وی، حکیمی صوفی مشرب بود و مرام اشراقی ها را برگزیده، و فاضلی دانشور، و از شاگردان ملا- صدر الدین محمد شیرازی (صدر المتألهین) به شمار می آمد، و حداکثر اطلاعات او منوط به فلسفه بود، و اطلاعات دیگری نداشت.

گویند آن گاه که: خبردار شد ملا فاضل قزوینی، حکما و معتقدان به عقاید فاسده آنان را تکفیر می نماید، از رفتن به قزوین امتناع می ورزید و می گفت: من با فاضل، سابقه دوستی دارم و از آنجا که مشارالیه، حکما را

تکفیر کرده است بیم دارم هر گاه به قزوین بروم از ورود من ناراحت بشود، موقعی که این خبر به فاضل رسید پیام داد کسی را تکفیر می کنم که سخن حکما را بفهمد و با آن ها هم عقیده باشد. و اما بر تو باکی نخواهد بود، شیخ حسین گفت: این پیام درباره من از تکفیر سخت تر است، زیرا او معتقد است که من سخن حکما را نمی فهمم، و به گفتار آنان اعتقادی ندارم.

باری، بین ایشان گفتگویی پیش نیامد و محبت سابقی زیادتر شد. تا آنجا، که حکیم تنکابنی از وی درخواست کرد، هر گاه از خبر مرگش با اطلاع شود دو رکعت نماز بخواند و به روح او نثار کند. طولی نکشید حکیم تنکابنی، عازم مکه مکرمه شد و چندی در آنجا ماندگار شد، در اوقات مجاورتش، مردم عامی می دیدند که وی خود را به «مستجار» می چسباند و یا حجرالاسود را استلام می نماید. پنداشتند که وی عورت خود را به خانه کعبه تماس می دهد، بر اثر این پندار نابجا وی را تا سرحد هلاکت مضروب ساختند. مشارالیه در حالی که به سختی بیمار شده بود و از مردم مکه، بیمناک بود به طرف مدینه حرکت کرد. و بر اثر ناراحتی بسیار، که از ضرب و شتم آنان دیده بود در راه مکه و مدینه، شهید شد و در ربنه در کنار قبر ابو ذر غفاری رضی الله عنه مدفون گردیده است.

ربنه، در حال حاضر به نام «رابق» خوانده می شود و هنگامی که فاضل قزوینی از شهادت او خبردار شد به حسب وعده ای که داده بود دو رکعت نماز خواند و به روح او نثار کرد.

حکیم تنکابنی، فرزندی به نام شیخ ابراهیم داشت، که از طلاب علم به شمار می آمد و با ما، در درس ها شرکت می کرد، و در روزگار ما، در اصفهان در گذشت.

حکیم تنکابنی تألیفات و حاشیه‌هایی دارد از جمله حاشیه بر حاشیه خفری بر الهیات شرح تجرید و رساله مختصری در اثبات حدود عالم به سبک حکما و رساله در تحقیق وحده و تجلیاته و تنزلاته در این رساله به پیروی از استادش (صدر المتألهین) بین تصوف و حکمت اشراق و مشاء جمع کرده است و امثال این‌ها از رساله‌ها و تعلیقات و از جمله آن‌ها تعلیقاتی است که بر کتاب الشفاء شیخ الرئیس داشته است.

امیر نصیر الدین، حسین بن ابراهیم بن سلام الله حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل، ۸۶/۲ می نویسد: وی عالمی فاضل و سراینده ادیب بود مؤلف سلافه العصر، ص ۴۸۹ از وی نام برده و اظهار داشته است، مشارالیه جد او می باشد (۱) و از وی کاملاً بزرگداشت به عمل آورده، و متذکر است او و برادرش احمد که پیش از این، یاد شده است مانند سید مرتضی و سید رضی می باشند و او در سال ۱۰۲۳ هجری قمری در گذشته است، پایان.

ملا عز الدین، حسین استرآبادی

وی، فاضلی و متکلمی منطقی بود، از روزگارش اطلاعی نداریم، و ممکن است از علمای دولت صفویه باشد، و من در اردبیل از آثار او رساله مختصری مربوط به ضبط اشکال اربعه منطقیه و احکام آن‌ها را دیده‌ام.

یکی از علما به خطی کهن، از او چنین تعریف کرده بود (المولی العالم المتبحر التحریر فی زمانه).

ص: ۵۴

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: حقیقت آن است که وی برادر جد اوست، زیرا مؤلف سلافه، پس از جدش از او چنین یاد کرده است و از ایشان است برادرش امیر نصیر الدین حسین-م.

سید نجم الدین، ابو عبد الله حسین بن اردشیر بن محمد طبری

وی فاضلی دانشور و بزرگوار، و از شاگردان شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید بود و از او روایت می کرده است.

و من در اصفهان به نسخه ای از نهج البلاغه، به خط او دست یافتم، که تاریخ کتابت آن، آخر ماه صفر سال ۶۷۷ هجری قمری در حله سیفیه در مقام صاحب الزمان علیه السّلام بوده است. و شیخ نجیب الدین یادشده به خط خود- که خط خوبی بوده- چنین نوشته بود: نجم الدین نهج البلاغه را نزد من قرائت کرد و به شرح آن پرداخت، و از توضیح مشکلات آن به خوبی برآمد، خدا او را توفیق، کرامت فرماید و او و ما را از حقایق آن سودمند سازد، به محمّد و آل او، و کتب یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی حلی در شهر حله (حماه الله)، در ماه صفر سال ۶۷۷ هجری قمری پایان.

و نیز سید محمد بن ابی الرضا علوی به خط خود چنین نوشته است:

کتاب نهج البلاغه را در نزد من قرائت کرد و به خوبی از عهده برآمد «و کتب محمد بن ابی الرضا» پایان.

از قرینه پیدا است که سید محمد بن ابی الرضا، اجازه مزبور را برای یکی از شاگردان خود نوشته و کسی که نهج البلاغه را نزد او قرائت کرده است غیر از مترجم حاضر است.

علاوه بر آنچه به خط یحیی و سید محمد علوی بر نسخه مزبور نوشته شده چنین آمده است: سید اجل اوحد، فقیه عالم فاضل برگزیده نجم الدین، ابو عبد الله، حسین بن اردشیر بن محمد طبری اصلح الله اعماله و بلغه آماله بمحمّد و آله همگی این کتاب، از آغاز تا انجام آن را نزد من قرائت کرد و من هم در خلال قرائتی که بر من داشت مشکلات آن را برای وی شرح

می‌دادم و بسیاری از معانی آن را از جهت او بیان می‌کردم و به وی اجازه دادم تا نهج البلاغه را به توسط من، از سید فقیه عالم مقری و متکلم، محیی الدین، ابو حامد، محمد بن عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلبی رضی الله عنه از شیخ فقیه رشید الدین، ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی، از ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی، از سید رضی ابو الحسن محمد بن حسین ابن موسی بن محمد موسوی و از او، از فقیه عز الدین ابو الحرث محمد بن حسن بن علی حسینی بغدادی، از قطب الدین، ابو الحسن راوندی از سید مرتضی و سید مجتبی فرزندان داعی حلبی (حسینی)، از ابو جعفر دوریستی از سید رضی روایت کند و (برای هر کسی که بخواهد و دوست داشته باشد اجازه بدهد) سال ۶۷۷ هجری قمری، پایان.

مؤلف گوید: برخی از مواضع خط شریف او از میان رفته و گمان می‌کنم، مطالب از میان رفته، نام شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید مذکور باشد. زیرا اجازه موجود، از شیخ نجیب الدین مذکور بوده که به خط سید نجم الدین، نوشته شده چه آنکه شیخ نجیب الدین از سید محیی الدین روایت می‌کرده و تاریخ هر دو اجازه که در آخر نسخه نهج البلاغه مرقوم شده، یکی است.

و این نسخه در رمضان سال ۷۲۶ هجری در نجف اشرف با نسخه صحیحه مقابله گردید. و به نظر من، خط مزبور - که حاکی از مقابله مزبور است - به خط یکی از علما می‌باشد. و حواشی بسیار - از شرح ابن میثم بحرانی - بر آن نسخه دیده می‌شود و تاریخ کتابت حواشی یادشده، اواخر ماه رمضان سال ۷۲۶ هجری قمری در نجف اشرف بوده است، و بر پشت همان نسخه، خط شیخ حسن بن حسین بن سراوسنوی و اجازه او به چشم

می خورد و این شیخ، از شاگردان علامه حلی است و تاریخ اجازة وی در ماه ذیحجه، سال ۷۲۸ هجری قمری در حله سیفیه بوده است.

و از آنجا که پاره ای از مواضع این خط، از میان رفته معلوم نیست این اجازة برای چه کسی، نوشته شده است و در آغاز آن چنین آمده: «این کتاب را به نام نهج البلاغه موسوم می باشد مولای معظم، ملک الصلحاء سید الزهاد و العباد...» بر من قرائت کرد.

المولی الجلیل قاضی معز الدین حسین بن... اصفهانی

وی فاضلی دانشور و کاملی مدقق و سخن گستر و معروف به قاضی معز بود که در اصفهان، سمت قضاوت و داوری را عهده دار می شد و از دانشمندان بزرگ روزگار شاه عباس کبیر بلکه اعلم دانشمندان آن زمان به شمار می آمد. وی، در همگی فنون بر دیگران برتری داشت و در علم الهی و طبیعی و ریاضی استادی ماهر به حساب می آمد و دانشمندی متدین بود و در امور دینی و دیگر از مراتب شرع محمدی تعصب خاصی از خود ابراز می کرد.

و نوادگان او تا حال حاضر، موجود و در اصفهان ساکن می باشند و حکایت ها و تدینی که در اوقات داوری از وی به ظهور می رسید مشهور و زبان زد همه مردم است از جمله، پیش آمد او با آلبالوییک پدر وزیر جلیل القدر شیخ علی خان و دیگر پیش آمد او با شاه عباس، نقل محافل خردمندان است.

قاضی معز، در سال ۱۰۲۰ هجری به اتفاق دانشور فاضل سلطان حسین ندوشنی یزدی، همراه با صدر جلیل قاضی خان سیفی حسینی قزوینی، به

فرمان شاه عباس به عنوان سفارت نزد پادشاه روم گسیل شد (۱).

یادآوری می‌شود، نام او را در آغاز این ترجمه طبق برخی از تاریخ‌های پارسی که در روزگار شاه عباس تدوین شده است «حسین» نوشتیم لیکن از خلال پاره‌ای از اجازه‌هایی که در این روزگاران صادر شده و از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر و از امل الآمل چنان که نقل خواهیم کرد نام او قاضی معز الدین محمد است.

قاضی معز الدین از گروهی از جمله، شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی روایت می‌کرده، شیخ معاصر در امل الآمل ۲/۲۳۲ می‌نویسد: مولانا معز الدین محمد، فاضلی بزرگوار است و از شیخ بهایی روایت می‌کند، پایان.

مؤلف گوید: به حق می‌توان گفت، مقصود شیخ معاصر، از معز الدین محمد، مترجم حاضر، قاضی معز است، و از اینکه نوشته است وی، از شیخ بهایی روایت می‌کند سخن بی‌اساسی است؛ زیرا هر دوی آن‌ها از شیخ عبد العالی کرکی که فوقاً یاد کردیم، روایت می‌کنند و خود شیخ معاصر، در آخر وسائل و دیگران در تألیفاتشان، به این موضوع متوجه‌اند که هر دو بزرگوار در اجازه‌ی روایتی از عبد العالی مشترک‌اند (۲).

ص: ۵۸

۱-۱ - عالم آرای ۲/۸۴۸ می‌نویسد: شاه عباس، سیادت پناه قاضی خان را که سیدی بزرگ و عالی شأن و نیکو اخلاق و منصب صدارت را داشت از ثروتمندان بود به رسالت روم تعیین کرد و مبلغ هزار تومان و دیگر از لوازم را در اختیار او گذارد، و از فضیلتی این دیار قاضی معز اصفهانی و ملا حسین ندوشنی یزدی که از دانشمندان روزگار است، قاضی مؤمن و حکیم عبدی طیب اردبیلی را به همراهی با صدر مذکور مأمور ساخت-م.

۲-۲ - حاج شیخ عباس قمی، در فوائد الرضویه ۲/۴۳۲ می‌نویسد: معز الدین محمد بن تقی الدین اصفهانی در روزگار شاه عباس، قاضی اصفهان بود و محمد تقی مجلسی از وی روایت می‌کند و او از شیخ عبد العالی کرکی روایت می‌نماید. و از نامه‌ی دانشوران ذیل شیخ ابراهیم قطیفی به دست می‌آید که قاضی معز سید حسینی است و به همین مناسبت اجازه‌ی از سید

شیخ ابو عبد الله حسین بن جبیر (جبیر) معروف به ابن جبیر

وی، فاضلی دانشمند و کاملی برومند بود، و با یک واسطه از ابن شهر آشوب قدس سره روایت می کند، از تألیفات او کتاب نخب المناقب است که نسخه از نیمه اول آن در نزد ما موجود می باشد. و دیگری الاعتبار فی ابطال الاختیار است. این کتاب را گروهی از اعلام، از جمله، نواده دختریش، شیخ زین الدین، علی بن یوسف بن جبیر در کتاب نهج الایمان به وی نسبت داده

ص: ۵۹

است و همچنین شیخ محمد حر (عاملی) معاصر، در فهرست کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات کتاب مزبور را از آثار او یاد کرده هرچند به طوری که در کتاب امل الآمل از وی نام نبرده است.

ممکن است مراد وی از «ابطال الاختیار» که قرینه «الاعتبار» است به این معنی باشد که امت نمی تواند برای خود پیشوایی اختیار بنمایند.

کفعمی، در یکی از مجموعه هایش از شیخ زین الدین بیاضی نقل کرده وی در کتاب الصراط المستقیم اظهار داشته است، نهج الایمان از تألیفات حسین بن جبر است و در دیباچه آن کتاب نوشته است، در هنگام تألیف این کتاب هزار کتاب یا نزدیک به آن را، به مطالعه خویش درآورده است. و از تألیفات او نخبه المناقب لآل ابی طالب است که گزیده از کتاب شیخ محمد ابن شهر آشوب می باشد. و اظهار داشته از یکی از اصحاب شنیدم می گفت، یک جزء از کتاب ابن شهر آشوب را به میزان برده، نه، رطل وزن آن بوده است، پایان.

و گاهی «نخبه المناقب» را «نخب المناقب» هم گفته اند.

مؤلف گوید: شیخ علی بن سیف بن منصور در کتاب کنز جامع الفوائد مطالب بسیاری از آن نقل کرده است. و من خود، نسخه های چندی از نخب المناقب را دیده ام و دو نسخه از آن، در نزد من می باشد.

علامه سید هاشم بحرانی، در آغاز کتاب معالم الزلفی می نویسد: مؤلف کتاب الحجج القویه فی اثبات الوصیه لامیر المؤمنین علیه السلام بیست فقره کتاب را که درباره اثبات وصیت حضرت علی علیه السلام تألیف شده، همراه با نام مؤلفین آن ها متذکر شده است، و اضافه کرده، شیخ جلیل و عالم نبیل شیخ طائفه شیعه و رئیس ایشان، حسین بن جبر، در کتاب نخب المناقب لآل ابی طالب

می نویسد: هنگامی که به تألیف این کتاب، اشتغال داشته است، هزار کتاب از کتاب های اصول، در اختیار او بوده است و سپس اضافه کرده، این است، نص پیمبران برای اوصیاء، و سند مطالب آن، منتهی به حضرت امیر المؤمنین و حضرت صادق و حضرت رضا علیهم السّلام می باشد. و همین طریق را در کتاب بصائر الانس همراه با یادآوری از رجال آن ها متذکر شده و مانند این ها را در کتاب الاوصیاء مرقوم داشته است، پایان.

مؤلف گوید: سید هاشم بحرانی در کتاب های خود مطالب زیادی از کتاب نخب المناقب مترجم حاضر نقل می کند، و در کتاب غایه المرام از شیخ شریف الدّین علی نجفی نقل کرده است که وی کتاب نهج الایمان را به شیخ علی بن یوسف بن جبیر نسبت داده است.

مؤلف گوید: انتساب مزبور با آنچه را پیش از این از کتاب الصراط المستقیم نقل کردیم سازگار نمی باشد.

یادآوری می شود در بسیاری از مواضع، مترجم حاضر، به عنوان حسین ابن حبر با حاء مهمله مسکوره و در برخی از آن ها (جبر) با جیم مفتوحه و باء یک نقطه و مکبر در برابر (مصغر) بر وزن (قتل) معرفی شده است و اما علی بن یوسف بن جبیر، بدون شک با جیم و باء یک نقطه و یاء تحتانی (مصغر) است بر وزن حسین.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن جعفر بن محمد مخزومی

بزرگواری شایسته و معروف به ابن خمري خزاز، است (۱).

ص: ۶۱

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف به خط خود کلمه «خمري» را به کسر حاء بی نقطه و سکون میم و در حاشیه همین نسخه به (ابن الخمری که نسخه بدل است) به ضم حاء نقطه دار و تشدید میم مفتوحه ضبط کرده است - م.

وی، از مشایخ نجاشی بوده، و گاهی از او به ابو عبد الله حمربی (۱) و گاهی هم بدون کنیه از وی نام برده اند.

شیخ ابو عبد الله از حسین بن احمد بن مغیره و محمد بن هارون کندی و دیگران روایت می کرده است.

یادآوری می شود، مؤلفان رجال، در آثار خود، ترجمه مستقلی برای او منعقد نساخته اند.

آری میرزا محمد استرآبادی در دو رجال کبیر (۲) و سیطش از وی نام می برد و سید امیر مصطفی نیز در باب (کنی) به عنوان ابو عبد الله خمری، یاد کرده و نام او را متعرض نشده است (۳).

سپس در همان باب به اختلاف نسخه ها که مربوط به لفظ (خمری) اشاره کرده است.

نجاشی، در رجال ص ۵۴ در ترجمه حسین بن احمد بن مغیره، اظهار داشته است از آثار او کتاب عمل السلطان است که ما آن را به توسط شیخ صالح، ابو عبد الله بن خمری در سال ۴۰۰ هجری در نجف اشرف از وی روایت می کنیم.

حسین (بن) جعل متکلم بصری

کتابی در جوار رد الشمس تألیف کرده و ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ به این تألیف اشاره نموده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که وی از اعلام امامیه باشد. برای اینکه ابن

ص: ۶۲

۱- ۱) - به خط مؤلف به ضم حاء به نقطه، ضبط شده است - م.

۲- ۲) - منهج المقال، ص ۳۹۰.

۳- ۳) - نقد الرجال، ص ۳۹۲.

شهر آشوب در کتاب معالم از وی نام می برد و از مذهب او اشاره ای نمی کند.

یادآوری می شود، غرض از تألیف چنان کتابی، آن بوده، تا ثابت کند چنان معجزه ای دوباره، از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام به وقوع پیوسته است، یکی در دوران زندگی رسول اکرم صلی الله علیه و آله و دیگری پس از رحلت آن حضرت، که در زمین بابل نزدیک به حله، از حضرت مولی علیه السلام ظاهر شده است.

حق آن است که مترجم حاضر، غیر از ابو عبد الله جعل، دانشمند نامی است که استاد شیخ مفید بوده است، و ما هم در ترجمه مفید به نام وی اشاره خواهیم کرد، برای اینکه ابو عبد الله جعل از علمای عامه است. آری ممکن است ابو عبد الله جعلی از نوادگان حسین جعل باشد.

شیخ حسین بن حسام عاملی

نام او پس از این به عنوان شیخ عزّ الدّین، حسین بن حسام خواهد آمد.

وی، فاضلی فقیه و دانشور است و همان کسی است که به عنوان شیخ حسین بن علی بن زین الدّین بن حسام عاملی عینائی شهرت یافته است. و برادرش شیخ ظهیر الدّین بن علی از وی روایت می کرده (۱) و از اجازه ای که، شیخ احمد بن نعمه الله عاملی، به ملا عبد الله شوشتری داده است، چنان برمی آید که ظهیر الدّین از وی روایت می کند.

و نسبت به جد و حذف و سائط شایع است.

یادآوری می شود، مترجم حاضر همان عزّ الدّین حسین بن حسام عینائی عاملی است، که پس از این به احوال او اشاره خواهد شد.

ص: ۶۳

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد: از حاشیه مؤلف استفاده می شود مترجم حاضر از برادرش روایت می کند نه آنکه برادرش از مترجم حاضر روایت کرده باشد - م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۱/۲ می نویسد: وی، فاضلی فقیه و ادیبی شاعر بود، سید علی در سلافه العصر ص ۵۰۴ از وی نام می برد و او را به علم و فضل و ادب و نظم می ستاید و پاره ای از سروده هایش را متذکر می شود و اضافه می کند شیخ جعفر بن محمد خطی بحرانی، چکامه ای در سوگ او گفته و آن را در کتاب مزبور ایراد می نماید و می نویسد: که مترجم حاضر در سال ۱۰۱۰ در گذشته است.

شیخ حسین بن حسن بن بابویه قمی

شیخ رئیس ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین ابن بابویه قمی، برادرزاده شیخ صدوق و استاد صهرشتی. و ظاهر آن است که شیخ حسین و شیخ رئیس که در آینده به نامش اشاره می شود یکی باشند.

سید تاج الدین، حسین بن حسن بن تاج الدین حسینی کیسکی

(۱)

شیخ منتجب الدین در فهرست می گوید: وی واعظی دانشور بوده است.

مؤلف گوید: پیش از این، ترجمه سید تاج الدین بن محمد بن حسین بن محمد حسینی کیلکی را با پاره ای از تحقیقاتی که در این باره داشتیم یادآوری کردیم (۲) و ظاهر آن است که نام برده یا از نزدیکان اوست و یا خود او می باشد.

ص: ۶۴

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده به خط منتجب الدین یافتیم که وی را کیلکی معرفی کرده و حقیقت آن است که کیلکی باشد چنان که در بالا هم کیلکی نوشتیم - م.

۲-۲) - ریاض العلماء ۲۰۰/۱. [۱]

شیخ حسین بن حسن بن حسین مؤدب

وی از علمای شیعه است و ما نسخه ای از نهج البلاغه سید رضی را که به خط او بوده در اختیار داریم و او خود تحقیقاتی به خط خویش بر آن کتاب نوشته است، و خطش تا حدی پسندیده بوده و تاریخ کتابت آن نسخه سال ۴۹۹ یا ۴۶۹ هجری قمری است و شرح حال او را باید از اجازات به دست آورد.

شیخ حسین بن حسن عاملی مشغری

وی، از سرشناسان دانشمندان و در روزگار خودش رئیس محدثان بوده است و نزدیک به زمان ما می زیسته است. و من خط شریف او را بر پشت نسخه ای از کامل ابن اثیر دیده ام، و تاریخ خط او ۱۰۲۷ هجری قمری می باشد، و شرح حال او را در امل الآمل نیافته ام، و باید در خلال مطالعه کتاب مزبور به شرح حال او که ممکن است نوشته باشد دست یافت (۱).

و باز در هرات در ضمن مجموعه ای که آن را برای یادآوری ملا محمد حسین مدرس کاشی هروی نوشته به پاره ای از مطالب کشف که به خط او بوده دست یافتیم و خطش تا حدی، خوب بوده و تاریخ آن اواخر رمضان ۱۱۰۵ هجری می باشد.

شیخ حسین بن حسن بن یونس بن محمد بن ظهیر الدین

ابن علی بن زین الدین بن حسام عاملی عیناثری ظهیری

(۲)

وی، فاضلی عالم و فقیهی کامل و از شاگردان بزرگ ملا محمد امین

ص: ۶۵

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: نام او در امل الآمل ۶۹/۱ ذکر شده است و مؤلف، کلام شیخ حر را در ترجمه ای که به نام وی منعقد ساخته، نقل می کند، و اینجا از آن غفلت نموده است-م.

۲-۲) - باز می نویسد: در نسخه مؤلف، نام مترجم یاد شده، خط زده شده است و ما بقی ترجمه باقی مانده و پس از این، ترجمه مفصلی از او ایراد خواهد کرد-م.

استرآبادی، محدث به نام است و مراتب قرائت را در مکه معظمه از او استفاده کرده و از تألیفات او رساله ای است در پاسخ برخی از مسائل مشکله اصلی و فرعی فقهی و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد.

و این شیخ از نوادگان شیخ ظهیر الدین بن حسام عینائی به نام است و چنان که می دانیم آل ظهیر، از دانشوران روزگار خود بوده اند.

شیخ حسین بن حسن بن خلف کاشغری

(۱)

وی، از علمای بزرگ اصحاب است، و از منصور بن بهرام روایت می کند و کتاب زین العابدین از تألیفات اوست، و سید ابن طاوس در رساله الموسعه فی قضاء فوائت الصلاه از کتاب او نقل می کند، و من از روزگار او اطلاعی ندارم. آری سند روایت او که سید ابن طاوس در کتاب مزبور نقل کرده است به شرح زیر است.

از منصور بن بهرام، از محمد بن محمد بن اشعث انصاری، از شریح بن عبد الکریم و غیر از او، از جعفر بن محمد مؤلف کتاب العروس (۲)، از منذر از ابو عروه از قتاده از خلاص از حضرت مولی علی علیه السلام. بنابراین از قدمای اصحاب است.

ص: ۶۶

۱-۱) - معجم البلدان ۴/۴۳۰ می نویسد: کاشغر، نام شهر و روستاهایی است که از سمرقند به آنجا راهی می شوند، و در میان شهرهای ترک واقع شده، و مردم آنجا مسلمان اند و گروهی از علما به آنجا منسوب اند-م.

۲-۲) - الذریعه ۱۵/۲۵۳ [۱] می نویسد: کتاب العروس در خصوصیات روز جمعه و فضائل آن تألیف شده است و این کتاب از تألیفات ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی است که از پیشینیان بوده و در ری زندگی می کرده و کتاب المسلسلات و جامع الاحادیث و امثال این ها از آثار اوست و در روزگار صدوق بوده و از وی و صاحب بن عباد روایت می کرده و صدوق هم از وی روایت داشته، کتاب العروس، رساله مختصری است مشتمل بر صد بیت که نسخه ای از آن نزد من موجود است و شیخ نوری در المستدرک و مجلسی در بحار از آن نقل کرده اند-م.

مؤلف گوید: این سند، خالی از اشکال نمی باشد برای اینکه مراد از جعفر بن محمد، مؤلف العروس همان شیخ جلیل جعفر بن... است و چنان که می دانیم مؤلف مزبور پیش از محمد بن محمد اشعث نمی زیسته و دیگر آنکه چگونه ممکن است مؤلف کتاب العروس با چهار واسطه از حضرت مولی علی علیه السلام روایت نماید.

آری ممکن است مؤلف کتاب العروس شخص دیگری باشد.

شیخ حسین بن حسن عاملی مشغری

وی، فاضلی علامه و شاگرد شیخ بهایی و دیگران بوده است، و از شاگردان شیخ عبد الكاظم کاظمی هم به شمار می آید، و من اجازه ای را که کاظمی به خط مبارک خود برای او، مرقوم داشته دیده ام و تاریخ آن در اوائل قرن یازدهم بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۶۹/۱ می نویسد: وی، فاضلی شایسته و بزرگوار و سراینده ای ادیب و شاگرد شیخ بهایی و شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی است.

شیخ حسین، مسافرتی به هند کرد و از آنجا به اصفهان و خراسان رفت و در خراسان ماندگار شد و همان جا در گذشت.

عموی من، شیخ محمد بن علی بن محمد عاملی مشغری، علم و فضل و فصاحت و کرم او را می ستود، و من بخشی از کتاب های او را دیده ام (۱)، از جمله، کتاب النکاح از تذکره علامه است که اجازه شیخ بهایی که: به وی داده است به خط خود بر پشت آن کتاب مرقوم داشته است، و ما هم به

ص: ۶۷

توسط عمویمان از وی روایت می کنیم، پایان.

مؤلف گوید: از کتاب های او که در نزد ما، موجود می باشد، تاریخ الکامل ابن اثیر است که خط او، بر پشت آن کتاب، دیده می شود. و این کتاب، نخست، در ملک شیخ محمد بن خاتون عاملی بوده و سپس در سال ۱۰۱۷ هجری در ملک مترجم حاضر قرار گرفته است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن (حسین) بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی

وی، برادرزاده شیخ صدوق بوده و از او روایت می کرده است و شیخ صهرشتی در کتاب قبس المصباح از وی روایت داشته و پیش از این هم نام برده شده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی

این شخص، نواده برادر صدوق است و پیش از این به یکی بودن آن ها اشاره کردیم و از جمال الاسبوع سید ابن طاوس استفاده می شود حسین ابن حسن بن بابویه از ماجیلویه از برقی روایت می کند. بنابراین، مترجم حاضر، هم درجه با صدوق است، زیرا شیخ صدوق هم، از ماجیلویه روایت می کرده است.

حسین بن حسن بن محمد

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه قمی.

این هر دو تن متحداند.

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه قمی

وی، از نزدیکان شیخ صدوق، و از خاندان آل بابویه قمی است.

ابن داود در رجال ص ۱۲۳ می نویسد: حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه شیخ طوسی در رجالش در باب آن هایی که درک روزگار معصوم علیه السلام را ننموده اند می نویسد: وی فقیهی دانشور بود و از دایی اش علی بن حسین بن بابویه روایت داشته است، پایان.

مؤلف گوید: بلکه شیخ طوسی در رجالش چنین نوشته است: حسین بن حسن بن محمد از محمد بن علی بن حسین بن بابویه روایت داشته است (۱).

ابن طاوس در جمال الاسبوع می نویسد: خبر داد حسین بن حسن بن بابویه از ماجیلویه از برقی، پایان.

سید مصطفی در رجالش پس از معرفی از وی و پس از نقل کلام ابن داود می نویسد: در رجال شیخ طوسی وی را به طرزی که ابن داود معرفی کرده است ندیده ام. آری به طوری که پیش از این نوشتیم در رجال شیخ طوسی، حسین بن حسن بن محمد آمده است، پایان (۲).

میرزا محمد در رجالش می نویسد: حسین بن حسن بن محمد.

شیخ طوسی در باب اخیر رجال خود- آن ها که از معصوم روایت نکرده اند- از وی یاد می کند و پیش از این هم، ذیل احمد بن ادریس نوشتیم که: محمد بن علی بن حسین بن بابویه از وی روایت می کرده است،

ص: ۶۹

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: چنان تصریحی را در باب اخیر رجال طوسی ندیده ایم بلکه در ص ۴۶۹ رجال مزبور چنین آمده است: حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه، فقیهی دانشور بود و از دایی اش، علی بن حسین بن موسی بن بابویه و محمد بن حسن ابن ولید و علی بن محمد ماجیلویه و دیگران روایت می کرده است، و جعفر بن احمد قمی و محمد بن احمد بن سنان و محمد بن علی ملیبه از وی روایت داشته اند-م.

۲-۲) - نقد الرجال، ص ۱۰۳.

مؤلف گوید: روایت کردن حسین بن حسن بن بابویه از ماجیلویه که صدوق هم از وی روایت می کرده دلیل بر آن است که، تا به آخر.

شیخ حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد، ظهیر الدین بن

علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عیناٹی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۷۰/۱ می نویسد: وی، استاد ما است و فاضلی عالم و ثقه ای صالح و پارسایی عابد و پرهیزکاری فقیه، و استادی سراینده بوده است.

گروهی بسیار از فضلالی این زمان از محضر او استفاده کرده اند. بلکه عده ای بسیار از دانشوران پیش از ایشان هم از شاگردان او بوده اند، و بالاخره از برکت انقباس او حداکثر شاگردان وی، از مراتب علم و فضل او کمال بهره وری را به دست آورده اند.

و من هم، بخش مهمی از کتاب های عربی و فقه و دیگر از فنون را، از وی استفاده کرده ام و از جمله، حداکثر کتاب المختلف علامه را نزد او خوانده ام.

وی، رساله های متعدد و کتاب هایی در حدیث و عبادات و دعا تألیف نموده است و او نخستین کسی است که به من اجازه داده است و در جمع می زیست و در همان جا هم در گذشت، رحمه الله پایان.

ص: ۷۰

۱- ۱) - منهج المقال، ص ۱۱۲ در پاورقی می نویسد: در حاشیه پیش، نوشتیم، در رجال طوسی ابن بابویه را به طرزی که در رجال ابن داود آمده است یاد کرده است و ممکن است در این بخش، نسخه های رجال شیخ طوسی مختلف باشد- م.

و باز شیخ معاصر، در آخر کتاب وسائل الشیعه چنین مرقوم داشته است، ما کتاب های یادشده و امثال آن ها را از گروهی از اعلام روایت می کنیم از جمله، از شیخ فقیه پرهیزکار ابو عبد الله، حسین بن حسن بن (یونس) بن یوسف بن ظهیر الدین عاملی که با اجازه ای که: از وی دارم به نقل روایت از او می پردازم و او نخستین کسی است که در سال ۱۰۵۱ هجری به من اجازه داده است و از شیخ فاضل نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی است و از سید جلیل نور الدین علی بن ابی الحسن موسوی عاملی.

مؤلف گوید: از جمله رساله های او رساله ای است که مشتمل بر پاسخ به سؤال هایی که مردم درباره مسائل مربوط به طهارت و صلاه و زکاه و امثال این ها از او داشته اند، و طرح این گونه پرسش ها دلیل بر کمال فضیلت و نیروی بصیرت او نسبت به امور دینی است.

در این رساله، از ملا محمد امین استرآبادی، مدحی بلیغ به عمل آورده است و از طرز برداشت به دست می آید که به استرآبادی اعتقادی کامل داشته است و ضمناً از آن سؤالات به دست می آید، که این شیخ در آن هنگام به مرتبه ارباب فتوا نرسیده بود و نسخه ای از آن رساله نزد ما موجود است (و له ایضاً رساله...).

حسین بن حسین مؤدب

مؤدب از علما بوده و کتاب نهج البلاغه را که سال ۴۹۹ هجری قمری به خط نوشته است در نزد ما موجود است و او نزدیک به زمان سید رضی مؤلف نهج البلاغه می زیسته است. در آخر جزء اول از نهج البلاغه، چنین آمده است این جزء را شیخ فقیه و اصلح من ابو عبد الله حسین رعاه الله، بر من قرائت کرد، و امضا کرده، کتب محمد بن علی بن احمد بن بندار، به خط خودش در ماه جمادی الآخر سال ۴۹۹ هجری قمری.

مؤلف گوید: بنای این کلام، بر آن است که در طرق اجازه معمول بوده است. که شیخ کتابی را، بر شاگردش قرائت می کرده است.

و دور نیست مراد از ابو عبد الله حسین، همین حسین بن حسین مؤدب باشد، و محتمل است مراد از آن، عالم دیگری باشد از قبیل شیخ ابو عبد الله حسین بن حسن بن علی، برادرزاده صدوق.

سید حسین حسینی عمیدی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: وی از فضلا و فقها بوده که ارشاد علامه را شرح کرده، و من نسخه ای از آن را، در کتابخانه آستان قدس رضوی دیده ام، انتهی.

مؤلف گوید: عمیدی به فتح عین بی نقطه و کسر میم و سکون یاء، منسوب است به سید عمید الدین، خواهرزاده علامه حلی.

شیخ ابو عبد الله حسین بن حمدان حسینی جنبلانی

(۱)

جنبلانی، از قدمای فضلا و علما و محدثان بوده، و کتاب الهدایه فی فضائل... (۲) از آثار اوست.

اصحاب ما در رجال خود از وی نام برده اند، و تا آنجا که در حد امکان بوده از وی نکوهش کرده اند. و شیخ معاصر ما در کتاب اثبات الهداه فی النصوص و المعجزات ۲۸/۱ از وی نام می برد، و کتاب الهدایه را به وی نسبت داده، و از کتاب او در اثبات الهداه، احادیثی نقل کرده است.

ص: ۷۲

۱- ۱) - به ضم جیم و سکون نون و ضم باء ظاهر آن است که منسوب به جنبلان بوده باشد، و گویا همان جنبلان باشد که یاقوت می نویسد: نام کوره شهرکی است واقع میان واسط و کوفه، و از آنجا به قنطره های بنی دار، به واسط منتهی می شود- م.

۲- ۲) - دو کلمه از خط مؤلف خوانده نشد.

سید ابن طاوس، در اوائل اقبال از وی به حسین بن حمدان بن خطیب، تعبیر می کند و گویا این اشتباه که وی را به خطیب معرفی کرده، ناشی از نساخ باشد.

و در آن کتاب، کتاب الروضه فی الفضائل و المعجزات را به وی نسبت داده، و گاهی به عنوان کتاب الفضائل نام برده است و در محلی دیگر از اقبال گوید: کتاب الروضه فی الفضائل به ابن بابویه منسوب است.

و ممکن است هر دو نام مربوط به کتاب واحد باشد، در عین حال الفضائل و الروضه غیر از کتاب الهدایه فی الفضائل است، فلاحظ.

استاد استناد ما، در فهرست اوائل بحار ۲۰/۱ و ۳۹ می نویسد: کتاب الهدایه که در تواریخ ائمه و معجزات ایشان علیهم السّلام تألیف یافته، از آثار شیخ حسین بن حمدان حضینی است، و کتاب او مشتمل بر اخباری بسیار در فضائل اهل بیت علیهم السّلام، در عین حال بعضی از ارباب رجال، او را مورد بی مهری قرار داده اند.

مؤلف گوید: چنان نیست که جنبلانی مورد بی مهری بعضی از رجالی ها قرار گرفته باشد، بلکه همه رجالی ها بالاتر از آنچه به تصور در آید، وی را هدف تیر طعنه خویش قرار داده و او را به دروغ گویی و فساد مذهب و امثال این ها از نکوهش های دیگر، منتسب داشته اند (۱).

ص: ۷۳

۱ - ۱) قهپائی در مجمع الرجال از غضائری نقل کرده است، ابو عبد الله حسین جنبلانی مردی کذاب و فاسد المذهب و صاحب مقاله ملعونه ای است و مورد التفات ما نمی باشد، شیخ طوسی ذیل من لم یرو عن الائمة می نویسد: تلعکبری از وی روایت می کرده نجاشی می نویسد: ابو عبد الله جنبلانی مردی فاسد المذهب است و کتاب هایی دارد از جمله الاخوان، و کتاب المسائل و کتاب تاریخ الائمة علیهم السّلام و کتاب الرساله در فهرست می نویسد: جنبلانی فاسد المذهب بود و کتاب اسماء النبی و الائمة از آثار اوست و از ذیل غیاث بن ابراهیم بصری

و از آثار او که در نزد ما موجود است، کتابی است که مشتمل بر گزارش های اصحاب ائمه و راویان ایشان می باشد، و کتابی دیگر مشتمل بر...

وزیر جلیل القدر و سید خردمند، علاء الدین حسین بن صدر کبیر

میرزا رفیع الدین محمد بن سید امیر شجاع الدین محمود بن امیر سید علی، مشهور به خلیفه سلطان بن میرزا هدایه الله خلیفه سلطان بن امیر علاء الدین حسین بن امیر نظام الدین علی بن امیر قوام الدین محمد بن ابو محمد سید علاء الدین حسین بن سید امیر مرتضی ملک طبرستان بن سید علی ملک طبرستان بن سید کمال الدین والی ساری، ابو المعالی بن امیر کبیر قوام الدین، مشهور به میر بزرگ بن سید کمال الدین احمد، مشهور به صادق بن امیر سید علی، ملقب به مرتضی بن شریف عبد الله بن ابو عبد الله محمد بن امیر ابو محمد هاشم بن سید ابو الحسن علی نقیب به طبرستان بن ابو عبد الله حسین شریف بن امیر ابو علی سید شریف حسن محدث بن ابو الحسن سید علی مرعش بن سید عبد الله بن ابو الحسن سید محمد اکبر بن ابو محمد سید حسن محدث بن حسین اصغر بن امام بدر تمام ماه شب شب زنده داران و خورشید روز آمرزش خواهان مولانا زین العابدین علیه السلام.

سید حسین حسینی اصفهانی معروف به خلیفه سلطان و ملقب به سلطان العلماء، و او از فرزندان امیر قوام الدین والی مازندران، و معروف به میر بزرگ است.

خلیفه سلطان، فاضلی عالم و محقق مدقق، و از اکثر فنون بود با اطلاع بود، شعر می سرود (۱)، و در فن انشا و نامه نگاری مهارت داشت، و علامه عصر و استاد علمای دهر به شمار می آمد. آثارش از زوائد خالی، و تألیفاتش عالی و متعالی بود. پدرش میرزا رفیع و جدش شجاع الدین محمود نیز از مشاهیر علما و دانشوران بودند. و خود او، داماد شاه عباس صفوی بود، و دختر او را به همسری اش در آورد، و در سال ۱۰۳۳ هجری که سلمان خان وزیر در گذشت، و در هنگامی که پدرش میرزا رفیع الدین محمد، منصب صدارت را عهده دار بود، خلیفه سلطان به مقام وزارت نامزد شد، و به سلطان العلماء، ملقب گردید. و در یک عصر پدر و پسر از مقام صدارت و وزارت برخوردار بودند (۲)، و هر دو تن در یک خانه قرار داشتند، و مردمی

ص: ۷۵

۱-۱) - نصرآبادی چند رباعی ذیل را از او نقل کرده است: افسوس که عمر گشت بیهوده تلف دنیا به تعب گذشت و دین رفت ز کف رنجید خدا و خلق راضی نشدند ضایع کردیم پاره ای آب و علف می کوش که کیسه تو بی زر باشد تا در دوجهان عیش تو خوش تر باشد درهم چه کنی کزان تو درهم باشی دینار چه می کنی که دین بر باشد حسن تو فزونست بگردت گردهم با درد تو کش به خون دل پروردم بی دردی باشد اگر بگویم حسنت بی انصافی است اگر بگویم دردم - م.

۲-۲) - تاریخ نامزدی او را به مقام وزارت چنین یافته اند: «وزیر [۱] شاه شد سلطان داماد» سید علی خان کبیر، در سلافة، ذیل نام برداری، از سید علی خان حویزی حاکم حویزه می نویسد، برخی از کسانی که از دیار حویزه آمده بودند می گفتند، سید علی خان، با خلیفه سلطان

که امور مربوط به وزارت و صدارت مورد توجه شان بود در کارگزاری ایشان، به آن ها مراجعت می کردند و مدتی بر این گذشت تا پدرش وفات یافت.

و در هنگامی که نوبت سلطنت به شاه صفی رسید، وی چشم های فرزندان او را کور کرد، و خود او را در ۲۳ رجب سال ۱۰۴۱ هجری، پس از آنکه دو سال به وزارت او برقرار بود، از مقام وزارت عزل کرد. و دستور داد تا در شهر قم اقامت نماید، و در واقع او را به قم تبعید کرد، پس از چندی وی را به اصفهان طلبید، و سید مدتی را در اصفهان به سر برد، تا نوبت پادشاهی به شاه عباس ثانی رسید، و او اواسط سال ۱۰۵۵ هجری.

که ساروتقی، وزیر شاه عباس کشته شد، خلیفه سلطان، به وزارت شاه عباس برگزیده شد، و در آن هنگام که سلطان به قندهار رفت و آنجا را فتح کرد، همراه او بود. پس از بازگشت از قندهار، به اصفهان آمد، و این بار مدت هشت سال و شش ماه بر اریکه وزارت برقرار بود تا اینکه در سال ۱۰۶۴ هجری، در مازندران درگذشت، و جنازه او را با تشریفات لازم به نجف اشرف حمل کردند (۱).

ص: ۷۶

۱- ۱) - سید عبدالحسین خاتون آبادی، در وقایع السنین و الاعوام ذیل گزارشات سال ۱۰۶۴ هجری می نویسد: قبر سید شریف خلیفه سلطان، سلطان العلمائی، در نجف اشرف، در کفش داری ایوان مطهر است، نصرآبادی، در تذکره، ذیل احوال امرا می نویسد: در تاریخ شهر سنه ۱۰۶۴ در ولایت مازندران طایر روح پرفتوحش به قصد مأمن جاوید بال پرواز گشود

صائب تبریزی، در سوگ او چکامه ای سرود، و در ماه تاریخ او گفت:

«آه از دستور عالم وای از سلطان علم».

تا بدینجا خلاصه ای بود، از آنچه آمیرزا حبیب الله بن میرزا عبد الله اصفهانی، در رساله ای که به پارسی، در بیان توصیف و معرفی از وزرای پادشاهان صفوی تألیف کرده، آورده شده است.

دیگری گوید: پدرش میرزا رفیع الدین، در روزگار شاه عباس صفوی به مقام صدارت نائل گردیده بود، و فرزندش خلیفه سلطان، در روزگار پدرش متعهد وزارت بود، و مدت پنج سال در هنگام پادشاهی شاه عباس، به مسند وزارت برقرار بود، و همچنان دو سال وزارت او در زمان شاه صفی امتداد یافت تا پادشاه مذکور، خلیفه سلطان را، از وزارت عزل کرد، و دیدگان فرزندانش را کور نمود، و او را به قم تبعید کرد.

سید در آنجا به مطالعه کتاب ها و مراجعه آثار اعلام پرداخت، و کار از دست داده را تجدید کرد. پس از این برای دومین بار، که اوایل جلوس شاه عباس ثانی، و مصادف با کشته شدن میر محمد تقی (ساروتقی) (۱) بود، به

ص: ۷۷

۱- ۱) - ساروتقی، که نامش میرزا تقی و ملقب به اعتماد الدوله بوده، سال ها به منصب وزارت برقرار بود، و آثار خیری از خود به شرح زیر باقی گذارده است: بازار و چهارسو و کاروانسرا و دو مسجد کوچک و بزرگ، مسجد بزرگش را در سال ۱۰۵۳ هجری در روزگار شاه عباس با تمام رسانیده است، عباس نامه می نویسد: در روز چهارشنبه ۲۰ شعبان، سال ۱۰۵۵ هجری قمری. به توسط جانی خانی، از پای درآمد، و همان سال خلیفه سلطان، از سوی شاه عباس به منصب وزارت نایل گردید، و تاریخ او را به نوشته وقایع السنین، این مصراع یافته اند (باز سلطان، اعتماد الدوله شد). عباس نامه می نویسد: در سال ۱۰۵۷ هجری که شاه عباس ثانی به ساختن عمارت چهل ستون اقدام کرد، هریک از سرایندگان، ماده تاریخی گفتند، از جمله سلطان العلماء این ماده تاریخ را گفت: (مبارک ترین بناهای دنیا)، و همین

وزارت نامزد شد، و همچنین تا هنگام رحلتش بدین مقام برقرار بود، تا وفات یافت و نزدیک زمان ما در اوایل حکومت سلطان مذکور بود، و پس از درگذشت وی جنازه او را به نجف اشرف حمل کرده، و در آنجا مدفون ساختند، قبرش معروف است و پدرش از فضایی عهد خودش بوده است.

خلیفه سلطان، مطالب علمی را در شئون مختلف، از گروهی از اعلام، از جمله پدرش میرزا رفیع الدین، و شیخ بهایی فراگرفت، و از شیخ به اخذ اجازه نائل آمد، و دیگری ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی و نیز از ملا حاج محمود رنانی استفاده کرده است.

وزیر خلیفه سلطان، شریک درس ملا خلیل قزوینی بود، و حاشیه ای چند، بر شرح لمعه دارد.

خلیفه سلطان، فرزندان و نوادگان پسر و دختر داشته، و همه فرزندان او، با آنکه از کودکی به امر شاه صفی، یا شاه عباس کبیر کور شده اند، از فضلا و علمای روزگار خود بوده اند.

میرزا ابراهیم (۱)، که فرزند میانه اوست، از فضیلتی محققان بوده، و تعلیقات ارزنده و افادات قابل توجه بر بسیاری از کتاب های فقه و کلام و اصول و امثال این ها دارد، و بهترین اثر تدوین شده او حاشیه شرح لمعه که تنها باب طهارت را به حاشیه خویش آراسته و حاشیه نافع و دامنه داری است و در آن به نظرات حاشیه شرح لمعه پدرش اشاره کرده است، و گاهی هم مناقشاتی با وی داشته، و سال ۱۰۹۸ هجری در گذشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: سید جلیل حسین مشهور به خلیفه سلطان حسینی، عالمی محقق و مدقق و عظیم الشان جلیل القدر و صدر دانشمندان عهدش بوده است. خلیفه سلطان آثاری دارد از جمله حاشیه شرح لمعه و حاشیه معالم و رساله های متفرقه و حواشی بسیار و از معاصران است، مؤلف سلافه العصر ص ۴۹۹ او را نام برده، و از وی ستایش می کند، و یادآور می شود سال ۱۰۶۶ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: ممکن است در سال رحلت او اشتباهی برای مؤلف سلافه رخ داده باشد، زیرا خلیفه سلطان، پس از بازگشت از فتح قندهار، در شهر اشرف مازندران، در اوایل پادشاهی شاه عباس دوم در گذشت، و تقریباً روزگار در گذشت او، تا روزگار ما که سال ۱۱۰۶ هجری است بیش از پنجاه سال افزون نبوده باشد.

ص: ۷۹

۱- ۱) - آقای مهدوی، در تذکره دانشمندان اصفهان ص ۴۹ می نویسد: میرزا ابراهیم سال ۱۰۳۸ هجری قمری، متولد شده، و در سن سه سالگی در سومین سال سلطنت شاه صفی، به دستور، وی کور شد، و در عین حال از همه فضائل برخوردار شد، و به ابن الخلیفه مشهور بود، و حاشیه روضه و مدارک از آثار اوست. و هفت فرزند داشت و سال ۱۰۹۸ در گذشته است - م.

واژه شناسان و دیگران، در اشتقاق لفظ وزیر که از چه ریشه ای گرفته شده، گفتاری دارند، یکی گفته است واژه وزیر از وزر گرفته شده که به معنای پناهگاه است، خدای بزرگ هم در آیه ۱۱ و ۱۲ سوره قیامت فرموده:

كَلَّا لَا وَزَرَ* إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ چنان نیست که در روز رستاخیز که قرارگاه مردم است پناهگاهی به سوی پروردگار تو داشته باشند، و دیگری گفته از ریشه (ازر) به دست آمده که به معنای نیرو بوده باشد، چنانچه خدا در سوره طه: آیه ۳۱ فرموده، و أُشْدُّ بِهِ أَرْزِي نِيْرِي مَرَا بِهِ وَيِ اسْتَوَارِ گردان، دیگری گوید: از ریشه (وزر) جدا شده، که به معنای رنج و سنگینی است چنانچه خدا در سوره انشراح: آیه ۲ و ۳ فرموده وَ وَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ* الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ رَنْجُورِي و سنگینی را که پشت تو را خمیده کرده بود، از تو زدودیم و هم گفته شده ریشه آن از (وزر) است که به معنای گناه باشد، چه آنکه پذیرش وزارت همراه با انجام دادن گناهان است، یا از آن جهت که وزیر پادشاه ناپسندی ها و گناهان پادشاه را بر دوش می کشد، و یا ریشه آن از (ازر) است، که آن هم به معنای رنجوری و سنگینی است، و بنابراین که وزیر از ریشه ی (ازر) به دست آمده باشد، بایستی او وزیر به جای همزه (ازر) که در طرف واقع شده، قرار داده شده باشد، و همانند آن هم بسیار است.

خلیفه سلطان، برای اولین بار که به مقام وزارت رسید، در سال ۱۰۳۳ هجری پس از درگذشت سلمان خان و چهار سال تقریبی پیش از درگذشت شاه عباس کبیر بود، و ماده تاریخ وزارت او در این جمله آورده شده، (زیبنده افسر وزارت) و دیگری گفته (وزیر شاه شد سلطان داماد).

خلیفه سلطان، آثاری دارد از جمله، حاشیه شرح مختصر عضدی و متعلقات آن، خلیفه سلطان حاشیه خود را از مسئله چهارم، از مسائل چهارگانه ای که دائر در بحث واجب از مبادی احکام بوده است شروع کرده، و نزدیک به همان موضعی است که حاشیه سید شریف جرجانی به اتمام رسیده است، و تا بحث عموم و خصوص و یا پس از آن ادامه یافت، و نسخه ای از آنکه از بهترین حواشی و نافع تر و دقیق تر آن ها است، در نزد ما موجود می باشد.

و از آثار دیگر او توضیح الاخلاق است، این کتاب که به فارسی تدوین شده است، خلاصه ای از کتاب اخلاق ناصری خواجه نصیر الدین طوسی رحمه الله، که آن هم به پارسی تألیف شده است، خلیفه سلطان، در تلخیص خویش عبارت های نامأنوس اخلاق ناصری را به عبارت های مأنوس و متداول روزگار خویش تغییر داده است، و آن کتاب را در سال ۱۰۵۱ هجری به امر شاه صفی تلخیص نموده است، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد.

و از آثار او حاشیه علی الحاشیه الخفزی در الهیات شرح تجرید و دیگری رساله انموذج العلوم و حاشیه مختلف علامه، و حاشیه شرح لمعه (۱)، و حاشیه شرح معالم که پیش از این نام برده شد، لیکن حاشیه شرح لمعه تدوین نشده است و شیخ علی نواده شهید ثانی همگی ایرادهایی را که خلیفه سلطان، بر

ص: ۸۱

۱-۱) - حاشیه شرح لمعه سلطان العلماء، در بعضی از چاپ ها از قبیل چاپ عبد الرحیم ضمیمه شده، و اشتباها نام او را محمود حسینی نوشته است، و آغاز آن، از جمله کرنا منتهی نهایی الارشاد است که دومین خط از خطبه مرحوم شهید ثانی قدس سره است، و حاشیه معالم او به ضمیمه حاشیه مرحوم ملا صالح مازندرانی، به طبع رسیده است، در آغاز آن می نویسد: فبقول العبد الغریق فی بحر العصیان المشرف بالانتساب الی ثانی سیدی شباب اهل الجنان الحسین المدعو بخلیفه السلطان عفی الله عنه الرحیم و الرحمن، و این حاشیه تا آخر باب روایت و متعلقات آن است.

شرح لمعه داشته است پاسخ گفته است، و از آثار او تعلیقات من لا یحضره الفقیه، و رساله پارسی در آداب حج و تعلیقات الحاشیه القدیمه الجلالیه تعلیقاتی است بر حاشیه قدیم جلالی (ملا جلال دوانی) که بر شرح تجرید داشته است، و از آثار اوست شبهه های و پاسخ هایی که در بخشی از علوم داشته و همچنین، فوائد متفرقه و تعلیقاتی که بر عده ای از کتاب ها که در علوم مختلفه گرد آمده است، و از آن جمله... (۱).

مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی مطالبی به پارسی ارائه داده که معنای آن چنین نیست (۲).

ص: ۸۲

۱-۱) نام برخی از آثارش، که مؤلف متعرض شده در نسخه مطبوع آورده نشده است-م.
۲-۲) نظر به اینکه مطالبی را که مؤلف قدس سره از تاریخ مزبور به عربی برگردانیده در چاپ مطبوع آورده نشده، مطالب آن کتاب را به لفظها در این پاورقی ایراد می نمایند، اسکندر بیگ، مؤلف تاریخ، یادشده در ذیل ارباب مناصب می نویسد: سلطان العلمایی و دستورالوزرای خلیفه سلطان خلف موفور الشرف میر رفیع الدین، محمد صدر که شرف مصاهرت حضرت اعلی (شاه عباس کبیر) یافته، بدین رتبه ی گرامی (وزارت) معزز و سر بلند گردید، و به همه جهتی مورد تربیت و مشمول نوازش و الطاف شاهانه گشته، من حیث الاستقلال به امر وزارت پرداخت و الحق سید بزرگ عالی شان و فاضل دانشمند نیکو اخلاق است، و از عهد صبی و اوان حد تمیز و نشو و نما، تا زمان ارتقا به مدارج علیا، منصب مذکور خلاصه عمر گرامی را صرف مطالعه و مباحثه کرده، و در فنون علوم معقول و منقول سرآمد روزگار گردیده، و در اندک زمانی به وفور فهم و فطرت، عالی و طبع مستقیم در علم حساب دانی مهارت کامل یافته، به رأی صایب و فکر ثاقب او را در دقایق امر وزارت ترقیات عظیم روی داد، به نوعی به لوازم این منصب عالی اشتغال دارد که تصرفاتش در علم حساب قانون و نتایج ارقام سعادت انتظامش از حروف خطا مصون است، و ذات کامل الصفاتش جامع کمالات صوری، و حاوی فضائل و استعداد معنوی و شایستگی این رتبه والا، و زیندگی، این منصب علیا، از جبهه آمالش ظاهر و هویدا است، والی غایت من حیث الاستعداد و الانفراد شاغل این مشغله عظیمه است، و در حسن خلق و اوصاف حمیده اش هر چند خوض رود، اندکی از بسیار در دیباچه اظهار نمی تواند نهاد ریاض [۱] آمال ارباب قلم، و اصحاب فضل و کمال از رشحات کلک گهربارش، مخضر و شاداب است، و ارباب قابلیت و استعداد در ظل رأفت و امتنان آن صاحب دولت مسرور و کامیاب. و زو رسم وزارت تازه گردید ز نام او بلند آوازه گردید

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۴۱ می نویسد: لوامع السقيفه و الدار و الجمل و الصفين و مثالب الادعياء از آثار اوست.
مؤلف گوید: مرادش از ادعیاء، جمعی از مخالفان به انضمام معاویه و یزید و عمرو بن عاص، و بلکه همه خاندان بنی امیه است.

و از اواخر برخی از نسخه های کهن کتاب الروضه فی الفضائل، استفاده می شود که الروضه، از آثار شیخ حسین بن محمد حلوانی است.

و حلوانی به ضم حاء منسوب است به حلوان عراق، یاقوت، معجم البلدان ۱/۲۹۰-۲۹۴.

شیخ امام ناصر الدین حسین بن محمد بن حمدان حمدانی قزوینی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

مؤلف گوید: حمدانی به فتح حا و سکون میم، و دال بی نقطه، منسوب به حمدان است که سلسله بزرگی در جلالت و فضیلت بوده اند.

آقا حسین بن جمال الدین محمد خوانساری

استادی محقق و پناهگاهی مدقق بود، زادگاهش خوانسار، و مسکن و مدفنش اصفهان است.

محقق خوانساری، فاضلی بس دانا و دانشوری بس بافر است، و در روزگار خودش استاد استادان بود و از فضیلت های ناشمار و بخشش های بی نهایت برخوردار بوده است. گروهی از فضلاء زمان، و دانشوران اعیان، در علوم عقلی و اصولی و فقهی افتخار شاگردی او را داشتند.

محقق خوانساری، یکتای دهر و بی همتای روزگار خود بوده، دیده روزگار همتای او را ندیده و کسی را هم برابر با او مشاهده نکرده، به خدا سوگند، چشم کمال، بوده و چشمه کمال هم از دل او ریزان می شد. محقق خوانساری، پشت و پشتیوار همه دانشمندان و پناهگاه استوار ارباب فضل و بردباری بوده، از لطائف خاطر او که خود گفته است، خود را به مناسبت اساتید بسیاری که داشته تلمیذ البشر نامید، و در برابر سید داماد، و همتایان

او، به استاد البشر موسوم گردیده، و این لقب از آغاز شروع به شهرت، تا نزدیک به اواسط موقعیت او بوده است (۱).

محقق خوانساری، مطالب عقلی را، از میر ابو القاسم فندرسکی و دیگران فرا گرفته است، و مطالب نقلی را از ملا- محمد تقی مجلسی و دیگران آموخته است.

محقق خوانساری، در منشآت مهارت داشت، و در سرایندگی استاد بود، و به خوبی از عهده هر دو فن به زبان عربی و پارسی برمی آمد، و نگارشات و سروده های او بر زبان ها مشهور، و در مجموعه های ارباب کمال مسطور است (۲).

ص: ۸۵

۱- ۱) - تحدید به این مدت را می توان از نظریه ای که مؤلف قدس سره در تعریف از شرح دروس محقق خوانساری نموده، تأیید کرد، آنجا می نویسد: استاد علامه شیروانی اظهار داشته مطالبی را که محقق خوانساری در آغاز کار مرقوم داشته، به درجاتی برتر از مطالبی است که اخیراً مرقوم داشته است. مؤلف گوید: بلکه می گویم محقق خوانساری، نتوانسته پس از آن، آنچه را که در اول تألیف نموده تألیف بنماید-م.

۲- ۲) - نصرآبادی، در تذکره خود پس از تمجید بلیغی که از محقق نموده، چند رباعی ذیل را به وی نسبت داده هر چند ظاهر آن است که از فرزندش آقا جمال بوده باشد. تا دست به همت رسایی نرنی بر منت خلق پشت پایی نرنی چون حلقه مباح در جهان چشم تهی تا هر ساعت در سرایی نرنی ای باد صبا طرب فرا می آیی از طرف کدامین کف پا می آیی از کوی که برخاسته ای راست بگو ای گرد به چشم آشنا می آیی مسواک چه سود زاهد پاک روان صد ریشه فروبرده طمع در دل و جان از ذکر ریایی تو هر دم تسبیح دندان ز غصه می زند بر دندان -م.

محقق خوانساری، بسیار هوشمند و با فطانت بوده، و در آغاز تحصیلش بر اثر هوشمندی که داشت کمتر به مطالعه می پرداخت، بلکه رویه اش آن بود، که در مجالس اساتید و هنگامی که دیگران سرگرم بهره گیری از اساتید بودند چرت می زد، و از آغاز کار به کم گفتن خوی گرفته بود، حتی اوقاتی که دیگران به فراگیری از او می پرداختند چرت می زد، و در حال تدریس کتاب به دست نمی گرفت و بیشتر از حد ضرورت، یعنی مواقع مقتضی، لب به سخن نمی گشود.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۱/۲ می نویسد: آقا حسین، فاضلی عالم و حکیمی متکلم و محقق مدقق و ثقه ای جلیل القدر و عظیم الشأن، علامه علما و یگانه روزگار بود. و از آثار اوست: شرح الدروس که ناتمام مانده و کتاب هایی چند در فن کلام و حکمت، و ترجمه قرآن کریم و ترجمه صحیفه سجادیه، و امثال آن...

محقق، از معاصران است و ما از وی اجازه داریم، و سید علی بن میرزا احمد در سلافه العصر، ص ۴۹۹ از وی نام برده است، و از مقامش ستایشی بلیغ نموده است.

مؤلف گوید: از خود او قدس سرّه نشنیده ام که ترجمه القرآن از آثار او بوده باشد، و همچنین هیچ یک از فرزندان او نگفته اند، ترجمه القرآن از او باشد و فرزندش آقا جمال، در ضمن آثار او که برای من فهرست کرده، نامی از آن نبرده است، بنابراین سهوی بوده که از جهت صاحب امل به وقوع پیوسته است.

محقق خوانساری، در سال ۱۰۹۸ هجری قمری، در اصفهان در گذشت، و بنا بر وصیتی که کرده بود در مجاورت قبر بابا رکن الدین مدفون شد، و

سلطان سلیمان صفوی، بر فراز مرقد او قبه عالی و رفیعی بنیان کرد که هم اکنون معمور و مزار مردم است (۱).

۱- ۱) - در ترجمه مجلد سوم روضات الجنات که این جانب افتخار ترجمه آن را دارد و به طبع هم رسیده چنین آمده به طوری که از حدائق المقربین استفاده می شود آقا حسین در پایان سال ۱۰۹۹ هجری در اصفهان وفات یافت و در مزار تخت پولاد نزدیک به بقعه بابا رکن الدین عارف مشهور مدفون شد، شاه سلیمان پس از رحلت او دستور داد قبه عالی ای بر مرقد آقا حسین با آخرین تشریفات بنیان کردند، لوح مزارش از سنگ یشم و مرتفع از زمین ساخته شده بود، و در هجوم افغانه و موقع تسلط آنان بر دار السلطنه اصفهان، به دست آن ها شکسته شد، پس از چندی که مقبره مزبور در دست تعمیر قرار گرفت، دو سنگ مرمر بر روی قبر آقا حسین و آقا جمال ترتیب داده شد و جریان بدعملی افغان ها را با یک خط بر روی هر دو سنگ قبر با آنکه فاصله شان بیست و دو سال بود نوشته شد، اهمیت تکیه آقا حسین که می توان آن را نسبت به تکایای دیگر تخت پولاد منحصر به فرد دانست آن است که زائرین قبر مشارالیه از سایر تکایا بیشتر است و هجوم زوار از محال دیگر آن قبرستان فراوان تر است، می توان گفت این عنایت از، ناحیه حضرت سید مظلومان به مرقد وی که افتخار همانمی با آن حضرت را دارد شده باشد، چنانچه بعضی از سرایندگان تاریخ رحلت او را چنین یافته اند، (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین)، دیگری تاریخ رحلت او را به عربی که اقتباس از قرآن نموده، چنین یافته (ادخلی جنتی) این جمله هم موضوع فوق را تأیید می کند، زیرا به طوری که از اخبار استفاده می شود سوره فجر که جمله مزبور در پایان آن قرار گرفته، سوره حسین علیه السلام است و ضمیر مؤنث در مقام تأویل خطاب به نفس مطهره آن جناب است، انتهی. این جانب از ذیل تذکره القبور، مرحوم معلم حبیب آبادی رحمه الله شیخ اجازه ام چنین نقل کرده ام، تاریخ مزبور صحیح نگاشته نشده، و تاریخ اولی را باید چنین نوشت (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین) که عدد آن ۱۰۹۸ هجری است و حال آنکه مطابق با نوشته فوق ۱۰۸۸ خواهد بود و تاریخ دومی هم چنین است (ادخل جنتی) یعنی ۱۰۹۸ با آنکه مطابق با جمله فوق ۱۱۰۸ خواهد بود و تاریخ تأثیر تبریزی را مؤید آورده تأثیر گفت از پی تاریخ رحلتش آن دم که بود اختر طالع کفیل او زد چاک جامه خامه مشکین لباس و گفت (رفت از میان کسی که نیابی عدیل او) انتهی، دانشمندان اصفهان تاریخ مزبور را چنین یاد کرده، از آسمان به جمع یکی سر نمود و گفت (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین). بنابراین سال رحلتش ۱۰۹۹ هجری خواهد بود و دومی را (ادخل جناتی) نوشته لیکن ظاهر تاریخ دومی صحیح نیست، زیرا، به نوشته تذکره خوانسار شعر از محمد امین است و چنین آورده:

شرح دروس محقق ما شرح ارزنده و کبیری است، بخشی از آنکه از آغاز طهارت، تا بحث فقاع از نجاسات باشد، نزدیک به هزار و بیست و پنج بیت تدوین کرده، و متعرض مباحث حیض، و استحاضه و نفاس نشده است. شرح دروس کتابی است که مانند آن تألیف نشده، مؤلف بخشی از آغاز آن کتاب را تألیف کرد، پس از آن از نوشتن آن بازمانده، و پس از روزگاری طولانی، به باقی مانده آن پرداخت. شاگردش استاد علامه شیروانی قدس سره می گوید: آنچه را که در آغاز کار شرح دروس مرقوم داشته به درجاتی بهتر است از آنچه را که اخیراً تألیف کرده است. مؤلف اظهار داشته: بلکه می گویم پس از متارکه که شروع به نوشتن باقیمانده شرح نموده، نتوانست آنچه را که در آغاز تألیف آن کتاب، مرقوم نموده تألیف بنماید.

از آثار او: حاشیه شرح اشارات و متعلقات آن از طبیعی و الهی، و این حاشیه در کمال خوبی تدوین شده و حاشیه ای دیگر نیز، بر شرح اشارات دارد، و استاد فاضل ما محقق سبزواری در حاشیه ای که، بر شرح اشارات دارد از ایرادهای او پاسخ گفته، و گویا به اتمام نرسیده است.

و حاشیه علی الحاشیه القدیمه الجلالیه بر حاشیه قدیم ملا جلال که بر شرح جدید تجرید و متعلقات آن تدوین نموده است، که از بهترین، و

سودمندترین و دقیق ترین حواشی است و حاشیه ای دیگر، بر حاشیه جلالی دارد که به اتمام نرسانید. و این حواشی بخشی از آن مربوط به اوایل حاشیه جلالی و پاره ای دیگر از آن، ویژه برخی از آن حاشیه است و تقریباً دو جزء تدوین شده، و حاشیه ای دیگر، بر الهیات شفا دارد که اصلاً بدانها مراجعه نکرده است. از آن پس که استاد فاضل (محقق سبزواری) در حاشیه ای که بر شفای بو علی داشت، و نظریات محقق خوانساری را رد می کرد، محقق خوانساری حاشیه ای دیگر، به منظور رد نظریات استاد فاضل تدوین نمود، و این حاشیه، از آخرین تألیفات اوست.

و رساله ای در بیان مقدمه واجب تدوین کرده و در این رساله، نظریات فاضل قزوینی، و فاضل نائینی، و استاد فاضل را مردود دانسته است، و رساله ای در مسائل متفرقه تدوین نمود و در این رساله، به رد نظریات شاگردش، استاد علامه، ملا میرزا شیروانی پرداخت، و به تتبع آثار او برآمد، و هر کجا که به خلافی برخورد نموده، به مؤاخذه او اقدام نموده است، به دنبال آن استاد علامه رساله مجزایی تدوین کرده و همگی نظریات او را جواب داده است، و مطالب مورد بحث، مربوط به حکمت و منطق و کلام و اصول و امثال آن بوده است و این هم آخرین تألیفات اوست.

محقق خوانساری حاشیه ای دیگر، بر حاشیه جلالی دارد، و این حاشیه که ناتمام مانده و پاکنویس نشده است به طوری که از خود محقق شنیدم می فرمود: آن گاه که به فراگیری شرح اشارات اشتغال داشتم، این رساله را تدوین کردم و مفقود شد، و این حاشیه از آثار اولی اوست، و نیز رساله ای در شبهه های متفرقه چندی دارد، از آن جمله شبهه در ایمان و کفر که در ضمن آن به پاسخ های آن ها هم پاسخ داده است، و رساله ای در تشکیک دارد، که از فائده هایی ارزنده، برخوردار است، و رساله ای مختصر، در مسأله

جبر و اختیار دارد، که این هم سودمند می باشد و این رساله را به منظور این بحث که در شرح مختصر عضدی آمده و در فن اصول تدوین شده، تألیف کرده است و رساله شبهه الطفره از آثار اوست که در کمال لطافت تدوین شده، و رساله ای دیگر، در شبهه استلزام دارد، در این رساله به رد اعتراضات فاضل نائینی، و فاضل قزوینی، اقدام نموده است، و امثال این ها (۱).

حداکثر این کتاب ها و رساله ها، مشهور و معروف و متداول در میان طلبه ها است، و من خودم نام برخی از آن ها را از خود محقق قدس سرّه شنیده ام، و نام و نشان همه آثار وی را، فرزند فاضل کاملش آقا جمال الدّین محمّد (سَلَمَه اللّهُ تعالی) نیز برای من نگارش داده است.

محقق مرحوم، دو فرزند فاضل و عالم و جلیل القدر و خردمند داشته، یکی از آن ها مولای اعظم، آقا جمال الدّین محمّد، و دیگری آقا رضی الدّین محمّد است، شرح حال آقا جمال الدّین محمّد خواهد آمد و اما آقا رضی الدّین، فاضلی دانشور و هوشمند و بافر است و تیزرأی بوده است، مراتب دانشوری را از پدرش، (رضوان اللّهُ تعالی علیه) فرا گرفته، و همان وقت برادر من (میرزا محمّد جعفر) شریک درس او بوده است.

آقا رضی الدّین، فوائد و تعلیقات و آثاری داشته است، از آن جمله:

ترجمه نهج الحق علامه حلی در امامت که از عربی به پارسی برگردانیده، و به خواست شاه سلیمان صفوی، که سلطان زمان است ترجمه نموده است،

ص: ۹۰

۱ - ۱) - شاید مرادش از فاضل نائینی، میرزا رفیع الدّین محمّد طباطبایی نائینی است، که از حکما و علمای قرن یازدهم هجری بوده، سال ۱۰۸۲ در گذشته و تاریخ وفاتش این است به تاریخ فوتش خردمند گفت (مقام رفیع مقام رفیع) و مراد از فاضل قزوینی ملا خلیل قزوینی متوفی ۱۰۸۹ هجری است - م.

و دیگری المائده السليمانيه که برای او نوشت و این کتاب به زبان پارسی است، و در ابواب طعام ها و نوشیدنی ها مطالب مناسب با این دو باب، تألیف شده است (۱).

شیخ عزّ الدّین حسین بن حسام عینائی عاملی

از این پس به عنوان شیخ عزّ الدّین حسین بن علی بن زین الدّین بن حسام عینائی عاملی، عزّ الدّین، فاضلی عالم و فقیه، و از مشایخ اجازه است، و نامش در سند اجازات علما آورده شده است. از آن جمله: اجازه شیخ نعمه الله بن شیخ جمال الدّین ابو العباس احمد بن شیخ شمس الدّین محمّد بن خاتون عاملی که به سید بن شذقم مدنی داده، و در آن اجازه گفته شده است که پدر نعمه الله؛ یعنی شیخ جمال الدّین ابو العباس احمد، از استادش شیخ عزّ الدّین حسین بن حسام عینائی عاملی، روایت می کرد، و عزّ الدّین از برادرش شیخ ظهیر الدّین محمّد بن حسام، از شیخ شمس الدّین محمّد، مشهور به عریضی، از سید حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم اطراوی عاملی، از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: برخی از اجازات شیخ عزّ الدّین حسین را که تاریخش ۸۵۶ هجری بوده است. دیده ام، و شیخ عزّ الدّین از برادرش و دیگری روایت می کرده است. و شیخ عزّ الدّین حسین بن علی، به عینه همان شیخ، حسین بن حسام عاملی است.

ص: ۹۱

۱- ۱) - از آثار دیگر آقا رضی شرح کتاب صوم و اعتکاف دروس دیگری شرح حدیث البیضه است که در کافی روایت شده، آقا رضی در روزگار جوانی، و هنگام غوغای افغان در گذشته و قبرش در نزدیک قبر پدرش آقا حسین بوده، و آقا شریف آقا ربیع از فرزندان او می باشد، و آقا حسین فرزند دیگری به نام آقا کمال الدّین داشته، که از علما و دانشمندان بوده و قبرش در کنار قبر پدرش می باشد-م.

در یکی از مواضع نسخه ای از حاشیه شیخ عزّ الدّین حسین عاملی را بر الفیه شیخ شهید دیده ام، ظاهر آن است که صاحب حاشیه با عزّ الدّین حسین ابن حسام، متحد باشد و محتمل است حاشیه یادشده از شیخ عزّ الدّین حسین بن علی بن محمّد بن سودون شامی عاملی بستی و یا از آثار شیخ عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد حارثی والد شیخ بهایی بوده باشد.

می توان گفت: شیخ عزّ الدّین حسین بن حسام عیناّی عاملی، همان شیخ حسین بن علی بن زین الدّین بن حسام عاملی عیناّی بوده است که برادرش شیخ ظهیر الدّین علی، از وی روایت می کند. و آن دیگر عزّ الدّین حسین است، که از برادرش روایت می نماید و به زودی در نام برداری از برادرش خواهیم گفت، که پدر و عمویشان از دانشمندان بوده اند و برادرش، از پدرش علی بن زین الدّین بن حسام، از عمویش جعفر بن حسام، روایت می کرده است.

سید حسین بن حسن بن شدقم حسینی مدنی

پیش از این ذیل یادآوری از پدرش به نام او هم اشاره ای شد.

شریف ابو القاسم حسین بن حسن، معروف به ابن اخی الکوکب

شریف ابو القاسم، از بزرگان پیشینیان راویان اصحاب ما بوده است. لیکن علمای رجال در آثار خود از وی نام نبرده اند، و من نام او را در آغاز سند کتاب المتعه تألیف ابو عبد الله حسین بن سهل سعدی دیده ام که، از شیخ ابو علی احمد بن اسماعیل سلمانی که بر او قرائت می نموده، و به توسط او، از ابو عمرو احمد بن علی فائدی، از شیخ حسین بن عبید الله بن سهل سعدی مذکور مؤلف کتاب المتعه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: دور نیست، مراد از کوکب شیخ زکریا ابو یحیی موصلی کوکب الدم باشد، که علمای رجال در توثیق او اختلاف کرده اند، بنابراین، شریف ابو القاسم، پسر برادر زکریا ابو یحیی موصلی است. در عین حال طبقه شریف با ابو یحیی تناسبی ندارد، و ممکن است ارتباط نسبی با کوکب الدم نداشته باشد، و شخص دیگری باشد، و باید تحقیقات بیشتری راجع به شخص ملقب به کوکب نمود.

آری شیخ طوسی در کتاب غیبت به سند خود از عبد الله بن عباس علوی نقل کرده است راوی گفت: شخصی را راستگوتر از او ندیدم، به طوری که در بسیاری از امور، که احساس خلاف می شد، مخالفت می کرد، و اضافه می کند، ابو الفضل حسین بن حسن علوی، گفته است: در سامرا به حضور انور حضرت ابو محمّد عسکری علیه السلام وارد شدم، و از میلاد باسر سعادت حضرت بقیه الله الاعظم، به حضور مبارکش تبریک گفتم تا آخر حدیث.

ممکن است مراد از ابو الفضل حسین، همان شریف ابو القاسم باشد، که به نام و نشان اشاره کردیم. لیکن این اتحاد از نظر من محل تأمل است، زیرا گذشته از اختلاف در کنیه ابن اخی الکوکب، در روزگار حضرت عسکری علیه السلام نمی زیسته است، تا به منظور عرض تبریک حضور اقدسش شرفیاب شده باشد.

آری، سید ابن طاوس در رساله المواسعه فی قضاء الصلاه از کتاب المنسک سید حسین بن حسن علوی کوکبی، مطالبی را نقل کرده است، و حقیقت آن است که مؤلف المنسک با شریف ابو القاسم یکی بوده باشد.

سید مجتهد ابو عبد الله حسین بن سید ضیاء الدین ابو تراب حسن بن

صاحب کرامات زاهره و مقامات باهره شمس الدین ابو جعفر محمد

حسینی موسوی عاملی کرکی اردبیلی

(۱)

معظم له فقیهی فاضل، و جلیل القدری کامل، معروف به امیر سید حسین مجتهد بود، و گاهی هم با نام امیر سید حسین مفتی شناخته شده است. میر سید حسین، پدر بزرگوار آمیرزا حبیب الله مشهور است، که صدارت سلاطین صفویه را در روزگار شاه عباس کبیر، و شاه صفی و شاه عباس ثانی داشت، و در اوایل پادشاهی عباس ثانی درگذشت (۲).

سید حسین، از جبل عامل عازم بلاد عجم شد، و از زمان شاه تهماسب صفوی تا روزگار شاه عباس کبیر می زیسته، و سه فرزند داشته است:

۱- میرزا حبیب الله ۲- سید احمد که نامش در باب همزه گذشت ۳- سید محمد پدر یا جد میرزا ابراهیم، که از معاصران بوده است. میرزا ابراهیم، در تهران به مقام شیخ الاسلامی نایل آمد، و در این اوقات درگذشت.

ص: ۹۴

(۱-۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف در حاشیه ریاض [۱] به خط خود نوشته از پاره ای از مواضع به دست می آید نسب دیگر سید حسین چنین است: حسین بن السید بدر الدین حسن بن السید جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب بن نجم الدین الاعرج و باز مؤلف در حاشیه ریاض [۲] می نویسد: پدر حسین در رساله تحقیق معنی السید و السیاده، در توصیف از جدش شمس الدین ابو جعفر محمد می نویسد: در مجموعه ای که به خط العالم الربانی و العارف الصمدانی ذو العوارف شمس المعارف قطب الواصلین فی العباده فخر اهل البیت فی الزیاده صاحب المقامات الزاهره و الکرامات الباهره جدی ابو جعفر محمد الحسینی سقی الله رمسه صوب الغمام و الحقه بآبائه الکرام علیهم صلوات الله الملك العلام-م.

(۲-۲) - همان طور که نوشته شده میرزا حبیب در روزگار سه تن از صفویه عهده دار مقامات صدارت بوده و ممکن است در سال ۱۰۶۳ درگذشته باشد و پس از او صدارت به فرزندش میرزا مهدی رسیده تا سال ۱۰۸۱ که به نوشته نصرآبادی وفات یافته است-م.

میرزا، دو فرزند دیگر نیز داشت، بزرگ ترینشان سید محمّد بوده، که سهمی از دانش داشت، و در روزگار پدرش درگذشت، دیگری آقا میرزا جعفر است که مانند پدرش از کمالات علمی برخوردار نبوده، و اکنون شیخ الاسلام تهران می باشد و کتاب هایی خوب گرد آورده است.

و از شیخ معاصر در شگفتم، که در امل الآمل ۳۰/۱ آن گاه که به معرفی ابراهیم بن محمّد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی می پردازد می گوید: وی عالمی فاضل و جلیل القدر، و شیخ الاسلام تهران و از معاصران است، و پسر برادر میرزا حبیب الله (آتی الترجمه) می باشد.

و شگفتی من از آنجاست که مؤلف امل الآمل ۱۲۰/۱ چنین مردی را از علما دانسته، و نام او را در این رجال که امل الآمل باشد و ویژه فضلا است ذکر کرده است، و نتیجه ذکر او به این است که خوانندگان را نسبت به دیگر نام بردگان در آن، به گمان های ناشایست وادار می کند، و این اندیشه بود که هرگاه به نام کسی که او را نمی شناسیم، یا تنها صاحب امل به نقل از احوال او پرداخته است می رسیم صحت مطالب و نوشته هایش را به عهده خود او برگزار می کنیم.

و نزدیک به این موضوع شگفت آور، بلکه شگفت آورتر از آن، آن است که میرزا حبیب الله مذکور را در ردیف دیگر اعلام در این رجال آورده است.

و همچنین می نویسد: سید میرزا علی رضا بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، فاضلی عالم و محقق مدقق و فقیهی متکلم و جلیل القدر و عظیم الشأن، و شیخ الاسلام اصفهان بود، و سال ۱۰۹۱ درگذشت.

و باز در امل ۱۸۰/۱ می نویسد: سید میرزا محمّد معصوم بن میرزا محمّد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، عالمی فاضل و محقق جلیل القدر و عظیم الشأن و شیخ الاسلام اصفهان بود.

و باز در امل ۱۸۳/۱ می نویسد: سید میرزا محمّد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، عالمی فاضل و جلیل القدر و عظیم الشأن و اعتماد الدوله اصفهان بوده است.

بنابراین عده یادشده را در شمار علمای جلیل القدر آوردن و هم ردیف دانشمندان بزرگوار قرار دادن از حد وقاحت و نادرستی بیرون است، به ویژه که آنان را به عالی ترین ستایشی که مخصوص اعلام از دانشمندان است بستاید (۱).

ملخص آنکه سید حسین مجتهد به طوری که در خاطر دارم، و پس از این از کتاب دفع المناواه خود او یادآور می شود خواهرزاده شیخ عبد العالی ابن شیخ علی کرکی مشهور است، برای اینکه شیخ علی مذکور دارای دو دختر بود، یکی از آن ها را به پدر سید داماد و دیگری را به پدر این سید داده است، بنابراین میر سید حسین خواهرزاده شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی است.

پیش از این در ترجمه جدش، سید بدر الدین حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی عاملی کرکی نوشتیم، وی از نیای آمیرزا حبیب الله است، و سید بدر الدین پسر خاله شیخ علی بن عبد العالی کرکی است.

سید مجتهد، چندی را در شهرهای گیلان به سر برد. و برخی از آثار خود را به نام پادشاهش تألیف کرد، و پس از این بدانها، اشاره می شود.

ص: ۹۶

۱ - ۱) - روضات ایرادی را که مؤلف بر شیخ حر عاملی کرده، نامناسب دانسته و بالاخره به جمله «اهل البیت اداری بما فی البیت» متوسل شده است. ترجمه روضات الجنات، ص ۱۲۱.

سید، با شاه اسماعیل ثانی سنی صفوی راجع به تشیع حکایتی معروف دارد.

سید، پس از درگذشت شیخ علی در پیشگاه شاه تهماسب صفوی از موقعیت خاصی برخوردار بود، و به همین نسبت هم در حضور شاه عباس کبیر، مقام ویژه ای داشت، و چندی را در قزوین به سر برد پس از آن به پیشنهاد شاه عباس عازم اردبیل شد و در آنجا مقام شیخ الاسلامی را عهده دار گردیده و همچنین در آن شهر بدان مقام باقی بود، تا در اردبیل درگذشت.

پدر سید مجتهد، از مشایخ شهید ثانی و از اکابر علما بلکه از مشایخ شیخ حسین بن عبد الصمد، پدر شیخ بهایی به شمار می آید، و جد اعلایش سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی، نیز از اعظام فقها و از شاگردان شهید اول است.

باری سید حسین مجتهد، از مشاهیر فضلا به شمار است، و در پیشگاه صفوی ها و دیگر از اعیان و شخصیت ها، عظمت فوق العاده ای داشت، و او را شاگردانی با جلالت است: شیخ شمس الدین محمد بن شیخ ظهیر الدین ابراهیم بحرانی و شیخ....

سید مجتهد، آثاری دارد رساله رفع البدعه فی حل المتعه رساله دامنه دار و به راستی پرفایده است، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است، و این کتاب را سید، برای کمال الدین شیخ اویس تألیف کرده است، دیگری رساله اللعه فی امر صلاه الجمعه نسخه هایی از آن را دیده ام، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد، سید، در ماه رمضان سال ۹۶۶ هجری از تألیف آن فارغ شد و آن گاه که مجاور عتبه شیخ صفی در اردبیل بود، به تألیف آن پرداخت، و به نام تهماسب صفوی تألیف کرده است از آن رساله به دست

می آید که وی نماز جمعه را تخیری می دانسته، و متوجه به این معنی بوده که امام جمعه باید مجتهد و فقیهی جامع شرایط فتوا بوده باشد، و در این رساله به مناقضه با شهید ثانی، در رساله ای که به منظور وجوب صلاه جمعه نوشته پرداخته است، و همه ادله او را تا جایی که مقدور بود رد کرده است بلکه با ناپسندیده ترین لحنی به رد آن ها اقدام نموده است.

و از آثار اوست رساله ای در تحقیق معنای سید و سیادت، و مشتمل بر فوائدی بسیار است، و این کتاب را به نام وزیر اعظم امیر شجاع الدین صفوی حیدری موسوی حسینی، تألیف کرده است، و ظاهر آن است که امیر شجاع وزیر سلطان تهماسب صفوی بوده، و ما نسخه هایی را از آن دیده ایم، و نسخه ای هم از آن در نزد ما موجود می باشد.

و از آثار او رساله ای، در پاسخ پرسش های یکی از اکابر مازندران و یا گیلان است و این رساله ارزنده و دامنه داری است که مشتمل بر فوائد جلیلیه فقهیه می باشد که سید مجتهد، آن را در سال ۹۹۷ هجری تألیف کرده، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است، این رساله را سید مجتهد به نام النفحات القدسیه فی اجوبه المسائل الطبرسیه نامیده است، و از بعضی نسخه های آن به دست می آید، نامش النفحات الصمدیه فی اجوبه المسائل الاحمدیه است، و ظاهر آن است که پرسنده احمد خان، مالک شهرهای گیلان است، و به طوری که از لابلای احوال مجتهد برمی آید، او آثاری بسیار از تألیفات خود را، به نام احمد خان نوشته است، و این کتاب را هم بدان مناسبت به نام وی تألیف کرده است.

از رساله رفع البدعه فی حل المتعه سید برمی آید که تألیفاتی هم در علم کلام و اصول الدین داشته است، از آن جمله کتاب الاقتصاد فی ایضاح

الاعتقاد در امامت، و دیگری کتاب تذکره الموقنین فی تبصره المؤمنین در اصول الدین است.

مؤلف گوید: رساله التبصره که به خط شریف سید بوده، نزد ما موجود است، و چنانچه نوشتیم در مسائل کلامی است و خطش بسیار ناخوانا است.

از آثار او کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه در شأن ذات اقدس حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام نسبت به پیمبر و ائمه طاهرین و فرشتگان و انبیا علیهم السلام است، این کتاب را در شهر لاهیجان، از شهرهای گیلان دیده ام، کتابی است بس نیکو و سودمند، و مشتمل بر اخبار نادری است و آن را برای سلطان احمد خان مالک گیلان زمین و داماد شاه عباس کبیر، تألیف کرده است، و نسخه ای دیگر از آن کتاب در نزد ما موجود می باشد، و از دیباچه آن استفاده می شود، کتاب را برای تهماسب صفوی و یا شاه عباس صفوی نوشته است، و این احتمال ایجاد اختلاف نمی کند، زیرا مانند این تغییرها در خطبه های کتاب، و دیباچه های آن ها شیوع دارد، و در پایان کتاب می نویسد: مؤلف آن حسین بن حسن حسینی در ربیع الاوّل ۹۵۹ هجری قمری از تألیف و تسوید آن آسوده گردیده، و ممکن است همین نسخه که در اختیار ما می باشد به خط خود سید باشد، و در این کتاب از کتاب های کم سابقه استفاده کرده، و در چندین محل از آن تصریح کرده است، که جدش شیخ علی شارح قواعد است، و بدیهی است که مراد وی، جد امی او است، زیرا شیخ علی سید نبوده است. و از پاره ای از مطالب آن کتاب به دست می آید، سید تمایلی به آیین صوفیه داشته است.

سید در آخر این کتاب، وعده داده است، که کتاب ویژه ای در باب ایمان حضرت ابو طالب علیه السلام-هر گاه خدا او را مهلت بدهد-تألیف بنماید، که ممکن است تألیف کرده باشد.

ملا علی رضای تجلی در رساله خود اللعه فی امر صلاه الجمعه می نویسد: سید مجتهد رساله ای در نماز جمعه دارد، و در آن رساله، وجوب عینی نماز جمعه را نفی کرده است. (ممکن است همان رساله اللعه باشد).

و از آثار او رساله الطهماسیبه در امامت است که نیکو و سودمند می باشد، و از آثار دیگر او رساله ای است در پاسخ کسی که از حرمت ذبیحه اهل سنت پرسیده است. و نیز شرح روضه کافی از اوست: و کتابی به نام نقض دعومه الخلاف فی کفر عامه اهل الخلاف این کتاب را در آثار دیگرش از جمله النفحات القدسیه به خود نسبت داده، و این رساله جواب استفتای سلطان احمد خان والی گیلان است، که درباره اهل خلاف، سؤال کرده است، و در ضمن نامه ای که، سلطان احمد به سید نوشته کمال مبالغه را نسبت به او و توضیح اوصاف و اخلاق و مراتب علمی او رعایت نموده است.

از آثار او صحیفه الامان در ادعیه است، و من بخشی از آن را در اردبیل دیده ام، دیگری شرح شرایع است و من بخش طهارت آن را در اردبیل دیده ام، و شاید بیشتر از این تدوین نشده باشد، از اوست حاشیه عیون اخبار الرضا و تعلیقات صحیفه سجاده و خود به این اثر، در ضمن اجازه ای که به شاگردش شیخ شمس الدین بحرانی مذکور داده، تصریح کرده است، و من آن تعلیقات را در حاشیه صحیفه، در اردبیل دیده ام و ممکن است تدوین نشده باشد، و از اوست پاسخ های استفتاهای بسیاری که برخی از آن ها را،

در اردبیل و جاهای دیگر دیده ام، و از آثار او، تعلیقات چندی که بر حواشی بسیاری از کتاب‌ها نوشته است، و برخی از آن‌ها را در اردبیل دیده ام، و از اوست رساله‌ای در نیات النائب فی جمیع العقود این کتاب را به درخواست یکی از مقربان سلطان احمد تألیف کرده، و کتابی خوب و سودمند است و نسخه‌ای از آن نزد ما موجود می‌باشد. و از اوست رساله‌ای فی تعیین قتل الرمع و العمل منه و او را است رساله‌ای به نام المقدمه الاحمدیه فیما لا بد من الشریعه المحمدیه در اصول الدین و طهارت و صلاه، و رساله بزرگی در توحید این کتاب برای یکی از ارکان شاه تهماسب تألیف کرده، و رساله‌ای در تفسیر قوله تعالی الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَ طَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَ طَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ (۱) و رساله‌ای در تحقیق معنی السید و السیاده و ما یناسبها کتابی پسندیده و سودمند است، و رساله‌ای در تحقیق کیفیت تحقیق چگونگی استقبال میت و مطالب مربوط به میت است، و در همین رساله به تحقیق قبله و فوائد بسیاری دیگر، پرداخته است.

در مجلد دوم تاریخ عالم آرا می‌نویسد: در سال ۱۰۰۱ هجری، در روزگار دولت شاه عباس کبیر طاعون عظیمی در قزوین اتفاق افتاد، و مردمی بسیار بر اثر این بیماری مهلک درگذشتند از آن جمله سید جلیل خاتم مجتهدان سید حسین حسینی کرکی عاملی بود که بر اثر این بیماری رحلت کرد.

سید حسین، بزرگواری عالی الشان و جلیل‌المکان بود، و دخترزاده شیخ عبدالعالی مجتهد مشهور به شمار می‌آید، و این بزرگوار، در میان عرب و عجم به شیرین بیانی و فصاحت زبانی، معوف بوده، و اجتهادش در

ص: ۱۰۱

شهرهای عجم شهرت داشت، و در آثار اصول و فروع شیعه امامیه، رساله‌هایی تدوین نموده، و بر شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی -معاصرش- که روزگار شاه تهماسب صفوی می‌زیسته، برتری داشته است. سید حسین، به این اوصاف ملقب بوده، سید المحققین و سند المدققین وارث علوم الانبیاء و المرسلین و خاتم المجتهدین، و خود او هم نام شریفش را در قبالتها و سندها، به همان لقب‌ها می‌نگاشت، و لیکن دیگر از علما در غیبت او این ادعاها را نمی‌پذیرفتند، و حاضر نمی‌شدند او را بدین القاب بخوانند هرچند هم هیچ یک از فحول دانشوران تاب گفتگو و مباحثه او را نداشتند و در عین حال تا هنگامی که دست از این جهان شست، به خاتم المجتهدین شهرت داشت. باری پس از آنکه سید مجتهد دار فانی را وداع گفت به دستور شاه عباس جنازه او را به مشاهد ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین در عراق حمل کردند، و در آن سرزمین مقدس مدفون گردید رحمه الله.

اسکندر بیگ، در عالم آرا می‌نویسد: سید مجتهد دخترزاده شیخ عبد العالی مجتهد است، مؤلف گوید: مراد او از شیخ عبد العالی، که سید دخترزاده ی او بوده، شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی است، که شیخ علی جد او خواهد بود (1)، و مراد وی از شیخ عبد العالی مجتهد که سید بر او برتری داشته شیخ عبد العالی فرزند شیخ علی میسی است.

ص: ۱۰۲

۱- ۱) -عبارت اسکندر بیگ می‌رساند، سید فرزندزاده شیخ عبد العالی بوده، و حال اینکه نوشتیم وی خواهرزاده عبد العالی است نه فرزندزاده او، و از عبارت مؤلف هم -که در فوق آمده- فرزندزادگی او استفاده می‌شود-م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۶۹/۱ می نویسد: سید حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی، والد میرزا حبیب الله، عالمی فاضل و جلیل القدر است کتابی تألیف کرده، و در اصفهان می زیسته است، و همان جا نیز در گذشته است.

و باز مؤلف امل الآمل ۵۶/۱ به مناسبت نام برداری از میرزا حبیب الله می نویسد: سید میرزا حبیب الله بن حسین بن حسن حسینی موسوی عاملی کرکی، عالمی جلیل القدر و عظیم الشأن و کثیر العلم و العمل بوده، به اصفهان مسافرت کرد، و در پیشگاه ملوک آنجا قرب و منزلت یافته است تا در نتیجه او را صدر العلماء و الامراء قرار دادند، و فرزندان و پدر و جدش از فضلا بوده اند، و یاد برخی از آن ها خواهد آمد، و نام برادرش سید احمد پیش از این گذشت، و این دو برادر از معاصران شیخ بهایی بوده، و احادیث اهل بیت علیهم السلام را نزد او مقابله می کردند.

مؤلف گوید: به جان خودم سوگند، مؤلف امل در اوصاف فرزند افراط کرده و در شناسایی و تعریف پدر تقصیر و تفریط نموده، و ما به اندازه ای که لازم بود بخشی از حقیقت شرح حال پدرش را نگاشتیم، و اما راجع به یادآوری از فرزندش همین قدر کافی است که می گوئیم بی اطلاعی او ما را از یادآوری از او، بی نیاز می سازد، و افسانه های نادانی او نسبت به علوم مختلفه، از امثال مشهور است، و حکایاتی که میان او و آمیرزا قاضی اتفاق افتاده، بر سر زبان ها معروف است.

و اما اینکه گفته است، فرزندان او همگی از فضلایند، باید گفت یکی از فرزندان بلاواسطه او وزیر کبیر، آمیرزا محمد مهدی است، که اندک مایه ای از علوم داشت، و پس از درگذشت پدرش، که مصادف با اوایل سلطنت شاه عباس کبیر بوده، عهده دار صدارت شد، پس از آن ترقی کرده و در اواسط روزگار سلطان مذکور به مقام وزارت نایل آمد، و مدت نه سال به

مقام وزارت برقرار بود، و آن گاه که نوبت به سلطان سلیمان بن سلطان مذکور رسید، و هنوز اوایل روزگار او بود، از وزارت عزل شد، و پس از چندی که از وزارت عزل شد در سال ۱۰۸۰ هجری قمری درگذشت، و چندین فرزند و نواده داشت (۱). و از فرزندان میرزا حبیب که بهره ای از دانش داشت میرزا معصوم است، و پس از وفات عموییش به مقام شیخ الاسلامی اصفهان نایل گردید، و پیش از آنکه در امور شیخ الاسلامی تصرفاتی به عمل آورد درگذشت.

و اما فرزند دیگرش آمیرز علی رضا در بیماری مرگ پدرش به شیخ الاسلامی اصفهان نایل گردید، و در آن هنگام بیش از سی سال نداشت، و دوران روزگار او در این اعصار سپری شد فرزندان و نوادگانی دارد.

و اما اینکه شیخ حر عاملی نوشته جدش از فضلا بوده شرح حال ویژه ای برای او منعقد نساخته است. آری از جد اعلایش، سید بدر الدین

ص: ۱۰۴

۱-۱) - نصرآبادی، در ضمن امرا و خوانین می نویسد: نسبت میرزا مهدی از جانب پدر به مجتهد الزمانی، و از طرف مادر به شیخ لطف الله میسی می رسد. خلف صدق نواب میرزا حبیب الله که مدتی به منصب صدارت سرافراز بود، پس از فوت پدرش به منصب صدارت رسید، و بعد از عزل عالی جاه محمد خان به وزارت اعظم سرافراز شد، و بعد از مدتی در سال ۱۰۸۱ هجری قمری به جوار رحمت حق پیوست، مولانا محمد شریف ورنوسفادرانی، تاریخ آن واقعه را بدین وجه گفته است، آفتاب از سر کله افکند و در تاریخ گفت (آصف دوران شد از بزم سلیمان زمان) در پاکی ذات و حسن صفات و نظم و نسق سرآمد ابنای دهر بود، حقا که در علو همت و نظرات و سلامت طبیعت و پاکی ذات، حسن صفات و کارشناسی و نظم امور در امر وزارت محتاج به توصیف نیست، گاهی از دریای خاطر، گوهر نظمی به ساحل می آورد: به هر دو روز یکی راز خاک برگیرد ندیده ایم چو دولت عزیز در به دری تیغ از آن پیوسته دارد آن کمر را در یسال می رسد آخر به جایی هر که صاحب جوهر است

حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی کرکی که استاد شهید ثانی بوده نام برده است.

سید بدر الدین حسن قدس سره از اجله علماء و از ارباب کرامات و مقامات به شمار می آمده است، از آن جمله حکایت دشمنی سلطان اسماعیل ثانی صفوی سنی است، که به خاطر تشیعی که داشته، اسماعیل از هیچ گونه اذیت و آزار و اهانتی نسبت به وی دریغ نمی کرده است، تا آنجا که وی را در حمامی بسیار گرم محبوس ساخت، تا خدای متعال در فرج و گشایش به روی او گشود، و همان شب اسماعیل بدون سابقه قبلی در رختخواب خود مرد، و سید و سایر علمای امامیه، از چنگال آن بدسگال نجات پیدا کردند.

از تاریخ عالم آرا به دست می آید، که سلطان اسماعیل سنی نسبت به همه دانشوران امامی، به ویژه این سید بزرگوار، و امیر سید علی خطیب، و دیگر از دانشمندان شیعه از استرآباد مازندران که در تشیع غلوی داشتند، و در تبری از دشمنان آل محمد جدیتی می نمودند، بدبینی و عداوت فوق العاده ای داشت، و آنان را آزار می داد و هریک از آن ها را که شغل ارتشی داشت از مقام می انداخت، و در این خلال دستور داد همگی کتاب های سید حسین مذکور را در اطاق هایی مخصوص گذاشتند، و در آن ها را مقفل ساختند و خود سید را از خانه اش بیرون کردند و آنجا را منزلگاه دیگران قرار دادند.

اسکندر بیگ، در مجلد اول از تاریخ عالم آرا می نویسد امیر سید حسین مجتهد کرکی، دخترزاده شیخ علی بن عبد العالی کرکی مجتهد مشهور است، و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی و پس از او بوده است.

این سید در روزگار تهماسب از جیل عامل به ایران آمد، و مقام شیخ الاسلامی اردبیل را عهده دار شد. و مدت زمانی به کارهای شریعتی مردم آن سرزمین روزگار می گذرانید، پس از این به لشکرگاه سلطان آمد و امور آنجا تحت نظر او بود.

سید حسین بر تکیه گاه اجتهاد برقرار بود، و در نزد سلطان با کمال عزت به سر می برد، و شخصیتی عالی مقام، و فطرتی کامل و حافظه ای عظیم داشت، و گاهی خود در لشکرگاه سلطان به امور داوری می پرداخت، و هر روز گروه های مختلف به محکمه او مراجعه می کردند و منشیان موظف بودند در سندهای محکمه او نام او را به لقب خاتم المجتهدین مزین بدارند، هرچند علمای عصر از نوشتن و اعتراف کردن به این عنوان از او مضایقه می کردند، در عین حال ممانعتی به عمل نمی آوردند، و خود را در مقابل عمل انجام شده ای قرار می دادند. سید حسین دانشوری زبان آور و نمکین کلام بود، و آثار ارزنده ای در فقه و حقانیت مذهب امامیه اثناعشریه ورد بر مرام های ابداعی دارد.

ملا- نظر علی، شاگرد شیخ بهایی در رساله ای که در شرح حال شیخ بهایی نوشته، در طی آن اظهار می دارد، اسماعیل میرزا صفوی، پس از درگذشت پدرش شاه تهماسب در قزوین بر سریر سلطنت جلوس کرد، و به مناسبت اینکه با ملا- زین العابدین، معلم اسماعیل میرزا، به واسطه ارتکاب پاره ای از کوتاهی ها، در قلعه قهقهه که واقع در آخر ولایت قراداغ آذربایجان است، محبوس شده بود وی با گروهی از قلندران عامه ارتباط پیدا کرده بود و به مناسبت هم آهنگی که اسماعیل با معلمش داشت، از مذهب شیعه و رویه نیاکانش به طور کلی انحراف حاصل کرد، پس از آنکه تسلط کامل پیدا نمود، در شهرها ایران کمال مزاحمت و آزار را برای علمای شیعه ایجاد کرد

و از هیچ گونه اقدامی علیه شیعه خودداری نمی کرد، تا آنجا که تصمیم گرفت خطبا، به آیین مخالفان به ایراد خطبه پردازند، و به همین خیال عزیمت کرد تا شیخ اجل عبد العالی بن شیخ علی کرکی عاملی.

و همچنین سید جلیل امیر سید حسین، مجتهد کرکی عاملی را در قزوین مسموم کند، شیخ عبد العالی که از تصمیم وی اطلاع حاصل کرد از قزوین به همدان گریخت، و امیر سید حسین که فرصت گریختن پیدا نکرد ناچار در قزوین ماندگار شد، و برای رهایی خویش از چنگال آن بدسگال به خدا و اجدادش ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین متوسل شد، و به قرائت دعای علوی مصری (۱) که برای دفع دشمنان آزموده شده است، اشتغال ورزید. ماه مبارک رمضان فرا رسید، در شب سوم آن ماه، که یک سال و اندی از سلطنت اسماعیل دوم گذشته بود، در یکی از شب ها اسماعیل به اتفاق حلواچی اوغلی، که دلباخته اش بود، تفریح کنان از خانه اش به بازار آمد، و بنگ بسیار و مخدرهای دیگر، بیش از حد استعمال کرد، و در نتیجه آن، در راه به تنگی نفس دچار شد، و بلافاصله او را به خانه بردند خون بسیار از بینی و دهان او بیرون آمد، و هنگام سحر بود که اسماعیل مرد و جان به مالک سپرد، اطرافیان او سید جلیل امیر سید حسین را، در آن موقع

ص: ۱۰۷

۱ - ۱) - دعای علوی، مصری در مهج الدعوات و دیگر از کتب ادعیه آورده شده است این دعای شریف را حضرت ولی عصر (عج) به محمد بن علی علوی مصری آموخت و آن مرد را که از حاکم روزگارش سخت می هراسید، نجات بخشید و حضرت بقیه الله خطاب به او فرموده این دعای شریف را نیاکان من در قلبه گرفتاری هاشان می خواندند و خدای متعال آن ها را نجات می بخشید علوی گوید: طبق دستور شریف به خواندن دعا موفق گردیده شب شنبه ذات اقدس ولی عصر را به همان هیئتی که قبلا دیده بودم زیارت کردم فرمود دعای تو مستجاب شد و دشمنت به هلاکت رسید - م.

شب به جنازه او خواندند سید بزرگوار، با همه آزاری که از او کشیده بود، دعوت آن ها را اجابت کرد و حضور یافت و دستور داد جنازه او را غسل دادند و کفن کردند و به خاک سپردند و به امر او پی ستمگران بریده شد، الحمد لله رب العالمین.

اسماعیل میرزا و همدستان او در شب مرگش تصمیم داشتند به مجرد بازگشت از بازار، گروهی را برانگیزانند، تا سید بزرگوار را به خاطر تشییعش از پای در آورند، پیش از آنکه اندیشه او و دیگران عملی گردد خدای متعال از وی انتقام گرفت، و این پیش آمد یکی از کرامت های آن سید بزرگوار بوده است (۱).

پیش از این نوشتیم، اسماعیل میرزا دستور داد همگی کتاب های کتابخانه سید را، در صندوق هایی قرار داده قفل کنند و به نزد او ببرند، خوشبختانه بر اثر مرگ، فرصتی به دست نیامد تا آن صندوق ها را بگشایند. و در شب مرگش ارادتمندان این سید بزرگوار همه آن ها را از دربار ذلت مدار آن بدکردار به خانه سید بزرگوار برگردانیدند و حق به حق دار رسید.

ملا نظر علی، در رساله شرح حال شیخ بهایی می نویسد: ملا زین العابدین تبریزی گوید: در یکی از روزها، اسماعیل میرزا، که به کمال سلطه و قدرت خود رسیده بود، یکی از پیش خدمت های خود را به خانه سید گسیل داشت. و دستور داد: به سید بگوید، بر او لازم است، که تبرائی ها (۲) را از

ص: ۱۰۸

۱- ۱) - اسماعیل سال ۹۸۵ هجری برابر سومی که در شراب او ریخته بودند مرد، و همان شب تصمیم داشت، فردای آن، تمام خاندان صفویه را نابود سازد-م.

۲- ۲) - در آن روزگار معمول بود، هرگاه یکی از شرفا و سادات سوار می شدند، و عازم محلی بودند، پیشاپیش آن ها عده ای از افراد ویژه حرکت می کردند، و از مخالفان اهل بیت تبرائی می جستند و به خاندان پیغمبر عرض سلام می کردند و این عده برگزیده را، تبرائی می گفتند-م.

حرکت کردن در رکابش ممانعت کند، و متوجه باشد هرگاه به آیین پیشین خود، رفتار نماید، و تبریائی ها در رکاب او حرکت کنند، او را خواهم کشت.

سید به پیش خدمت گفت: به وی بگو من از همراهی تبریائی ها، در رکاب خودم، ممانعت نخواهم کرد و پیغام فرستاد، همان طور که یزید، جد بزرگوارم حسین بن علی علیه السلام را شهید کرد، و مردم تا به حال او را لعنت می کنند، هرگاه او هم مرا بکشد مردم خواهند گفت، یزید ثانی حسین ثانی را کشت، و به خاطر همین عمل ناپسند او را لعنت خواهند کرد.

پیش خدمت پاسخ او را شنید، و به دربار بازگشت، اسماعیل از وی پرسید، سید در پاسخ پیام ما چه گفت؟ جواب داد، سید گفت اختیار با خود اسماعیل است، اسماعیل گفت: پیدا است که سید چنین پاسخی نداده است حقیقت را بازگو کن، و در غیر این صورت تو را خواهم کشت، پیش خدمت از خجالت سر به زیر انداخت و گفت نمی توانم آنچه را سید گفته به اطلاع تو برسانم، اسماعیل اصرار کرد که به راستی گفته سید را بازگو کن، پیش خدمت ناگزیر جواب سید را به اطلاع وی رسانید، اسماعیل به سختی ناراحت و متغیر گردید، و گفت من نمی دانم با این سید چگونه رفتار کنم، و با کمال خشم از جا برخاست و به حرم خانه رفت.

در همان رساله می نویسد: اسماعیل بر اثر علاقه مندی به آیین مخالفان تصمیم گرفت تا نقش سکه ها را که به اسامی ائمه به خصوص، با جمله علی ولی الله آراسته شده است تغییر بدهد، در یکی از نشست ها خطاب به علما و امرا گفت: این پول ها که اکنون در دست یهود و نصارا و هندی ها و دیگر از کافران قرار می گیرد، و آن ها، نام خدا را با دست های آلوده خویش مس می کنند، بدین مناسبت تصمیم گرفته ام تا ضرب این سکه ها را تغییر بدهم، سادات و علما و فقهای که حضور داشتند از شنیدن این موضوع

ناراحت شدند و رنگ از چهره شان پرید و دانستند که وی چه اراده ای دارد، لیکن نتوانستند پاسخی بدهند و در فکر فرورفتند، امیر سید حسین که حاضر بود، در پاسخ اسماعیل گفت: هرگاه بخواهید نقش سکه ها را به منظور اینکه دست کافران، آن ها را مس می کند تغییر بدهید، نقشی را برای شما پیشنهاد می کنم که هرگاه در نجاست ها هم بیفتد، کوتاهی در آن به عمل نیامده باشد. اسماعیل پرسید آن کدام نقش است سید فرمود: همان بیت شعر است که ملا حیرتی شاعر مشهور به پارسی گفته است (۱):

(هر کجا نقش است بر دیوار و در) تا به آخر به مجردی که اسماعیل این پیشنهاد را شنید رنگ از چهره اش پرید، و حالش دگرگون شد، و از تغییر نقش سکه پدرانش درهم و دینار را بدان آراسته بودند، صرف نظر کرد و پس از آن تصمیم گرفت، تا در هر فرصتی سید را از پای در آورد، و در ظرف یک سال و اندی که مدت جلوس او بود، به صورت هایی مختلف به آزار سید می پرداخت، لیکن خدای متعال شهادت او را به دست آلوده او مقدر نکرد بلکه همان طور که نوشتیم، خدای متعال به او مهلت، نداد، و او را با زشت ترین حالی به چنگال مرگ دچار کرد و عموم شیعه به ویژه

ص: ۱۱۰

۱- ۱) - ملا حیرتی اصلاً از مردم ماوراءالنهر بود، در مدح و قدح مهارت داشت، از شهر خود فرار کرد، و به دربار شاه تهماسب صفوی بار یافت، و پس از چندی مورد بی مهری قرار گرفت، به گیلان رفت، و به واسطه قصیده ای که در مدح حضرت مولی علی علیه السلام گفته بود، بار دیگر به دربار پذیرفته شد، و کتابی به نام بهجه الباهج، و دیوان شعری به، نام گلزار داشته است. و سال ۹۶۱ درگذشت، این شعر را در ماده تاریخ شاه تهماسب گفته: شاه و شاه و شاه می گفتند اندر ماتمش من همان الفاظ را تاریخ فوتش یافتم (۹۳۰) و این شعر از اوست: حیرتی ناله ز درد دل خود چندان کرد که دل یار بدر آمد و اغیار گریست - م.

علمای شریعت، و سادات فقها را از شرارت او رهایی بخشید (بحمد الله تعالی و منه فانه رءوف رحیم بعباده المؤمنین) (۱).

سید حسین بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی

از اجله سادات علما بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۶۸/۱ می نویسد: سید حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی، دانشوری فاضل، و فقیهی جلیل القدر، و سرآمد دانشمندان و معاصر با شهید ثانی بوده، و فرزندش سید علی، از شاگردان شهید ثانی بوده، و شهید هم، داماد سید حسین است، او از اجله سادات علما، بوده است:

مؤلف گوید: ظاهر آن است که سید حسین ابو الحسن با حسین بن حسین، که ما از او یاد کرده ایم یکی باشد. جز اینکه فرزندش استاد سید داماد نبوده، زیرا کسی که به سید داماد اجازه داده است، همانا سید علی بن ابو الحسن عاملی است، هر چند هر دو، یعنی سید حسین بن حسین، و سید حسین بن ابو الحسن یا سید علی از شهید ثانی روایت می کردند مگر اینکه بگوییم از آنجا که انتساب به جد برای اختصار بوده، هر دو عنوان متوجه به فرد واحد است.

شیخ حسین بن شهاب الدین بن حسین بن محمد بن حسین بن حیدر

کرکی عاملی حکیم

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۴-۷۰/۱ می نویسد: شیخ حسین، عالمی فاضل و ادیبی ماهر، و شاعری منشی و از معاصران است، آثار وی بدین

ص: ۱۱۱

(۱- ۱) - در روضات الجنات تحقیقات دامنه داری، ذیل احوال سید حسین مجتهد ارائه شده، قابل توجه است - م.

شرح است: شرح نهج البلاغه که شرح بزرگی است و کتاب دیگر عقود الدرر فی حل ایات المطول و المختصر و حاشیه المطول و کتابی بزرگ در طب و کتابی مختصر در طب، و حاشیه تفسیر بیضاوی و رساله هایی در طب و فنون دیگر دارد. و هدایه الابرار در اصول الدین (۱) و مختصر الاغانی و کتاب الاسعاف و رساله ای در طریق عمل و دیوان شعر، و ارجوزه ای در نحو و در منطق و امثال این ها.

حکیم سروده هایی نیکو داشت، به ویژه مدایحی که درباره اهل بیت سروده به خوبی از عهده برآمده است، حکیم چندی را در اصفهان بسر برد سپس سالیانی چند، در حیدرآباد بوده و همان جا بدرود زندگی گفته است.

حکیم، دانشوری زبان آور و حاضر جواب و متکلمی حکیم و خوش فکر بود، و از نعمت حافظه و استحضار مطالب به کمال برخوردار بود، و در سال ۱۰۷۶ هجری در سن چهل و دوسالگی درگذشت. سید علی بن میرزا احمد، در کتاب سلافه العصر ۳۵۵-۳۶۷ از وی یاد کرده، و او را به اهمیت بسیار ستوده است (۲). از جمله گوید: حکیم همانند کوهی پابرجا و سر به آسمان کشیده است که در قرارگاه علم و دانش همچنان راسخ و ثابت بود، و با خط علمی خویش رقم ناشایست نادانی را نابود ساخت، آن گاه که دیدار او دست داد، وی را فردی یافتم در همه فضیلت ها بی همتا، و به

ص: ۱۱۲

۱-۱) - این کتاب که در فن درایه و حدیث و اصول بوده در این زمان به طبع رسیده است - م.
۲-۲) - سید در آغاز نام برداری از او می نویسد: شیخ حسین بن شهاب الدین حسین بن خاندان شامی کرکی عاملی پس از ستایش از او می نویسد: حکیم همواره در سفر بود و از جایی به جایی می رفت تا سال ۱۰۷۴ به حیدرآباد و بر پدر من وارد شد، و از هر جهت مورد توجه پدر من قرار گرفت، تا در روز دوشنبه یازده روز مانده از ماه صفر در سن ۶۴ سالگی در سنه ۱۰۷۶ در حیدرآباد درگذشت، سید چند چکامه ای که وی در مدح پدرش سروده است نقل کرده است.

پایه ای از علم و فضل ارتقا یافته بود، که وجود کمال قادر به اظهار بی نیازی از وی نبود، و همگان در برابر فضائل او انگشت تحیر به دندان می گزیدند و انگشت نمای علمی خاص و عام بود، از پیشینیان به بهترین طرز همگامی کرد، و معاصران هم به فضیلت او اعتراف نموده اند، و از هیچ گونه کوششی در راه به ثمر رسانیدن مراتب علمی اظهار خستگی نمی کرد، و به احیای آنچه از دست رفته بوده می کوشیده، و با تمام نیرو به تحصیل وسائل آن ها اقدام می کرد، و سفره ادب را برای سیری گرسنگان علم و دانش گسترانیده است. پس از آنکه مراتبی بسیار از ستایشگری های او را به زبان قلم ایراد نموده، به تذکار بخشی از آثار او که پیش از این نام بردیم اشاره نموده، و به دنبال آن قصائدی چند از او را یاد کرده است. و از جمله اشعار او که سید متذکر شده شعرهایی زیر است.

و اقسام ما الفلك الجوارى تلاعبت بها الصرصر النكباء فى لجة البحر

باكثر من قلبى و جيبا و شملنا جميع و لكن خوف حادثه الدهر

به خدا سوگند ناراحتی هایی که کشتی ها در میان دریای خروشان، از وزش باد هیجان خیز نکبا (یا نکبیا، بادی است که از میان شمال و صبا می وزد) احساس می کنند بیشتر از ناراحتی طپش قلب من نبوده و این ناراحتی در هنگامی است که همه گرد یکدیگر اجتماع کرده ایم، در عین حال بیم پیش آمدهای روزگار ما را راحت نخواهد گذاشت. و از اشعار اوست:

جودى بوصل او بين فاليأس احدى الراحتين

أ يحل فى شرع الهوى أن تذهبى بدم الحسين

ای نفس یکی از این دو کار را به جای آور: یا مرا به وصل یارم برسان! و یا از او جدا کن، زیرا ناامیدی یکی از دو راحتی است، آیا در شریعت عشق جایز است که خون حسین را بدون مناسبتی، پایمال کنی تا بدینجا آنچه را از سلافه العصر یادداشت کرده ایم به پایان می رسد.

مؤلف امل گوید: اشعاری بسیار از حکیم عاملی به خط خود او نزد من موجود است، و این بخش از اشعار او همگی در ستایش اهل بیت طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین می باشد از جمله در قصیده ای عرضه داشته است:

فخاض امیر المؤمنین بسیفه لظاها و املاک السماء له جند

و صاح علیهم صیحه هاشمیه تکاد لهاشم الشوامخ تنهد

غمام من الاعناق تهطل بالدماء و من سیفه برق و من صوته رعد

لقد ضل من قاس الوصی بضده و ذو العرش یأبی ان یکون له ند

حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام، با شمشیر برنده خویش در میان شعله های آتش جنگ در آمد، و همان وقت فرشتگان الهی، لشکریان او بودند، و آن چنان فریاد هاشمی از دل برکشید، که نزدیک بود قله های سربه آسمان کشیده کوه ها از یکدیگر بپاشد، گردن های دشمنان مانند ابرهایی خون می باریدند، و از شمشیر او روشنی برق به چشم می آمد، و از فریاد او صدای رعد به گوش می رسید آنچه گفته شد شمه ای از عظمت بی کران علی علیه السلام بود، و هر کس وصی پیمبر اکرم را با ضدش بسنجد گمراه شده است، چه آنکه او چون خدای بزرگ یکتای بی همتاست و خدای عرش، که بر ماسوای خود مسلط است از داشتن همتایی امتناع می فرماید.

و در ضمن چکامه ای گفته است:

و لعمری لا اعذل ابن صهاک اذ بدت منه ربه او بذا

هل عجت خبث البنین اذا ما خبث الامهات و الآباء

به حیاتم سوگند، پسر صهاک را دوست نمی دارم، زیرا او بود که موجبات شک و شبهه در یاوه سرایی را در میان مردم رواج داد، و جای هیچ گونه شگفتی نیست، هرگاه پدر و مادری از سرشت ناپسند برخوردار باشند، فرزندان آن ها هم از طینت خبیث، سهم بسزایی خواهند داشت.

در قصیده ای گفته است:

هل اصبحت الا بصارم حیدر جزرا تنوشهم السباع کرامها

فکأنهم اذ صال فی أوساطهم شاء تخلل بینها ضرغامها

شتران راهواری که درندگان بیابان ها آن ها را دنبال می کردند آیا به غیر از شمشیر تیز حیدر کرار، پشتیبان دیگری وجود داشت که بتواند آن ها را از شر درندگان محفوظ بدارد آری، آن ها با حمله حیدری آن چنان به این سو و آن سو می گریختند، که گویا شیر درنده ای در میان رمه گوسفند، افتاده باشد.

در چکامه ای گفته است:

رضیت لنفسی حب آل محمّد طریقه حق لم یضع من یدینها

و حب علی منقذی حین یحتوی لدی الحشر نفس لا یفادی رهینها

دوستی و ارادتمندی به آل محمّد علیهم السّلام را روش خویش قرار دادم، و بدان هم خرسندم، و به یقین می دانم هرکسی که در این راه حق، قدم بگذارد گمراه نشده است آری، دوستی علی علیه السلام است که مرا از گرفتاری رهایی می بخشد و کسی که در گرو ارادتمندی آن حضرت نباشد، در روز قیامت رهایی نخواهد داشت، از قصاید اوست:

ابا حسن هذا الذی استطیعه بمدحک و هو المنهل السائغ العذب

فکن شافعی یوم المعاد و مونسى لدی ظلمات اللحد اذ ضمنى الترب

ای ابو الحسن، این قصیده که چونان آبشخور گوارایی است چکامه ای است که در حد توانایی خویش توانسته ام در ستایش شما به عرض برسانم، بنابراین در روز قیامت در پیشگاه خدا از من شفاعت کن و در تاریکی های گور که خاک آن مرا در خود فرومی برد همراز و هم زبان من باش.

و قطعه ای از سروده های او که به خط دیگری است، در اختیار من می باشد، از این قرار است:

یطیب عیشی فی ربی طیبه یقرب ذاک القمر الزاهر

محمّد البدر الذی اشرق ال کون یباهی نوره الباهر

کونه الرحمن من نوره من قبل کون الفلک الدائر

حتی اذا أرسله للهدی کالشمس تغشی ناظر الناصر

أیّده بالمرتضی حیدر لیث الحروب الاروع الکاسر

فکان مذ کان نصیرا له بورک فی المنصور و الناصر

یجندل الابطال یوم الوغی بذی الفقار الصارم الباتر

زندگانی شادکامانه ای در جوار ماه فروزانی دارم آری محمّد همان بدر فروزنده ای است که جهان هستی را فروزان ساخت، و با نور رخشنده خویش بر ماسوا مباهات می کند، خدای بخشنده پیش از آنکه چرخ گردان را به وجود بیاورد، او را از نور خویش ایجاد کرد، و او را که چون خورشید تابانی بود، و دیدگان همگان را خیره می ساخت برای هدایت بندگان خود فرستاد. و حضرت او را، به بازوی توانای حیدر کرار، و شیر بیشه دلآوری یاری فرمود، آری علی، از آغازی که جناب او به راهنمایی مردم برخاست، در همه جا یاور او بود با برکت اند یار و یاور، در روز جنگ، دلاوران عرب را با شمشیر برنده خویش، از پای درمی آورد و نابودشان می ساخت.

و در قصیده ای گفته است:

خير الانام محمّد المختار ذو المجد الاثيل

و المعجزات الباهرات الواضحات بلا شكول

ماحى الضلال بسيفه وارث علمه بعل البتول

حامى حمى الاسلام يوم الروع بالسيف الصقيل

لولاه ما نصرت رياض الحق من بعد الذبول

لولاه ما اضحى سلا ما حر نيران الخليل

ان الاولى جنحوا الى طرق الضلال بلا دليل

لو فكروا فى امرهم وجدوا السلامه فى العدول

بهترین مردم حضرت محمّد است، که از میان همگان برگزیده شده، و از بزرگواری اصیلی برخوردار گردیده است. بی تردید معجزاتی آشکار دارد و هیچ یک از مراتب اعجاز او بر مردم پوشیده نبوده، علی علیه السّلام با شمشیر تیز خود گمراهی را از پای درآورد، و وارث دانش او، شوهر فاطمه زهراست، همان وارثی که با شمشیر خود، از اسلام که پناهگاه مسلمانان است پشتیبانی نمود، اگر علی نبود، بوستان حقیقت از آن پس که به دست آلودگان در حال پژمردن بود باطراوت نمی شد، اگر او نبود آتش نمرود بر حضرت خلیل الرحمن سرد و سلامت نمی گردید، صد حیف که قبلی ها بدون داشتن دلیلی به گمراهی افتادند، هرگاه اندکی دقت کرده بودند، یقین می کردند که آسودگی در پیروی از ولی مؤمنین و یعسوب الدّین علی علیه السلام بوده است.

از اندرزهای اوست:

كن قنوعا بحاضر العيش و البس من غنى النفس كل يوم غلاله

و اقصر الطرف من بروق الامانى فالامانى ادم خبز البطاله

ص: ۱۱۷

به آنچه در حال حاضر داری قناعت کن! و با استغنائی که در خود احساس می کنی لباس خرسندی را بر اندام خویش بپوشان! و به برق های آرزو توجهی مکن! که آرزوها نان خورش کاهلی می باشد.

تا بدینجا آنچه در امل الآمل ۷۴-۷۰/۱ آمده یادداشت شده است (۱).

مؤلف گوید: به ظاهر حکیم عاملی، نواده دختری سید حسین بن حیدر کرکی عاملی، معروف به سید حسین مفتی اصفهانی است، که پس از این به نام و نشان او اشاره خواهد شد.

سید رفیع الدین حسین حسینی رضوی

وی، از طرف مادر و پدر انتساب به حضرت سید الشهداء، و حضرت رضا علیه السلام داشته، و در لنگرود گیلان، می زیسته است و فاضلی عالم و فقیه، و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده.

از آثار او رساله الحبوه للولد الاکبر من المیت را در رشت دیده ام، و از جمله رساله هایی است که مشتمل بر فوائدی ارزنده بوده است، و این رساله را به نام سلطان خان احمد، حاکم گیلان تألیف نموده، و در روز چهاردهم شوال سال ۹۹۱ هجری قمری از تألیف آن فراغت یافت.

ص: ۱۱۸

۱- ۱) - مؤلف روضات می نویسد: امل الآمل به جای آنکه از سید حسین مفتی و میر سید حسین مجتهد نام ببرد، از شیخ حسین حکیم، نام برده است، این اعتراض در صورتی است که میر سید حسین والد میرزا حبیب الله نباشد، چنانچه پیش از این گذشت و هرگاه می رسید حسین والد میرزا حبیب الله باشد در امل ذکر شده و صاحب ریاض هم به بی توجهی نسبت به او اعتراض کرده، آری صاحب روضات به سه تن حسین عاملی - مجتهد و مفتی، و والد میرزا حبیب الله - معتقد بوده است - م.

پیش از این، او را به عنوان، حسن بن متویه سندی، نام بردیم، و گمان تعدد، در او نیست.

شیخ ادیب، ابو عبد الله، حسین مؤدب قمی

او فاضلی جلیل القدر، و عالمی کامل، و خردمندی ادیب بوده، و از شیخ جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، روایت می کرده و به طوری که از کتاب قصص الانبیاء قطب راوندی، به دست می آید، جناب قطب راوندی قدس سره از وی روایت داشته است، و من، به اثری از ابو عبد الله، دست نیافتم.

سید حسین مجتهد

پیش از این به عنوان سید مجتهد ابو عبد الله حسین بن ضیاء الدین ابو تراب حسن بن صاحب کرامات زاهره و مقامات باهره شمس الدین ابو جعفر محمد حسینی موسوی عاملی کرکی نام برده شده است.

شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن ابی ذهابه طرابلسی

به طوری که، از سند بعضی اخبار کتاب اربعین شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست، به دست می آید: او از مشایخ ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن حسین حافظ، و اعظم مشهور بوده است. و خود ابو محمد، از علی بن حسین ابن محمد بن منده، از ابو سهل محمود بن عمر بن محمود عکبری، از محمد ابن عمر، از یوسف بن یعقوب، از مسلم بن ابراهیم، از هشام دستوانی، از یحیی بن ابی کثیر، از ابو سلمه، از ابو هریره، روایت می کرده است. شیخ منتجب الدین، از ابو محمد، در فهرست نام نبرده است. و به ظاهر ابو محمد، از مشایخ عامه او می باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن محمد اشناسی (اشناسی) رازی عدل

او، از بزرگان مشایخ شیخ صدوق، رحمه الله بوده است و از علی بن محمد بن مهرویه قزوینی، روایت می کند، و ممکن است، نام او در کتاب های رجال (۱)، آمده باشد.

شیخ حسین بن محمد بن حسن

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ می نویسد: نزهه الناظر و تنبيه الخاطر از آثار اوست.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۰/۲ پس از ایراد آنچه را از معالم العلماء نقل کردیم می نویسد: کتاب مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب علیه السلام او را دیده ام (انتهی).

و در کتاب اثبات الهداه ۳۶/۱ کتاب مقصد الراغب را به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: کتاب نزهه الناظر یاد شده، غیر از نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر می باشد، و این تفاوت به چندین وجه اثبات می شود، وجه اول: مؤلف نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید حلی عموزاده محقق حلی است. وجه دوم: مؤلف نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه به سال های بسیار، پس از ابن شهر آشوب می زیسته است، و می توان این گونه تفاوت را از کتاب خود شیخ

ص: ۱۲۰

۱-۱) - میرزا محمد رجالی، در منهج المقال می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن محمد اشناسی رازی را، شیخ صدوق در یکی از سندهای عیون اخبار الرضا به کلمه عدل توصیف کرده است، و همین معنی را هم جامع الرواه متعرض است، و اضافه کرده، در تهذیب و استبصار حدیثی از وی نقل شده است - م.

نجیب الدین استفاده کرد، بنابراین چگونه ممکن است ابن شهر آشوب در معالم العلماء از وی نام برده باشد. وجه سوم: نام این دو کتاب، مخالف هم دیگر می باشد، یکی به نام نزهه الناظر و تنبیه الخاطر و دیگری نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر است. وجه چهارم: نزهه الناظر یحیی، در فقه، و نزهه الناظر شیخ حسین، در کلمات اولیای معصومین است. و به همین نسبت، نزهه الناظر شیخ حسین، غیر از نزهه الناظر و تنبیه الخاطر است، که مشهور به مجموعه ورام بوده، و وجوه مزبور نیز، مؤید این تفاوت می باشد (۱).

در بعضی موارد کتاب حسنیه که موضوع آن امامت است و در ردیف آثار شیخ ابو الفتوح رازی آمده است. او این کتاب را، از زبان زنی به نام حسنیه تألیف کرد، و به حسین بن محمد بن حسن مذکور، نسبت داده است، به گمان من، این نسبت به صاحب نزهه الناظر، سهو است، شاید اشتباه از آنجا بوجود آمده، که نام ابو الفتوح رازی هم، حسین بن علی بن محمد بوده است.

ص: ۱۲۱

۱-۱) -چندین کتاب به نام نزهه الناظر نامیده شده است و عده ای از آن ها در مجلد ۲۴ الذریعه تذکر داده شده است از آن جمله نزهه الناظر طریحی است که نام اصلی آن نزهه الخاطر و سرور الناظر بوده دیگری نزهه الناظر محمد بن سلیمان بحرانی حائری است دیگری نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر یحیی بن سعید حلی است، دیگری نزهه الناظر لتفریح الخاطر حسین بن علی قمی است، دیگری نزهه الناظر و تنبیه الخاطر ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری خلیفه شیخ مفید است، دیگری نزهه الناظر و فرحه الخاطر ملا- داود خطیب کعبی است دیگری نزهه الناظر مترجم حاضر ما است که مؤلف الذریعه او را به نام حسین بن محمد بن حسن حلوانی شاگرد ابو یعلی جعفری خلیفه شیخ مفید است. این کتاب که راجع به کلمات معصومین است در این زمان به طبع رسیده است و نیز چند کتاب را به نام نزهه الناظرین به ترتیب به نام محمد اسلم منعمی کشمیری و سید اسماعیل و عبد الله بن عباس بحرانی و احمد بن سلیمان مقابی یاد کرده است و نیز در کشف الظنون چند کتاب را به نام نزهه الناظر به ترتیب از عماد الدین موسی و ابو العباس احمد معروف به ابن عطار و محمد بن محمد صوفی و ابو شجاع زایر اصفهانی و فخر الدین علی ترکی و نجم الدین بن لبودی و ابن عابده و شیخ تقی الدین و مرعی ازهری نام برده است-م.

استاد استناد ما، (ایده الله تعالی) در آغاز بحار ۲۳/۱ می نویسد: کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب از شیخ حسین بن محمد ابن حسن است، و روزگار او، نزدیک به روزگار شیخ صدوق بوده، و اخباری بسیار را، از ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم، نقل کرده است.

و در فصل دوم از بحار ۴۳/۱ گوید: کتاب المقصد مشتمل بر اخبار بی سابقه، و احکام کمیاب بوده است. و ما بعضی از آن ها را، به منظور تأیید و تأکید، نقل می کنیم.

مؤلف گوید: از اینکه، ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از وی نام برده و به یادآوری برخی، از آثارش پرداخته است، دلیل بر آن است که، به وی خوش گمان بوده و به او اعتماد داشته است (۱).

پس مؤلف گوید: حسین بن محمد از پدرش محمد، از محمد بن عبد الباقي معروف به ابن البطی، از علی بن محمد انباری، از جعفر بن مالک ابن عبد الله بن یونس، از مفضل بن عمر، از امام صادق علیه السلام روایت می کرده است.

مؤلف گوید: نسخه ای، از کتاب نزه الناظر شیخ حسین را، در مشهد مقدس رضوی، دیده ام، و نسخه ای از آن نیز، در نزد ما موجود می باشد، و در پایان آن، به نام مؤلف، به همان طرز که ما ایراد کردیم اشاره شده است.

ص: ۱۲۲

۱ - ۱) - در نسخه معالم العلماء که حاضر دارم، فقط از نزه الناظر و تنبیه خاطر او، نام می برد، پیش از این از الذریعه نقل کردیم، کتاب مزبور را، به شیخ حسین بن محمد حلوانی نسبت داده، از معالم العلماء به دست می آید حلوانی غیر از شیخ حسین مترجم حاضر است، در معالم او را به صفت رئیس ابو عبد الله، حسین بن محمد حلوانی ستوده، و کتاب های السقیفه، و الدار و الجمل و صفین و مثالب الادعیه را از آثار او شمرده و پیش از این هم، در این کتاب به نام حلوانی اشاره شده است - م.

نزهه الناظر کتابی مختصر، و مشتمل بر کلمات قصار رسول اکرم و ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين می باشد، و از فوائدی ارزنده، برخوردار است. و از لابلای آن، به دست می آید، که روزگار او پس از سید رضی بوده؛ زیرا از نهج البلاغه سید رضی، مطالبی را نقل می کند، و در بعضی از مواضع آن، که به یادآوری کلمات شریفه حضرت بقیه الله علیه السلام می رسد، می نویسد:

خبر داد مرا، شیخ ابو القاسم، علی بن محمد بن محمد مفید رضی الله عنه گفت حدیث کرد ما را، ابو محمد هارون بن موسی تلعبری رحمه الله گفت حدیث کرد مرا، ابو علی محمد بن همام، گفت حدیث کرد ما را، جعفر بن عبد الله، گفت حدیث کرد مرا، ابو نعیم محمد بن احمد انصاری، گفت: در مجاور (مستجار) حاضر بودم تا آخر حدیث.

و در یکی از مواضع آن، سخنی را، از محمد بن حسن جعفری نقل کرده است، و در مکان دیگر، چنین آمده است: سیراوی گوید: به مفید جرجرای گفتم، از حضرت صادق علیه السلام روایت شده فرمود: الحزم سوء الظن تا آخر.

و در مکانی دیگر، چنین آمده است: تفسیر شریف ابو یعلی، محمد بن حسن جعفری طالبی، لذلك الجواب و بالله التوفیق: اما الغرض فهو المعرفة بالله... تا آخر، و به حق، باید گفت شریف ابو یعلی.

محمد بن حسن جعفری طالبی، همان محمد بن حسن جعفری پیش یادشده است.

و در آخر آن کتاب می نویسد: آنچه نظر ما بود در این کتاب ایراد کردیم تبصره ای، برای نوآموزان، و تذکاری، برای دانش پژوهان است. این کتاب، مطالعه کنندگان را، از کتاب ابن مقفع، و علی بن عبیده ریحانی، و سهل بن هارون، و دیگران بی نیاز می سازد و کسی که، کتاب ها و رساله های ریحانی

را مورد مطالعه قرار بدهد خواهد فهمید که همگی مطالب و کلمات مندرج در آن، از خطبه ها، و نامه ها، و اندرزها، و کلمات حکمت آمیز و آداب سلوک اهل بیت علیهم السّلام از آن نقل شده است، و هرگاه این فاضل، فرمایش هر امامی را، به شخص شیخ آن و الاتبار نسبت داده بود، بهتر به پاداشش می رسید و نام او، با تألیف آن کتاب، پایدارتر می ماند، انتهی.

فقیه حسین بن محمد ریحانی

وی، مجاور حرمین شریفین مکه و مدینه بود، منتجب الدّین در فهرست گوید: او از صلحا بوده است.

فقیه، حسین بن محمد زینوآبادی

منتجب الدّین، در فهرست گوید: وی واعظی صالح بوده است.

مولی شمس الدّین، حسین بن محمد شیرازی

شمس الدّین، از دانشورانی است، که نزدیک به روزگار ما می زیسته، و بلکه در روزگار ما در گذشته است، و در مکه، سکونت داشته است.

برخی از آثار و مجموعه های او را، در اصفهان نزد فاضل هندی دیده ام، و عده ای از فضلا به خط خود، در مجموعه او، مطالبی ارزنده نگاشته اند، و در آن یادداشت ها او را ستوده اند. از جمله، خط استاد فاضل سبزواری-در سالی که مجاور مکه مکرمه بوده-در شرح حدیث بَرِّ الوالدین، که در کافی روایت شده، مرقوم فرموده اند: مقصود امام علیه السّلام، از آن حدیث، کاملاً معلوم نیست، و در پایان آن حدیث این کلمات را نوشته است: «کتب هذه الکلمات فی شرح هذا الحدیث الشریف...»

مؤلف فقیر به (عفو الله...) محمد باقر بن محمد مؤمن شریف سبزواری، بنا به درخواست فاضل کامل، و عالم عامل، پرهیزکار پاکیزه دامن تیز اندیشه،

که با همت عالی که داشته به بالاترین مراتب فضیلت نایل آمده، و با کوشش تام و تمامی که داشته، در کامل کردن نفس، و تکمیل خوی های پسندیده کوشیده، مولانا شمس الدین حسین شیرازی، که خدا او را، به آخرین درجات ترقی، نایل بسازد، و از بهترین مراتب کمال، برخوردار گرداند، و این مطالب را بدان منظور نگاشتم، تا یادآور ایام جدایی، و دوری از خویش و تبار باشد، امیدم به خدا و توکلم به اوست، و تاریخ آن در ماه شوال، سال ۱۰۶۲ هجری در محل طائف بوده است.

شیخ حسین بن محمد بن طحال

شیخ امین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی در نجف اشرف مجاور بود. محمد بن جعفر مشهدی، در کتاب مزار کبیر می نویسد: شیخ حسین، از شیخ هبه الله بن نما روایت می کرده است، و هبه الله، از سید هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر، روایت داشته، بنابراین شیخ حسین، در درجه ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است.

و نیز پیشتر، از شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، که مجاور در نجف اشرف بود یاد کردیم، و ممکن است یکی از این دو، منسوب به جد بوده باشد،

مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله بن رده نیلی

وی از بزرگان اصحاب ما بوده است، در پایان نسخه ای کهن، از کتاب نزه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر چنان یافتیم، که این کتاب، تألیف شیخ فقیه عالم عامل، مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله قدس سره است، و تاریخ نوشتن آن نسخه ۶۷۴ هجری قمری بوده است، و پیش از این، در شرح حال شیخ مذهب الدین، حسین بن رده، نوشتیم، کتاب نزه الناظر از

آثار اوست، و یکی بودن این دو تن - با نظریه ای که ممکن است، درباره آنان اراده داشت - خالی از احتمال نبوده است، و به زودی در شرح حال شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید، پسر عموی محقق حلی خواهد آمد که نزهه الناظر منسوب به او باشد، و تحقیقات لازم، در آنجا ارائه خواهد شد.

شیخ اجل، حسین بن محمد بن علی صیرفی

وی، از اکابر مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی است، کراچکی، در کنز الفوائد گوید: حسین صیرفی، از محمد بن عمر حجابی، روایت می کرده است، بنابراین حسین صیرفی، در درجه شیخ مفید است.

ابو عبد الله، حسین بن محمد بن عبد الوهاب بغدادی

وی از بزرگان مشایخ سید ضیاء الدین ابو الرضا، فضل الله راوندی است، راوندی، در بخشی از تعلیقاتش که بر الغرر و الدرر سید مرتضی قدس سره دارد، نوشته است: بغدادی، از رئیس ابو الجوائز، حسن بن علی بن محمد بن باری (بارقی) واسطی روایت می کرده است، به ظاهر ابو عبد الله حسین بغدادی، و رئیس ابو الجوائز حسن واسطی، هر دو تن از اصحاب ما بوده اند، زیرا راوندی، در شرح حال ایشان رحمهما الله به کار برده است.

پس ملاحظه شد، ممکن است، از کلمه (باری) پاره ای از حروف آن، ساقط شده باشد، (یعنی بارقی) بوده باشد.

شیخ ابو المحاسن، حسین بن حسن جرجانی (گرگانی)

وی فاضلی دانشور، و مفسری معروف، و از دانشمندان مشهور شیعه است، و از تألیفات او تفسیر جلاء الاذهان و جلاء الاحزان که تفسیری بزرگ، و به پارسی است، که از فواید ارزنده، برخوردار است، و اخبار ائمه طاهرين، و روایات امامیه را در آن، به کار برده است، و من نسخه ای از

آن را در استرآباد و نسخه ای دیگر، در تبریز، و دیگری را در رشت، چهارمین نسخه را، آن را در آمل دیده ام، و ممکن است، تفسیر جلاء الاذهان همان تفسیر گازر باشد، و من از روزگار مؤلف، اطلاعی ندارم (۱).

شیخ الرئیس ابو عبد الله حسین بن شیخ ابو القاسم، حسن بن حسین بن

علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی

او نواده برادر شیخ صدوق رحمه الله است.

وی، از بزرگ ترین فقها، و دانشوران امامیه است. او و برادرش، شیخ ابو جعفر محمد بن شیخ ابو القاسم حسن، و پدرشان شیخ ابو القاسم حسن، و

ص: ۱۲۷

۱- ۱) - در الذریعه ج ۵ [۱] می نویسد: تفسیر جلاء الاذهان از آثار ابو المحاسن، حسین بن حسن بن حسن جرجانی است، و مطالب ریاض [۲] را که ترجمه کردیم متذکر شده، و اضافه می کند مجلدی از آن را که به عنوان مجلد سوم نام برده شده، و تاریخ کتابت آن ۹۹۶ هجری بوده دیده ام، و در آن آمده، این تفسیر که به نام گازر شهرت یافته، مؤلف آن، ابو المحاسن، حسین بن علی جرجانی است، و تمام آن تفسیر، که در دو مجلد تدوین شده، و تاریخ کتابت آن ۹۷۲ هجری بوده در کتابخانه آستانه مقدسه رضویه موجود است، در مجلد چهارم الذریعه، می نویسد: تفسیر گازر، همان تفسیر جلاء الاذهان است، که از آثار ابو المحاسن جرجانی بوده، و تفسیر دیگری که به پارسی بوده، و در کتابخانه آستانه رضویه موجود است، مؤلف فهرست آن کتابخانه آن را، تألیف سید معروف به گازر دانسته، لیکن مجرد احتمالی بیش نبوده، زیرا سیدی که در فن تفسیر، استاد ملا ابو الحسن زواری است، همانا سید غیاث الدین جمشید مفسر زواری است، و مؤلف تفسیر جلاء الاذهان نمی باشد، تا آنجا که می نویسد: تفسیر گازر، یکی از تفاسیر اصحاب ما به شمار است، و مؤلف تفسیر گازر، غیر از شیخ تاج الدین گازی است که از فقهاء اواخر قرن ششم و از مردم سبزوار بوده است، در ریحانه ج ۱ [۳] می نویسد: گازر یا سید گازر، لقب شیخ ابو المحاسن است، و اضافه می کند، از ریاض [۴] نقل شده، ابو المحاسن جرجانی، از اکابر علمای امامیه و معاصر علامه حلی بوده، و کتاب تکمله السعادات فی کیفیه العبادات المسنونات و به پارسی نوشته شده، که او در سال ۷۲۲ هجری از تألیف آن فارغ شده، انتهی آنچه در این محل مشاهده می شود، و مؤلف ریاض، [۵] از کتاب تکمله نام نبرده است، و از روزگار او اظهار بی اطلاعی کرده، تفسیر گازر، در روزگار ما با مقدمه فاضلانیه ای به قلم مرحوم مغفور استاد حاج سید جلال الدین محدث ارموی رحمه الله و به همت والای ایشان در ده مجلد به طبع رسیده است-م.

بزرگ ترین فرزندان شیخ رئیس ابو عبد الله حسین، مترجم حاضر، و نوادگان او، تا روزگار شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست همگی از فاضل دانشوران اصحاب امامیه بوده، و مهمترین ایشان، شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است که نواده نزدیک به شیخ ابو عبد الله حسین است.

پس از این، در شرح حال شیخ حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه، خواهد آمد که او، از دایی اش علی بن حسین بن بابویه، روایت می کند. بنابراین توهم یکی بودن این دو تن، درست نخواهد بود، زیرا از نظر طبقه با یکدیگر اختلاف دارند، و تحقیقات لازم را، ارائه خواهیم داد.

ابن طاوس، در جمال الاسبوع گوید: شیخ حسین بن حسن بن بابویه، از ماجیلویه، از برقی روایت می کرده است، لذا این شخصیت، با کسی که در آینده به شرح آن پرداخته می شود، یکی خواهد بود.

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: حسین بن حسن بن حسین بن بابویه، فقیهی صالح بوده است.

صهرشتی در اوخر قبس المصباح به دنبال حدیث حقوق، از کتاب من لا یحضره الفقیه صدوق، چنین نوشته است: سال ۴۴۰ هجری قمری، حدیث مذکور را، نزد برادرزاده شیخ صدوق، شیخ رئیس ابو عبد الله، حسین بن حسن بن بابویه، در ری قرائت کرده ام.

و نیز در همان کتاب می نویسد: سال ۴۴۰ هجری، از شیخ ابو عبد الله حسین بن حسن بن بابویه در شهر ری شنیدم که از عمویش، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام صاحب قبس به دست می آید که مراد از هر دو شیخ- شیخ رئیس ابو عبد الله، و شیخ ابو عبد الله- مترجم حاضر باشد،

تنها اشکالی که احتمال می رود آن است که شیخ منتجب الدین، او را به عنوان جد خویش، معرفی نکرده است، زیرا او در ترجمه ای دیگر، از اجدادش به غیر از شخص واحدی، تصریح نموده و بنابراین، ابو عبد الله، نواده برادر شیخ صدوق، و جد اعلای شیخ منتجب الدین یاد شده است.

مؤلف گوید: در باب میم، در شرح حال شیخ ابو جعفر، محمد بن حسن ابن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، متذکر خواهیم شد، و شاید شرح حال پدرش، ابو القاسم حسن بن حسین را هم، ذکر کرده باشم.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین مؤدب فقیه

مؤدب، در روزگار سید رضی، و سید مرتضی می زیسته، و از ظاهر پیدا است که از اکابر علما بوده است. نسخه ای از نهج البلاغه به خط مؤدب که تاریخ نوشتن آن، ۴۹۹ هجری قمری می باشد، در نزد ما موجود است، و این نسخه، نزدیک به وفات سید رضی نوشته شده، و با نسخه ای که در حضور سید رضی قرائت شده تطبیق گردیده است.

پس از این، در آخر نصف اول، از نهج البلاغه، به خطی کهن، چنین یافتیم «قرأ علی هذا الجزء شیخی الفقیه ابن جزء را شیخ فقیه اصلح ابو عبد الله، حسین (رعاه الله) بر من قرائت کرد و نویسنده خود را به نام محمد بن علی ابن احمد بن.. معرفی کرده، و تاریخ آن ماه جمادی الآخره، ۴۹۹ هجری قمری بوده و چنین دعایی درباره او نموده، (عظم الله یمنها بمنه).

مؤلف گوید: مراد نویسنده از شیخ- ابو عبد الله حسین- همانا، ابو عبد الله مؤدب است و در روزگار پیشین چنین معمول بوده است که شیخ اجازه کتابی را که مورد اجازه قرار می داده بر شاگردش قرائت می کرده است و

این روش را از میان طرق روایت، بهتر از طرق دیگر آن، می دانسته است، به همین مناسبت گوید: «قرأ علی هذا الجزء شیخی الفقیه...».

سید زاهد ابو عبد الله، حسین بن حسن بن زید بن محمد حسینی

جرجانی فصی

محمد بن ابو القاسم طبری، در بشاره المصطفی گوید: وی، از مشایخ شیخ ابو محمد، حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی بوده است، و خود او، از پدرش حسن، از جدش زید، از ابو طیب حسن بن احمد سیبسی روایت می کرده است، بنابراین، هم درجه شیخ طوسی بوده است.

قاضی سدید الدین حسین بن حیدر بن ابراهیم

منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان فاضل یاد کرده است.

سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی عاملی اصفهانی

وی، فاضلی عالم و خردمند و معروف به سید حسین مفتی بوده است، سید، مفتی اصفهان، و از مشایخ سید داماد بوده است، و من نسخه ای، از رساله جمعه، شهید ثانی رحمه الله را دیدم که سید به خط شریف خود اجازه ای برای سید داماد در آن نوشته بود و شیخ معاصر در امل الآمل از وی نام برده است و نسخه ای کهن از کتاب تلخیص الخلاف شیخ طوسی، که سید مالک آن بوده است دیدم و خط شریفش را بر آن مشاهده کردم او آن کتاب را نزد شیخ محمد، سبط شهید ثانی قرائت کرده است سید، مراتب قرائت را، از شیخ محمد نواده شهید ثانی قدس سرّه استفاده کرده است.

نسخه ای از تهذیب الحدیث را، مطالعه کردم، که سید آن را بر نواده شهید قرائت کرده بود، و سبط شهید در آن نسخه، اجازه روایت، به او داده، و در

آن اجازه از وی کمال بزرگداشت را، به عمل آورده است. و تاریخ آن اجازه، در مکه مکرمه سال ۱۰۲۹ هجری قمری بوده است، بنابراین، نمی توان سید حسین مفتی را از مشایخ سید داماد دانست، و ممکن است، دو تن از علما، بدین نام و نشان بوده اند.

و از تألیفات او رساله فی الصلاه را، دیده ام که تاریخ نگاشتن آن ۹۸۱ هجری قمری است. نسخه ای از کتاب مراسم سلار در نزد ما، موجود است، که آغاز آن، به خط این سید نوشته شده، و بر پشت آن، اسم شریف خویش را، به خط خود ضبط کرده است، و سید مالک آن بوده است، و خط خوب، و متوسطی داشته است، و همچنین نسخه ای - به نام انجاز از قطب راوندی متوفی ۵۷۳ هجری قمری، در شرح کتاب ایجاز شیخ طوسی، که در فرائض است، نزد ما موجود می باشد، و مالک این نسخه نیز، سید بوده است و خط شریف او در پشت آن کتاب دیده می شود.

استاد استناد، در آغاز اربعینش می نویسد، عده ای از افاضل کرام، از جمله پدر علامم - که خدا همگیشان را با ائمه انام محشور فرماید - از سید حسیب، نسیب فاضل، سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی، مفتی اصفهان، (طاب ثراه)، از شیخ نجیب الدین (۱) بن محمد بن مکی بن عیسی بن

ص: ۱۳۱

۱- ۱) - مرادش از نجیب الدین، علی بن محمد بن مکی عاملی جیبی است، که از علما و فضلا و سرایندگان اوائل قرن یازدهم هجری، و از شاگردان صاحب معالم و صاحب مدارک و شیخ بهایی بوده، و از پدرش و دیگر از مشایخش روایت می کرده، و آثار چندی از قبیل شرح اثنی عشریه صاحب معالم دارد، و اشعاری از او در امل الآمل نقل شده، و نقل روایت سید حسین از وی در فوائد، و اجازات سید حسین در مجلد اجازات بحار آمده، صورت اجازه نجیب الدین، که، به وی داده و از او به تمام معنی بزرگداشت نموده، و تاریخ آن ۱۸ محرم سال ۱۰۱۰ هجری بوده در مجلد اجازات بحار آمده از اشعار اوست: یا امیر المؤمنین المرتضی لی ازل ارغب فی ان امدحک

حسن عاملی، از پدرش، از جدش، از شیخ ابراهیم میسی از پدرش شیخ علی بن عبد العالی مرا خیر دادند، انتهی.

و به طوری که استاد در اربعین می نویسد: سید حسین مفتی، از شیخ نور الدین، محمد بن حبیب الله هم، روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: جای آن نیست که سید حسین مفتی را با سید حسین مجتهد قدس سره والد میرزا حبیب الله صدر، یکی دانست هر چند هر دو تن معاصر یکدیگر بوده اند (۲).

و پیش از این شرح حال نواده اش، سید حسین بن شهاب الدین بن حسین ابن محمد بن حسین بن حیدر عاملی کرکی را متذکر شدیم (۳).

حسین بن خالویه نحوی

پیش از این، او را به نام شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه، نحوی، امامی، همدانی، حلبی، یاد کردیم.

شیخ حسین بن خزیمه

وی، از علمای امامیه بوده، و ظاهر آن است که، در عصر شیخ طوسی یا نزدیک به زمان، او می زیسته است.

ص: ۱۳۲

۱- ۱) - سید، در ضمن فائده ای که در مجلد، اجازات بحار آمده می نویسد: شیخ نور الدین محمد ابن حبیب الله نسابه، از جمعی از علماء، از جمله شیخ عبد العالی، و سید سند امیر محمد مهدی از پدرش، از شیخ محمد بن جمهور روایت می کرده، و در فائده دیگر می نویسد، اروی، عن الشیخ نور الدین محمد بن حبیب الله، عن السید محمد مهدی، عن والده السید محسن الرضوی المشهدی، عن ابن ابی جمهور الاحساوی.

۲- ۲) - تحقیقات لازم ذیل احوال سید حسین مفتی، در روضات الجنات آورده شده است.

۳- ۳) - پیش از این شرح حال او را به عنوان شیخ حسین حکیم یاد کرده است-م.

کتابی، در احوال ائمه طاهرین علیهم السّلام تألیف کرده است، و این طاوس در اقبال از آن نقل نموده، و در یکی از مواضع آن کتاب، نقل کرده که وی کتابی به نام الموالمید داشته، و نام او را در عدد اسامی علمای اصحاب آورده است. و می توان چگونگی حال او را، از کتاب های رجال، و امثال آن، به دست آورد.

ابو علی، حسین بن خشرم ملقب به سدید الدّین

(۱)

وی، فاضلی جلیل القدر بوده و سید جمال الدّین احمد بن موسی بن طاوس، مؤلف فرحه الغری تمام کتب اصحاب ما را از پیشینیان و مرویات ایشان، از وی روایت می کنند، و شیخ معاصر در امل ۹۲/۲ او را بدین عنوان معرفی کرده است.

سید حسین بن سید حیدر بن علی بن حیدر بن قمر حسینی کرکی

عاملی

معظم له، معروف به سید حسین، مفتی اصفهان است اسم هایی را که در نسب او یاد کردیم، مطابق با مراتب نسبی اوست که خود وی به خط شریفش، در یکی از مواضع کتاب تهذیب شیخ ایراد کرده است.

مفتی، از شاگردان شیخ محمّد، نواده شهید ثانی بوده، و شیخ به خط خود اجازه ای به او داده است، در اجازه شیخ محمّد، و همچنین خط خودش در کتاب تهذیب، به عنوان سید حسین بن مرحوم سید حیدر عاملی کرکی، نوشته شده است. و سید حسین مفتی غیر از امیر سید حسین مجتهد است.

ص: ۱۳۳

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: اعیان الشیعه ۲۰/۲۶. [۱] وی را به طائی معرفی کرده است، و گوید: زین الدّین الرهمی، در پنجم شعبان سال ۶۰۰ هجری قمری به وی اجازه داده است-م.

امیر حسین بن روح الله، حسینی طبسی مشهور به صدر جهان

وی از فضیلت جلیل القدر، و از متأخران علما است، در حیدرآباد هند، می زیست و همان جا درگذشت، و از تألیفات او کتاب ذخیره الجنه فی اعمال السنه و الادعیه و الآداب را دیده ام، این کتاب را، امیر حسین، به زبان پارسی برای سلطان ابراهیم قطب شاه، پادشاه شیعه حیدرآباد هند، تألیف کرده است (۱).

مذهب الدین حسین بن رده

از فقها و فضیلتی عصر خود بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: ابن رده، عالمی محقق، و جلیل القدر است، آثاری دارد، و علامه حلی، به توسط پدرش سدید الدین از او روایت می کرد و خود او از حسن بن فضل بن حسن طبرسی و دیگران، روایت می کرده است. و پیش از این هم، به نام ابن احمد بن رده، یادآوری شده است.

مؤلف گوید: از ظاهر مطالب امل استفاده می شود، حسین بن رده، با ابن احمد یکی باشد، زیرا انتساب به جد، در احوال اعلام، شایع و همگانی است، و حال آنکه این اتحاد، از نظر قرآنی که در اختیار است درست نیست، زیرا حسین بن احمد کسی است که شهید اول، به توسط محمد بن جعفر مشهدی، از وی روایت می کند، پس چگونه ممکن است که علامه

ص: ۱۳۴

۱-۱) - امیر حسین صدر جهان، از ملا محمود بن محمد لاهیجانی شاگرد شهید ثانی روایت می کرده، و صورت اجازه او، که تاریخ آن روز، جمعه ۲۲ شوال سال ۹۷۴ هجری بوده در مجلد اجازات بحار آمده، در این اجازه ملا- محمود، از وی کمال بزرگداشت را داشته، و او را به فضیلت و کمال و جامع عمل و دیگر از صفات ستوده است-م.

حلی به توسط پدرش، از وی روایت کرده باشد، بلکه خود او، در طبقه علامه حلی بوده، نه آنکه ابن رده، شیخ پدر علامه باشد، گذشته از این به نوشته مؤلف امل ابن رده، از فرزند صاحب مجمع البیان روایت می کرده آری ممکن است، حسین بن رده، جد حسین بن احمد رده بوده باشد.

و به زودی در نام برداری، از شیخ نصیر الدین عبد الله بن حمزه بن عبد الله ابن حمزه بن حسن بن علی بن نصیر الدین طوسی، خواهد آمد که شیخ حسین بن رده، از وی روایت می کند.

با توجه به آنچه نوشتیم، ابن ابی جمهور، در اوایل غوالی اللالی می نویسد: پدر علامه، از حسین بن رده روایت می کرد، و خود او از حسن ابن ابو علی فضل بن حسن طبرسی، از پدرش ابو علی روایت می کرده است.

از کتاب فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطين تألیف حموینی که از علمای عامه، و معاصر با علامه حلی بوده، به دست می آید که حموینی، از شیخ سدید الدین پدر علامه، از شیخ امام فقیه فاضل مذهب الدین ابو عبد الله، حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، از شیخ محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی، از دو جدش، از پدرشان علی، و از ابو علی فرزند شیخ طوسی، و هر دو تن، از ابو جعفر طوسی روایت کرده است، که ابو العباس گفت: محمد بن احمد بن حسن قطوانی... ما را خبر داد.

و از موضع دیگر کتاب حموینی، استفاده می شود شیخ مذهب الدین حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، از محمد بن حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد، از پدرش، از جدش محمد، از پدرش، از جمعی از اعلام، از صدوق روایت کرده است.

و در موضعی دیگر، از فرائد در ذیل سند اعلام الوری طبرسی می نویسد:

سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلی، در ضمن نامه ای که به خط خودش برای من نوشت، که شیخ فقیه فاضل، شهاب الدین ابو عبد الله، حسین ابن ابو الفرج بن رده نیلی - خبر داده است او را - از شیخ حسن بن علی طبرسی، با اجازه ای که از پدرش داشته همگی، روایات و تصانیفش را روایت می کرده است.

مؤلف گوید: با توجه به اختلافی که در نسب ابن رده موجود است، می توان گفت در صورتی که اختلافی هم در نسب باشد، به طوری که مکرر گفتیم، زیانی نخواهد داشت و کار سهل است.

جای شگفتی است که ابن رده، با همه عظمتی که دارد، و تألیفات و روایات بسیارش کتابی از او مشهور نشده است، جز اینکه در پشت نسخه ای کهن، از کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر که به قرائت برخی از افاضل هم رسیده برد، چنان یافتیم که این کتاب، از آثار شیخ فقیه، عالم عامل مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله قدس سره است، و تاریخ نگاشتن آن ۶۷۴ هجری قمری بوده، و ممکن است مراد این مذهب الدین، یا مذهب الدین دیگری باشد، زیرا در آن نسخه نام جدش، رده ذکر نشده است با این که مشهور آن است که نزهه الناظر از تألیفات شیخ نجیب الدین یحیی ابن سعید پسر عموی محقق است، و پس از این، در پایان بخش اول این کتاب، در شرح حال یحیی به حقیقت مطلب اشاره خواهد شد.

شیخ فقیه، حسین بن رطبه سوراوی

پس از این به عنوان، شیخ فقیه جلیل ابو عبد الله، حسین بن هبه الله بن حسین بن رطبه سوراوی، خواهد آمد که وی از اجله طائفه امامیه، و فقهای

ایشان است، و از ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت می کند، و گروهی از اعلام و محدثان، از قبیل عربی بن مسافر عبادی، استاد ابن ادریس و شیخ ابراهیم صنعانی، و محمد بن ابو البرکات، و سید موسی بن طاوس پدر رضی الدین علی، مؤلف اقبال از وی روایت می کرده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۳/۲ می نویسد: سوراوی، از فضلا بوده، و از ابو علی طوسی، روایت می کند و خواهد آمد که ابن هبه الله بن رطبه، همان مترجم حاضر است.

مؤلف گوید: آری، ابن هبه الله آینده، همان شیخ جمال الدین حسین بن هبه الله بن رطبه سوراوی است و حقیقت آن است که هر دو نام متوجه به شخص واحد است، زیرا هر دو تن از نظر طبقه یکی هستند، و منسوب به جد هم، از امور شایع است.

گاهی احتمال داده می شود که شیخ حسین بن رطبه سوراوی، با شیخ حسین بن احمد سوراوی یکی باشد، و با توجه به مطالبی که پیش از این، درباره او نوشتیم، نمی توان صحت این احتمال را پذیرفت از طرف دیگر به حق باید گفت مترجم حاضر، یا شیخ جمال الدین ابو عبد الله، حسن بن هبه الله بن رطبه یکی است، بنابراین، اشتباهی که احساس می شود از ناحیه بعضی از ناسخان بوده که لفظ حسن یا حسین را به یکدیگر مشتبه ساخته اند و یا احتمال دارد صاحبان این دو نام، برادر بوده اند، بنابراین اتحاد بی معنی است، و دو شخص متفرق اند.

و نیز مؤلف گوید: از سند حدیثی که به خط شهید اول بوده و شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی، آن را در اجازه ای که به سید بن شدقم داده

استفاده می شود که سید ابو الحسن، علی بن عریض حسینی، از حسین بن رطبه، و او از ابو علی مفید، فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است.

شیخ رضی الدین، حسین مشهور به ابن راشد قطیفی

وی، عالمی فاضل و فقیهی جلیل القدر بود، و از عده ای بسیار، از مشایخ بزرگ مانند ابن فهد حلی، روایت می کند. ابن جمهور احسائی، در آغاز غوالی اللآلی گوید: رضی الدین، از شیخ ابن فهد، روایت می نمود و شیخ کرم الدین یوسف مشهور به ابن ابی قطیفی (۱)، از وی روایت می کرده است، و او را چنین ستوده است:

الشیخ العلام، و البحر القمقام، رضی الدین حسین، مشهور به ابن راشد قطیفی...

شیخ ابو عبد الله، حسین بن سفیان بزوفری

بزوفری، از مشایخ مفید، و غضائری، و ابن عبدون و امثال ایشان است، او از حمید بن زیاد، روایت می کند و یکی از علمای معروف به بزوفری است، و لیکن من شرح حال او را، در کتاب های رجال ندیده ام، آری نام و نشان او را به طوری که نقل کردم، از آخر استبصار شیخ طوسی آورده ام (۲).

ص: ۱۳۸

۱- ۱) - در انوار البدرین می نویسد: ظهیر الدین شیخ یوسف بن ابی، (به ضم الف و سکون یا) قطیفی، از محققان و کاملان دانشوران بوده، از سید اعرجی، که از مشایخ شهید اول است، و از رضی الدین حسین بن راشد روایت می کرده، و از مردم رشای قطیف به شمار است، و از آثار او وفات رسول الله، و رساله در نیات و عقود است، و سال وفاتش معلوم نیست، و ظاهر آن است که از علمای قرن هفتم هجری بوده باشد - م.

۲- ۲) - شیخ طوسی، در آخر استبصار ذیل سند کتاب می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بزوفری، از حمید بن زیاد روایت می کرده است، و در رجال در باب من لم یرو عن الائمة می نویسد: کتاب های او را، در فهرست یاد کرده ایم، تلعبری، شیخ مفید، حسین غضائری و ابن عبدون از وی روایت کرده اند، لیکن در فهرست نامی از او نبرده است، نجاشی می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن سفیان، از ثقات

حکیم کمال الدین حسین شیرازی

مؤلف عالم آرا می نویسد: وی، طبیعی دانشمند و ماهر و فاضلی نیکوخوی بود و در روزگار شاه تهماسب صفوی، شهرتی بسزا داشت.

حکیم، در آغاز کارش طبیب مخصوص مرتضی اعظم، شاه نعمه الله یزدی بود و در نزد او از اهمیت ویژه ای، برخوردار بود، و پس از درگذشت او، در ردیف طبیبان تهماسب، قرار گرفت. و از آنجا که به وسعت مشرب معروف و ضمناً متهم به باده گساری بود، مورد بی مهری تهماسب قرار گرفت، و تا روزگار، سلطان محمد خدابنده به همان حال باقی بود. و در دوران او، به ملازمت سلطان خان احمد والی شهرهای گیلان نایل گردید، و روزگاری را، در استان گیلان به سر برد و در پیشگاه او، از عالی ترین درجه برخوردار بود، تا اینکه در آنجا درگذشت.

سید امیر نصیر الدین، حسین شیرازی دشتکی

از آغاز تاریخ عالم آرا استفاده می شود، امیر نصیر از اکابر به نام سادات و علما و از پرهیزکاران این سلسله به شمار است، و در روزگار شاه عباس، بلکه در زمان شاه تهماسب صفوی می زیسته و در دوران شاه عباس، با دختر سلطان ابراهیم میرزا، برادرزاده شاه تهماسب، ازدواج کرده است. و همسرش نیز، فاضل و دانشوری پرهیزکار بوده است.

ملا حسین بن صدر الدین طولی آستارایی

وی، فاضلی عالم، و حکیم مشرب، و صوفی مرام بود، گمان، می کنم از شاگردان میرداماد بوده باشد.

آستارایی، صاحب تألیفات، یادداشت‌ها، و افاداتی است، که من برخی از آن‌ها را، در رشت از شهرهای گیلان دیده‌ام، از آن جمله حاشیه شرح هیاکل علامه دوانی و رساله مصطفویه در تحقیق خیر و شر، بنا به رویه حکما و صوفیه و این رساله، تلفیق و ترکیب از عربی و پارسی است، و ضمناً حواشی بسیاری هم خود او بر آن رساله داشته، و رساله ای فارسی، در وحدت وجود، طبق مذاق صوفی‌ها و اشراقی‌ها، و رساله ای مختصر و فارسی شرح اسماء الحسنی در تفسیر اسماء الحسنی و رساله حدیقه الانوار در جواب شبهه ابن کمونه راجع به قدم حوادث روزانه و تعلیقاتی فارسی بر رساله جام گیتی نما، قاضی امیر حسین میدی، در فن حکمت، و برای اطلاعات بیشتر به احوال او مراجعه شود.

حاج حسین بن صفانی

وی، از بزرگان علمای امامیه و فقهای روزگارش بود، و محمد بن داود مؤذن جزینی، پدر شمس الدین محمد جزینی، پسر عمومی شهید ثانی، از وی روایت می‌کرده است، و سند روایتی او، از اجازه ای که، شیخ شمس الدین ابن مؤذن، به شیخ علی بن عبد العالی میسی معروف داده است، استفاده می‌شود. و ممکن است در لابلای کتاب مان به وی اشاره ای بشود. و نسخه اجازه وی، خوانا نبود و همان اندازه را که توانستیم نقل کردیم (۱).

ص: ۱۴۰

۱- ۱) - نسخه این اجازه، که تاریخ آن ۱۱ محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری بوده، در مجلد اجازات بحار می‌نویسد: و اجزت له روایه کتاب ارشاد الاذهان، الذی عندی و ما علمته به خط ابن عمی الشهید و العمل به عنی عن والدی، عن زین الحاج و المعتمرین حسین العقابی، عن حمیه ابن عمی الشهید، ظاهر عبارت به جای صفانی، در نسخه اصل، که گردآور شده، در مجلد ۱۰۸ طبع جدید، عقابی آمده است - م.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن طاهر بن حسین صوری

امل الآمل ۹۳/۲ می نویسد: ابو عبد الله، فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده است و سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حلبی، از وی روایت می کند.

تقویم البلدان گوید: صوری، به ضم صاد بی نقطه و سکون واو، و راء، منسوب به صور است، که یکی از شهرهای روم بوده، و در حال حاضر ویران شده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن طحال مقدادی

پیش از این به نام شیخ امین عالم ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، مجاور نجف اشرف یاد شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۳/۲ گوید: مقدادی، دانشوری فقیه و جلیل القدر بود او، از شیخ ابو علی طوسی، از پدر ارجمندش شیخ طوسی رحمه الله، روایت می کرده است. و پیش از این به نام حسین بن احمد بن طحال، یاد شده است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، حسین بن طحال، و حسین بن احمد ابن طحال یکی هستند.

و پیش از این هم گفته شد: که مقدادی از شیخ طوسی، به توسط ابو علی (فرزند شیخ طوسی)، روایت می کرده است، و چنان که در خاطر است بدون واسطه هم، از شیخ طوسی روایت کرده باشد.

ابو منصور حسین بن عبد الجبار طوسی

ملقب به قاضی خطیر الدین، در کاشان می زیسته است.

منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان ثقه ای فقیه و فاضل ستوده است.

اردبیلی، معروف به الهی

بزرگی صاحب مقام، و از موالیان حضرت مولی علی علیه السلام بود، و گاهی هم به لقب کمال الدین، خوانده می شده است. الهی، فاضلی دانشور و متبحری کامل و سراینده ای جامع و ماهر در علوم عقلی و نقلی بوده است، و به طوری که از اجازات و افادات و تعلیقاتش به دست می آید، در فن طبابت نیز استاد بوده، و به فراگیری انواع علوم می پرداخته است. الهی، از شیعیان پاک باخته بود و در مذهب حق تشیع، تعصبی ویژه داشت. تا به جایی که نابخردان او را به غلو نسبت داده اند، و علی الهی می دانسته اند و حال آنکه تعصب وی، از ناحیه علاقه مندی و کثرت ارادت، به مقام مقدس حضرت مولی و خاندان ولایت مدار آن حضرت (صلوات الله علیه و آله) بوده و این حقیقت را، خود در آثارش به صراحت ایراد کرده است. الهی، در روزگار ظهور شاه اسماعیل صفوی و در زمان پادشاهی شاه تهماسب می زیست، و گویند، نخستین دانشوری است که آیین شرعی شیعه اثنی عشری را، در آن روزگار، به قلم ارادتمندانه خویش، به پارسی تصنیف کرد و آنچه را که تا زمان تسلط سنی ها پوشیده بود، آشکارا ساخت. الهی در دوران نشو و نما و به منظور فراگیری مراتب فضل و کمال، از اردبیل به شیراز و هرات و دیگر از شهرها، هجرت نمود، و پس از آنکه از رشته های مختلف بهره کامل برده، عطف توجه، به زادگاه خویش نموده و

الهی، فنون عقلی و نقلی را، از اساتید عصر فراگرفت، و به طوری که خود، در اوایل حاشیه قواعد علامه می نویسد: روش ما در علوم شرعی که آموخته ایم، از دانشور زاهد، علی آملی است که او از ابو الحسن محمد حلی و او از شرف الدین مکی و او از شیخ فاضل، مقداد بن عبد الله سیوری اسدی غروی، و او از شیخ شهید، و او از سعید، و شریف و هر دوی آن ها، از علامه صاحب این کتاب قواعد فراگرفته اند، تا آخر سند که مشهور است.

الهی، علاوه بر آملی، از مقامات علمی دیگر، از خاصه و عامه که همگی در رشته خود، عالمی به نام و فاضلی عالی مقام بوده اند، استفاده کرده است، از آن جمله، ملا جلال الدین محمد دوانی و سید امیر غیاث الدین، منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی و سید امیر جمال الدین، عطاء الله بن فضل الله حسینی، بهره وری نموده است و به طوری که، از اجازه سید امیر جمال، که به وی داده است، استفاده می شود، الهی در هرات، از وی استفاده می نموده است و او از علمای عامه بوده و مؤلف کتاب روضه الاحباب فی سیره النبی و الآل و الاصحاب است، که به پارسی نوشته است.

باید گفت: امیر جمال یادشده، غیر از خواجه جمال الدین محمود، شاگرد ملا جلال دوانی است و این تغایر، جای هیچ گونه اشتباهی نمی باشد، زیرا نام یکی از جمالین عطاء الله و دیگری محمود، که نه سید، و نه در هرات، بلکه ساکن شیراز است و اسامی مشایخ این سید، غیر از محمود است که در ضمن اجازاتش، بدیشان اشاره می شود.

سام میرزا، فرزند شاه اسماعیل صفوی، در کتاب تحفه سامی که به پارسی نوشته است گوید (۱):

الهی، در آغاز جوانی دست طلب و ارادت به دامن شیخ حیدر بن شیخ صفی الدین اردبیلی، جد سلاطین صفوی در اردبیل، دراز کرد و پس از آن، به اشاره آن مرشد طریق، عازم خراسان شد، تا در آنجا به تحصیل کمالات پردازد و از برکات انفاس آن حامی فقرا و مرشد اولیا، در علوم عقلی و نقلی مهارت یافت، سپس عازم اردبیل شد و به نشر علوم پرداخت، تا در سال ۹۰۵ هجری قمری در سن متجاوز از هفتادسالگی در گذشت.

مؤلف گوید: مشاجرات و مناظراتی، میان او و شیخ علی کرکی، در مسائلی بسیار، اتفاق می افتد که ناچار جریان به منافرت، و معادت، منتهی می شد، خدای غفور، ما و آن ها را بیامرزد.

ص: ۱۴۴

۱-۱) - سام میرزا در تذکره تحفه سامی ضمن صحیفه دوم، در ذکر علما می نویسد: مولانا حسین اردبیلی، عامل کامل و نکته دان فاضل بود، کواکب فضائل نفسانی، از مطلع آن معلم ثانی طالع، و انوار تجرد، در اکثر فنون و مقاصد علوم از مواقف تألیف و تحریرش ساطع، در اوائل حال و جوانی، در خدمت حضرت ارشاد پناه، هدایت دستگاه، سلطان حیدر صفوی قدس سرّه العزیز مشرف بوده، به اشارات شفا بشارت آن قدوه ارباب نجات، جهت تحصیل کمالات، روی توجه به جانب خراسان شده بود، و در اکثر علوم معقول و منقول، سرآمد ارباب، کمال گردید، و از آنجا معاودت فرموده خادم خطیره مقدسه گشت، و اوقات فرخنده ساعاتش به نشر علوم می گذشت، و در شهور سنه خمس و تسعمائه (۹۰۵) به رحمت حق پیوست، عمر شریفش، از هفتاد سال متجاوز بود، گاهی تفنن به گفتن شعر می فرمود، این رباعی در توحید، از آن سردفتر ارباب تجرید است. ای گشته ز ذات خود هویدا چون نور ذرات جهان ز نور تو گشت ظهور کنه تو ز دانش خردها مستور وجه تو ز ادراک نظرها همه دور - م.

و از این پس، در شرح حال شیخ علی کرکی، و امیر نعمه الله حلی، خواهیم نوشت که الهی نماز جمعه را، در عصر غیبت صحیح نمی دانسته است.

و آن چنان که از مضمون تألیفات، و از لابلائی تصنیفاتش آشکار می شود.

مولانا الهی، تمایلی به تصوف داشته، و تظاهری به عرفان می فرموده است، و او را فرزند فاضل، به نام ملا محمد بن حسین است که شرح حال آن خواهد آمد.

باری، آن ها که بوی عفن نابخردی از دهانشان به مشام می رسیده، وی را به تسنن نسبت داده اند و حال آنکه به خدا سوگند، دامن او از چنان لوئی پاکیزه است و ذات معانی صفاتش، از چنان انتسابی عاری است، و تدین و تعصب او در مذهب حق تشیع در دل های شیعیان علی چونان نهری جاری است. ممکن است، این انتساب از آنجا باشد که وی در آغاز تألیفاتش لفظ (و اصحابه) را بکار برده، و از گروهی از عامه، اجازه داشته و از درسشان استفاده کرده است، و کتاب هایی را به نام امیر علی شیرنوائی، وزیر به نام سلطان حسین میرزا بایقرا تألیف نموده است.

باید گفت، هیچ یک از قرائن، دامن او را به چنان لوئی آلوده نخواهد کرد، از آن جمله اشتمال دیباچه کتاب، به لفظ (اصحاب) اشعاری به امر ناصواب ندارد، برای اینکه شیعه، لفظ اصحاب را برای کسانی اطلاق می کنند که صحبت نبی اکرم را درک کند و به او ایمان آورده باشد، و اکثر علمای ما، به ویژه شهید اول و ثانی این لفظ را در آغاز خود آورده اند، و نیز باب تقیه در آن روزگار وسعت داشت و بحث آن پهناورتر می شد، تا دولت شاه اسماعیل صفوی ظهور کرده از آن پس، از وسعت این باب کاسته شده و همچنان که بهره گیری از عامه، و اجازه و استجازه از ایشان نیز، دلیل بر

چنان مرامی نبوده، و این هم در دوران گذشته، در میان اعلام ما، به ویژه شهیدین و علامه شهرتی بسزا داشته است. بنابراین، تألیف کتاب، برای امیر علی شیر دلیل بر این مدعا نمی شود، زیرا، این رویه هم در میان اعلام ما شایع بوده، و از قدیم و جدید بدین طرز رفتار می شده است، به ویژه خواجه نصیر الدین طوسی، و ابن میثم بحرانی در تألیف شرح نهج البلاغه و امثال ایشان از دیگر از اعلام خاصه، بدین کار دست زده اند، گذشته از اینکه باب تقیه مفتوح بوده، و ضرورت هم گاهی ایجاب می کرده است تا کتاب خویش را، به نام دیگران بنویسند، بهترین دلیل تألیفات خود الهی است که نشان می دهد، تمایل ویژه ای به مرام اصحاب ما داشته است.

به ویژه کتاب های فقهی و اصول فقهی و اصول دینی او، حاکی از این حقیقت بوده است. و من، اکثر تألیفات او را، در شهر اردبیل، به خط خود او دیده ام، و در برخی از آثارش، بسیار از تشیع دم می زند، و بدون توقف، زبان قلم به طعن دیگران می گشاید، به خصوص، در بعضی از اجازاتش که برای یکی از شاگردانش نوشته به این موضوع، تصریح کرده است، علاوه بر این، پس از روی کار آمدن شاه اسماعیل و نقشی را که وی در انقلاب خود داشته، هیچ گونه عکس العملی از خویش، نشان نداده و تقیه هم نکرده است، زیرا، عامه تقیه را روا نمی دارند و هرگاه الهی، از آنان می بود، باید هیچ گونه تقیه ای نمی کرد، گذشته از این، کلام مورخان، به ویژه آنچه را، از تحفه سامی نقل کردیم صریح در تشیع اوست و خدا را سپاسگزاریم که هیچ گونه شکی در تشیع او نمی باشد.

الهی، در اکثر علوم، تألیفات و رساله ها و فوائد و افادات و کتاب های مدون، و حاشیه های پراکنده و تعلیقات پارسی و تازی، از خود به یادگار گذارده است، که همگی آن ها متجاوز از سی کتاب می باشد، و من حداکثر

یا همگی آن‌ها را، در نزد نوادگانش، که هم اکنون از رؤسا و خدمتکاران روضه صفویه، در شهر اردبیل-زادگاه، مسکن و مدفن آنان- دیده ام.

الهی، در یکی از اجزاتش که برای سید کمال الدین، آمیرز ابراهیم صفوی اردبیلی نوشته است، به بخشی از تألیفاتش نیز اشاره می‌کند شرح تهذیب الاصول علامه حلی، و حاشیه شرح مواقف که اقوال دیگران و جبری‌ها را مردود دانسته و به حقیقت مرام فرقه ناجیه، تصریح نموده است. حاشیه شرح شمسیه، ملاقطب الدین رازی که نسخه‌ای از آن را، در اصفهان در نزد میر صالح خاتون آبادی، به همراه حاشیه سید شریف دیده ام و حاشیه دیگر او را حاشیه شرح مطالع که بر شرح مطالع قطب، همراه با حاشیه سید شریف دیده ام، و حاشیه شرح هدایه اثیر الدین در حکمت، هدایه را، میرک حکیم و میبدی، شرح کرده اند. و حاشیه شرح مطالع و حاشیه شرح میرک در ضمن یک مجلد، در اصفهان در نزد حاج رحیم بن چنتو که در محله ما منزل دارد موجود است، لیکن حاشیه شرح میرک تا به آخر کتاب نبود، بلکه در این نسخه، تا اوایل مسائل الهیات است، حاشیه الحاشیه جلالیه و حاشیه الحاشیه صدریه به شرح جدید تجرید، و حاشیه‌ای دیگر بر شرح جدید تجرید از بحث امور عامه، که غیر از حاشیه یاد شده است، در شهر فراه دیده ام، و نسخه آن در عصر مؤلف نوشته شده است، و حاشیه شرح الچغمینی در هیئت (یا شرحی بر آن) و حاشیه شرح تذکره الهیئه النصیریّه (یا شرحی بر خود تذکره تألیف کرده و در همگی مسائل آن، براهین لازمه را ایراد نموده است و شرح اشکال التأسیس همراه با براهین مسائش تألیف کرد. حاشیه تذکره و شرح اشکال را برای امیر علی شیر نوائی تألیف نموده، و شرح بیست باب خواجه نصیر الدین طوسی همراه با یادآوری براهین، در مطالب

آن و نیز حاشیه تحریر اقلیدس در هندسه تألیف کرده است، این تألیفات را خود او در آن اجازه، بدانها تصریح کرده است.

و از آثار او تعلیقاتی است بر شرح جلالی-تعلیقات شرح رساله اثبات العقل- که در رساله اثبات العقل خواجه نصیر الدین طوسی تألیف کرده و من آن تعلیقات را، به خط خود الهی، در اردبیل دیده ام و از آثار اوست، تلخیص تحریر اقلیدس همراه با برخی از فوائد، و اختراع براهین و مسائل تازه و امثال آن ها، که برای امیر علی شیر تألیف کرده و من آن تلخیص را، به خط خود او در اردبیل دیده ام.

فضلای اردبیل شرح ارشاد را از آثار او دانسته اند، و لیکن من آن را ندیده ام و گویا مرادشان همان کتاب فقه پارسی اوست، که پس از این به نام خلاصه الفقه یادآوری می شود، به حق کتاب مزبور ترجمه مسائل ارشاد است.

و من خود، در شهر اردبیل، کتاب هایی بسیار، در فنون مختلف به خط او رضی الله عنه دیده ام و او در هنگام استنساخ، حواشی و تعلیقاتی بر حواشی آن کتاب ها نوشته است.

و از آثار او، کتاب منهج الفصاحه در شرح نهج البلاغه سید رضی است، که به پارسی و به نام شاه اسماعیل صفوی، تألیف کرده و من آن را در شهر رشت، از شهرهای گیلان دیده ام، و هم اکنون، شرح مزبور در کتابخانه ملا رفیعا گیلانی موجود است و همان شرح را به خط او در اردبیل دیده ام (۱).

ص: ۱۴۸

۱ - ۱) - آقای فخر الدین موسوی در تاریخ اردبیل می نویسد: شرح نهج البلاغه او به طبع رسیده، و حکایتی را از روض الریاحین که در پایان شرح مزبور آمده نقل کرده و می نویسد: پادشاهی

و از آثار او کتابی است در فضائل ائمه اثنی عشر و همراه با ادله امامت ایشان و این کتاب را که اثر دامنه داری است به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است و من آن را، در شهر بارفروش از شهرهای مازندران، و دیگر از شهرها دیده ام.

و از آثار او ترجمه مهج الدعوات، سید ابن طاوس است، و رساله ای دیگر در امامت که به ترکی و به نام شاه اسماعیل، یا به خاطر یاران او، تألیف کرده است.

و از آثار او تفسیر بزرگی است که مشتمل بر فوائدی بسیار بوده که فقط سوره حمد، و برخی آیات از سوره بقره را تفسیر کرده، و من آن را که به تقریب ده هزار بیت است، در اردبیل دیده ام و تفسیری دیگر که در دو مجلد که به پارسی تألیف کرده است به خط خود او در اردبیل دیده ام.

از آثار او شرح گلشن راز شیخ شبستری است، که در مشرب تصوف مشهور است، و به پارسی نوشته شده است، و من آن شرح را به خط او در اردبیل دیده ام (۱).

ص: ۱۴۹

۱-۱) - شرح گلشن راز الهی، از جمله شروح پرفائده اوست که نسبت به زیاده از هفده شرحی که برای آن نوشته شده، اهمیت اثر او بیشتر از دیگران است. آقای فخر الدین موسوی دام عزه، که از علما و فضلالی معاصرند، در مجلد اول تاریخ اردبیل و دانشمندان می نویسد: شرح

از آثار او کتاب خلاصه الفقه است که به اسم شاه اسماعیل تألیف کرده است، و همگی ابواب فقه را در ضمن مجلدی بزرگ، تدوین نموده، و من آن را به خط خود او در اردیبهیل دیده ام و از پیش آمدهای بی سابقه آنکه، تاریخ تألیفش لفظ خلاصه الفقه که نام آن کتاب است آمده است (۱). و از اوست حاشیه قواعد علامه، در فقه و در حال حاضر، نسخه ای از آن، در

ص: ۱۵۰

۱-۱) - تاریخ مزبور ۹۴۲ هجری قمری است، و این تاریخ پس از درگذشت شاه اسماعیل است، که ۹۳۰ بوده و در عین حال این تاریخ و تاریخ شرح گلشن که ۹۰۸ هجری است ثابت می کند، سال وفات الهی را که مؤلف از تحفه سامی ۹۰۵ نقل کرده، و ما هم از آن تذکره یاد کردیم، درست نیست و سال رحلتش ۹۵۰ هجری است و الله العالم-م.

اصفهان نزد فاضل هندی موجود است و من آن نسخه را که به خط خود محشی بوده است دیده ام، لیکن حواشی آن، تا اواخر بحث صلاه مسافر، بیشتر نبوده است و ممکن است زیاده بر آن، از طرف الهی حاشیه نشده باشد.

علاوه بر آثاری که از الهی در شهر اردبیل به مشاهده من رسیده، اجازاتی است که اساتیدش به خط خودشان برای او مرقوم داشته اند و ما بخشی از آن ها را، با آنکه اجازاتی طولانی و دامنه دار است، ایراد می نمایم، و متأسفیم، هرگاه شرح حال او را، از نموداری از معرفی نامه های علمی، و دیگری از خصوصیات او خالی بگذاریم، از آن جمله است، اجازه ای که استادش، علامه دوانی به خط خود، بر ظهر کتاب شرح الهیاکل که به خط خود الهی بوده، نوشته است: قرائت کرد بر من، مولای سند و دانشور هوشمند، که برتری بر دیگران یافته، و با همه گونه فضیلت پیوسته، آنکه از خوی های پسندیده برخوردار گشته، و بر اریکه کوشش در راه به ثمر رسانیدن تکمیل نفس نشسته، و با جدیتی تهی از هر گونه محن، و با ذهنی استوار همچو آهن، و با خاطری مستحکم به فراگیری دانش پرداخته و اسب همت به جولان آورده است، جلال ملت و نیک بختی منبع رویه و آیین و منشأ زیرکی و دین، حسین اردبیلی، که خدای ارجمند، باران دانشش را، بر سرزمین باطن او جاری فرماید، و خوی های پسندیده اش را، در میان اقران و امثال او بیفزاید، این کتاب را که به نام شواکل الحور فی شرح هیاکل النور و از آثار خود من است، در نزد من قرائت کرد دلالت تام و تمام بر زیرکی و هوشیاروار زندگی او دارد، و از هیچ جزئی از اجرای آن فروگذار ننمود و با تفحصی تمام و تجسسی ما لا کلام، نقیر و قطمیر (پوست

نازک روی هسته خرما) خرد تمام مطالب عالیۀ آن را مشروح و مبین ساخت و به دنبال آن از من خواست، تا روایت آن کتاب و روایت دیگر از آنچه روایت از آن، از سوی اساتیدم، برای من تجویز شده است، به وی اجازه دهم بدین منظور، از خدای متعال درخواست خیر کردم، و به وی اجازه دادم، تا آن کتاب و دیگر از تصانیفم را، در علوم شرعیه و عقلیه و همچنین همگی کتاب هایی را که در علوم متعدده می باشد، و من در نقل آن ها مجاز می باشم، روایت نماید، با توجه به اینکه رعایت شرایط معتبر را در روایت بنماید.

در درجۀ اول، او و خودم را به پرهیزکاری از مخالفت اوامر الهی توصیه می کنم که در آشکار و نهان، از مراتب تقوا خاطر ننماید و از خوی های ناپسند پرهیزد و خود را به هیچ یک از آن ها در آشکار و نهان، آلوده نسازد و از دنیا که خانه غفلت است، اعتراض نماید، و به جهان همیشگی که جهان نور است توجه نماید، و خدا توفیق دهنده و بازگشت همه چیز به حضرت اوست. پس از این می نویسد، این اجازه را به زبان گفت، و به قلم نوشت (1)، نیازمند به خدای مهربان و بخشنده، ابو عبد الله، محمد بن اسعد بن محمد معروف به جلال الدین دوانی، ملکهم الله نواصی الامانی، در ۱۴ جمادی الاولی سال ۸۹۲ هجری قمری، ستایش خدای را که پروردگار جهانیان است، و درود بر بهترین آمرزیدگان او محمد، و بر خاندان و یاران او باد.

ص: ۱۵۲

۱-۱) - مراد آن است که الهی از سوی جلال الدین، به اجازه کتبی و لفظی، مجاز است - م.

و از جمله اجازات او، اجازه ای است که امیر جمال الدین، عطاء الله بن فضل الله حسینی هروی مذکور این اجازه را به خط خوب خود، بر بعضی از آثارش نوشته است و صورت اجازه این است: شایسته ترین سخنی که به زبان ارباب کمال جاری می گردد و سزاوارترین مرتبه ای که اصحاب فضل و افضال، بدان بر دیگران برتری یافته اند، ستایش مخصوص خدایی است که پادشاهی عالی مقام است که همه گونه منت او پی در پی بر ما فرومی ریزد، و ما را به نعمت های بی منت های خویش مفتخر می دارد، از آن پس درود و سلام بر صاحب معجزات آشکار و آیات بسیار، محمد صلی الله علیه و آله که برگزیده حضرت پروردگار است، و بر خاندان و یاران او که ستارگان رخشانند.

و بعد: چندی از روزان و شبان و مدتی از ماه ها و دوران به مصاحبت با من اقدام نموده، مولای بزرگ و صاحب فضیلت مکرم، پیشوای هوشمندان و رهبر فاضلان اندیشمند نکته شناس، که از شدت دانایی شعله ور است، و فضیلتی به کمال دارد، و از ذهن صاف و پاک برخوردار گردیده، و از دانشی استوار و از بردباری مستحکم، و از اندیشه ای محکم و از خوبی پسندیده به کمال بهره ور است، دانشمندی است کامل، و متبحری است کاشف، که شبها را با تیغ بیانش از پای در آورده و در معقول و منقول بر دیگران اقرانش، برتری یافته، و در میدان تحقیق گوی فراست، از همگان ربوده است، و فروع و اصول را در یکدیگر درآمیخته است، مولانا کمال الدین، حسین بن صاحب معظم و صدر مکرم، خواجه شرف الدین، عبد الحق اردبیلی که خدا درجات او را ادامه دهد، و شب و روز او را از انواع نیک بختی ها بهره ور فرماید.

باری این اوقاتی را که با ما به سر می برد، هم ما از او بهره مند می شدیم، و هم او از ما استفاده می کرد، و در همه حال به خوبی از عهده برمی آمد، و در خلال این مدت، به سماع کتاب مشکاه المصابیح، نوشته شیخ محدث فاضل علامه ولی الدین، محمد بن عبد الله خطیب تبریزی- که خدا او را در دریای بخشایش خویش، غوطه ور سازد، و در روضه های بهشتش جای دهد (۱)- از آغاز کتاب، تا آخر باب احکام میاه، و از کتاب اعتکاف، تا باب حوض و شفاعت نایل آمد، و نیز به سماع تفسیر انوار التنزیل امام همام، علامه و دانشور فرزانه، قاضی ناصر المله و الدین بیضاوی، از اوایل سوره بقره، تا اواخر سوره آل عمران مفتخر گردید، و از سماع بحث و تدقیق و تنقیح و تحقیق بهره ای لازم برده است، و در همان هنگام، به بهره گیری از صحیحین، که مقرون به اجازه بوده پرداخت و از هر جهت کمال شایستگی را از خود به ظهور رسانیده، به دنبال آن از من درخواست کرد، تا طبق معمول و به آیین اهل فن، صورت اجازه ای برای او بنگارم، من هم خواسته او را اجابت کردم، و پس از طلب خیر از خدا به وی اجازه دادم، تا آنچه

ص: ۱۵۴

۱- ۱) - در دانشمندان آذربایجان می نویسد: شیخ ولی الدین ابو عبد الله، محمد بن عبد الله خطیب عمری تبریزی، متوفی سال ۷۴۹ هجری قمری از علمای حدیث قرن هشتم هجری قمری است و از جمله تألیفات او، شرح و تکمیل مصابیح السنه امام بغوی، متوفی ۵۱۴ هجری است که مشتمل بر ۴۷۱۹ حدیث بوده، و به عنوان مشکاه المصابیح معروف است، و آن کتاب در کلکته و پترزبورگ و در غازان به طبع رسیده و کتاب الاکمال فی اسماء الرجال نیز از تألیفات او بوده، با کتاب مشکاه المصابیح در کلکته چاپ شده است، و کتاب مشکاه در هندوستان معمول و متداول است. کشف الظنون می نویسد: ابو عبد الله مصابیح بغوی را تذییل و تکمیل نموده، و ذیل هر حدیثی نام راوی و کتابی که آن حدیث، از آن نقل شده، یادآوری کرده و بر هر بابی فصل ثالثی افزوده، و مشکاه المصابیح نامیده، و بدین ترتیب کتاب را تکمیل نموده، و در آخرین جمعه ماه رمضان سال ۷۳۷ هجری از تکمیل آن آسوده گردیده است-م.

را به سماعش نایل، و دیگر از آنچه نزد وی به صحت پیوسته، یا آنچه از مرویات و مسموعات و مقروآت و مناولات و مجازات و مکاتبات و وجادات و مؤلفات من، از نظر او به صحت خواهد پیوست، طبق شرایط معتبره که دانشمندان و ارباب ایقان، بدان متوجه اند روایت نمایند، و بکوشد تا روایاتش، خالی از خطا و خلل، و عاری از تصحیف و تحریف و لغزش و زلل بوده باشد.

و به دنبال آن، به وی اعلام کردم که من صحیح بخاری را، از استاد و عمویم و سید و سند و استادم، و کسی که در دین و دنیا، به وی اعتماد دارم، سلطان علما و محدثان، برهان فضلا و مفسران، اندرزگوی ملوک و پادشاهان سید سند، مؤید من عند الله، پایه اساسی حق و شریعت و تقوا و دین، ابوالمفاخر، عبد الله واعظ حسینی شیرازی که زادگاهش شیراز و اندرزگاه و جایگاهش هرات است، روایت می کنم، و او آن کتاب را از گروهی از محدثان، از جمله شیخ امام عالم، محدث فاضل، قاری و مقرئ کامل، شمس الحق و الشریعه و التقوی و الدین، محمد بن محمد جزری شافعی، روایت می کرد، و او از جماعتی از شیوخ، از جمله شیخ مسند صالح ابو اسحاق، ابراهیم بن احمد بن ابراهیم بن حاتم، اصلا از مردم اسکندریه و از قبیله بنی جذام دمشق بوده، و او از شیخ ثقه صالح، ابو عبد الله محمد بن ابی العز بن شرف انصاری دمشقی، و او از امام همام ابو عبد الله، حسین بن مبارک حنبلی بغدادی، معروف به زبیدی، و او از شیخ امام سند دنیا، سدید الدین ابو الوقت عبد الاول، عیسی بن شعیب سجزی (سیستانی) صوفی، از شیخ حافظ ابو الحسن، عبد الرحمن بن محمد بن مظفر بن محمد داودی از امام ابو محمد، عبد الله بن احمد بن حمویه حموی سرخسی، از امام ابو عبد الله، محمد بن یوسف بن مطر فریری، از امام همام یکی از

سلاطین اسلام، پیشوای مؤمنان در فن حدیث ابو عبد الله، محمد بن یوسف ابن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره بن بردزبه بخاری، روایت می کرده است.

و به او گفتم که من صحیح مسلم را، از استاد و عمویم، سید اصیل المله و الدین، عبد الله یاد شده، روایت می کنم، به روایت او، از شیخ ابن جزری یاد شده، به روایت او، از شیخ عالم مدرس بدر الدین ابو عبد الله، محمد بن عیسی بن منصور حنفی به روایت او، از شیخ ثقه ابو الفضل، احمد بن هبه الله ابن احمد بن محمد بن حسن بن عساکر دمشقی به روایت او، از شیخ ابو الحسن، مؤید بن محمد بن علی طوسی به روایت او، از شیخ امام فقیه حرم، محمد بن فضل بن احمد بن محمد بن احمد بن ابو العباس فراوی نیشابوری به روایت او، از شیخ امام ابو الحسین، عبد الغافر بن محمد بن عبد الغافر فارسی فسوی (فسائی) نیشابوری، به روایت او، از شیخ امام ابو احمد، محمد بن عیسی بن عمرویه جلودی به روایت او، از شیخ امام ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سفیان فقیه زاهد نیشابوری، به روایت او، از شیخ امام و دانشمند تمام، و دریای قمقام، ناصر سنت سنیه، و از پای در اندازنده بدعت ردیه، ابو الحسین، مسلم بن حجاج بن مسلم قشیری نیشابوری، مؤلف صحیح روایت می نمایم. و به او اعلام کردم که من کتاب مشکاه المصابیح را از شیخ و عمو و استاد مذکورم روایت می کنم، و او از شیخ عالم محدث، حاج حسام المله و الدین، ابراهیم خنجی، و او از شیخ علامه عقیف الدین، محمد بن محمد بن مسعود کازرونی، و او از شیخ امام الدین، علی بن مبارک شاه صدیقی، مشهور به خواجه شیخ سنوچی روایت می نماید.

شیخ من گفته است، کتاب مشکاه الانوار را به طریق دیگر، از شیخ عالم فاضل ملا شرف الدین عبد الرحیم جرهمی، و او از شیخ امام الدین، مشهور به خواجه شیخ ساوجی یاد شده، و او از مؤلفش ولی المله و الدین، محمد بن عبد الله خطیب تبریزی، روایت می کرده است.

و به او گفتم تفسیر انوار التنزیل را از شیخ و عمو و استادم، که القابش ذکر شده روایت می کنم، و او از شیخ مولی مرتضی، مرحوم سید اشرف الدین ابو تراب، محمد کازرونی، و او از امام ابو بکر، عبد الله یزدی، و او از امام همام، علامه قاضی القضاة ناصر الدین بیضاوی، مؤلف تفسیر انوار التنزیل و اسرار التأویل روایت می نماید، و از مولای فاضل مستجیز، آرزومندم، مرا در مظان اجابت دعوات، و در اوقات شایسته، از خاطر نبرد، و به او همان توصیه را می نمایم، که مشایخم به من توصیه کرده اند، تا همواره همراه باتقوا باشد و از خواهش های نفسانی، احتراز نماید، و از هر گونه بدعتی دوری گزیند، و رعایت کامل احتیاط را، در اموری که مربوط به روایت است بنماید، و این است پیمان من با او. و از این پس انجام پیمان دنیا و آخرت به عهده خود او می باشد، و خدای سبحانه و تعالی، یاور و توفیق دهنده است که هر که را شایسته بداند، به بهترین آرزوهایش نایل می گرداند.

در پایان اظهار می دارد، گفت و نوشت، نیازمند به خدای بی نیاز، عطاء الله ابن فضل الله، مشهور به جمال حسینی، که خدا از پدر و پسر در گذرد، و

تاریخ آن، روز چهارشنبه ۲۴ ماه ذیقعده سال ۸۹۹ هجری حامداً لله تعالی مصلیاً علی نبیه صلی الله علیه و آله انتهی ما وجدته به خط المجیز (۱).

مؤلف گوید: اردبیلی منسوب به اردبیل است به طوری که مشهور است، کلمه اردبیل را به فتح همزه و سکون رای بی نقطه و فتح دال بی نقطه ضبط کرده اند، در تقویم البلدان به نقل از لباب می نویسد، اردبیل به فتح همزه و سکون راء و ضم دال از اقلیم چهارم از سرزمین آذربایجان است.

در لباب گوید: اردبیل، از سرزمین استان آذربایجان است، و ممکن است آن را اردبیل بن اردشیر بن یعطی بن یونان بنا کرده، و به نام او خوانده شده باشد.

ص: ۱۵۸

۱-۱) - شرح حال الهی، در روضات، و تحفه سامی، و دانشمندان آذربایجان، و ریحانه الادب، و تاریخ اردبیل، و برخی از تذکره ها به اجمال و تفصیل آورده شده است، پیش از این هم، خلاصه ای از احوال او را، مؤلف از تحفه سامی، و ما هم همین عبارات سام میرزا را، درباره ی او ایراد کردیم، دانشمندان آذربایجان می نویسد: الهی، اوائل جوانی نزد سلطان حیدر صفوی بوده، از طرف وی، به شیراز و خراسان رفته، و مدتی در هرات به منادمت امیر علی شیر قرائی و شاهزاده غریب میرزا فرزند سلطان حسین میرزا، اختصاص یافته و سال ۹۰۲ هجری که شاهزاده فوت کرده، به عراق و آذربایجان بازگشته، و در حظیره مقدسه شیخ صفی، به تدریس پرداخته، بیشتر از ۳۰ مجلد اثر داشته، و دیوان شعر او متجاوز از ۲۰۰۰ بیت شعر داشته، از اوست: رفت جان من و رفتار تو از یاد نرفت شکل بالای تو از خاطر ناشاد نرفت بعد از این جامه جان چاک زخم در غم عشق سوز این سینه چو از ناله و فریاد نرفت باز گوید: یافتم دل را در آن زلف از فراغ برق آه جز به آتش در شب تاریک نتوان برد راه پیش از این هم یک رباعی از رباعیات او و چند بیت مثنوی از گراور خط او که در تاریخ اردبیل آمده و شرح حال او را کاملاً متعرض شده است یاد کردیم و این شعر نیز از آثار طبع اوست: کسی شب های هجران همنشین من نمی گردد که محزون از دل اندوهگین من نمی گردد - م.

ابن حوقل گوید: اردبیل، از بزرگترین شهرهای استان آذربایجان است و از آنجا تا زنجان، پنج منزل راه و از اردبیل تا خونج، که یکی از شهرهای آذربایجان است، بیست و هفت فرسخ راه است.

باز گفته است: اردبیل، شهری بزرگ، پر نعمت و در دو فرسنگی آن، کوهی است به نام سبلان، که قله ای سربه فلک کشیده دارد، و همیشه اوقات از برف پوشیده است (۱).

مهلبی گوید: اردبیل، بزرگترین شهرهای آذربایجان، و در طرف شمالی آن استان واقع شده، و عرض آن چهل درجه، و در جانب غربی آن کوهی است، که همواره در زیر پوشش برف واقع شده است، مردم اردبیل، افرادی بدخو و سخت طبیعت اند و فاصله اردبیل، از تبریز بیست و پنج فرسخ است.

مؤلف گوید: هرگاه ما، عرض تبریز را سی و نه درجه و ده دقیقه بدانیم، عرض اردبیل، همان چهل درجه ای است، که مهلبی گفته است. مرادش آن است که، مؤلف کتاب الاطوال و همچنین ابو ریحان در قانون گفته است، که عرض اردبیل سی و هشت درجه و چهل و پنج دقیقه است.

ص: ۱۵۹

۱-۱) -سید فخر الدین موسوی، در تاریخ اردبیل می نویسد: سبلان به فتح سین و با و یا سیلان و یا ساوالان، و یا سولان، کوهی است نزدیک اردبیل، که مرتاضان در آنجا ساکن می شدند و مجوس آن کوه را محترم می شمردند، اردبیل شهر شقایق ها، جزء بهشت های هفت گانه است، که در دامنه سبلان واقع شده، و از آنجا که محل صالحان، و جایگاه اولیا بوده، رسول اکرم صلی الله علیه و آله در ضمن حدیثی، از آن ستایش فرموده، کسی که آیه شریفه فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ تا آخر آیه وَ كَذَلِكَ نُخَرِّجُكَ (روم: ۱۷-۱۹) [۱] تلاوت نماید، خدای تعالی، به عدد هر برف و بارانی که در روی کوه سبلان می ریزد حسناتی در نامه عمل او ثبت می فرماید، پرسیدند کوه سبلان، چه کوهی است؟ فرمود کوهی است، در ارمنیه و آذربایجان، که چشمه ای از بهشت، در آن روان است، و قبری از قبور انبیا در آن واقع شده است، در این زمان غسل سبلان معروف است-م.

شیخ عزّ الدّین، حسین بن شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الدّین محمّد

ابن علی بن حسین (حسن) بن صالح حارثی همدانی عاملی جبعی

خراسانی، پدر شیخ بهایی رحمه الله علیهما

عزّ الدّین، فاضلی عالم و جلیل القدر و اصولی، و متکلمی فقیه، و محدثی شاعر و ماهر در صنعت لغز بوده است، و لغزهای مشهوری دارد، که در بعضی از آن ها، فرزندش شیخ بهایی را، مورد خطاب قرار داده است. و شیخ بهایی، با لغزی که برتر و جالب تر، از لغز پدرش بوده، وی را پاسخ داده، و لغز هر دو تن، مشهور و در مجموعه های ادیبان، و ارباب ذوق، نگاشته شده است.

و جدش، شمس الدّین محمّد، و پدرش شیخ عبد الصمد، از دانشوران بوده اند، و فرزند دیگرش شیخ عبد الصمد (برادر شیخ بهایی) نیز از ارباب علم و دانش به شمار می آمد، و از لابلای اجازه ای که شهید ثانی به وی داده- که به زودی از آن یاد کرده خواهد شد- استفاده می شود که عبد الصمد، هم از دانشوران دوران خود بوده است.

عزّ الدّین، از مشایخ عصرش، از قبیل شهید ثانی قدس سرّه روایت می کرده است.

و به طوری که از اربعین خود او، و فرزندش شیخ بهایی رحمه الله به دست می آید، عزّ الدّین از سید حسن بن سید جعفر حسینی کرکی، که پدر امیر سید حسین مجتهد (پیش یادشده) و استاد شهید ثانی باشد، روایت می کرده است، و به همین مناسبت، نام استاد شهید را در سند حدیثش مقدم بر شهید نوشته است (۱).

ص: ۱۶۰

۱- ۱) - عزّ الدّ [۱] این، در درایه اش که به ضمیمه شرح درایه شهید ثانی رحمه الله به طبع رسیده در فصل سوم از مقدمه، در ذیل سند روایتی خویش، به این تقدم اشاره کرده، می نویسد: (اخبرنی بکتابه

عزّ الدّین، شاگردانی فاضل تربیت کرده است، از جمله آن‌ها، فرزندش شیخ بهایی، و شیخ رشید الدّین بن شیخ ابراهیم اصفهانی است، و من در اردبیل، نسخه‌ای از اربعینش را دیدم که به خط شریف خود اجازه‌ای برای شاگردش شیخ رشید الدّین نوشته بوده (۱) و سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی، پیش یادشده، از وی روایت می‌کرده و از او اجازه داشته است، و همچنین، شیخ حسن بن شهید ثانی، صاحب معالم، و امثال ایشان، از وی روایت می‌نموده‌اند.

و در اردبیل نیز، نسخه‌ای از ارشاد علامه را دیدم، که کاتب مراتب ذیل را از خط شیخ حسین، که در زمان حیات خود شیخ، کتابت کرده بوده، چنین می‌نویسد: برادر بزرگ ترم، شیخ نور الدّین، سال ۸۹۸ هجری متولد شده است، و برادرم شیخ محمّد، سال ۹۰۳ هجری تولد یافته، و سال ۹۵۲ هجری درگذشت، تولد خواهرم سال ۹۰۵ هجری قمری، و درگذشت آن سال ۹۷۰ هجری و برادرم حاج زین العابدین (اطال الله بقاءه) سال ۹۰۹ هجری متولد شد.

ص: ۱۶۱

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف، اعنی ریاض، بدین ترجمه نقل می‌کند، به خط عزّ الدّین در شهر هرات، مجموعه‌ای را که اکثر آن به خط عزّ الدّین و بلکه از فوائد و رسائل او بوده و خطی ناخوانا داشت، برخوردارم، از جمله آن، تهذیب الوصول علامه حلی بوده، و بر پشت آن نوشته بود، «در آغازی که به قرائت این کتاب، و به مطالعه شرح آن به نام جامع البین، شهید اوّل پرداختم، مصادف بود با اوائل سال ۹۴۱ هجری، و هنگام فراغت از آن، عصر روز یکشنبه، پنجم شهر رجب المرجب، سال ۹۴۱ هجری بوده» و عزّ الدّین از خود افاداتی در حاشیه آن ایراد کرده است - م.

پس از این دیگری، و ممکن است همان کاتب یا خود شیخ، چندین سال، پس از آنچه ترجمه شد، می نویسد: حاج زین العابدین، در سال ۹۶۵ هجری درگذشت، به دنبال آن شیخ حسین نوشته و برادرزاده ام شیخ تقی الدین، سال ۹۲۰ متولد شده و سال ۹۷۲ هجری قمری درگذشته است.

و شیخ حسین راجع به تولد خود می نویسد: این نیازمند در غره محرم سال ۹۱۸ هجری متولد شده ام، و همسرم خدیجه، دختر حاج علی، رحمهما الله تعالی، در شهر هرات، ۲۶ ماه شوال سال ۹۷۶ هجری درگذشت. و جنازه او را، به مشهد مقدس رضوی منتقل کردند، و در جوار کثیر الانوار حضرت ثامن الائمه، علی بن موسی الرضا، صلوات الله علیه و علیهم اجمعین، دفن نمودند.

و فرزندش شیخ بهایی رحمه الله در ذیل تاریخ میلاد پدرش می نویسد: پدرم در هشتم ربیع الاول سال ۹۸۴ هجری در سنین ۶۶ سال و دو ماه و هفت روز، به دار القرار، و مجاورت پیمبر و ائمه اطهار انتقال یافت. و پدر شیخ بهایی، به مناسبت میلاد شیخ بهایی، می نویسد سه سال پس از اینکه، دخترم، مولوده میمونه در شب دوشنبه سوم صفر سال ۹۵۰ متولد شد، برادرش ابو الفضائل، محمد بهاء الدین، (اصلحه الله)، در هنگام غروب آفتاب، روز چهارشنبه ۲۷ ذیحجه سال ۹۵۳ هجری متولد شد، و خواهر دیگرش، ام ایمن سلمی، پس از نیمه شب ۱۶ محرم سال ۹۵۵ هجری قمری متولد شد و برادرشان، ابو تراب عبد الصمد (برادر شیخ بهایی) در شب یکشنبه سه ساعت باقی مانده از شب، در سوم ماه صفر، سال ۹۶۶ هجری، در قزوین متولد شد، و خواهرزاده اش سید محمد، در شب شنبه ۲۸ صفر همان سال در قزوین متولد شد. و استاد ما، شیخ زین الدین، (شهید ثانی رفع الله قدره) در سال ۹۱۱ هجری قمری متولد شده و در سال ۹۶۵ هجری، شهید

گردیده است، تا بدینجا، آنچه را از خط شیخ حسین، نقل کردیم، به پایان رسید.

مؤلف گوید: عبد الصمد، فرزند شیخ و برادر شیخ بهایی رحمه الله از علما بوده، و برادرش شیخ بهایی رساله صمدیه را، که در فن نحو مشهور است، به نام او تألیف کرده است (۱).

شیخ معاصر، در امل الآمل گوید: عزّ الدّین، پدر شیخ بهایی، عالمی ماهر و محقق مدقق و متبحر، و جامعی ادیب، و منشی سراینده، و عظیم الشان و جلیل القدر، و در کمال وثوق بوده، و از شاگردان به نام شیخ ما، شهید ثانی است.

تألیفات عزّ الدّین: کتاب اربعین حدیثا و رساله ای در رد اهل الوسواس به نام العقد الحسینی و به طوری که، از یکی از نسخه های آن به دست می آید، این کتاب را، به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است، و از آثار او حاشیه ارشاد الاذهان و رساله رحله (سفرنامه) که پیش آمدهای سفر خود را، در آن یادداشت کرده، دیوان شعر و رساله تحفه اهل الایمان فی قبله عراق العجم و خراسان است.

عزّ الدّین، در این رساله، نظرهای شیخ علی بن عبد العالی کرکی عاملی را، رد کرده است، زیرا او دستور داده بود، در هنگام نماز که مردم متوجه به قبله می شوند باید ستاره جدی را، در میان دو شانه خود، قرار بدهند، و به همین مناسبت، بسیاری از محراب ها را، تغییر داده بود، و این نظریه درست

ص: ۱۶۳

۱-۱) - در باب عین اشاره ای به نام و پاره ای از ویژگی های او می شود، از اعیان الشیعه [۱] نقل شده، سال ۱۰۲۰ که به عزم حج بیت الله رفته بود، در حوالی مدینه منوره، رحلت کرده، جنازه او را به نجف اشرف آورده و در آنجا مدفون ساختند-م.

نیست، زیرا طول و عرض این شهرها، بیشتر از طول و عرض مکه مکرمه است، و مستلزم آن است که نمازگزاران، در هنگام نماز، انحرافی بسیار، از جنوب به مغرب، داشته باشند، چنانچه انحراف در مشهد، مثلاً چهل و پنج درجه، و در برخی از شهرها بیشتر از آن، و در بعضی از شهرها کمتر از آن، خواهد بود، و علاوه بر آنچه یاد شد، رساله های دیگری هم دارد.

عزّ الدّین، مسافرتی به خراسان کرد، و مدتی را در هرات گذراند، و همان جا امور شیخ الاسلامی را عهده دار بود، سپس به بحرین رفت، و در همان جا، در سن ۶۲ سالگی سال ۹۸۴ هجری درگذشت (۱).

شهید ثانی قدّس سرّه اجازه ای عام و مفصل، بدو داده است که ما بسیاری از آن را در این کتاب ایراد کرده ایم، در آغاز آن بدین خلاصه می نویسد: برادری که او را در راه خدا گزیده ام، و به عنوان برادری اختیار کرده ام، و برادر خوانده دینی من است، همان بزرگواری است، که از مرتبه نارزنده تقلید، به مقام والای یقین نائل آمده، اعنی دانشور پیشوا، و عالم یکتا، صاحب نفس پاکیزه و همت عالی، و اخلاق رخشنده بازوی اسلام و مسلمین و عزت دنیا و دین، حسین فرزند شیخ نیکوکار دانشور عالم و عامل و استوار همه گونه دانا، یادگار نیکوکاران، شیخ عبد الصمد، فرزند استاد و پیشوا، شمس الدّین محمّد، مشهور به جبعی حارثی همدانی - که خدا، او را در کوشش هایش نیک بختی دهد، و سعادتش را روزافزون فرماید، و دشمنش را سرنگون

ص: ۱۶۴

۱-۱) - پیش از این، از قول شیخ بهایی نقل شده، که پدرش در سال ۹۸۴ در سن ۶۶ سالگی درگذشته، و سال میلادش هم، به قول خود عزّ الدّین ۹۱۸ بوده، و بدین ترتیب، سنین عمرش ۶۶ خواهد بود، و در نسخه مطبوع امل الآمل هم، سنین عمرش ۶۶ بوده و در اینجا یعنی ریاض مطبوع فعلی ۶۲ سال آورده شده، باید اشتباه چاپی باشد - م.

سازد، و او را برای رسیدن به مراتب عمل کنندگان، و راه افراد با ایقان، توفیق کرم فرماید- از جمله دانشورانی است که همگی همت خود را، برای رسیدن به عالی ترین مراتب دانش مصروف داشته، و خواب روزانه خویش را، به بیدار خوابی شب ها مبدل گردانیده است، تا گوی سبقت را، در میدان دانش از همگان ربوده، و بر دیگران از اقران خویش برتری یافت، و بهترین اوقات خویش را، در تهیه علوم دینی مصروف داشت، و از ارزنده ترین نصیب، و از کامل ترین سهم بهره برده، و از این ناتوان کتاب های بسیار، استفاده کرده، و به سماع علوم دینی نایل آمده است (۱).»

مؤلف امل گوید: من نسخه ای از تهذیب را که به خط عزّ الدّین - و با نسخه ای که به خط شیخ طوسی است در نزد شهید ثانی رحمهما الله تطبیق شده است - دیده ام، و همچنین دو مجلد از نسخه ای که به خط شیخ طوسی بوده، نیز در میان کتاب های شهید ثانی دیده ام، که عزّ الدّین به خط خود نوشته، که نسخه خود را با این ها نیز مقابله کرده است. و هنگامی که، عزّ الدّین رحلت کرد، فرزندش، چکامه ارزنده ای در سوگ پدرش سرود، و همچنین دیگر از سراینندگان، درباره درگذشت او چکامه هایی انشاد کردند.

و از سروده های او چکامه ای است که در ذیل به پاره ای از آن اشاره می شود:

محمّد المصطفی الهادی المشفع فی یوم الجزاء و خیر الناس کلهم

کفاک فضلا کمالات خصصت بها أحاك حتی دعوه باری النسم

ص: ۱۶۵

۱- ۱) - صورت این اجازه که از اجازات عام و مفصل است، در مجلد اجازات بحار آورده شده، و تاریخ آن شب پنجشنبه سوم ماه جمادی الآخر سال ۹۴۱ هجری است، یعنی همان سالی که پیش از این نوشتیم، شرح تهذیب الاصول را که شهید اوّل نوشته در نزد او قرائت می کرده است - م.

و البيض في كفه سود غوائلها حمر غلائلها تدلى على القمم

بيض متى ركعت في كفه سجدت لها رعوس هوت من قبل للصنم

و لا ألومهم ان يحسدوك فقد حلت نعالك منهم فوق هامهم

مناقب أدهشت من ليس ذا نظر و أسمعت في الوری من كان ذا صمم

من لم يكن بنی الزهراء مقتديا فلا نصيب له من دين جدهم

أقصر حسين فلا تحصى فضائلهم لو أن في كل عضو منك الف فم

ای محمّد برگزیده شده، تو همان بهترین مردم و هدایت کننده هستی، که روز قیامت، خدای متعال شفاعت تو را درباره گناهکاران می پذیرد، در فضیلت تو همین بس، که همگی کمالات ویژه خودت را، به برادرت علی علیه السلام اختصاص دادی، و او با همه آن کمالات زیست کرد، تا خدا او را به سوی خویش خواند، برادر تو از خصایصی برخوردار بود، از جمله هرگاه شمشیر در دست می گرفت، سرانجام کافران و مخالفان را تیره و تار می ساخت، و جامه های سرخ فام بر اندام آن ها می پوشانید، شمشیرهایی که هرگاه به رکوع درمی آمد، و بر گردن مخالفان آخته می شد، سرهایی که پیش از این در برابر بت ها خم می شد، در مقابل آن به شمشیرها به سجده درمی آمدند، من آن هایی را که بر تو حسد می ورزیدند سرزنش نمی کنم، زیرا آن ها کسانی بوده اند، که تو با کفش های خود پای بر سر و گردن ایشان می نهادی، حضرت مولی از مناقبی برخوردار بود که هرکسی که از نظر راستین بهره ای نداشت، به وحشت می افتاد، و اشخاص کر را شنوا می ساخت، کسی که به فرزندان زهرا اقتدا نماید، از آیین جدشان بهره ای ندارد، ای حسین، به کوتاهی پرداز، که فضائل خاندان پیغمبر نهایتی ندارد، و تو هرگاه در هریک از اعضایت هزار دهان داشته باشی، نمی توانی مناقب ایشان را به شماره بیاوری.

پاره ای از سوگنامه ای که شیخ بهایی رحمه الله در، درگذشت پدرش، سروده است:

یا جیره هجروا و استوطنوا هجرا و اها لقلبی المعنی بعد کم و اها

یا ثاویا بالمصلی من قری هجر کسیت من حلل الرضوان أصفها

أقمت یا بحر بالبحرین فاجتمعت ثلاثه کن أمثالا و أشباها

ثلاثه أنت أنداها و اغزرها جودا و أعذبها طعما و أصفها

حویت من درر العلیاء ما حویا لکن درک أعلاها و أغلاها

و یا ضریحا حوی فوق السماک علا علیک من صلوات الله از کاهها

فاسحب علی الفلک الا علی ذیول علا فقد حویت من العلیاء أعلاها

ای همسایگان من، از مجاورت من دوری گزینید، و در شهرستان هجر متوطن شوید، و در ضمن آن به دل دردمند من هم توجه کنید، که تا چه اندازه آه و ناله، آن را از پای در آورده است، اینک طرف خطاب من همان کسی است که در محل مصلا که یکی از دهکده های هجر است آرام گرفته، و از بهترین جامه های بهشت بر اندام خود راست آورده است، در گفتگوی با او می گویم، ای دریای دانش اکنون که در بین دو دریا اقامت گزیدی، باید گفت در آن سرزمین سه دریا که در تلاطم، همتای یکدیگرند گرد آمده است، با این تفاوت که دریای وجود تو از آن دو دریا سخاوتمندتر، و مزه و صفای آب باطن تو، از آن ها شیرین تر و گواراتر می باشد. ای قبری که بر فراز ستاره سماک یا بر فراز آسمان برقرار شده ای، بهترین دروهای خدا بر تو باد آری بر تو است که دامن های مراتب عالیه خویش را، بر فلک اعلی چون ابرهایی پهن کنی، چه آنکه عالی ترین مقامی را در خود جای داده ای.

تا بدینجا آنچه را از امل الآمل به دست آورده ایم، به پایان رسانیدیم، در عین حال مناسب است به اصول سوگ نامه که
مشمول بر عده ای از اشعار نغز بوده پردازیم، مطلع آن قصیده از اینجا شروع می شود که:

قف بالطلول و سلها این سلماها و رو من جرع الاجفان جرهاها
و ردد الطرف فی أطراف ساحتها و أرح الروح من أرواح أرجاها
و ان یفتک من الاطلاع مخبرها فلن یفوتک مرآها و ریاها
ربوع فضل یضاهی التبر تربتها و دار أنس یحاکی الدر حصباها
غدا علی جیره حلوا بساحتها صرف الزمان أبلاهم و أبلاها
بدور تم غمام الموت جللها شمس فضل سحاب التبر غشاها
فالمجد یبکی جازعا أسفا و الدین یندبها و الفضل ینعاهها
یا حبذا زمنا فی ظلهم سلفت ما کان أقصرها عمرا و أحلاها
اوقات انسی قضیناها فما ذکرت الا و قطع قلب الصب ذکراها
یا جیره هجروا و استوطنوا هجرا و اها لقلب المعنی بعدکم و اها
رعیا للیلات وصل بالحمی سلفت سقیا لأیامنا بالخیف سقیاها
لفقدکم شق جیب المجد و انصدعت أركانها و بکم ما کان أقواها
و خر من شامخات العلم أرفعها و هد من باذخات العم أرساها
پس از بیت یا تاویا تا بیت أغلاها، که گذشت می گوید:

یا أعظما وطأت هام السهی شرفا سقاک من دیم الوسمى أسماها
پس از بیت یا صریحا تا از کاهها که این هم گذشته است می گوید:

فیه انطوی من شمس الفضل أضواها و من معالم دین الله أسناها
و من شوامخ أطواد الفتوه أرساها و أرفعها قدرا و أبهاها

و به دنبال بیت فاسح که یادشده می گوید:

ص: ۱۶۸

در ویرانی‌ها متوقف شو و احوال سلمی (ساکنان) را آنجا جویا شو و گریه کن و به آنجا نگران باش و از ارواح بدن‌هایی که در اطراف آن به خاک غنوده اند، کمک بگیر و خود را راحت کن و هرگاه کسی نباشد که تو را از چگونگی آن خبردار کند آنچه را مشاهده می‌کنی، تو را بی‌خبر نمی‌گذارد منزل‌های فضیلت که خاک آن همانند طلا است، و خانه انسی است که ریگ‌های آن برابر با گوهر می‌باشد، همسایگانی در آنجا ساکن شده اند، گذشت روزگار آن‌ها را کهنه کرده و از یاد برده است، ماه‌های شب چهارده ای بودند، که ابرهای مرگ آن‌ها را در تیرگی خویش قرار داد، و خورشیدهای فضیلتی بودند که خاک‌های ابرمانندی، بدن‌های آنان را در تاریکی خود پوشانید، بزرگواری با کمال اسفناکی بر آن‌ها می‌گرید، و دین اسلام بر آن‌ها نوحه سرایی می‌کند، و فضیلت به سوگ آن‌ها می‌نشیند، چه پسندیده بود آن هنگام که در زیر سایه آن‌ها آرام می‌گرفتیم و چقدر عمر آن اوقات کوتاه بود، روزگار علاقمندی را پشت سر گذاردیم، و هم‌اکنون که از آن‌ها یاد می‌کنیم، دل به تلاطم می‌افتد و رگ و پیوندش از یکدیگر می‌گسلد، ای همسایگان به هجر سفر کنید، و بدانید که بر دل داغ دار خود اسفناکم، خوشا به حال شب‌هایی که در وصل گذشت، و سیراب باد روزهایی که از دسترسی به دلدادگان خویش سیراب می‌شدیم، باری، از دوری شما گریبان بزرگواری درید، و ارکان آنکه به دل‌باختگی به شما استوار گردیده بود متزلزل شد، و از عالی‌ترین قلّه دانش، والاترین افراد به زیر افتاد، و کوه‌های سربه‌فلک کشیده علم و کمال منهدم گردید، ای بزرگی که پای شرافتمندی بر سر ستاره سہی نهاده ای، از گواراترین آب‌ها سیراب گردیدی ای گورها، خورشیدهای فضیلت را در خود نهان کرده اید،

و درخشان ترین راه های دین را مسدود ساخته اید، و کوه های سربه فلک کشیده جوانمردی را، که قدر و بهای آن ها بیرون از شمار است، از پای درآورده اید، باری، تا هنگامی که کبوتر بر فراز شاخه های اراک به نغمه سرایی می پردازد، در سوگ شما می نشینم، و درود خدا را به روان پاک شما نثار و ایثار می کنیم.

مؤلف گوید: نسخه ای از فهرست شیخ طوسی را دیدم، که عزّ الدّین آن را نزد شهید ثانی رحمه الله قرائت کرده و شهید در پایان آن چنین می نویسد: «خدا او را تأیید کند، و به بزرگواری و نیک بختی روزافزون او یعنی عزّ الدّین بیفزاید، که این کتاب را در ظرف چند مجلس، در پیش من خواند، و به خوبی از تصحیح و ضبط آن برآمد و روز یکشنبه، نیمه ماه مبارک رمضان، سال ۹۵۴ هجری آخرین روز قرائت و تصحیح آن بود، و من نیازمند به خدای تعالی، زین الدّین علی بن احمد شامی عاملی، که خدا را در برابر چنین امری، ستایش می کنم، و به پیغمبرش ایمان آورده، بر او درود می فرستم.»

عزّ الدّین، تمایلی به تصوف داشت، و از مشایخ صوفیه ستایشگری به عمل می آورد، و به یادگاری گفتار و کلمات عارفانه آنان می پرداخت، چنان که رویه فرزندش شیخ بهایی رحمه الله هم، بر آن بود که از نام بردگان تمجید می کرد، و به نقل گفتار آن ها می پرداخت، و می توان گفت عزّ الدّین، این رویه را تا اندازه ای از استادش شهید ثانی فراگرفته بود و خود نیز بر آن نکاتی افزوده است. و از جمله، مؤیدات تمایل مزبور، آنکه در پایان رساله عقد طهماسب آن گاه که به اندرز شاه تهماسب صفوی می پردازد می نویسد:

«به همین مناسبت بود برخی از پادشاهان و بزرگان دنیا به مجردی که پا به سراچه همت عالی می گذاردند، علم به خدا، در باطن آن ها رسوخ می کرد، و

عنایت ربانی دامن گیر آن ها می شد، به طور کلی از دنیا اعراض می کردند، و دست نیازمندی کامل، به پیشگاه حضرت کردگار یکتا دراز می نمودند، از قبیل ابراهیم ادهم، و بشر حافی، و اصحاب کهف، و امثال ایشان، زیرا بر اثر رشد کاملی که به دست می آوردند، حاضر نمی شدند، دل های خویش را در گرو غیر خدا در آورند.

یک چشم زدن، غافل از آن ماه نباشید شاید که نگاهی کند آگاه نباشید

اما این گونه مقامات و وصول بدانها مقامات دیگری است، که به هر کس هر چه لایق بود دادند.»

معظم له، از آن پس که به ایران آمد، و آمدن او مصادف بود، با رحلت شیخ علی کرکی رحمه الله، در پیشگاه تهماسب، موقعیت ویژه ای به دست آورد.

عزّ الدین، مانند استادش شهید ثانی رحمه الله نماز جمعه را در عصر غیبت، واجب می دانست و در هر کجا که بود به ویژه در خراسان، به اقامه نماز جمعه می پرداخت.

و از جمله آثار، او کتاب وصول الاخیار الی اصول الاخبار است. که کتابی پسندیده و دامنه داری، در علم درایه است (۱).

در آغاز آن، به ادله امامت پرداخته و بحثی طولانی راجع به آن ایراد نموده است. و من آن کتاب را، در ساری و تهران و دیگر از شهرها دیده ام، و کتابی است که مشتمل بر فوائد و مطالب بسیاری می باشد، و این کتاب دومین کتابی است که اصحاب ما در فن درایه تألیف کرده اند، و اولین اثر

ص: ۱۷۱

در فن درایه، از شهید ثانی است، که پیش از درایه عزّ الدّین تألیف شده است.

و از آثار عزّ الدّین رسالهٔ مناظره مع علماء حلب در مسأله امامت است که با یکی از دانشوران حلب در میان گذارد، و در نتیجهٔ گفتگوی با او، وی را به آیین اثنا عشری مشرف گردانید، و این رساله که مختصری بیش نیست، در کمال لطافت و ارزندگی تألیف گردیده است، و تاریخ این مناظره به طوری که خود او در آغاز آن رساله اظهار می دارد، در شهر حلب و در سال ۹۵۱ هجری اتفاق افتاده، و از تألیفات او شرح ألفیه الشهید، در فقه که آن را با متن درآمیخته است و من آن را، در شهرستان آمل از شهرهای مازندران و دیگر از شهرها دیده ام، و نسخه ای از آن، هم اکنون در اصفهان موجود، و در اختیار فاضل هندی می باشد، و در شهر هرات، در اواخر ماه محرم از اولین سال از دهه نهم بعد از نهصد هجری قمری از تألیف آن فراغت یافته است.

و از آثار او رساله ای دیگر است، راجع به دو مسأله، اول که هرگاه حصیرها و بوریاها به بول یا به نجاست، دیگر آلوده شود، همچنان که تر است و به وسیله تابش خورشید خشک شود، آیا پاک می شود یا نه؟ دوم، خمس و نذر و امثال این ها، که مربوط به حضرت بقیه الله است، می توان آن ها را در روزگار غیبت، به مصرف از فقرای سادات رسانید یا خیر؟ و این رساله نیز پسندیده و بیرون از لطافت نمی باشد، و من این رساله را، در تیمجان از شهرهای گیلان دیده ام، و سال ۹۶۸ هجری قمری از تألیف آن آسوده شده است.

و از تألیفات او رساله ای است در الواجبات الملکیه این رساله در خصوص اموری است که شناختن آن ها بر افراد مکلف لازم است و بر آن ها است که آن امور را در اعتقادات و عبادات بکار بندند. و من آن رساله را که از تحقیقات ارزنده، برخوردار می باشد، در شهر زنجان از شهرهای آذربایجان دیده ام.

و از آثار او رساله الغرر و الدرر است، که برخی از علما آن را در شمار آثار وی نام برده اند، و من خود در یکی از آثار، به فایده ای از مسأله نماز جمعه رسیدم، که از کتاب غرر و درر شیخ حسین بن عبد الصمد نقل کرده بود، و از آن کتاب استفاده می شود، که غرر و درر مشتمل بر مسائل عدیده ای است و در پایان آن نیز به مسأله نماز جمعه اشاره کرده است، و از آثار او تعلیقات صحیفه سجادیه و تعلیقات خلاصه الرجال علامه حلی، و تعلیقاتی چند، بر کتاب های حدیث و فقه داشته که تدوین نشده است، و فتوهای متفرقه بسیاری که برخی از آن ها را دیده ام، و همچنین لغزها و سرودهایی که داشته است.

در شهرستان هرات، در ضمن کتاب های ملا رضی، از آثار عزّ الدّین به شرح الفیه شهید رسیدم که در آن کتاب، به مناظراتی که با شیخ علی کرکی، و شهید ثانی، و بلکه با شهید اوّل، داشته اشاره نموده است، و سبک تألیف او در این کتاب چنین است که می نویسد: شیخ مکی ما (شهید اوّل) رحمه الله علیه چنین گفته، و شارح علائی (شیخ علی کرکی رحمه الله) چنان، و شارح زینی (شهید ثانی رحمه الله) چنین فرموده است، و ظاهر آن است که این شرح، غیر از آن شرحی است که پیش از این نام برده شده، و ممکن است این شرح را

در روزگار حیات شهید ثانی رحمه الله تألیف کرده باشد (۱) و من خط عزّ الدین را، در آخر این شرح دیده ام، که در سال ۹۵۸ هجری در هنگامی که یکی از شاگردانش شرح مزبور را، در حائر حسینی، نزد وی قرائت می کرده، مطلبی راجع به وی در پایان آن شرح، مرقوم داشته است و خط شریفش خوش نبود، بلکه خط او را، در شهرستان هرات، بر بیشتر از کتاب هایی که بر او قرائت شده بوده دیده ام، از جمله بر کتاب مبادی الاصول علامه و بر شرح آن، که موسوم به غالیه البادی فی شرح المبادی است، و خود عزّ الدین تحقیقاتی داشته که بر حواشی آن کتاب مرقوم داشته است.

مؤلف گوید: پیش از این شیخ معاصر، در ردیف آثار او رساله و سواسیه را، به نام عقد حسینی نام برده است و تردیدی نیست که عزّ الدین کتابی بدان نام تألیف نکرده، و ممکن است اشتباه از سوی ناسخ بوده باشد؛ زیرا آنچه به خاطر دارم، عزّ الدین کتابی به نام التحفه الطهماسبیه فی المواعظ الفقهیه و دیگری به نام العقد الطهماسبی داشته است که من آن را در شهر رشت (گیلان) و دیگر از شهرها دیده ام، و در این کتاب مسائلی چند، از قبیل مسائل طهارت و احکام آن، و از جامه های نجس و بدن و امثال آنکه به جا آوردن نماز، در آن حال جایز است یا خیر؟ و سایر مسایل، و از جمله مسأله و سواس است. عزّ الدین، این کتاب را به خاطر شاه تهماسب صفوی تألیف کرده و تحقیقات دامنه داری در ذیل و سواس و منع آن، که تهماسب خود بدان گرفتار بود، نموده است (۲)، و لیکن به کتابی از او به نام عقد

ص: ۱۷۴

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است: نسخه ای از این شرح را دیدم که به نام المقاصد العلیه فی شرح الرساله الثمینه موسوم بوده است.

۲- ۲) - شیخ یوسف در لؤلؤه ذیل کلام صاحب امل می نویسد: عقد طهماسبی از آثار مشهور عزّ الدین است که این کتاب را برای شاه تهماسب و ممکن است تهماسب دوم صفوی

حسینی دست نیافته ام و ظاهر آن است که عقد حسینی، همان عقد طهماسبی است.

از تاریخ عالم آرا استفاده می شود، عزّ الدّین، پیش از وفات شاه تهماسب در گذشته است (۱)، و اضافه کرده عزّ الدّین از مشایخ به نام جبل عامل بوده و فاضلی کامل بود، و در همگی علوم به ویژه فن فقه و تفسیر و حدیث و علوم عربیه، مهارت بسزایی داشته و حداکثر روزگار جوانی اش را در خدمت شهید ثانی برگزار نموده است (۲)، و در تصحیح حدیث و رجال، و

ص: ۱۷۵

۱-۱) -احتمال درگذشت عزّ الدّین پیش از تهماسب اگرچه ممکن است لیکن به طوری که پیش از این از شیخ بهایی نقل کردیم عزّ الدّین سال ۹۸۴ هجری در گذشته و در احوال تهماسب هم نوشته اند، وی در سال ۹۸۴ وفات یافته بنابراین ممکن است عزّ الدّین در همان سال و پیش از تهماسب وفات یافته باشد.

۲-۲) -در الدر المنثور از رساله بغیه المرید در شرح حال شهید نقل می کند نخستین کسی که در آغاز کار ریاست و تصدی تدریسی شهید به قرائت از او نایل آمده شیخ فاضل عالم کامل عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد حائری است که مدت زیادی را به مصاحبت او برگزار کرده و کتب عدیده ای از جمله قواعد علامه از آغاز تا انجامش را نزد او خواند و به همراهی او به مصر رفته و در اولین سفر اسلامبول شهید همراه او بوده و از پس او به عراق رفته و چندی را در آنجا مانده و پس از آن به خراسان رفته است و همان جا ساکن شده ادام الله توفیقه گویند شهید در اولین سفر اسلامبول به مکانی که پس از این شهید می شود رسید رنگش تغییر کرد علتش را که پرسیدند فرمود در این مکان مردی بزرگ و صاحب جاهی به شهادت می رسد آری پس از آنکه دستگیر شد در همان مکان به شهادت رسید در آن

تحصیل مقدمات اجتهاد، و کسب کمال، مشارک و مساهم بوده است، و پس از آنکه شهید ثانی به خاطر تشیع به دست رومی ها شهید شد، عزّ الدّین، از جیل عامل، به سوی ایران کوچ کرد، و به مصاحبت سلطان تهماسب صفوی پیوست و در پیشگاه او، از کمال عظمت برخوردار گردید.

تا به جایی که همه دانشمندان آن روزگار، به فقاہت و اجتهاد او اعتراف کردند.

عزّ الدّین، در آن روزگار، برای اقامه نماز جمعه و جماعت، کوشش بسیار داشت و گروهی بسیار، به وی اقتدا می کردند، پس از آن منصب شیخ الاسلامی، و انجام امور شرعی، و حکومت مردمی در شهرهای خراسان، به خصوص در شهر هرات به عهده او گذاشته شد. و مدت زمانی را به رتق و فتق امور شرعی و مردمی، می پرداخت و با کمال علاقه مندی، و بدون اندک سستی به ترویج شریعت غرا و تنسیق امور خیر و افاده علوم دینی، و افاضه معارف یقینی، و تصنیف کتب و رسائل، و حل مشکلات و کشف غوامض معضلات می پرداخت، تا اینکه اشتیاق حج بیت الله، و زیارت مرقد منور رسول اکرم و ائمه کرام علیهم السلام، وی را به خود مشغول ساخته و به دنبال آن، عازم خانه خدا شد، و در مراجعت به شهرهای احساء و بحرین رفت، و

همان جا ماندگار شد، و به مصاحبت فضلا و قاطنین آن سرزمین سرگرم بود، تا در شهر بحرین درگذشت.

مؤلف گوید: به طوری که نوشتیم، مؤلف عالم آراء، عزّ الدّین را در تصحیح حدیث و دیگر از مراتب علمی مشارک و مساهم با شهید یاد کرده، و حال آنکه، این نظریه درست نمی باشد، بلکه عزّ الدّین از مشاهیر شاگردان شیخ شهید رضوان اللّٰه علیه می باشد (۱).

ملا نظام الدّین قرشی، شاگرد شیخ بهایی در کتاب نظام الاقوال می نویسد:

حسین بن عبد الصمد بن محمّد جعی حارثی همدانی رحمه اللّٰه، شیخی عالم و یکتا، و از هرگونه آلودگی باطن پاک بود، از همتی عالی برخوردار، و پدر شیخ ما (شیخ بهایی) است، که در همه علوم محل استناد ما می باشد.

عزّ الدّین، از مشایخ جلیل القدر ما به شمار است، و عالمی فاضل بود، و از تواریخ و پیش آمدها اطلاعی به کمال داشت، و در فنون لغت و واژه شناسی ماهر بود، و از نوادر و امثال عرب باخبر بود، و از جمله اشخاص به نامی است که قرائت کتب حدیث را، در ایران تجدید کرد، و آثاری ارزنده و رساله هایی گران بها دارد، از آن جمله شرح قواعد و حاشیه ارشاد که پیش آمدهای روزگار او را، از تمام کردن آن بازداشته و به اتمام نرسیده

ص: ۱۷۷

۱-۱) - پیش از این از رساله بغیه المرید منضم به الدر المنثور که مؤلفش ابن عودی، از شاگردان شهید است، نقل کردیم که عزّ الدّین، از شاگردان شهید ثانی بوده است، اینک عبارت رساله مزبور را ایراد می کنیم در صدر شاگردان وی می نویسد: اوّل من قرأ علیه فی اوائل امره و تصدیه للتدریس الشیخ الفاضل العالم الکامل عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد الحارثی الهمدانی صحبه مده مدیده و قرأ علیه کتبا عدیده منها قواعد الامام العلامه من اوّلها الی آخرها تا به آخر که ترجمه شده است. آری منافاتی ندارد که عزّ الدّین در مقابله احادیث شریک و سهمیم شهید بوده، نه بدان عنوان که در امور علمی در عرض شهید قرار گرفته باشد - م.

است، و شرح الفیه که در فن خود بی نظیر است. و وصول الاخیار الی اصول الاخبار و امثال این ها از تصنیف ها و تألیف های اوست.

عزّ الدّین، در اوّل محرم سال ۹۱۸ هجری متولد شده است. و در هشتم ربیع الأوّل سال ۹۸۴ هجری قمری به جوار رحمت الهی نایل آمده، و در بحرین دفن شده است، (طاب الله مضجعه).

استاد ما شیخ بهایی، (مد ظلّه البهی) از وی روایت می کند، و خود او از دو استاد جلیل القدرش، سید حسن بن جعفر کرکی، و شهید ثانی قدس الله ارواحهم روایت می کرده است، انتهی.

و شاگرد دیگر شیخ بهایی، ملا مظفر علی، در ضمن رساله ای که به زبان پارسی، در شرح حال استادش شیخ بهایی تألیف کرده می نویسد: پدرش شیخ حسین بن عبد الصمد، در روزگار خودش، از مشاهیر فحول علمای اعلام و فقهای کرام بود، و در تحصیل علوم و معارف، و تحقیق مطالب اصول و فروع، مشارک و معاصر شهید ثانی بوده است، و در علم حدیث و تفسیر و فقه و ریاضی، در آن روزگار همتایی نداشته و در این بخش از دانش ها، آثاری از خود باقی گذارده است، و از جمله آثار او کتاب درایه الحدیث و رساله ای در تحقیق قبله و کتاب اربعین حدیث و کتاب شرح القواعد و کتاب شرح الالفیه و رساله طهماسبیه فی بعض المسائل الفقهیه و رساله وسواسیه و رساله رضاعیه است و علاوه بر آن ها، حواشی بر کتاب های ریاضی، و تعلیقات دیگر و نوشته هایی بسیار دارد.

عزّ الدّین، در روزگار شاه تهماسب صفوی از جبل عامل همراه با همه بستگانش به اصفهان آمد. و مدت سه سال در آنجا، به افاده علوم دینی، و افاضه معارف یقینی اشتغال می ورزید، و به مجردی که شیخ فاضل شیخ

علی منشار، که در آن روزگار شیخ الاسلام اصفهان بود، از ورود عزّ الدّین اطلاع پیدا کرد، و سلطان تهماسب صفوی، در شهر قزوین به سر می برد، در ضمن پیامی ورود او را به اصفهان به سلطان اطلاع داد، سلطان نامه ای به خط خود برای عزّ الدّین نوشت، و مصحوب خلعتی، برای عزّ الدّین ارسال داشت، و او را به قزوین، به حضور خویش، که در آن اوقات پایتخت تهماسب بود دعوت کرد، و هنگامی که عزّ الدّین وارد شد، سلطان، مقدم او را گرامی داشت، و از او کمال بزرگداشت را به عمل آورد، و منصب شیخ الاسلامی قزوین را به عهده او گذاشت، وی مدت هفت سال در دار السلطنه قزوین، عهده دار مقام شیخ الاسلامی بود، و در خلال این مدت، نماز جمعه را به جای نماز ظهر انجام می داد، و معتقد بود که نماز جمعه در عصر غیبت، واجب عینی است، چنان که استادش شهید ثانی، نماز جمعه را واجب عینی و کافی از نماز ظهر می دانست. پس از هفت سال، بار دیگر منصب شیخ الاسلامی، و اقامه جمعه و جماعت مشهد مقدس رضوی علیه السّلام را به عهده وی سپرد و چندی به این منصب برقرار و وظایف محوله به خویش را انجام می داد. و از آنجا که حداکثر مردم هرات، در آن روزگار از ائمه طاهرین علیهم السّلام و از تدین به مذهب اهل بیت، شناختی نداشتند، سلطان، به وی دستور داد تا به سوی هرات سفر نماید، و در آنجا اقامت کند، و مردم آن ناحیه را، به آیین تشیع بخواند، و به خاطر آسایش فکری او، سه ده از دهات هرات را، در اختیار او گذاشت، از طرف دیگر، به امیر شاه قلی سلطان یکان، که حاکم خراسان بود، فرمان داد تا در هر جمعه، پس از انجام نماز جمعه و جماعت، سلطان محمّد خدا بنده میرزا، فرزند تهماسب را در مسجد جامع هرات، به خدمت شیخ آورده، تا از مراتب سماع حدیث، برخوردار گردد، و از او امر و نواهی عزّ الدّین، کاملاً فرمان برداری نماید، و

در نتیجه آن، هیچ کسی از آحاد مردم، قدرت مخالفت با عزّ الدّین را نداشته باشند.

بدین ترتیب عزّ الدّین، مدت هشت سال به افاده علوم دینی، و اجرای احکام شرعی و اظهار امور و اوامر ملی، اشتغال ورزید، و گروهی بسیار، از مردم هرات و نواحی آن، به آیین تشیع مستبصر گردیدند، و آن ناحیه از لوث مخالفان پاکیزه گردید، و طلاب علوم و علما و فقها از اطراف و اکناف از ایران و توران، برای مقابله حدیث، و اخذ علوم دینیه، و تحقیق معارف شرعیه، به درس وی حاضر می شدند.

عزّ الدّین، پس از مدت زمانی از هرات به سوی قزوین سفر کرد تا در آنجا بار دیگر به ملاقات تهماسب برسد، پس از ملاقات، از وی خواست، تا به او و فرزندش شیخ بهایی، اجازه دهد، که عازم بیت الله شود، سلطان به جهاتی که خود می دانست، به وی اجازه داد که به مکه مکرمه برود، لیکن شیخ بهایی را برای آن سفر مرخص نساخت، بلکه به وی امر کرد، تا در هرات اقامت کند، و به تدریس علوم دینی پردازد، عزّ الدّین به دنبال اخذ اجازه، به زیارت بیت الله رفت، و پس از زیارت بیت الله، و مرقد مطهر حضرت رسول الله، از راه بحرین مراجعت کرد، و در آنجا متوطن شد. و به فرزندش در ضمن نامه ای نوشت: اگر دنیای محض می خواهی برو به هندوستان و اگر آخرت می خواهی بیا به بحرین، و اگر نه دنیا می خواهی و نه آخرت، در ایران بمان!

ملا مظفر علی گفت: یکی از سرایندگان، همین مضمون را در ضمن رباعی آورده است:

دنیا خواهی به جانب هند گذر عقبی خواهی به کربلا ساز مقر

ور آنکه نه دنیا و نه عقبی خواهی زنهار ز ایران ننهی پای بدر

باری عزّ الدّین، به دنبال بازگشت از مکه مکرمه، در شهرهای بحرین اقامت گزید، و روزگاری از پایان عمرش را در آنجا به تدریس علوم دینیّه اشتغال ورزید تا دعوت حق را لیک گفت، و در همان جا مدفون شد و مقبره اش معروف، و مزار شیعیان اهل بیت است، و از زیارت قبر او بهره گیری می نمایند، و مزارش محل استجابت دعوات مردم همان محل است.

از آن پس، که خبر رحلت عزّ الدّین، به فرزند ارجمندش شیخ بهایی رحمه الله رسید، شیخ بهایی، سوگنامه ای که در کمال لطافت و از جمله سوگ نامه های معروف است - سرود، و ما پیش از این آن را نگاشتیم (۱).

ص: ۱۸۱

۱- ۱) - مؤلف، لؤلؤه می نویسد: مقبره شیخ عزّ الدّین، والد شیخ بهایی در محل مصلاهی یکی از دهکده های بحرین است، و در حال حاضر هم معروف و مزار است، مؤلف مزبور از پدرش نقل می کند آن گاه که عزّ الدّین در مکه مکرمه بود، تصمیم گرفت تا آخر عمر در جوار بیت الله اقامت کند، در یکی از شبها در خواب دید قیامت پیا شده، و فرمان از طرف خدای متعال آمد تا زمین بحرین و هرچه در آن است را به بهشت ببرند، به دنبال این رؤیا، ترجیح می دهد که تا آخر عمر در بحرین بماند و در آنجا بمیرد و مدفون شود. به همین مناسبت از مکه مکرمه عازم بحرین شد، در آن اوقات علمای بحرین، همواره در یکی از مساجد جد حفص اجتماع می کردند، به مجرد اینکه شنیدند، شیخ عزّ الدّین عازم بحرین است، یقین کردند عزّ الدّین پس از ورودش به بحرین، در آن مجلس شرکت خواهد کرد، در میان اعلام بحرین، شیخ داود بن شافیر که در فن جدل مهارتی بسزا داشت، عنوان ویژه داشت، لیکن آن اوقات مسافرتی با دیگر اعلام بحرین پیدا کرده بود، علمای بحرین برای آنکه علاج واقعه پیش از وقوع کرده باشند، و از هر سو سر راه بر عزّ الدّین گرفته باشند، با شیخ داود ملاقات، و با التماس از وی درخواست کردند، تا در مجلس آن ها شرکت کند، پس از آنکه عزّ الدّین وارد بحرین شد، علما به دیدار او شتافتند، و عزّ الدّین در خلال گفتگوها، از آن مجلس اطلاع پیدا کرد در، یکی از روزها عزّ الدّین در آن مجلس شرکت کرد، و آن هنگام در میان علمای بحرین، عالمی در عرض عزّ الدّین نبود، و طبق معمول مجلس معمول مجلس مناظره میان علما اتفاق افتاد، شیخ داود پیش دستی کرده و با آنکه به هیچ وجه طرف نسبت با عزّ الدّین نبود، به مناظره و مباحثه با او

عبد العالی کرکی عاملی

عزّ الدّین، از اکابر دانشمندان بوده، و علی بن هلال جزایری استاد نواده یا (فرزندش) - شیخ علی یادشده - از او روایت می کرده است و خود او - به توسط یکی از دو فرزند شهید اوّل - از شهید روایت می کرده است. و ممکن است، به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی، که به سید بن شدقم مدنی داده است. به دست می آید عزّ الدّین، جد شیخ علی کرکی است، در عین حال از یکی از مواضع، و بلکه از اجازه ای که شیخ نعمه بن خاتون که در پشت کتاب استبصار شیخ طوسی، برای سید بن شدقم نوشته استفاده می شود، که شیخ عزّ الدّین حسین پدر شیخ علی است نه جد او، و در مقام توصیف، از شیخ علی چنین می نویسد: ابو الحسن علی بن فقیه عارف، عزّ الدّین حسین بن مقدس، مرحوم عبد العالی، (اعلی الله فی الفرا دیس مقامه).

و مشهور میان علما و مورخان، بلکه حقیقت آن است که، عزّ الدّین حسین، والد شیخ علی است، و این معنی در شرح حال جدش عبد العالی یادآوری شده است.

شاه ملا، دانشوری بافضیلت و متکلمی فقیه و کامل، و از دانشمندان روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است، بلکه زمان شاه عباس بزرگ را هم دریافته است.

و من، در شهر اردبیل، برخی از کتاب‌ها را به خط شریف او دیده‌ام، از جمله رساله‌المعضلات تألیف سید امیر عبد الحی بن عبد الوهاب بن علی حسینی جرجانی (گرگانی) است، و ظاهر آن است که شاه ملا از شاگردان سید امیر می باشد، و سید به خط مبارک خود برای او، و بر آن نسخه بدین مضمون می نگارد:

«خدا را در هر حال سپاسگزارم و بر محمد و خاندان او که والاترین خاندانند درود می فرستم، اما بعد، خدا مرا توفیق داد تا این رساله مبارکه، موسوم به معضلات را تألیف کردم. و به فضل و کرم خویش یاری داد تا آن را به پایان رسانیدم، و به من الهام کرد تا آن را به نام فاضل عامل کامل صمدانی، مولانا امین الدین حسن اصفهانی، که در میان دانشوران به شاه ملا مشهور است آراستم، و از خدا می خواهم، تا نام او را تا روز قیامت باقی بدارد، و باران انوار یقین را، بر سرزمین باطن او نازل فرماید، و در پی تألیف و اتمام آن رساله چنان پیش آمد که رساله یادشده را، از آغاز تا انجام به اتفاق او، مقابله نمایم، و تاریخ مقابله آن، اوایل ماه جمادی الثانیه سال ۹۶۰ هجری قمری، بوده است و او هم که آرزومندم از مطالعه و مقابله اش بهره کامل برده باشد. از درک مقاصد، و تحقیق مطالب و تنقیح دقایق، و تشریح حقایقش هیچ گونه قصوری ننموده است از حق تعالی آرزومندم، تا او

و ما را بیامرزاد، و همچنین هر کسی که دعای ما را می خواند، و آمین بگوید، از رحمت حق برخوردار گردد.

بار دیگر از وی درخواست کردم، تا در خلوت هایی که با حق تعالی دارد، از ما یاد کند، و در مظان دعوات، از ما فراموش ننماید، و این چند سطر را در تاریخ مزبور نوشتم، و بدین وسیله، تأکید خود را که امید احسان و اکرام از او بوده، و به منظور بهره گیری از بخشش و احترام از او می باشد، ارائه می دارد، و پایان آن را چنین امضا کرده است. منم بنده گناهکار نیازمند به شهود عینی، عبد الحی بن عبد الوهاب بن علی حسینی جرجانی، که خدا این خاندان را از فراوانی یقین برخوردار سازد و کتاب شان را، به دست راستشان ارزانی فرماید، و از خدای جهانیان درخواست اجابت دارد.»

حسین بن عبد الوهاب

وی، از بزرگان مشایخ، و از اعلام دانشوران معاصر با سید مرتضی و سید رضی بوده، و در بعضی از مشایخ، از قبیل ابو تحف، با آن ها مشارک بود، و معاصر با شیخ طوسی هم می باشد، زیرا ابن عبد الوهاب، مانند شیخ طوسی، با یک واسطه از هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است.

ابن عبد الوهاب، دانای به اخبار و ناقد احادیث و آثار بوده است، و از مقام فقاهات برخوردار داشته و در سرایندگی استادی عالی مقام به شمار می آمده است.

از آثار او عیون المعجزات است، و من به نسخه هایی از آن دست یافتم که اکثرشان از نسخه های قدیمی و تصحیح شده بوده و کتاب الهدایه الی الحق و کتاب البیان فی وجوه الحق فی الامامه نیز از تألیفات اوست، و خود

او در عیون المعجزات به نام برداری از این ها- که از آثار خودش می باشد- تصریح کرده است.

در عین حال، گروهی از دانشوران اظهار داشته اند، که کتاب عیون المعجزات از آثار سید مرتضی است، و من هم بر پشت یکی از نسخه های کهن آن کتاب، چنان دیدم که از آثار سید است. و استاد استناد ما (علامه مجلسی) در آغاز بحار نیز کتاب عیون المعجزات را به سید مرتضی نسبت می دهد، و افزوده که این انتساب از نظر ما به صحت نیوسته است، زیرا مؤلفش در این کتاب، از ابو علی بن همام و محمد بن علی بن ابراهیم- که هر دو تن از قدمای محدثان بوده اند- روایت کرده است.

مؤلف گوید: بدون شک، انتساب عیون المعجزات به سید مرتضی، اشتباه و سهوی آشکار است، زیرا خود مؤلف، در چند جا از کتابش تصریح می کند، که مؤلفش حسین بن عبد الوهاب است و با توجه به چنان تصریحی، جای آن ندارد که کتاب را از آثار سید مرتضی به شمار آوریم. و اما اینکه ابن عبد الوهاب، بدون واسطه از ابو علی بن همام، و محمد بن علی بن ابراهیم روایت کرده باشد، اشتباه دیگری است بلکه او با واسطه از آن ها روایت می کرد.

و قابل توجه است که نسخه های کهن عیون المعجزات را که ما در کازرون و لحسا و بحرین و دیگر از جاها دیده ایم، حداکثر صفحات اول آن ها ناقص بوده، و به همین مناسبت اسم کتاب آورده نشده، و برخی از آن ها، اگرچه از نقصان صفحه اول سالم مانده، برخلاف انتظار، آخر دیباچه اش به بحث از اخبار متصل نشده، بلکه پیش از وصول بدان بحث به نقصان برخورده است.

و نسخه ای که از دیباچه کتاب برخوردار است، چنان می نماید که دیباچه از منشآت غیر مؤلف بوده باشد، و خود شیخ حسین، در بخشی از آنچه در دیباچه آمده می نویسد:

«آن گاه که دیدم کتاب موسوم به بصائر الدرجات فی تنزیه النبوات مشتمل بر امور مهمه از این قبیل مباحث می باشد، و بلکه بیشتر از آنچه انتظار می رفت، این بخش از مباحث را داراست، درصدد برآمدم، تا با حذف اسانیدش، آن را خلاصه نمایم، و احادیث و سیر و فضائلی را که در آن آورده شده است، به ذهن مطالعه کنندگان نزدیک تر کنم. و بهتر در معرض استفاده درآید، زیرا فضائل پیمبر اکرم خاندان طاهرینش، والاتر از آن است که به شماره درآید، و این کتاب را که خلاصه ای از آن اصل است، به نام عیون المعجزات المنتخب من کتاب بصائر الدرجات نامیدم» انتهی.

و در آخر آن کتاب می نویسد: چندی بود تصمیم داشتم، در آغاز این کتاب به پاره ای از معجزات سید رسولان، و خاتم پیمبران، اشاره نمایم، در این میانه به کتابی دست یافتم، که آن را سید ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التقی الجواد علیه السلام علوی تألیف کرده، و آن را به نام تثبیت المعجزات نامیده است، و در آغاز آن با دقت نظر، و تفحص تام و تمام، برای اثبات معجزات انبیا و اوصیا، مطالب بس ارزنده، و ادله واضحه ای که هیچ گونه شکی را باقی نگذارده، بدان افزوده است، به دنبال اثبات معجزات، و ادله ای که تنها گول خورنده و گمراه دور از حقیقت آن را انکار می کند، به ذکر برخی از معجزات مشهور نبی اکرم صلی الله علیه و آله پرداخته است، و در پایان آن ها می نویسد: معجزات ائمه طاهرین - صلوات الله علیهم اجمعین - نیز به همان رویه ثابت و قابل توجه است، که ما به یادآوری آن ها، در تعقیب معجزات رسول اکرم صلی الله علیه و آله می پردازیم.

ابن عبد الوهاب، پس از آنچه ترجمه شد، اضافه می کند، من در آخر کتاب تثبیت المعجزات به هیچ یک از معجزات ائمه طاهرين دست نیافتم، گذشته از آن به کتب دیگر و آثار او که در اختیار داشتم، و یا در دست برادران مؤمنم بود، به کتاب منحصری که راجع به معجزات ائمه طاهرين تألیف کرده باشند. برخورد نکردم پس از آنکه از پیدا کردن چنان اثری، از شریف علوی رحمه الله مأیوس گردیدم، با درخواست خیر از خدا، و کمک از حضرتش به تألیف بخش کاملی، از براهین و معجزات و ادله امامت ایشان -صلوات الله عليهم اجمعین- اقدام کردم و معجزاتی را نقل کردم که هیچ یک از افرادی که به هر صورت مخالفند، از تأیید صحت آن ها گزیری نداشته باشند، و هر گاه کسی درباره صحت معجزات، نظریه خلافی داشته باشد، می تواند به کتاب الهدایه الی الحق ما که مشتمل بر حقایق توحید خدا، و حکمت و عدل اوست مراجعه نماید. و در ضمن، آنچه ابراز داشته ایم، به این نکته توجه کرده ایم، احادیث معجزات، اگرچه ممکن است در طی خبر واحدی بوده باشد، و اشکالی در پذیرش آن احساس شود، لیکن ما می توانیم به وسیله اجماع آن را جبران نماییم، و از آن ناحیه، پذیرای معجزات اهل بیت بشویم، و مراد ما از اجماع، اجماع شیعه است و بس، تا به آخر، آنچه در عیون المعجزات ایراد کرده است.

مؤلف گوید: نادیده نباید گرفت، مطالب آغاز کتاب و پایان آن مناسبتی ندارد، و گذشته از این، نسخه های کتاب به نام هایی مختلف به عنوان عیون المعجزات و فنون المکرمات من کتاب بصائر الدرجات و در بعضی دیگر به عنوان عیون المعجزات و فنون المکرمات و در بخشی از آن ها به عنوان عیون المعجزات و در بعضی دیگر به نام عیون المعجزات و فنون المکرمات من کتاب بصائر الدرجات و در بعضی دیگر به نام فنون المعجزات المنتخب من

بصائر الدرجات و در نسخه دیگر فنون المعجزات من فضائل الدرجات و در نسخه دیگری به عنوان عیون المعجزات و فنون الکرامات-خوانده شده است.

مؤلف گوید: هم اکنون، دو نسخه به نام بصائر الدرجات معروف است، و این دو کتاب، از دو تن از بزرگان بوده، و هر دو کتاب، در اخبار اصول و فروع تألیف شده است، یکی از آن دو، تألیف محمد بن حسن صفار است (۱) و دیگری، از سعد بن عبد الله اشعری است، و برخلاف انتظار، از بصائر الدرجات فی تنزیه النبوات نامی در کتاب های اصحاب ما ندیده ام، اعم از آنکه بصائر الدرجات از مؤلف عیون المعجزات باشد، چنان که از بعضی نسخ به دست می آید، یا از غیر او، چنانچه از برخی نسخ دیگر عیون استفاده می شود، این محل تأمل است. و نیز مؤلف می نویسد:

آن گاه که سید میرزا محمد هادی بن میرزا لطف الله حسینی عریضی سلامی احدی کازرونی (۲)، به نسخه ای کهن از عیون المعجزات در کازرون دست یافت، و آغاز این نسخه مفقود شده بود و این کتاب با نقصی که داشت، از طرف جدش امیر افتخار الدین عزیز الله بن شرف شاه، مشهور به شاه میرسلامی، بر بقعه علویه نورانیه کازرون وقف شده بود، میرزا محمد هادی که از چگونگی آن کتاب اطلاعی نداشت، و نسخه هم سخت کهنه شده بود و از اول آن و بخشی بسیار، از اواسط آن نابود شده بود، میرزا محمد هادی، در

ص: ۱۸۸

۱- ۱) - این کتاب، پیش از این مستقلاً و به ضمیمه به چاپ رسیده بود، و در این روزگار، بار دیگر به طبع رسیده، و مقدمه ای از سوی علامه حاج میرزا محسن کوچه باغی، بر آن نوشته شده.

۲- ۲) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است، میرزا محمد هادی از سلسله سادات کازرون و علمای آن سرزمین بوده، و نوادگان و دیگر از سلسله اش هم اکنون باقی می باشند-م.

تهذیب و استنساخ و احیای آن کوشید، و آنچه را که مؤلف در آخر آن کتاب ایراد کرده بود، به آغاز آن نقل داد، تا معلوم شود این کتاب در چه موضوعی تألیف شده و حقیقت حال چگونه بوده است، و من این اثر استنساخ شده را در کازرون دیده ام و آن نیز تألیف شایسته ای است، متأسفانه بسیاری از احادیث آن به خاطر تلف شدن پاره ای از آن از لابلائی کتاب ساقط گردیده است.

و مؤلف در تعقیب مطالب بالا می نویسد: ابن عبد الوهاب، در هفتم ماه مبارک رمضان سال ۴۴۸ هجری قمری به تألیف عیون المعجزات - نسخه کازرون - پرداخته است، و در عید فطر همان سال خاتمه می پذیرد، و تاریخ کتابت همان نسخه کهن سال ۵۵۶ هجری قمری است، و ما تاریخ آغاز و انجام آن را از آن یادداشت کرده ایم.

به طوری که از لابلائی عیون المعجزات به دست می آید، ابن عبد الوهاب، از مشایخی بسیار استفاده کرده است، از آن جمله: شیخ ابو التحف، که همانا ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری است، که از مشایخ سید مرتضی و سید رضی هم بوده است، دیگری شیخ ابو علی، احمد ابن زید بن دارا، که در بصره به توسط ابو عبد الله، حسین بن محمد بن جمعه، از ابو عبد الله، احمد بن محمد بن ایوب روایت می کرده است.

دیگری شیخ ابو محمد، حسین بن محمد بن نصر است که، از اسعد منصور بن حسن بن علی مرزبان، از استاد ابو القاسم، حسین بن حسن ولی نعمتی انبورانی، از علی بن موسی صائن روایت می کرده است، دیگری شیخ ابو الحسین بن احمد خضر مؤدب است که از ابو الحسن، علی بن محمد بن شیرویه روایت می کرده است، دیگری شیخ ابو عبد الله کازرانی کاغذی است که پیشوایی پرهیزکار است، که بیشتر اوقات را به کناره گیری و انزوا به سر

می برده، و او از گروهی از مشایخ، که به فضیلت شیخ ابو عبد الله بن عقیف معترف بوده اند به سماع حدیث رسیده است، و دیگری شیخ ابو الغنائم، احمد بن منصور مسری است، که در کتاب الانوار (۱) به توسط او از رئیس ابو القاسم، علی بن عبد الله بن ابو نوح بصری روایت می کند، دیگری شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری معروف به ابو التحف است، که در شهر غندجان از شهرهای فارس، در سال ۴۱۵ هجری قمری از وی روایت کرده است، و او از جماعتی از قبیل عبد المنعم بن عبد العزیز، و محمد بن محمد بن عمرو بن حدیث و سعید بن مره و علی ابن ابراهیم مصری رحمه الله، و یونس بن سلمه، و شیخ علاء بن طیب بن سعید مغازلی بغدادی، و دیگران روایت می کرده است، و دیگری ابو طاهر احمد ابن حسین بن منصور حلاج رحمه الله است، و او از کسانی بوده، که در غندجان می زیست و همان جا تأهل اختیار کرده بود، و از قاضی قلانسی در شیراز روایت می کرده است.

و از مشایخ ایشان، شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر رضی الله عنه گفته است، حدیث کرد ما را اسعد منصور بن حسن بن علی بن مرزبان انبورانی رضی الله عنه گفت حدیث کرد ما را، استاد ابو القاسم حسین بن حسن ولی نعمتی رضی الله عنه تا به آخر سند، و گاهی هم از خط ابو القاسم بندار بن حسین بن زوزان روایت می کند، و هنگامی هم از اسعد ابو نصر روایت می نماید، و

ص: ۱۹۰

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده، کتاب انوار تألیف ابو علی حسن بن همام است، که حسین بن عبد الوهاب، از این کتاب، در کتاب عیون روایت می کرده، و این موضوع امری بی سابقه است، زیرا ابن همام ابو علی محمد بن همام اسکافی است، و شاید ابو علی محمد بن همام برادر ابو علی حسن باشد، و یا اشتباهی از ناحیه مؤلف یا ناسخ، در اسم وی اتفاق افتاده باشد، و هرگاه مرادش ابو علی حسن باشد، در کتاب رجال نامی از وی برده نشده است - م.

موقعی هم از قاضی ابو الحسن علی بن ودیع قاضی طبرانی، از قاضی سعید ابن یونس بن معروف به قلانسی انصاری مقدسی، روایت می کند، و زمانی خود او، از ابو الغنائم احمد بن منصور مشتری در اهواز روایت می کرده است و وقتی از ابو الحسن، احمد بن خضر مؤدب از ابو الحسن علی بن محمد بن شیرویه روایت می کرده است، و امثال اینان از مشایخ دیگر...

پیش از این نوشتیم، شیخ ابو علی احمد بن زید بن دارا، از ابو عبد الله حسین بن محمد بن جیعه روایت می کرده، اکنون می گوئیم: ابو علی، گاهی هم از ابو الحسن هروی، از اسحاق بن سلیمان نهروانی، از پدرش ابو القاسم شعیب، که سندش منتهی می شود به میسره آزادشده ابو الحسن علی بن محمد بن شیرویه است، روایت می کرده و گاهی ابو عبد الله، حسین بن محمد بن جمعه قمی، که شیخ ابو علی احمد بن داراست، از ابو الفضل شیبانی روایت می کند، و گاهی ابو علی احمد بن زید - یادشده - از ابو العباس احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی عامی، از محمد بن حسن بن ولید روایت می کرده و گاهی هم ابو علی احمد از ابو محمد هارون بن موسی تلکبری روایت می کرده است.

و گاهی ابو التحف ابو الحسن علی - پیش یادشده - از عده ای روایت می کرده، از قبیل شیخ عبد المنعم بن سلمه و محمد بن محمد بن عمرو بن حرث، و قاضی ابو الحسن علی بن قاضی طبرانی، و سید حسن بن ابو الحسن حسنی سورانی، و سعید بن مره، و شحیح بن یهودی صیاغ حلبی، و اشعث بن مره، و عبد المنعم بن عبد العزیز حلبی صائغ، و علاء بن طیب ابن سعید مغزلی بهزادی، و شیخ ابو محمد هارون بن موسی تلکبری، از محمد بن همام بن اسماعیل اسکافی معروف به صاغانی، و در بعضی از نسخه ها به جای ابو التحف ابو علی آمده است.

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی فقیهی صالح و پرهیزکار بوده است.

ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بن ابراهیم غضائری

(۱)

وی، عالمی فقیه و مشهور به غضائری، و استاد شیخ طوسی، و نجاشی، و امثال ایشان بوده است، و فرزندش احمد، به ابن غضائری معروف است، و مردم با توجه به اشتباهی که دارند هر دو تن را به عنوان ابن غضائری می نامند.

حسین غضائری از گروهی بسیار، از اعلام از جمله، ابن همام، به طوری که گفته شده روایت می کرده است.

شیخ طوسی، در رجال ص ۴۷۰ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله غضائری از سماع حدیث در نزد گروهی بسیار، از اعلام برخوردار بود، و از فن رجال اطلاعی به کمال داشت و آثاری دارد که ما آنها را در فهرست یاد آور شده ایم، از سماع حدیث او بهره ور گردیدیم، و همگی روایاتش را به ما اجازه داد، و سال ۴۱۱ هجری در گذشت.

علامه حلی در خلاصه الاقوال ص ۵۰ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله ابن ابراهیم غضائری، کثیر السماع، و از فن رجال اطلاع کامل داشت، و آثاری دارد که ما در کتاب کبیرمان، آن ها را یاد کرده ایم، و شیخ طائفه شیعه بوده، و شیخ طوسی از او سماع حدیث کرد و همگی روایاتش را به وی

ص: ۱۹۲

۱-۱) - کتبه او در کتاب های رجال، ابو عبد الله آمده، و در روضات الجنات ابو جعفر است، چنانچه در نسخه بدل این کتاب هم ابو جعفر آورده شده است، و همه جا او را به عنوان حسین بن عبید الله یاد کرده اند، و نام پدرش که احمد بوده ذکر نشده است. آری منسوب به جد چنانچه مؤلف مکرر متعرض شده معمول به، بوده است.

اجازه داده است، و در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری قمری درگذشت و به نجاشی هم اجازه روایت داده است.

نجاشی در رجالش ص ۵۴ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری، استاد ما رحمه الله است، و آثار او عبارتند از کتاب کشف التمویه و الغمه و کتاب التسلیم علی امیر المؤمنین علیه السلام بامر المؤمنین کتاب تذکره العاقل و تنبیه الغافل در فضیلت علم، کتاب عدد الائمة و ما شد عن المصنفین من ذلك کتاب البیان عن حیاة الرحمن کتاب النوادر فی الفقه کتاب مناسک الحج، مختصر مناسک الحج کتاب یوم الغدیر کتاب الرد علی الغلاه و المفوضه کتاب سجده الشکر کتاب موطن امیر المؤمنین علیه السلام کتاب فضل بغداد کتاب قول امیر المؤمنین علیه السلام ألا اخبرکم بخیر هذه الامه باجمعها.

و همه این کتاب ها، و کلیه روایاتش را از شیوخش، به ما اجازه داد، و در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری درگذشته است.

مؤلف گوید: به خط یکی از افاضل شاگردان شیخ بهایی رحمه الله چنان دیدم، که از حاشیه شیخ بر خلاصه علامه حلی چنین نقلی کرده است، ذهبی، در کتاب میزان الاعتدال ۵۴۱/۱ می نویسد: حسین بن عبید الله غضائری، شیخ رافضه است، این جمله عبارت ذهبی است، که از علمای مخالف ما است.

فاضلی دیگر گوید: سید رضی الدین علی بن طاوس، در کتاب النجوم شیخ ابو عبد الله حسین غضائری را ثقه دانسته است.

سید میر مصطفی در رجالش گوید: نجاشی می نویسد ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری، استاد ما رحمه الله است، کتاب هایی دارد که همگی آن ها و کلیه روایاتش را از شیوخش به ما اجازه داده و سال ۴۱۱ هجری درگذشته است.

شیخ طوسی، در رجالش در شرح حال کسانی که روزگار معصوم را، درک نکرده اند می نویسد: وی، کثیر السماع، و از فنون رجال اطلاع داشت، و ما آثار او را، در فهرست یاد کرده ایم. و از او به سماع حدیث رسیده ایم، و همگی روایاتش را به ما اجازه داده است.

سید امیر مصطفی پس از نقل کلام شیخ، اظهار می دارد، اینکه فرموده است، ما آثار او را در فهرست آورده ایم، درست نیست، زیرا من در فهرست وی نام و نشانی از او ندیده ام، و ابن داود، در رجال ص ۱۲۴ به فهرست ارجاع داده است و می نویسد: آثارش در فهرست آمده است.

سید امیر مصطفی در نقد الرجال ص ۱۰۶ می نویسد: قابل توجه است، ابن غضائری که در خلاصه و امثال آن آمده که دو فقره کتاب در رجال داشته همانا احمد بن حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری فرزند غضائری است و ما این معنی را می توانیم از رجال سید ابن طاوس آنجا که به نقل ابن غضائری پرداخته، به دست آوریم. او می نویسد: و از کتاب ابو الحسن احمد ابن حسین بن عبید الله غضائری که وی در این کتاب به یادآوری از ضعف پرداخته است و سید در آخر کتابش می گوید به طوری که برای من به ثبوت رسیده است احمد بن حسین بن عبید الله همان احمد بن حسین بن عبید الله غضائری رحمه الله است و نیز می توان همین موضوع را از نام برداری اسماعیل بن مهران و ابو شداخ که در خلاصه آورده شده است استفاده کرد (۱) تا بدینجا کلام سید مصطفی به پایان رسید.

مؤلف گوید: مراد سید امیر مصطفی از سید ابن طاوس همانا جمال الدین

ص: ۱۹۴

۱-۱) - در هر دو موضع او را به عنوان احمد بن حسین غضائری یاد کرده است.

احمد بن طاوس مؤلف کتاب الملاذ و البشرى است؛ زیرا جمال الدین است که کتاب رجال خود را از کتاب رجال کشی گزیده است و از دیگری استفاده می شود که سید ابن طاوس همانا رضی الدین علی بن طاوس مؤلف اقبال است که برادر جمال الدین بوده است.

پس از این اضافه می کند اینکه سید مصطفی اظهار داشت کلام شیخ طوسی که اظهار داشته آثار غضائری را در فهرست آورده ام، درست نیست، از نظر من درست است، زیرا عدم وجدان سید مصطفی دلیل بر آن نیست که شیخ در فهرست خود از آثار او یاد نکرده باشد؛ زیرا نسخه های فهرست مختلف است و ممکن است در نسخه ای که در اختیار سید بوده به نام و اثر او اشاره نشده باشد (۱) و ما نظیر این تحقیق را در بخشی از مواضع این کتاب نموده ایم.

پیش از این پاره ای از احوال حسین غضائری را ذیل نام برداری از فرزندش شیخ ابو الحسین احمد بن ابو عبد الله حسین معروف به ابن غضائری نگاشتیم و فائده های چندی را که مناسب با این مقام بوده در آنجا یادآوری کرده ایم.

در شهر اردبیل به نسخه ای از صحیفه کامله سجاده دست یافتیم که در آغاز سندش چنین نوشته بود: گفته است شیخ ابو جعفر محمد بن حسن

ص: ۱۹۵

۱-۱) این اظهاریه که شیخ در فهرست از حسین غضائری نام نبرده است ویژه سید مصطفی نبوده بلکه قولی است که جملگی برآند، استرآبادی در رجال خود می نویسد. و لم اجد فی النسخ التي رأیت فی الفهرست شیئا من ذلك، فهیائی در مجمع الرجال ذیل نام برداری از غضائری می نویسد: ما نجدها (یعنی کتب الغضائری) فیه لا اصاله و لا تبعاً و کانه قدس سره نسی ذکره، و ما هم در دو فقره فهرست مطبوع نجف اشرف، و هندوستان به هیچ وجه اثری از حسین بن غضائری نیافته ایم، و دیگران هم بدین موضوع اشاره کرده اند، در عین حال احتمال مؤلف ما خالی از قوت نیست-م.

طوسی که خبر داد ما را حسین بن عبید الله غضائری گفت حدیث کرد ما را ابو الفضل محمد بن عبید الله بن مطلب شیبانی در سال های ۳۸۵ هجری گفت حدیث کرد ما را شریف ابو عبد الله جعفر بن محمد بن جعفر تا به آخر.

استاد استناد ما (علامه مجلسی رحمه الله) در آغاز کتاب بحار ۲۲/۱ گوید: کتاب رجال از شیخ ابو عبد الله، حسین بن عبید الله غضائری است و شهید ثانی رحمه الله نیز چنین نوشته است، به طوری که شیخ اجل ما مولانا عبد الله شوشتری، از کتاب رجال سید ابن طاوس رحمه الله نقل کرده است، مؤلف رجال احمد بن حسین بن عبید الله است، و ممکن است این نقل تو نیز از آن باشد که مؤلف رجال حسین بن غضائری است، انتهی.

و در فصل دوم از بحار ۴۱/۱ گوید: هرگاه رجال ابن غضائری مربوط به حسین باشد، بدیهی است، او از بزرگان ثقات دانشمندان ما بوده و اگر مؤلف رجال به طوری که از ظاهر حال به دست می آید فرزندش احمد بوده باشد، به کتاب او اعتمادی بسیار ندارم بلکه به هر حال اعتماد بر این کتاب ایجاب می کند، تا حد اکثر اخبار کتاب های مشهور، از درجه اعتبار ساقط شود.

مؤلف پس از نقل مراتب یاد شده به یادآوری عده ای پرداخته است که حسین غضائری از آن ها روایت می کرده است: از آن جمله ابو عبد الله، احمد ابن محمد صفوانی، و ابو غالب احمد بن محمد زراری، و ابو محمد، هارون ابن موسی تلعبری، و ابو القاسم جعفر بن قولویه، و ابو عبد الله، احمد بن ابراهیم بن ابو رافع صیمری، و ابو الفضل شیبانی و ابو جعفر محمد بن حسین ابن سفیان بزوفری، و ابو الحسن احمد بن محمد بن حسین بن ولید و احمد

ابن محمّد بن یحیی عطار، و ابو محمّد حسن بن حمزه علوی طبری، و شیخ ابو عبد الله، حسین بن سفیان بزوفری، و ابو الحسن احمد بن محمّد بن داود قمی، و حسن بن محمّد بن حمزه و ممکن است این شخص، همان حسن ابن حمزه پیش یادشده بوده باشد، محل تأمل است. و حسین بن علی بن سفیان، و به ظاهر این شخص هم بزوفری پیش یادشده باشد، و شیخ صدوق محمّد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، و عمر بن محمّد بن سلیم، معروف به ابن جعابی، و محمّد بن احمد بن داود قمی، شیخ طائفه و فقیه شیعه است و ممکن است این دانشور، فرزند ابو الحسن احمد قمی - پیش یادشده - بوده باشد، و یا همان شخص است و نام محمّد اشتباهی آورده شده و محمّد بن حسین بن سفرجله که از ثقات است و شیخ صدوق محمّد بن علی بن فضل.

علاوه بر مشایخ یادشده حسین غضائری، از حسن بن علی بن صالح، از شعیب جوهری، از محمّد بن یعقوب کلینی، که گویا غیر از صاحب کافی باشد، از محمّد بن محمّد، از اسحاق بن اسماعیل نیشابوری، از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است.

مشایخ غضائری، منحصر به افراد یادشده نیست، بلکه به طوری که از پایان استبصار شیخ طوسی و کتاب های دیگر، به دست می آید از مشایخ دیگر هم روایت می کرده است.

مؤلف گوید: غضائری در فقه، آرایبی دارد از آن جمله شهید ثانی، در اوایل شرح ارشاد در ضمن مسأله بئر، از سید شریف ابو یعلی جعفری از ابو عبد الله، حسین غضائری نقل کرده است، وی مانند ابن ابو عقیل و هم فکران او آب چاه را که با نجاست برخورد کند نجس نمی دانسته اند.

به طوری که مشهور است کلمه غضائری به فتح غین نقطه دار و ضاد با نقطه، و پس از آن الف و بعد از آن همزه مکسور، ضبط شده و منسوب به غضائر است.

و در بعضی از نسخه های خلاصه علامه حلی، غضائری را (غضاری) ضبط کرده است، و این غریب به نظر می رسد.

شهید ثانی در تعلیقات خلاصه گوید: غضاری که در خلاصه آمده موافق با ضبط خود علامه است که در ایضاح هم آورده است، چه آنکه علامه در ایضاح الاشتباه می نویسد:

حسین بن عبید الله به ضم عین و حا، ابن ابراهیم غضاری به فتح غین نقطه دار، و ضاد نقطه دار، و راء بی نقطه، که بدون فاصله بعد از الف واقع شده است.

و میرزا محمد، در رجال و سیط - پس از آنکه خلاصه ای، از کلام علامه را از خلاصه و خلاصه ای از کلام شیخ و نجاشی را، از رجالشان متذکر شده است - گوید: از تصحیحی که علامه، راجع به طریق شیخ، که منتهی به محمد بن علی بن محبوب می شود به دست می آید، آن است که وی حسین غضائری را توثیق نموده است، و تا روزگار ما کسی با وثاقت علامه مخالفت نکرده است.

مؤلف گوید: از کلام میرزا، یک نوع مناقشه ای احساس می شود، زیرا شیخ غضائری بدون شک، از مشایخ اجازه شیخ طوسی می باشد، و از کتاب هایی که نقل می کند طبق اجازه وی بوده است، و این کتاب ها هم در آن عصر متواتر بوده، و شیوع داشته است، و در انتساب به مؤلفاتش اشتباهی در کار نبوده است، چنانچه در عصر ما در انتساب کتب اربعه به

مؤلفینش اشتباهی به وجود نیامده است، بنابراین تصحیح طریق، به کتب معمول در آن عصر، دلیل بر توثیق وسائط آن ها نبوده است، تا آنجا که می بینم برخی از معاصران لازم نمی دانند احادیثی را که ثقه‌الاسلام کلینی، از سهل بن زیاد آدمی - که از ضعفای روات بوده - نقل کرده است، دلیل بر ضعف خود روایت باشد، و این موضوع از آن نظر است که آن کتاب ها، در آن عصر از شهرت برخوردار بوده اند.

در عین حال حقیقت مطلب از نظر من آن است که، غضائری از ما فوق توثیق برخوردار بوده است، زیرا علاوه بر توثیقی که سید ابن طاوس، از او نموده، شیخ و نجاشی هم، بر وی اعتماد داشته اند، و روایاتی بسیار را، بدون واسطه از وی نقل کرده اند، و از وی به همان نحو که نقل کردیم توصیف کرده اند و مطالب دیگر را، که در کتاب فهرست و رجال شیخ و نجاشی نقل کرده اند، و توثیق او را می توان از سندهاشان و از آنچه در بسیاری از کتاب های علمای اصحاب نقل شده استفاده کرد، و همچنین توثیق او را می توان از اجازه ای که شیخ و نجاشی از وی داشته اند - و امثال این ها از شواهد دیگر - به دست آورد، و بالاخره هیچ خردمندی، با آن همه شواهد، شکی در وثاقت و عدالت و نهایت جلالت او نخواهد داشت.

به دنبال آنچه نوشته شد میرزا محمّد در رجال کبیرش به ترجمه غضائری پرداخته، و در ضمن ترجمه او، مطالب علامه را از خلاصه و گفتار شیخ و نجاشی را از رجالشان، به همان تفصیل که ما در آغاز ترجمه او آوردیم، ایراد نموده، و پس از آن در منهج المقال ص ۱۱۴ می نویسد: در نسخه هایی از فهرست شیخ که در اختیار ماست، چیزی از آن هایی را که متعرض شدیم ندیده ایم.

و شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۴/۲ ذیل ترجمه او به مطالب علامه و شیخ و نجاشی پرداخته است، با این تفاوت که به تألیفاتش با شرح و بسط اشاره کرده است.

و سید رضی الدین علی بن طاوس، در کتاب فلاح السائل ذیل نافله ظهر و عصر چنین می نویسد: مطالب یادشده را از نسخه ای که متعلق به شیخ طوسی - و خط ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بر آن دیده می شود - و تاریخ آن در ماه صفر سال ۴۱۱ هجری بوده، و این نسخه را جدم شیخ ابو جعفر طوسی، و احمد بن حسین بن احمد بن عبید الله (فرزند غضائری) مقابله کرده اند و ما هم آن نسخه را صحیح می دانیم، نقل کرده ایم.

مؤلف گوید: از بیان ابن طاوس استفاده می شود، مراد وی از ابو عبد الله، همانا شیخ غضائری، و منظور از احمد بن حسین، فرزندش ابن غضائری است. پیش از این نوشتیم، غضائری، در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری قمری در گذشته است اکنون ابن طاوس می نویسد، خط او را که سال ۴۱۱ هجری قمری نوشته شده است دیده است، باید گفت تاریخ مزبور، با سال درگذشت او منافاتی نخواهد داشت، زیرا ممکن است اتمام کتاب در ماه صفر بوده باشد، و پس از آن بلافاصله در همان ماه رحلت او اتفاق افتاده باشد.

ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن سهل سعدی قمی

وی، از بزرگان مشایخ پیشینیان بوده است، و کتاب المتعه از آثار اوست و نسخه ای از آن، در اختیار ما می باشد، اعیان الشیعه ۳۶۴/۲۶.

ابو عبد الله حسین بن علی بصری

وی از پیشینیان و بزرگان دانشوران اصحاب ما بوده است، و رساله ای

ص: ۲۰۰

ارزنده از او که مشتمل بر فضائل حضرت مولی علیه السلام بوده- و در ضمن مجموعه ای گردآوری شده است- تألیف کرده است، و ما آن رساله را از مجموعه ای، کهن که به خط وزیر فاضل مشهور (مغربی) بوده به خط خویش استنساخ کردیم.

ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن علی واسطی

(۱)

ابو عبد الله، فاضلی عالم و فقیهی معروف بوده است، بعضی از علما، پس از نام برداری از او اظهار داشته اند، واسطی آثاری دارد، و نزد شیوخ مورد اعتماد قرائت کرده است و پیش از سال ۴۲۰ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه اظهار شد، واسطی از معاصران سید مرتضی و هم طرازان او بوده است، و همان حسین بن عبید الله واسطی آینده است، که استاد قاضی ابو الفتح کراچکی می باشد (۲). سید ابن طاوس، در رساله الموسعه

ص: ۲۰۱

۱-۱- در پاورقی از خط مؤلف که در حاشیه نوشته نقل کرده است، گمان نبری که واسطی همان حسین غضائری پیش یادشده است، که از مشایخ شیخ طوسی و دیگران بوده است، (انتهی) ترجمه روضات سوم می نویسد: ممکن است بگویم واسطی همان غضائری و سنه وفاتش را که پیش از ۴۲۰ هجری نوشته اند سال رحلت غضائری بوده باشد، زیرا تاریخ مزبور با تاریخ وفات غضائری که ۴۱۱ هجری باشد، و جمله «طاب علیه الرحمه» که ماده تاریخ وفات اوست، با تاریخ واسطی مناسبت دارد، بنابراین ممکن است. غضائری راوی کتاب زراری باشد، که واسطی را راوی آن کتاب دانسته اند، زیرا موافقت در طبقه و اسم و اسم پدر و اساتید تا این اندازه برخلاف عادت بوده، و برای دو نفر که غیر هم باشند، اتفاق نیفتاده علاوه بر این اگر واسطی از دانشمندان طبقه غضائری و امثال او، به حساب می آید، بایستی اصحاب رجال احوال او را مانند غضائری متعرض می شدند (انتهی) تنها مطلبی که به نظر می آید کتاب نقض من اظهر الخلاف است که به واسطی نسبت داده اند، و آیا این کتاب هم از غضائری است و در فهرست آثار او آمده است یا نه؟-م.

۲-۲- در مستدرک می نویسد: واسطی استاد روائی علامه کراچکی است، و خود عالم فقیه و معروفی است، و از ابو محمد هارون بن موسی تلعبری روایت می کرده است، و سید ابن طاوس در کتاب الموسعه از کتاب، النقض علی من اظهر الخلاف او مسائلی را نقل کرده است-م.

فی الصلاه می نویسد: از آن جمله است، آنچه را که در کتاب النقض علی من اظهر الخلاف لاهل بیت النبی صلی الله علیه و آله آمده است، املای ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن علی معروف به واسطی است به دنبال معرفی او می نویسد:

واسطی، در کتاب خود در ضمن مسأله ای آورده است کسی که در نماز دومین (مثلا عصر یا عشا) باشد و متذکر شود که نماز اولین را ادا نکرده است، اهل بیت علیهم السّلام فرموده اند، آن نماز را که در حال حاضر به جای می آورد به اتمام رساند، و نماز فوت شده را قضا نماید، و شافعی هم با این پاسخ هم عقیده است، پس از این به اختلاف فقهای مخالف با اهل بیت علیهم السّلام اشاره کرده است، و در اواخر همان مجلد، در ضمن مسأله ای دیگر، تحت عنوان کسی که در نماز دیگری باشد و متذکر نماز فوت شده خود باشد، گوید: اگر سائلی پرسد، این سؤال را چنین پاسخ دهید، هرگاه نماز گزار در نماز دیگری باشد، و به یاد نماز فوت شده قبلش بیفتد، چه دستوری برای او واجب خواهد شد؟ در پاسخ به او گفته می شود، آن نماز را تمام کند و نماز فوت شده را قضا بنماید، و به این دستور، شافعی هم قائل می باشد.

پس از این به یادآوری نظریه مخالفان پرداخته است، و اضافه کرده دلیل ما برای نظریه مان، فرمایش حضرت امام صادق جعفر بن محمد علیهما السّلام است، که فرموده کسی که به انجام نمازی مشغول باشد، و به یاد نماز فوت شده اش، بیفتد آن نماز را به اتمام برساند و ما فات را قضا کند. تا بدینجا آنچه در رساله سید ابن طاوس آمده است به پایان می رسد.

مؤلف گوید: واسط را از آن جهت، بدین نام خوانده اند، که حد فاصل میان بصره و بغداد بوده و آن را حجاج بن یوسف ثقفی بنا نهاده است.

و اضافه کرده است که گمان نشود که حسین واسطی، همانا مؤلف کتاب العیون الحکم و المواعظ و ذخیره المتعظ و الواعظ است، زیرا مؤلف این اثر، شیخ علی بن محمد لیلی واسطی است که روزگارش پس از روزگار سید مرتضی رحمه الله بوده است.

عبد القاهر قرشی، در اواخر کتاب الجواهر المزیئه فی طبقات الحنفیه (۱) می نویسد: واسطی، به کسر سین و طای بی نقطه، منسوب به واسط است، که نام پنج موضع بوده است، یکی از آن ها واسط عراق است، که گروهی بسیار از دانشمندان متفنن از آنجا برخاسته اند، و دیگری واسط رقه، و سومی واسط ثوقان است، که نام دهکده ای است در باب ثوقان که آن را واسط الیهود گویند، و چهارمی واسط مرزآباد است، و پنجمین واسط بلخ است، که نام دهکده ای از دهکده های بلخ است (۲).

شیخ حسین بن عبید الله واسطی

واسطی، از بزرگان مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی بوده است. و به طوری که از کنز الفوائد کراچکی به دست می آید، از تلعبیری روایت می کرده

ص: ۲۰۳

۱-۱) - در مجلد اول کشف الظنون می نویسد: شیخ محیی الدین عبد القادر بن ابی الوفا محمد قرشی مصری حنفی سال ۷۷۵ هجری در گذشته است، و به طوری که خود گفته اثرش را از استادش قطب حلبی و علاء بخاری و ابو الحسن سبکی و علی ماردینی استفاده کرده است، و تراجم را به ترتیب حروف ایراد کرده و به ذکر کنی و القاب و انساب پرداخته و آن را به کتاب الجامع که مشتمل بر فوائدی است پایان داده، و به مناقب ابو حنیفه اشاره کرده و از آنجا که نخستین تألیف در این خصوص بوده، خالی از اشتباه نیست، و همان کتاب را شیخ ابراهیم حلبی متوفی ۹۵۶ تلخیص نموده است و به ذکر ارباب تألیف پرداخته است - م.

۲-۲) - واسط منحصر به این پنج موضع بوده، در کتاب معجم البلدان به محال دیگر هم، به همین نام همراه با مطالب متنوعی، اشاره کرده است قابل ملاحظه است.

است و حقیقت آن است وی با شیخ ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن علی واسطی که پیش از این نام برده شده است یکی بوده است.

سید شرف الدین ابو عبد الله، حسین بن علی بن ابراهیم بن محمد بن

حسن بن زهره حسینی حلبی

نسب او را به طوری که ملاحظه می کنید، به همان کیفیتی است که شیخ معاصر مرقوم داشته است، و پس از این در شرح حال پدرش، حقیقت نسب او را خواهیم نگاشت، و باقی نسبش را در ذیل ذکر جمال الدین ابو محمد حسن، پسر عمویش نوشته ایم. و پس از این هم، ذیل ترجمه پدرش، به اختلافی که به مناسبت نسب او ارائه شده اشاره خواهیم کرد.

باری، ابن زهره، از اجلای امامیه بوده، و یکی از ساداتی است که به ابن زهره معروف می باشند.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۵/۲ می نویسد: ابن زهره -فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده- از علامه روایت می کرده است، و از او به استجازه پرداخته و به اخذ اجازه از وی مفتخر گردیده است.

مؤلف گوید: اجازه ای، که علامه به او و پدرش و عمو و پسر عمویش داده، اجازه ای مشهور و طولانی است، و علامه در آن اجازه، در مدح سید شرف الدین، ابو عبد الله حسین مترجم فعلی ما می نویسد: و لولده المعظم و السید المکرم شرف المله و الدین ابی عبد الله الحسین.

و پیش از این، در ترجمه عموزاده اش سید جمال الدین ابو محمد حسن ابن محمد بن ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی بدان اشاره کردیم.

سید رضی الدین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی الرضا حسینی

مرعشی

شیخ منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان شایسته ای دین دار، ستوده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن علی بن سهل زینوآبادی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۵/۲ می نویسد: زینوآبادی، دانشوری فاضل و جلیل القدر بوده، و از حسن بن حسین بن حاجب روایت می کرده است.

مؤلف گوید: حسن بن حسین همان دانشوری است که سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حلبی، معروف به ابن زهره از وی روایت می کرده است.

مؤید الدین، حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرای

پس از این، شرح حال او به عنوان عمید، فخر الکتاب ابو اسماعیل مؤید الدین حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد خواهد آمد.

شیخ بهاء الدین حسین بن علی بن امیر کاقوسی (قوسی)

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: امیر کا، دانشوری متکلم و فقیهی متدین بوده است. بنابراین امیر کا، از متأخران شیخ طوسی، و یا از معاصران اوست.

شیخ ابو طیب حسین بن علی تمار

به طوری که از امالی شیخ طوسی، استفاده می شود، ابو طیب، از اساتید شیخ مفید بوده، و به توسط احمد بن مازن، از قاسم بن سلیمان روایت می کرده است.

سید حسین بن علی حسینی عاملی جبعی

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۷/۱ می نویسد: وی فاضلی عالم، و شایسته

ص: ۲۰۵

بوده، و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی (صاحب معالم) به شمار است، کتاب ارشاد علامه را به خط او دیدم و از آخر آن چنان برمی آید که آن کتاب را در سال ۱۰۱۰ هجری، نزد شیخ حسن قرائت کرده است (۱).

ابو عبد الله حسین بن علی بصری

وی از بزرگان دانشمندان بوده و کتاب ایضاح که شاید در امامت بوده باشد، از آثار او می باشد، و این کتاب را نواده حسین بن جبر در کتاب نهج الایمان به وی نسبت داده است.

شمس الدین حسین بن علی بن حسین بن زهره حسینی حلبی

وی از بزرگان سادات بنی زهره است.

عسقلانی، در الدرر الکامنه می نویسد: ابن زهره، در شهر حلب، سمت نقیب الاشرافی داشت، و پس از آنکه از حج بیت الله بازگشت، در ماه محرم سال ۷۱۱ هجری درگذشت.

مؤلف گوید: نظیر همین عبارت را، در ترجمه حسن بن علی بن حسن ابن زهره، از وی نقل کردیم، و حقیقت آن است که هر دو ترجمه مربوط به شخص واحد است، جز اینکه اشتباهی برای عسقلانی به وقوع پیوسته، که گاهی او را حسن و هنگامی حسین معرفی کرده است.

شیخ حسین بن علی بن حسین بن علی بن حسین حاجبی شیعی

طبری هوسم

(۲)

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی ثقه ای صالح و فقیه بوده است.

ص: ۲۰۶

۱-۱) - در امل الآمل: سال قرائت او را ۱۰۰۱ هجری ضبط کرده است - م.
۲-۲) - در معجم البلدان می نویسد: هوسم به فتح ها و سکون واو و فتح سین یکی از نواحی جبل است، که در پشت طبرستان واقع شده، و ممکن است همین محلی باشد که فعلا به نام رودسر خوانده می شود، در نسخه الفهرست با شین نوشته شده و پس از معرفی از او می نویسد: الطبری بهوشم یعنی حاجبی در هوشم می زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۷/۲ می نویسد: وی فاضلی جلیل القدر، و از سرایندگان معاصر است، و در هندوستان می زیسته است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه جدش سید حسن را نوشتیم، و او از اعلامی است که مسائل چندی را از شیخ بهایی سؤال کرده است، و او همان سید حسن بن علی بن حسن بن شدقم بن ضامن بن محمد بن عرفه می باشد.

شیخ حسین بن علی بن حسین بن محمد بن ابی سروال اوالی هجری

وی، از اجلای شاگردان شیخ علی کرکی بوده است، و از او روایت می کرده، و از او به اخذ اجازه نایل آمده است، وی فوائد استاد مذکورش را، که بر الفیه شهید نوشته است گرد آورد و خود فوائدی را بدان ضمیمه کرد و از این راه شرحی بر الفیه شهید به نام الاعلام الجلیه فی شرح الرساله الالفیه تهیه کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۷/۲ گوید: شیخ حسین بن علی بن ابی سروال اوالی هجری از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی است که فاضلی فقیه بوده است، و از تألیفات او الاعلام الجلیه فی شرح الالفیه، شهید و دیگری الکواکب الدریه فی شرح الرساله النجمیه، شیخ علی کرکی است.

و من این هر دو کتاب را، به خط خود مؤلف، در کتابخانه آستانه رضویه، (علی صاحبها آلف التحیه)، دیده ام.

ص: ۲۰۷

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده، شیخ معاصر وی را پس از حسین حاجبی آورده است، و حال آنکه از نظر جدش که نامش حسین است بایستی پس از مدنی که جدش حسن است آورده شود و علت این تأخیر را ندانستم و من هم از او پیروی کردم. در پاورقی امل آورده است در ۱۵ شعبان سال ۱۰۲۶ متولد شده و ماده تاریخش (فیض العادل) بوده و سال ۱۰۹۰ هجری هم تقریباً در گذشت - م.

مؤلف گوید: نسب وی را به خط خود او، در ضمن اجازه ای که برای شاگرد فاضلش حاج شیخ شمس الدین، محمد بن شیخ ابراهیم نجار، در آخر شرح الفیه-یادشده-نوشته است دیده ام، و این نسخه را که در کمال کهنگی بوده، در ناحیه مقدسه حضرت عبد العظیم علیه السلام مشاهده کرده ام، و تاریخ تألیف آن ۹۵۰ هجری قمری بوده است، و آن اجازه را که شارح به خط متوسط و زیبای خود، پس از شش سال بعد از تاریخ تألیف نگارش داده است.

پیش از این تحقیق نسبت اوالی را نوشتیم، و کلمه هجری به فتح ها و جیم و پس از آن را، بدون نقطه منسوب به هجر است، که ظاهراً یکی از قریه های بحرین باشد، و شاید نام قبیله ای بوده است (۱).

سید ابو عبد الله حسین بن سید مرتضی علی بن حسین موسوی

از قرائن پیداست که وی از علما بوده و سال ۴۴۳ هجری در گذشته است، و به طوری که از کامل ابن اثیر نقل شده است، سال مزبور نیز ابو محمد بن محمد بصری در گذشته است.

شیخ حسین بن علی بن خضر بن صالح عاملی فرزلی

(۲)

آن چنان که شیخ معاصر، در امل الآمل ۱/۷۸ می نویسد: وی فاضلی شایسته و از شاگردان سید حسین بن محمد بن ابو الحسن عاملی به شمار است، و در مشهد مقدس رضوی می زیسته و همان جا در گذشته است.

ص: ۲۰۸

۱-۱) -در پاورقی می نویسد: به طوری که از مجلد سوم معجم قبائل العرب به دست می آید قبیله ای در آفریقا به نام هجر موجود است، لیکن حقیقت آن است که شیخ حسین اوالی از مردم هجر بحرین بوده است-م.

۲-۲) -سید محسن امین، اعیان الشیعه ۲۷/۳۴ گوید: فرزلی، به ضم فا و سکون را و زای مضمومه، بر وزن قنفذ یکی از دهات بعلبک است-م.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که مراد وی، از استادش سید حسین عاملی سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی است، که فرزند صاحب مدارک است، و شرح حال او پس از این خواهد آمد، بنابراین نمی توان وی را امیر سید حسین مجتهد دانست؛ زیرا پدر امیر سید حسین، محمد نبوده است. (و چنانچه گذشت نام پدرش حسن بوده است).

شیخ حسین بن علی بن جمال الدین حماد بن ابو الحسن (ابو الخیر)

لیثی واسطی

وی، از افاضل عصر، و از معاصران شیخ فخر الدین و هم طرازان او بوده است.

لیثی، فقیهی فاضل و سراینده ای کاتب و نگارنده ای بلیغ و کاملی جامع بوده است، و پدرش شیخ کمال الدین ابو الحسن علی نیز از مشاهیر فقهاست. شیخ حسین برای شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی اجازه ای مرقوم، داشته، و از آن اجازه برمی آید که شیخ حسین، از پدرش کمال الدین اجازه داشته و اجازه وی مشتمل بر فوائد ارزنده ای، است، که ما از آن ها در مواضعی از این کتاب استفاده کرده ایم و از آن اجازه، استفاده می شود، علاوه بر پدرش، از گروهی از علمای عامه، در شیراز و هند و واسط و دیگر جاها روایت کرده است، و از مدرک دیگری که مربوط به اجازه او نمی باشد، از علمای خاصه هم اجازه، داشته است.

آری، در آن اجازه می نویسد، سال ۷۵۰ هجری که در شیراز بوده، از جمعی از علما اجازه داشته است. از شیخ جلیل فاضل، شمس المله و الدین

ص: ۲۰۹

محمد آملی، و دیگری شیخ جلیل فاضل عماد الدین کاشی نیز اجازه داشته است.

و گمان من آن است شیخ شمس الدین آملی، همان شمس الدین محمد ابن محمد آملی، مؤلف کتاب نفائس الفنون است که به پارسی تألیف شده، و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین او را از علمای امامیه نام برده است.

لیثی، در اواخر آن اجازه به آثار خود اشاره می کند و می نویسد:

و به وی اجازه دادم، تا آثار مرا، از کتاب ها و رساله ها و اشعار و خطبه ها، از من روایت نماید، و از آن جمله است قوه الارواح و یاقوت الارباح در بیان آغاز عالم و پیش آمدهای پیمبران و تاریخ پادشاهان و خلیفگان، دیگری روضه الازهار در بیان نامه ها و سروده ها و نهاییه السئول فی فضائل الرسول و عیون الصفا در اخلاق محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و زادهم کرما و شرفا و المقامات الست در بیان شش مقامه است، که در آن ها از سبک حریری دنبال کرده ام، جز اینکه در هر مقامه ای، به بیان علم ویژه ای پرداخته ام، و قصیده ها و چکامه هایی که در مدح پیمبر و ائمه اثنی عشر سروده ام، از آن جمله قصیده بایه و تائیه و لامیه است، و قصیده آخری از دیگر چکامه ها، طولانی تر است، و رساله هایی که در متون بدیع تألیف کرده ام، و به نام الکامله - که رساله ای جامع است - نامیده ام، و رساله ای در قافیه تألیف کرده ام، که متضمن طرفه هایی از این علم می باشد. و کتاب رسائل که در شهر قطیف به تألیف آن اقدام نموده ام، و محتوی بر دوست و هشتاد رساله، در همگی فنون نامه نگاری، و پاسخ گویی از نگارشات است. و همچنین به وی اجازه می دهم، تا آنچه را که تألیف کرده ام و یا بر دیگران قرائت نموده، و از آن ها به سماع رسیده ام، و اجازاتی را که مشایخم برای

من نوشته اند تا با اجازهٔ جامعی که از سوی من دارد، و همچنین آنچه را که در این جزوه آمده است روایت نماید، و دنبالهٔ اجازه را ادامه می دهد، تا آنجا که می نویسد و کتب العبد الحسن بن علی بن جمال الدین حماد بن الحسن اللیثی نسبا و الواسطی منشئا و نسبا، و تاریخ آن اجازه روز یکشنبه سوم شوال سال ۷۵۶ هجری بوده است، و پس از آن به ایراد فائده هایی دیگر پرداخته، و چنین امضا نموده است، کتب الحسن بن علی بن حماد.

ابو القاسم حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف مغربی

وی، فاضلی عالم و ادیبی سراینده و نگارنده ای خردمند و کامل بود، و معروف به وزیر ابو القاسم مغربی یا وزیر مغربی است.

نجاشی در رجالش ص ۵۵ گوید: وزیر مغربی، از نوادگان بلاش بن بهرام گور است (۱) و مادرش فاطمه دختر ابو عبد الله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی مؤلف کتاب غیبت است و آثاری که دارد از جمله خصائص علم القرآن و اختصار اصلاح المنطق ابن سکیت و اختصار غریب المصنف و

ص: ۲۱۱

۱-۱) فرصت شیرازی در آثار عجم می نویسد: بلاش بن بهرام شانزده سال فرمانروایی کرد، و در تاریخ گزیده و لب التواریخ و دیگر از کتاب ها از بلاش بن بهرام که فرزند بلا فصل او باشد نام نبرده اند، و از قرینه پیدا است که بلاش همان یزدگرد باشد، که فرصت نام نبرده و دیگران یاد کرده اند، و ممکن است دو نام داشته، یکی یزدگرد و دیگری بلاش، چنانچه همین احتمال هم در تاریخ شاهان ایران داده شده، و دیگری بلاش بن فیروز بن یزدگرد ابن بهرام گور است، که با دو واسطه نواده بهرام گور بوده، تاریخ گزیده می نویسد: بلاش ابن فیروز بعد از پدرش فیروز به سلطنت رسید، و برادرش قباد از وی بگریخت، و در روزگار او بوده، که سو فرای شیرازی جهان پهلوان، به خون خواهی فیروز به جنگ خوش نواز ترک رفت و او را کشت، و مدت پادشاهی اش پنج سال بوده، لب التواریخ هم مدت پادشاهی او را پنج سال نوشته فرصت مدت سلطنت او را دوازده سال نوشته و اضافه کرده است، شهر لار، از بناهای اوست (انتهی). اکنون بلاش بن بهرام که نیای وزیر مغربی بوده، هرگاه بی واسطه به بهرام گور پیوندد، همان یزدگرد است، و اگر با فاصله باشد همان بلاش بن فیروز نواده بهرام گور خواهد بود-م.

رساله ای در قاضی و حاکم و کتاب اللاحق بالاشتقاق و اختیار شعر ابی تمام و اختیار شعر البحتری و اختیار شعر المتنبی و الطعن علیه و نیمه ماه مبارک رمضان سال ۴۱۸ هجری در گذشته است (۱).

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۱۲۸ می نویسد: ابو القاسم مغربی وزیر آثاری دارد، از جمله کتاب المصایح در تفسیر قرآن است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که مصایح همان کتاب خصائص علم القرآن مذکور باشد.

علامه، در خلاصه الاقوال ص ۵۳ گوید: حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف (۲)، وزیر مغربی مکنی به ابو القاسم، از فرزندان بلاش بن بهرام گور بوده است و مادرش فاطمه دختر ابو عبد الله محمد بن ابراهیم (بن جعفر) نعمانی است، که از مشایخ ما می باشد، وزیر مغربی در نیمه رمضان سال ۴۱۱ هجری در گذشته است.

ص: ۲۱۲

۱-۱) -روضات [۱] می نویسد: از اینکه نجاشی، از نام برده در کتاب خود اسم برده، و از وی تجلیل کرده است دلیل بر امامی مذهب بودن اوست، علاوه بر اینکه وابستگی ارزنده ای با یکی از مقامات رسمی شیعه دارد، نعمانی مؤلف غیبت و هم خود او دارای پایه مهمی از علم و دانش است.

۲-۲) -در روضات پس از یوسف که در ردیف نیای او در بالا- نوشته می نویسد: ابن بحر بن بهرام ابن مرزبان بن ماهان بن باذان بن ساسان بن حرون بن بلاش بن جاماسب بن یزدگرد بن بهرام گور، (انتهی) پیش از این نوشتیم نام پدر بلاش فیروز بوده است و ممکن است نام دیگری هم که جاماسب باشد دارا بوده است. در روضات نقل کرده است: به خط پدر وزیر مغربی دیده شده که وزیر در آغاز طلوع فجر روز یکشنبه ۱۳ ذیحجه سال ۳۷۰ هجری متولد شده، و پیش از چهارده سالگی به حفظ قرآن کریم موفق آمده و از فنون نحو و صرف و لغت و شعر و خط و جبر و مقابله و دیگر از علوم برخوردار بوده، و پیش از ۱۷ سالگی به اختصار اصلاح المنطق پرداخت، و به تمام معنی از عهده اختصار آن برآمده، و به خاطر مورخی که این مراتب از وی نقل شده، همان اختصار را به نظم در آورده است، روضات پس از این نقل به پاره ای از اشعار او اشاره نموده است.

مؤلف گوید: شیخ طوسی، در کتاب فهرست در ذیل نام برداری از سید مرتضی می نویسد: سید مرتضی، از وزیر مغربی روایت می کرده است (۱).

به دنبال آنچه یادآوری کرده اظهار می دارد از اجازه شیخ حسین بن علی ابن حماد لثی واسطی، که به شیخ نجم الدین، جعفر بن محمد بن نعیم مطارآبادی داده، برمی آید که وزیر مغربی کتاب مختصر غریب الکلام را تألیف کرده است. و چنان می پندارم، که مختصر غریب الکلام همان اختصار غریب المصنف بوده باشد.

مؤلف گوید: در نسخه خلاصه الرجال که بر خود علامه حلی قرائت شده است، کلمه بلاش با شین نقطه دار آمده است، و در مشیخه نیز با شین معجمه آورده شده، و در ایضاح الاشتباه با سین مهمله ضبط کرده است (۲).

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۷/۲ از وزیر مغربی به همان مقدار - که نجاشی در رجال آورده است - اکتفا کرده است.

قطب راوندی، در فقه القرآن از حسین بن علی مغربی در ذیل آیه شریفه إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا... (سوره مائده ۶۱) تا به آخر نقل کرده است که وی گفته، اذا قمتم به معنی اذا عزمتم و همتم است، به عبارت دیگر، هرگاه همت گماشتید، که نماز بخوانید! و دو بیت شعر هم از کلام عرب

ص: ۲۱۳

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: از ترجمه سید مرتضی که شیخ در فهرست آورده به دست نمی آید که سید از وزیر مغربی روایت کرده باشد، آری ما هم از چاپ هند و مجمع الرجال قهپائی که مطالب فهرست را آورده و همچنین از رجال او این معنی را بهره نبرده ایم، و در رجال نجاشی هم تذکری از این معنی نشده است - م.

۲-۲) - بلاش کلمه پارسی است، و بلاس معرب آن است، در برهان قاطع گوید: بلاش به فتح باء بر وزن لواش، نام پسر فیروز است، که یکی از پادشاهان ایران است، و مرد عارف و با کمال را بلاش گویند، و اگر به کسر باء بخوانند به معنای بی جهتی است، و بلاش گرد نام قریه ای است در چهار فرسنگی مروشاه جهان که از بناهای او می باشد - م.

شاهد آورده است. و اضافه می کند قیام از نظر عرب قیام ارادی است نه قیام جسمی، ظاهر آن است که، منظور از حسین بن علی مغربی، همان وزیر مغربی است.

مؤلف گوید: وزیر مغربی، برادرزاده ای به نام ابو الفرج داشته، که در روزگار مستنصر خلیفه علوی، در مصر وزارت داشته است، و در سال ۴۵۵ هجری قمری در مصر دستگیر شد.

ابن خلکان در تاریخش می نویسد: ابن نجار در تاریخش گوید، نیاکان وزیر مغربی از بصره بودند، و پیشینیان او به بغداد رفتند، و جد پدری اش ابو الحسن علی، عهده دار دیوان مغرب زمین بود و به همین جهت او را مغربی گفتند (۱). وزیر، از فنون ادب بهره ای به کمال داشت، و قرآن کریم را محفوظ بوده است.

ابو عبد الله، حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی برادر

شیخ صدوق رئیس محدثان محمد

ابو عبد الله، از اجلای طائفه حقه امامیه، و بزرگان دانشمندان شیعه بوده است، و او و برادر بزرگوارش، از یک مادر- که کنیزی بوده- به دنیا آمده اند، و به زودی در ذکر پدر ارجمندشان، خواهیم گفت، که این دو برادر به دعای حضرت صاحب الزمان علیه السلام متولد شده اند.

ص: ۲۱۴

۱- ۱) - در ترجمه سوم روضات آمده مغربی منسوب به جانب غربی بغداد است، زیرا به طوری که از یکی از مدارک استفاده می شود، جد اعلایش ابو الحسن علی بن محمد سمت والی گری، جهت مزبور را داشته است، ممکن است جهت انتساب متن کتاب به صحت نزدیک تر باشد-م.

سید مرتضی، و شیخ طوسی، از او روایت می کرده اند، و او و برادرش صدوق قدس سره و فرزند و نواده و نوادگانش، تا روزگار شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست همگان از بزرگان دانشوران بوده اند، و پس از منتجب الدین، به چگونگی بازماندگان او دست پیدا نکرده ام، و خود منتجب الدین از بزرگان نوادگان او بوده است. و لیکن در سلسله صدوق، به غیر از فرزندش، دانشوری دیگر، به وجود نیامده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۸/۲ می نویسد: شیخ حسین، ثقه ای جلیل القدر و عظیم الشأن است، و از پدرش علی و برادرش محمد روایت می کرده است، و آثاری دارد، از آن جمله کتاب الرد علی الواقفه و کتابی دیگر، که آن را برای صاحب بن عباد تألیف کرده است.

نجاشی به توسط حسین بن عیید الله یعنی ابن غضائری از او روایت کرده است، و نجاشی و شیخ طوسی و علامه حلی او را توثیق کرده اند، و منتجب الدین، از وی، و نیز از فرزندش حسن و نواده اش حسین یاد کرده است، و آن ها را فقیهانی شایسته معرفی کرده است.

شیخ طوسی، در رجال ص ۴۶۶ در باب من لم یرو عن الائمة علیهم السلام می نویسد: شیخ حسین، روایاتی بسیار از گروهی از محدثان، و از پدر و برادرش محمد بن علی روایت می کرده و از مؤلفان است.

مؤلف گوید: به زودی در ترجمه پدرش علی بن موسی، و در ذکر برادرش محمد بن علی صدوق، مطالبی که مربوط به احوال اوست، خواهیم نگاشت، از آن جمله حضرت ولی عصر (عج) در توقیع شریفی که به پدرش علی بن موسی، در پاسخ عریضه او که درخواست فرزندگی از برکات وجود مقدسش نموده بود، مقام ولایت مداری مرقوم فرموده از خدا

خواستیم تا درخواست تو را بر اجابت رساند، و به زودی دو فرزند پسر نیکوکار نصیب تو خواهد شد.

به دنبال این توقیع شریف، ابو جعفر محمّد مشهور به صدوق، و ابو عبد الله حسین از ام ولد - که تحت حباله علی بن موسی بوده - به دنیا آمد.

علامه، در خلاصه الاقوال ص ۵۰ گوید: حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، کثیر الروایه، و از پدر و برادر و گروهی دیگر از محدثان روایت داشته، و مورد وثوق بوده است.

مؤلف گوید: شیخ طوسی در فهرست در ذیل ترجمه سید مرتضی، مرقوم داشته که سید مرتضی از وی روایت می کرده است (۱).

از کتاب بشاره المصطفی تألیف محمّد بن ابی القاسم طبری برمی آید که برادر صدوق از شیخ ابو جعفر محمّد بن حسین نحوی روایت می کرده است و شریف زاهد ابو هاشم محمّد بن حمزه بن حسین بن محمّد بن ابراهیم بن محمّد بن موسی الکاظم علیه السلام از وی روایت می کرده است.

نجاشی، در رجال ص ۵۴ می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن حسین ابن موسی بن بابویه قمی از ثقات محدثان بوده، و از پدرش اجازه و روایت داشته است، و از تألیفات اوست: کتاب التوحید و نفی التشبیه و کتابی دیگر، که آن را برای صاحب ابو القاسم بن عباد نوشته است، و ما به وسیله حسین ابن عبید الله (غضائری) از وی روایت می کنیم.

شیخ منتجب الدین، آنچه را شایسته به حال او بوده، در فهرست آورده، لیکن از او نام نبرده است. با آنکه نام پسر و نواده اش را متعرض گردیده

ص: ۲۱۶

۱- ۱) - در فهرست نوشته است، که سید مرتضی از شیخ حسین بن بابویه روایت می کرده است، لیکن در رجالش متذکر این معنی شده است - م.

است (۱) و گویا عدم ذکر او به خاطر آن بوده، که وی از مشایخ شیخ طوسی است، و شیخ در فهرست از او نام برده، و از متأخران از شیخ به شمار نمی آید، زیرا منتجب الدین، کتاب فهرست را به منظور افرادی تألیف کرده، که پس از شیخ می زیسته اند، لیکن این احتمال هم درست نیست، زیرا به ذکر برخی از معاصران شیخ هم پرداخته است.

و پس از این به پاره ای از احوال او ذیل شرح حال پدرش ابو الحسن علی و برادرش ابو جعفر محمد بن علی صدوق، اشاره خواهد شد.

شیخ طوسی، در کتاب غیبت پس از آنکه به دعای حضرت ولی عصر علیه السلام که برای علی بن بابویه فرموده تا خدا فرزندى به او روزی فرماید چنانچه در ترجمه صدوق رحمه الله خواهد آمد، می نویسد ابو عبد الله بن بابویه گفته، در سنین کمتر از بیست سالگی، مجلسی ترتیب دادم، و در آن مجلس ابو جعفر محمد بن علی اسود حضور پیدا می کرد، هنگامی که متوجه می شد، با سرعت هرچه تمام تر، پاسخ سؤالات حلال و حرام مردم را می دادم، از خردسالی من سخت به شگفت می آمد، و می گفت جای هیچ گونه شگفتی نیست؛ زیرا تو به دعای حضرت ولی عصر (عج) متولد شده ای.

و نیز در کتاب غیبت نوشته است: ابن نوح گفته، سال ۳۷۸ هجری قمری که ابو عبد الله حسین بن علی بن بابویه، به بصره آمد، در ضمن ایراد حدیث گفت، از علویه صفار و حسین بن احمد بن ادریس رضی الله عنه چنین شنیدم.

ص: ۲۱۷

۱- ۱) - در فهرست منتجب الدین، [۱] منضم به مجلد ۱۰۵ طبع جدید بحار و [۲] مجلدی که جداگانه به طبع رسیده، در اول حرف حاء می نویسد: الشیخ ابو عبد الله الحسین بن علی بن الحسین بن بابویه و ابنه الشیخ ثقه الدین الحسن، و ابنه الحسین فقهاء صلحاء ممکن است نسخه ای که در اختیار مؤلف این کتاب بوده نام او را نداشته است-م.

و باز در آن کتاب گوید: گروهی از ابو عبد الله، حسین بن علی بابویه روایت می کردند. و خود او گفته، حدیث کردند مرا گروهی از قمی ها از آن جمله علی بن احمد بن عمران صفار و قرین او علویه صفار و حسن بن احمد بن ادریس رضی الله عنه مرا حدیث کرده اند (۱).

سید علاء الدین حسین بن علی حسینی سبزواری

منتجب الدین می نویسد: وی صالحی دین دار بوده است.

شیخ حسین بن علی

وی، از اجله قدمای اصحاب ما بوده و به طوری که از کتاب کفایه الاثر خزاز (۲) استفاده می شود، شیخ حسین، از هارون بن موسی، از محمد بن حسن صفار روایت می کرده است.

و گمان من آن است که هارون بن موسی همان تلعبیری معروف است و شیخ حسین یکی از اعلامی است که در این کتاب از او نام برده ایم، یا یکی از بزرگانی است که در کتاب های رجال از وی نام برده شده است، و شاید همان وزیر مغربی، یا یکی از هم طرازان او بوده باشد، که از معاصران شیخ مفید به شمار آید، زیرا که مفید هم از تلعبیری روایت می کرده است.

سید ابو عبد الله حسین بن علی بن داعی حسینی سیلیقی

وی، از زهاد علما و از اجله مشایخ سید زاهد ابو طالب یحیی بن محمد ابن حسن بن عبد الله حوالی طبری حسینی است، و به طوری که از بشاره المصطفی محمد بن قاسم طبری به دست می آید، سید ابو عبد الله، از

ص: ۲۱۸

۱ - ۱) - سال فوت ابن بابویه را دیگران هم نقل نکرده اند، در پاورقی مجلد جداگانه فهرست منتجب الدین می نویسد: ابن بابویه سال ۴۱۸ هجری قمری در گذشته است - م.

۲ - ۲) - مؤلف آن ابو القاسم علی بن محمد بن علی خزاز قمی است، که از شاگردان صدوق بوده و مؤلف در مجلد چهارم، شرح حال او را نقل کرده است.

سید جلیل ابو ابراهیم جعفر بن محمد حسینی روایت می کرده است. بنابراین، سید ابو عبد الله در درجه شیخ طوسی، و هم طرازان اوست، و ممکن است از سلسله داعی حسنی مشهور بوده است و پسر عموی مجتبی و مرتضی پسران داعی حسنی باشد. سیلقی، منسوب به سیلق به فتح سین مهمله است (۱).

ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بزوفری

نجاشی، در رجالش ص ۵۳ می نویسد: بزوفری، از ثقات اجلای اصحاب ما بوده، و از تألیفات اوست: کتاب الحج و کتاب ثواب الاعمال و کتاب احکام العیید و من این کتاب را نزد شیخ ابو عبد الله مفید قرائت کرده ام، و کتاب الرد علی الواقفه و کتاب سیره النبی و الائمه فی المشرکین و همگی این کتاب ها را ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بزاز، به توسط او به ما اجازه داده است.

شیخ طوسی، در رجالش ص ۴۶۶ از وی نام می برد و آثار او را متعرض شده، و اضافه کرده است که بزوفری از هارون بن موسی تلعکبری روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مراد نجاشی از احمد بن عبد الواحد، همانا ابن عبدون مشهور است.

بزوفری، منسوب به بزوفر است که مشهور از ضابطان، آن را به کسر باء و فتح زا و سکون واو و فتح فاء «بر وزن دروگر» ضبط کرده اند، و در یکی

ص: ۲۱۹

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف در همه جا سیاق را به تقدیم یا بر لام ضبط کرده و در اعیان الشیعه ۳۵/۲۷ به نقل از تاج العروس می نویسد سلیق به تقدیم لام بر یا بر وزن امیر، یکی از خاندان علوی ها بوده، که به سلیق ملقب بوده، و از آن جهت وی را بدان لقب ملقب داشته اند، که شمشیری برا و زبانی گویا داشته است - م.

از نسخه های خلاصه علامه حلی، بعضی از فضلا آن را به فتح با و ضم زا (بر وزن نکوتر) ضبط کرده است، و علامه شوشتری، در تعلیقه ای که از خلاصه دارد می نویسد: بزوفری منسوب است به قریه بزوفر قوسان (۱).

حسین بن علی بن سلیمان بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۲ می نویسد: وی، فاضلی جلیل القدر و از مشایخ علامه حلی است، و علامه به توسط او آثار پدرش علی بن سلیمان را، از وی نقل کرده است.

مؤلف گوید: پدرش علی بن سلیمان نیز، از مشاهیر علما و حکما بوده است، و پس از این در باب عین به شرح مراتب کمالی او اشاره خواهیم کرد.

شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن شیبان قزوینی

(۲)

ابو عبد الله، فاضلی عالم و جلیل القدر و فقیهی امامی و خردمند بود، و از مشایخ شیخ مفید به شمار است، و از علی بن حاتم - که از ثقات علما بوده - روایت می کرده است، ابن طاوس، در الدرر النوری از وی نام می برد، و کتاب علل الشریعه را بدو نسبت داده است، و اضافه نموده است که وی، از احمد بن عبدون روایت می کند، و سید ابن طاوس، در کتاب مزبور از خود او به عنوان قزوینی، و از کتابش به عنوان علل نام می برد، و

ص: ۲۲۰

۱- ۱) - معجم البلدان ۴۱۲/۱ [۱] گوید: بزوفر به فتح با و زا و فا (مرودر) نام دهکده بزرگی است از محل قوسان نزدیک به واسط و بغداد، که در کنار نهر موفقی در غرب دجله واقع شده است - م.

۲- ۲) - آقا رضی، در ضیافه الاحزان نام پدرش را احمد می نویسد: و شیان را بدون با ضبط کرده است، و افزوده شیان صیغه مبالغه است، و به کسی گفته می شود که همواره در صدد تفحص عیوب باشد، و ظاهر آن است که شیان لقب جد او باشد، بنابراین ممکن است طبق نوشته صاحب ریاض نام پدرش علی و جدش احمد باشد یا برعکس و از قدما بوده، و تلعبیری و احمد بن عبدون و ابن بابویه از او روایت کرده اند، و از علی بن حاتم قزوینی روایت داشته است، و مراتب قرائت را از ابو علی حسن طوسی بهره برده است، و پدرش احمد نیز مراتب قرائت را از ابو علی استفاده کرده است - م.

دیگر آثارش را باید ملاحظه کرد، ابو عبد الله، غیر از شیبانی مؤلف تفسیر نهج البیان فی کشف معانی القرآن است زیرا مؤلف تفسیر، نامش محمد بن حسن شیبانی امامی است، گذشته از این، گاهی پیش آمده که در تفسیر خود از شیخ مفید نقل کرده است، با آنکه شیبانی مفسر، در عصر المستنصر بالله عباسی می زیسته، و تفسیرش را به نام او تألیف کرده است، و مستنصر سی و ششمین خلیفه عباسی بوده و دوران خلافت عباسی ها، به خلافت فرزندش، مستعصم بالله پایان پذیرفته است. حال آنکه شیخ مفید، در روزگار المستضیء بالله، سی و سومین خلفای عباسی و امثال او می زیست، بلکه می توان گفت سالیانی پیش از او زندگی می کرده است، و پرداختن به منتسبان قبیلۀ بنی شیبان شایسته تر است؛ زیرا نسب ابو عبد الله از باب نسبت به جدش قریب است.

لازم به تذکر است که شیبانی همان دانشمندی است، که سید مرتضی، در رساله الآیات الناسخه و المنسوخه همواره از تفسیر او بهره گرفته است و شگفت از ارباب رجال است، که در کتاب های خودشان- از مترجم حاضر ما- ابو عبد الله حسین نام نبرده اند، گرچه شیخ طوسی، در فهرست ص ۵۷ گاهی با واسطه از او نقل کرده است، از آن جمله در شرح حال حسین بن عبید الله بن سهل، سعدی می نویسد: خبر داد ما را به او احمد بن عبدون از حسین بن علی بن شیبان قزوینی از علی بن حاتم از او، انتهی.

شیخ طوسی، در فهرست ص ۹۸ در شرح حال علی بن حاتم قزوینی می نویسد: احمد بن عبدون در سال ۳۵۰ هجری همگی کتب او را به وسیله ابو عبد الله حسین بن علی شیبانی قزوینی از علی بن حاتم قزوینی روایت کرده و اضافه می کند که اکنون ابن حاتم زنده است.

مؤلف گوید: دور نیست که ابو عبد الله قزوینی، همان قاضی قزوینی است، او را کتابی است که سید ابن طاوس در کتاب الیقین از آن نقل کرده است، و لیکن نباید پنداشت، که ابو عبد الله قزوینی، همان ابو عبد الله شاذان است که علی بن حاتم روایت می کرده، و در نتیجه شاذان و شیبان را تصحیف یکدیگر قرار داد و حسین و محمد را اشتباه جایجا فرض کرد، هرچند شیبان و شاذان معاصر یکدیگر بوده باشند.

و نیز نباید- در تصحیف سقیان با شیبان- ابو عبد الله قزوینی را همان ابو عبد الله حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن بزوفری سابق الذکر فرض کرد، هرچند هم هر دو معاصر یکدیگر بوده باشند.

حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری

منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

مؤلف گوید: حسین بن علی، برادر محمد و علی، فرزندان علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری، استاد ابن شهر آشوب، و قطب راوندی است، و پدرشان علی، شاگرد شیخ طوسی، و دیگران است، و پس از این ذیل احوال او، خواهیم گفت، حقیقت آن است که علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری، پدر یادشدگان، همان علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری است.

لازم به یادآوری است که فرزندش امام رکن الدین محمد و برادرزاده اش علی بن محمد از علما بوده اند. و ترجمه هریک، در محل خود یادآوری خواهیم کرد.

و از فرائد السمطين حموئی عامی به دست می آید، که شیخ حسین بن علی، از پدرش از جدش، از سید ابو البركات حوری روایت می کرده است، و بدین مناسبت نسب مترجم چنین است: حسین بن علی بن محمد بن

عبد الصمد، یا حسین بن محمد بن علی بن عبد الصمد، این فرضیه در صورتی است، که مرجع ضمیر (جده) حسین یا محمد بوده باشد؛ زیرا خود حموئی نسب او را چنین نوشته، محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد، و در عین حال در مقام روایت - عن جده محمد - گفته است (۱).

سید حسین بن علی بن عبد الله جعفری

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از فقهای شایسته بوده است.

جمال الدین ابو الفتوح، حسین بن علی بن محمد بن (حسین) بن احمد

خرزاعی رازی نیشابوری

ابو الفتوح، عالمی فقیه و مفسری کامل، پیشوای مفسران و ترجمان کلام الله و معروف به شیخ ابو الفتوح رازی، مؤلف تفسیر فارسی بزرگ و مشهور است.

ابو الفتوح، از اجله علمای امامیه، و از نامداران ایشان است، و در اصل از مردم نیشابور بوده، و نیاکان او از نیشابور به شهر ری عزیمت کردند، و در آنجا اقامت گزیدند، و پس از این در ذیل ذکر نام ابن حمزه خواهیم نگاشت، که ابن حمزه و معاصر با ابو الفتوح بوده است. و ابن حمزه گوید:

آن گاه که در ری بودم، شیخ ابو الفتوح در آنجا در گذشت، و بنا به وصیت خودش در جوار حضرت عبد العظیم علیه السلام به خاک سپرده شد (۲).

ص: ۲۲۳

۱-۱) - یعنی حموئی نام مترجم را محمد گفته است، و هر گاه چنین باشد، حسین نام پدر اوست نه نام خود او، و ممکن است عبارت حموئی ابو محمد حسین باشد، زیرا چنانچه در فوق گفته شده، نام فرزندش محمد است، بنابراین نسب دومین صحیح است، که شیخ حسین از پدرش محمد از جدش علی یا برعکس روایت کرده باشد، و در صورتی که کنیه اش ابو محمد باشد، کلمه ابن زائد خواهد بود - م.

۲-۲) - مقبره ابو الفتوح، که در قسمت شمالی صحن امام زاده حمزه علیه السلام واقع شده است، در این روزگار به طور آبرومندی بنیان شده است، و به نوشته گنجینه دانشمندان ج ۳ [۱] جمعی از

مؤلف گوید: در یکی از مواضع در مدح ابو الفتوح چنین دیده ام. الشیخ الامام السعید المفید جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الدوله شمس الشریعه مفتی الشیعه ابو الفتوح، الخ.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی رازی، واعظی عالم و مفسری متدین بوده است، و آثاری داشته است، از آن جمله تفسیر روض الجنان و روح الجنان در تفسیر قرآن، که در بیست مجلد تدوین شده، و دیگری روح الاحیاء روح الالباب در شرح شهاب، و من هر دوی این کتاب ها را بر او قرائت کرده ام، انتهی.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۱۴۱ در باب کنی، از وی نام برده، و چنان پنداشته که نام او کنیه اوست، و با آنکه ابن شهر آشوب از شاگردان او به شمار است نمی دانم به چه جهت از نام او خاطر کرده و او را چنین معرفی کرده استادم، ابو الفتوح بن علی رازی از دانشوران است. و کتاب روح الجنان، در تفسیر قرآن کریم که به پارسی تألیف شده و از آثار مهمه است، و همچنین شرح شهاب از تألیفات او می باشد.

و باز در کتاب المناقب می نویسد: ابو الفتوح روایت کتاب روض الجنان و روح الجنان را - که به پارسی و در تفسیر قرآن است - به من اجازه داده است.

مؤلف گوید: نظیر آنچه ابن شهر آشوب، انجام داد احتمال تعدد را در حق وی ایجاب می کند و حال آنکه حقیقت آن است که ابو الفتوح مفسر تفسیر مزبور منحصر به فرد باشد، لیکن کنیه اش به اندازه ای شهرت داشته، که نام او را تحت الشعاع خویش قرار داده است. و به همین مناسبت شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ و ۳۵۶ گاهی او را در (باب اسما) نام برده و عبارات منتجب الدین را بدون اندک تغییری، ایراد نموده است، و گاهی او را در (باب کنی) اسم می برد، و کلام ابن شهر آشوب، در معالم العلماء را نقل کرده است، و از این طرز نام برداری او چنان به گمان می رسد، که مؤلف امل هم درباره وی احتمال تعدد می داده است.

مؤلف گوید: کتاب تفسیر کبیر او، کتابی مشهور و در اختیار همگان می باشد و من ربع اول آن را، در اصفهان دیده ام، و آن نسخه که در کمال کهنگی بود، در روزگار خود او نوشته شده بود، و بر پشت آن مجلد به خط خود اجازه ای، برای یکی از شاگردانش نوشته، و تاریخ آن ۵۲۲ هجری قمری بوده است و نسبت خود را چنین یاد کرده است: حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی (۱). علاوه بر این گروهی دیگر از علما- از جمله فرزندش (تاج الدین محمد)- تفسیر مزبور را، بر وی قرائت کرده اند، و خط ابو الفتوح جای جای تباهی یافته بود.

ص: ۲۲۵

۱ - ۱) - در پاورقی ترجمه مجلد سوم روضات از مرحوم محدث ارموی نقل کرده ایم، در مقدمه تفسیر گازر می نویسد: از جمله اجازات ابو الفتوح اجازه ای است که در پشت یکی از آثارش برای یکی از شاگردانش نوشته است، و تاریخ آن اواخر ذیقعده سال ۵۴۷ هجری بوده، و اجازه دیگری است که برای فرزندش تاج الدین ابو جعفر محمد نوشته، این اجازه که عمومی است و تاریخ آن ماه ربیع الاول سال ۵۵۱ هجری بوده بر پشت کتاب رجال نجاشی نوشته شده است - م.

از این تفسیر، و شرح شهاب در بحار الانوار نقل شده، و مورد اعتماد استاد استناد بوده است و راجع به شرح شهاب و تفسیر کبیر می نویسد: این هر دو کتاب، اثر محقق نحیر شیخ ابو الفتوح رازی است، و می افزاید که شیخ ابو الفتوح، در فضیلت و دانش مشهور، و آثار او مورد توجه اعلام قرار گرفته است. و من نسخه ای از شرح شهاب ابو الفتوح در تهران، و نسخه دیگری از آن را در هرات دیده ام، و شرح ارزنده و بافایده ای است.

پدر و جد ابو الفتوح، از مشاهیر علما بوده اند، و شرح حال آن ها پس از این خواهد آمد.

ابو الفتوح، از پدرش، از جدش، از جد اعلایش شیخ ابو بکر احمد بن حسین بن احمد خزاعی - ساکن شهر ری - از سید مرتضی و سید رضی و شیخ طوسی روایت می کرده است، و علاوه بر پدرش از گروه دیگری از علما، از قبیل شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی، از ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی، از شیخ مفید روایت می کرده است (۱).

و جمعی از علما نیز از وی روایت داشتند: از جمله شیخ نصیر الدین ابو طالب عبد الله بن حمزه ی طوسی است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ شیعه تألیف کرده بود می نویسد: شیخ فقیه ابو الفتوح رازی یکی از پیشوایان به نام و از مشایخ شیعه است.

ص: ۲۲۶

۱- ۱) - به نقل از مستدرک: شیخ ابو علی حسن فرزند شیخ طوسی، و عموی پدرش ابو محمد عبد الرحمن بن احمد، و قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی، که در ری قضاوت داشته، و جار الله زمخشری مؤلف کشف، از مشایخ او بوده اند.

مؤلف گوید: ابو الفتوح و فرزندش - شیخ تاج الدین محمد - و پدرش علی، و جدش محمد، و جد اعلایش ابو بکر احمد پیش یادشده و عموی اعلایش شیخ عبد الرحمن بن شیخ ابو بکر احمد مذکور همگی از مشاهیر دانشوران بوده اند، و از سلسله دانشوران به نام شیعه اند، و هر یک تألیفات پسندیده و تصنیفات ارزنده ای دارند.

و تفسیر فارسی او، از بهترین کتاب ها، و بافائده ترین و نافع ترین آنها است، و من آن را دریای متلاطم و بحر وسیعی یافتیم، و مطالب گزیده آن را استاد استناد (ایده الله) در بحار الانوار ایراد کرده است و همچنین از شرح شهاب، در آن استفاده نموده، و من آن شرح را در تهران دیده ام.

ابو الفتوح تمایلی به تصوف داشت، و به طوری که از تفسیر پارسی اش و شرح شهاب وی به دست می آید، گفتاری از ارباب تصوف در آن ها ایراد کرده است.

ابو الفتوح، از مراتب علمی کمال بهره وری را داشت، و از فضیلت بسیار برخوردار بود، و از علما و مشایخ حدیث روایاتی بسیار نقل می کرد، و از همگی فضیلت ها با اطلاع بود، و از آثار او رساله یوحنا را که به پارسی تألیف شده است نام برده اند، رساله یوحنا، رساله ای ارزنده و لطیفی است، که در آن به بطلان مذاهب اربعه و درستی مذهب جعفری - یعنی مذهب امامیه - پرداخته است، و مضامین آن را از زبان یوحنا ذمی انجیلی نصرانی نقل می کند، و افزوده است که یوحنا نخست کافر بوده، پس از آن مسلمان شد، و در میان مذاهب مختلف اسلام به تفحص پرداخت، سرانجام مذهب حق شیعه را برگزید.

این کتاب، به سبک طرائف ابن طاوس در امامت تألیف شده، که سید اثر خود را از زبان عبد الحمید ذمی نگارش داده است.

و از جمله آثاری که به وی نسبت داده رساله حسنیه به ضم حای بی نقطه و سکون سین بی نقطه، پس از آن نون و پس از آن یاء مشدد و هایی که در آخر آن است.

و این کتاب هم رساله ای ارزنده و مشهور است، ابتدا به عربی تألیف شده بود، پس از آن برخی از دانشمندان آن را از عربی به پارسی برگردانیده اند، و این رساله که در بحث امامت است، از زبان کنیزکی به نام حسنیه که کافر بوده، و سپس مسلمان شد گرد آمده است (۱).

حسنیه، پس از آنکه آیین اسلام را برگزید، در یکی از روزها، در حضور هارون الرشید درباره امامت سخن گفت و به اثبات مذهب شیعه و ابطال دیگر از مذاهب پرداخت و این کتاب هم مانند کتاب رساله یوحنا از ارزش فوق العاده ای برخوردار است، در عین حال صحت انتساب هیچ یک از آن ها به، ابو الفتوح ثابت نشده است.

مؤلف گوید در باب الف، ذیل احوال شیخ ابراهیم استرآبادی نوشتیم، که رساله حسنیه منسوب به ابو الفتوح است، و مترجم آن شیخ ابراهیم نام برده شده است که از اصل عربی آن - که از آن شیخ ابو الفتوح بوده - ترجمه کرده است، و شاید رساله مزبور از ابو الفتوح روایت شده است نه آنکه از مرویات خود او بوده باشد و ما این معنی را می توانیم از آغاز آن رساله استفاده کنیم (۲).

ص: ۲۲۸

۱- ۱) - رساله حسنیه معروف است و مستقلا و به ضمیمه حلیه المتقین به طبع رسیده، و بعضی کنیز مزبور را، از کنیزان حضرت صادق علیه السلام نوشته اند، و از رساله یوحنا گویا نامی بیشتر باقی نمانده باشد - م.

۲- ۲) - الذریعه جلد ۴ ذیل ترجمه حسنیه می نویسد: این رساله که در امامت است، ترجمه مولی ابراهیم بن ولی الله استرآبادی است، و در آغاز آن می نویسد: سال ۹۵۸ هجری که از حج بیت الله بازگشت، در شهر شام در نزدیکی از سادات به نسخه ای از حسنیه دست یافت، و

و بعضی از علما تبصره العوام را که در ملل و نحل -و به پارسی- تألیف شده است، به وی نسبت داده اند و ظاهر آن است که، این انتساب درست نباشد، زیرا اظهار شده است، کتاب تبصره از آثار سید مرتضی ثانی یا دانشوری دیگر بوده باشد (۱). و هرگاه صحت سخن او را تصدیق کنیم، باید بگوییم مرادش تبصره العوام دیگری است نه آنکه از آثار سید مرتضی بوده باشد، و این کتاب در بیست و هشت باب تدوین شده است، و در آن به نکوهش از صوفیه پرداخته است. و این گونه نکوهش دلیل بر آن است که تبصره العوام از آثار ابو الفتوح نباشد، زیرا به طوری که پیش از این گفتیم ابو الفتوح تمایلی به تصوف داشته است.

و بعضی از متأخران علما، تفسیر دیگری که به عربی تألیف شده، از آثار ابو الفتوح یاد کرده اند، و خود او در آغاز تفسیر کبیرش به یارانش وعده داده، تا دو تفسیر از جهت آنان تألیف نماید، یکی به پارسی و دیگری به تازی، و او تفسیر پارسی را به تفسیر تازی مقدم داشته است، و به ظاهر تفسیر عربی را نیز تألیف کرده است (۲).

ص: ۲۲۹

۱- ۱) -تبصره العوام از آثار سید مرتضی داعی است و به ضمیمه قصص العلماء و گویا مستقلاً هم به طبع رسیده باشد، و سید مرتضی از مشایخ شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است-م.

۲- ۲) -خود ابو الفتوح در آغاز تفسیرش پس از آنکه می نویسد: درخواس [۱]ت آن را اجابت کردم اضافه نموده و وعده دادن به دو تفسیر یکی به پارسی و یکی به تازی، جز که پارسی مقدم شد بر تازی، برای آنکه طالبان این (فارسی) بیشتر بودند، و فائده هرکسی بدو عام تر بود،

مؤلف گوید: رساله حسنیه به ضم حا غیر از رساله حسنیه به فتح حا و سین است و آن رساله ای است که از یکی از متأخران، که درباره اصول الدین و عبادات تدوین شده، به نام آقا حسن وزیر مازندران تألیف کرده است (۱).

مؤلف، پس از مطالب مربوط به آثار ابو الفتوح می نویسد: در نسب شیخ ابو الفتوح اشکالی به شرح زیر احساس می شود، زیرا شیخ منتجب الدین در فهرست خود یک بار نسبت او را به نحوی که از او یاد کردیم، نقل می کند، و بار دیگر، در ذیل ترجمه شیخ ثقه ابو بکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی نزیل ری، به همان طریق می نگارد، که ما در هنگام نام برداری از او نوشتیم، یعنی لفظ (ابن احمد) را اضافه کرده است. و در ترجمه شیخ ابو بکر مزبور می نویسد، او پدر شیخ عبد الرحمن است و در ترجمه عبد الرحمن می نویسد، وی عموی شیخ ابو الفتوح رازی است، بنابراین شیخ ابو بکر احمد، جد نزدیک شیخ ابو الفتوح است، و بدین مناسبت نمی توان علی بن محمد بن احمد را، جد نزدیک او دانست، و چگونه چنین نباشد، و حال آنکه منتجب الدین، در ذیل نام شیخ ابو بکر احمد - یاد شده - می نویسد: خبر داد مرا شیخ ابو الفتوح رازی، از پدرش، از

ص: ۲۳۰

۱ - ۱) - حسنیه فی الاصول الدینیة و الفروع العبادیه در الذریعه ج ۷ این کتاب اثر مولا عز الدین بن جعفر بن شمس الدین آملی است، که معاصر با محقق کرکی و قطیفی و شریک درس ایشان در محضر علی بن هلال جزایری است، که آن را برای تاج الدین حسن وزیر مازندران تألیف کرده، و همچنین نهج البلاغه را به زبان فارسی برای او شرح نموده و سال ۹۴۴ هجری از جلد اول آن فارغ شده است - م.

جدش از ابو بکر و این سند دلالت بر آن دارد که شیخ ابو بکر احمد، پدر جد شیخ ابو الفتوح بوده، و با این توجه نسب ابو الفتوح چنین است:

ابو الفتوح، حسین بن علی بن محمد بن احمد بن حسین بن احمد خزاعی نیشابوری رازی. و در گفتار قاضی نور الله، که یادآوری خواهد شد، اشاره ای بدین نسب دارد.

به دنبال اختلاف در نسب او گوید: در بعضی از کتاب ها، از جمله مناقب ابن شهر آشوب چنین آمده است: ابو الفتوح احمد بن علی رازی، ممکن است این شخص غیر از شیخ ابو الفتوح رازی - مترجم حاضر ما - بوده باشد، هر چند در اتحاد کتبه و نسبت و روزگار مساوی اند، در عین حال عدم اتحاد، فی مابینشان به صحت نزدیک تر است. پس از این در ذیل ذکر شیخ عدل محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی خواهد آمد که وی عموی شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری است، بنابراین شیخ محسن عموی عموی شیخ ابو الفتوح مترجم حاضر ما می باشد.

شیخ ابو الفتوح، در شرح شهاب الاخبار به مناسبت شرح این حدیث که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده «لا یزال هذا الدین یؤید بالرجل الفاجر» پیوسته این دین به وسیله مرد بدکاری همراهی می شود و مؤلفه القلوب را شاهد برای فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله آورده است، چنین می نویسد: نظیر این پیش آمد، برای من اتفاق افتاد، در روزگار جوانی، در خان (کاروان سرای) معروف به خان علان، مجلسی سرپا می کردم، و گروهی به مجلس من حضور می یافتند، و از این راه مقبولیت عامه پیدا کرده بودم، جمعی از آشنایان من بر من حسادت ورزیدند، و در پیشگاه والی از من شکوه نمودند، والی مرا از انعقاد مجلس و گردآوری مردم ممانعت کرد، در همسایگی من مردی، که با سلطان وقت ارتباط نزدیک داشت می زیست، و آن اوقات که این

پیش آمد از جهت من اتفاق افتاد، مصادف با روزهای عید بود، و آنان طبق عادت‌ی که داشتند باید مجلس باده گساری فراهم آورند، به مجردی که شنید، مرا از انعقاد مجلس ممانعت کرده اند، از فراهم آوردن مجلس باده گساری منصرف گردید، بلافاصله سوار شد و به اطلاع والی رسانید، آن‌ها که علیه من قیام کرده اند نسبت به من و اقبالی که مردم به من پیدا کرده اند حسدورزی کرده اند، و چنین و چنان به دروغ گفته اند، والی از شنیدن سخنان او متأثر گردید، بلافاصله به خانه من آمد، و مرا به مجلس برد، و بر فراز منبر جای داد و خود تا آخر مجلس نشست، و به سخنان من گوش فراداد، در پایان مجلس خطاب به مردم گفتم: آری این است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده «ان الله لیؤید هذا الدین بالرجل الفاجر»^۱ انتهی.

مؤلف گوید: ممکن است خان علان، منسوب به علان کلینی باشد، که در کتاب‌های رجال از وی نام برده اند، و معاصر با ثقه‌الاسلام کلینی، بلکه دایی او بوده است (۱).

مؤلف قدس سرّه دنباله شرح حال ابو الفتوح با ترجمه مطالبی - که قاضی نور الله شوشتری رحمه الله در مجالس المؤمنین به پارسی آورده است - برگزار کرده، و عین عبارات آن بزرگوار را در اینجا به منظور ترویج روح آن شهید مظلوم

ص: ۲۳۲

۱- ۱) -نجاشی می نویسد: ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی [۱] کلینی، معروف به علان از محدثان ثقات شیعه بوده، و کتاب اخبار قائم علیه السلام از آثار اوست، وی در راه مکه کشته شد، و پیش از آنکه عازم حج شود، از مقام اقدس حضرت ولی عصر، برای سفر حج استیذان کرد، امام (عج) در توقیعی وی را از رفتن به سفر حج در آن سال ممانعت فرمود، وی مخالفت کرد، و سرانجام کشته شد (انتهی). قهپایی می نویسد: مخالفت او بر اثر حرصی بود که به زیارت خانه خدا داشته، و از حکمت ازلی بی خبر بود، و منظورش عصیان از فرمان حجت نبوده، و این معنی باعث نکوهش و عدم وثاقت او نمی باشد، فاحمل فعل اخیک علی الحسنه - م.

(قدس الله روحه و لعن الله قاتليه) می آوریم: قدوه المفسرين الشيخ ابو الفتوح الحسين بن علي بن محمد بن احمد الخزاعي الرازي، از علمای تفسیر و کلام، و عظمای ادبای انام است، از خاندان فضل و بزرگی و اولاد امجاد بدیل بن ورقای الخزاعي است، که از کبار صحابه، و اکابر خزاعه بوده، و بنی خزاعه خصوصاً عبد الله و محمد و عبد الرحمن پسران بدیل مذکور در حرب صفین در رکاب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام شهید شده اند، و جد او، خواجه امام سعید ابو سعید که مصنف کتاب روضه الزهر است از اعلام زمان خود بوده است، و عم او شیخ فاضل ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن احمد بن حسین نیشابوری رحمه الله از مشاهیر روزگار است.

و بالجمله مآثر فضل و مساعی جمیله او در تفسیر کتاب کریم و ابطال تأویلات سقیم مخالفان ائیم و تعنفات نامستقیم مبتدعان رجیم بر همگی مخفی نیست.

از تفسیر فارسی او ظاهر می شود: که معاصر صاحب کشف بوده و بعضی از اشعار صاحب کشف به او رسیده، اما کشف به نظر او نرسیده، و این تفسیر فارسی او، در وثاقت تحریر و عدوبت تقریر و دقت نظر بی نظیر است، فخر الدین رازی اساس تفسیر کبیر خود را، از آنجا اقتباس نموده، و جهت دفع انتحال، بعضی از تشکیکات خود را بر آن افزوده است (۱).

و او را تفسیر عربی است، که در خطبه تفسیر فارسی به آن اشاره نموده، و اما تا پایان به نظر مطالعه فقیر نرسیده است و شیخ عبد الجلیل رازی در

ص: ۲۳۳

۱ - ۱) - مرحوم استاد حاج میرزا ابو الحسن شعرانی رحمه الله در اینکه آیا تفسیر کبیر فخر رازی مقتبس از تفسیر ابو الفتوح باشد نظریه دارد، که در آغاز شرح حال ابو الفتوح منضم به تفسیرش به طبع رسیده است، و ما هم نظریه ایشان را، در ذیل شرح حال ابو الفتوح در ترجمه مجلد سوم روضات الجنات ایراد کرده ایم و الله العالم - م.

بعضی از مصنفات خود، در ذکر شیخ ابو الفتوح گوید: که خواجه امام ابو الفتوح رازی مصنف بیست مجلد تفسیر قرآن است، و در موضع دیگر گفته، که خواجه امام ابو الفتوح رازی را، بیست مجلد تفسیر قرآن از تصنیف اوست، که ائمه و علمای همه طوایف طالب و راغب آن می باشند، و به ظاهر اکثر آن مجلدات، از تفسیر عربی او خواهد بود (وقفنا الله لتحصيله و الاستفاده منه بمنه و جوده) از بعضی ثقات شنیده شده، که قبر شریفش در اصفهان واقع است، و الله تعالی اعلم (۱).

مؤلف پس از ترجمه عبارات قاضی شهید رحمه الله - که ما عین عبارت او را تا بدینجا ایراد کردیم - می نویسد استاد استناد مجلسی (ایده الله تعالی) راضی نمی شد که تفسیر کبیر او منحصر به بیست مجلد باشد، بلکه می گفته تفسیر او بدین مقدار است.

لازم به تذکر است که خزاعی به ضم خای نقطه دار، و زای با نقطه و عین بی نقطه، منسوب است به خزاعه، که از نوادگان عمر بن ربیع بوده اند، و شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال بدین ضبط و نسب اشاره کرده است.

و از غرائب اتفاقات، آنکه شیخ ابو الفتوح در شرح شهاب در ذیل فرمایش رسول اکرم صلی الله علیه و آله که فرموده (احفظ لی اصحابی فانهم خیار امتی) از یاران من نیکو محافظت کن، که آنان از بهترین پیروان منند، عده ای از اخبار را در فضائل خلفای ثلاث، ایراد کرده است و شاید ایراد آن ها برای تقیه از

ص: ۲۳۴

۱ - ۱) - پیش از این نوشتیم طبق وصیتی که ابو الفتوح کرد، وی را در جوار حضرت عبد العظیم دفن کردند، و هم اکنون مزارش مرقد عمومی است و قبری که در اصفهان است، مربوط به ابو الفتوح اسعد عجلی است، که از علمای قرن پنجم و اوائل ششم هجری بوده، و از محدثان شافعی مذهب است و در ۲۲ صفر سال ۶۰۰ هجری وفات یافته است - م.

مردم آن عصر بوده، بالاتر از آن ممکن است، تاج الدین که ابو الفتوح شرح شهاب را به خاطر او نگارش داده، از دیگران بوده باشد، و از همین شرح هم استفاده می شود ابو الفتوح به تصوف تمایل داشته است، و می توان گفت تمایل وی هم به منظور تقیه بوده است.

پس بدان: شیخ ابو المظفر طاهر بن محمد اسفراینی - که از علمای عامه بوده است - تفسیری به نام تاج التراجم فی تفسیر قرآن الاعاجم به زبان پارسی، در قبال تفسیر شیخ ابو الفتوح رازی تألیف کرده است، و آن هم تفسیری بس بزرگ است، و اکنون نمی دانم کدام یک از این دو تن مفسر، مقدم بر یکدیگر بوده اند.

شیخ حسین بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل ۱/۷۸ می نویسد: وی عموی مؤلف این کتاب امل الآمل است، و فاضلی عالم و فصیحی شاعر و شایسته بوده، از زادگاه خود به اصفهان رفت، و شیخ بهایی او را در منزل خود جای داد، و تا روزگاری که شیخ می زیست از محفل علم و کمال او بهره ور می شد، و پس از رحلت شیخ طولی نکشید که او نیز دار فانی را وداع گفت. شیخ حسین، از شیخ بهایی روایت می کرده است، و من هم به توسط پدرم از او روایت می کنم، و شهید ثانی جد مادری او بوده است، برای اینکه وی دختر شیخ حسن صاحب معالم است، و برادرش شیخ محمد حر، نیز نوه شهید است، و شرح حال او خواهد آمد.

شیخ حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

عاملی جبعی اصفهانی

اصفهان ساکن بوده است.

ص: ۲۳۵

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۸/۱ می نویسد: وی فاضلی صالح و محقق بوده، مراتب علمی را از پدرش فراگرفت، و در اصفهان وفات یافت، و در مشهد مقدس مدفون شد، پدرش در الدر المنثور از وی یاد کرده، و بر او ثنا گفته است (۱).

ص: ۲۳۶

۱-۱) - پدر بزرگوارش علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی، در شرح حال خود در جلد دوم از الدر المنثور در ذیل احوال خود می نویسد: از پیش آمدهای، ناگواری که در اصفهان برای من اتفاق افتاد، در گذشت فرزندم حسین بود، که مرگ او مرا به سرحد جنون کشانید، از آغازی که پای حرکت به دست آورد، از بازی روگردان بود، در سن ده سالگی به تهجد، عادت داشت، و دیگران را هم به عبادت تشویق می کرد، شب های رمضان را به دعا و عبادت برگزار می کرد، و با آنکه نان خور زیاد داشت، به قناعت می گذرانید، و شکوه خود را به کسی نمی نمود، و یا کسی که برابر می شد، ابتدا به سخن نمی کرد، و با آنکه بیش از ۲۲ سال عمر نکرد، مراتب فقه را از الفیه شهید، و مختصر و شرایع فراگرفت، و آن ها و شرح لمعه را به خط خود نوشت و حواشی مرا که بر شرح لمعه داشتم مجزا و مستقلا به نگارش درآورد، و شرح اجرومیه و شرح قطر و شرح الفیه ابن مالک را فراگرفت، و کتابت هم نموده، و مغنی اللیب را نیز از استاد استفاده کرد، و همه من لا یحضر را نزد من قرائت کرد، و حواشی من را که بر آن داشتم تدوین کرد، و بخشی از تهذیب شیخ طوسی و رجال و درایه را نزد من خواند، و آن ها را به خط خود استنساخ نمود، و شرح شمسیه و مختصر تلخیص و حداکثر مطول و شرح تجرید و خلاصه الحساب و رساله های دیگر را در حساب خواند و تشریح الافلاک و بخشی از شرح چغمینی را در هیئت خواند، و تحریر اقلیدس که خوانده بود اشکال آن را به خط خود در ضمن استنساخ آن نوشت، و پس از پاره ای از خصوصیات او می نویسد: آن گاه که وفات او نزدیک شده بود به من گفتم می خواهم به زیارت حضرت رضا علیه السّلام مشرف شوم، و استخاره کرده ام، آیه ۸۰ سوره یوسف آمده که *فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي* تا به آخر به همین منظور از شما استجازه می کنم، وی را اجازه ندادم، و پس از چندی، بیمار شد، و پس از هشت روز وفات یافت، و گفت داغش بر دل من ماند، و جنازه او را به مشهد مقدس حمل کردیم، فانا لله و انا اليه راجعون، تا آنجا که پس از رؤیایی که حاکی از موقعیت اخروی او بود می نویسد: فرزندم حسین در آخرین ساعت روز سه شنبه ۱۸ ذیحجه سال ۱۰۵۹ هجری متولد شد و در ۲۱ یا ۲۲ ذیحجه سال ۱۰۷۸ هجری در سن ۲۲ سالگی وفات یافت-م.

مؤلف گوید: جبعی از علما متبحر نبوده است، و ما بقی نسبش در شرح حال شهید ثانی ذکر می شود.

شیخ عزّ الدین حسین بن علی بن محمّد بن سودون شامی عاملی

میسی (تیمی)

ابن سودون، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بود، در استرآباد از آثار او حاشیه شرح الفیه، شهید را دیدم که خط شریفش همراه با اجازه اش بر آن نوشته شده بود و در آن اجازه، به نسب خود که ما در آغاز این ترجمه ذکر کردیم، اشاره نموده است.

حاشیه مزبور در کمال خوبی است، و بلکه می توان آن را شرح استدلالی، بر آن رساله دانست. و در آخر آن رساله، به خط مؤلف چنین نوشته شده است، بنده نیازمند، حسین بن علی بن سودون عاملی، در دهه آخر جمادی الآخر سال ۹۷۴ هجری قمری از تألیف این رساله آسوده خاطر شده است.

مؤلف گوید: با توجه به تاریخ مذکور، عزّ الدین از معاصران شهید ثانی بوده است.

سید علاء الدین حسین بن علی بن مهدی حسینی

وی، از بزرگان سادات دانشوران بوده، و به طوری که از کتاب مناہج النهج قطب الدین کیدری به دست می آید، سید از مشایخ قطب الدین بود و قطب الدین هم مطابق آنچه از وی نقل می کنیم، از وی در آن کتاب ستایش نموده است.

سید علاء الدین - در هفدهم شوال سال ۵۹۳ هجری، در شهر موصل - از شیخ اجل کافی الدین ابو الحسن، علی بن محمد بن ابو نزار شرفیه واسطی، و

ص: ۲۳۷

به توسط واسطی از فقیه رشید الدین ابو الفضل شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده است.

قطب الدین کیدری در کتاب نهج المناهج از سید به این عبارت برداشت نموده «اخبارنا السيد الامام الاجل الافضل علاء الدین شهاب الاسلام افتخار العتره سيد الاشراف و العلماء الحسين بن علی بن مهدی الحسينی دام شرفه» انتهى.

شیخ حسین بن علی بن هند

وی از قدمای اصحاب ما بود، و ابن طاوس در مهج الدعوات بعضی از اخبار و دعاها را از کتابی که به خط شریف او بوده، نقل کرده است، و من بیش از این از شرح حال او اطلاعی ندارم.

شیخ حسین بن فتونی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۹/۱ گوید: وی فاضلی صالح و جلیل القدر بوده است.

ابو اسماعیل، حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی منشی

وی، معروف به طغرای و به لقب مؤید الدین، و فخر الکتاب شناخته می شد.

او امامی مذهب بود، و به دست بدکردار ظلم کشته شد و از سراینندگان فاضل و جلیل القدر، و به نام به شمار می آمد، و سراینده لامیه العجم است که آن را صفدی، با شرح بزرگی شرح نموده است (۱).

ص: ۲۳۸

۱- ۱) - صفدی شیخ صلاح الدین خلیل از ادبای به نام قرن هشتم هجری بوده، سال ۶۹۷ هجری متولد شده، و سال ۷۶۴ هجری در دهم شوال در دمشق در گذشته است، از آثار او الوافی بالوفیات است که در سی مجلد تدوین شده، و اثر معروف دیگر او الغیث المسجم در شرح لامیه العجم است که در دو مجلد به طبع رسیده و در مقدمه آن شرح کاملی از طغرای

طغرایبی، از علم کیمیا باخبر بوده، و به داشتن آن علم شهرت داشت، و خود به صحت آن علم - که بشر از فراگیری و بهره‌گیری از آن محروم نیست - اعتقاد داشت، و تألیفی هم در این باب تدوین کرده بود، و او را از این جهت طغرایبی گفتند، که در دیباچه احکام صادره از سوی سلطان، به شکل طغرا می‌نوشت، و همین گونه شکل هم، در شهرهای روم (عثمانی) متعارف بوده، و همچنین در شهرهای ایران در عنوان فرمان‌ها طغرانویسی شهرت داشته است.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان ۱۸۵/۲ - ۱۹۰ در ذیل شرح حال او می‌نویسد طغرایبی وزیر سلطان مسعود بن محمد سلجوقی در شهر موصل بوده است (۱). طغرایبی به ضم ط با بی نقطه و غین معجمه ساکن و پس از آن را بی نقطه همراه با الف مقصوره، منسوب است به طغرانویس، و طغرا، همان طره و نیم دایره ای است که بر فراز نامه‌ها با قلم درشت می‌نویسند، و مضمون آن ستایش‌هایی است، که از سلطانی که فرمان از سوی او صادر می‌شود به عمل می‌آید، و طغرا کلمه غیر عربی است، انتهی.

ص: ۲۳۹

۱ - ۱) - لب التواریخ می‌نویسد: سلطان، غیاث الدین ابو الفتح مسعود بن محمد سلجوقی، پس از برادرش، ابو المظفر طغرل که سال ۵۲۹ هجری در همدان گذشت، به سلطنت رسید، پادشاهی عادل و دلسوزی بود، و در شجاعت در میان سلجوقیها نظیر نداشت، مردم، در روزگار او در امان بودند، عالم دوست و درویش دوست بود، علاقه ای بسیار به شکار داشت، و در جنگ‌ها خود کارزار نموده و همواره آنچه داشت بذل می‌کرد، و خزانه از خود باقی نگذارد، سلطان مسعود هیجده سال و نیم پادشاهی کرد، و در غره رجب سال ۵۴۷ هجری در سن ۴۵ سالگی در همدان درگذشت.

مؤلف گوید: کلمه طغرا غیر عربی نبوده، زیرا مشتمل بر حرف طا است، و این حرف در حروف الفبای غیر عربی وجود ندارد (۱). گذشته از این، گفته است، الف طغرا الف مقصوره است، درست نیست، زیرا ظاهر آن است که الف آن الف ممدوده است.

طغرایبی علاوه بر قصیده لامیه آثار دیگری دارد، از قبیل مفاتیح الحکمه و مصابیح الرحمه در فن اکسیر و کیمیا و امثال آن ها.

این کتاب را مؤلف کتاب المصباح فی علم المفتاح - که نسخه ای از آن را در اردبیل دیده ام - به وی نسبت داده است، و کتاب مصباح هم در علم کیمیا بوده است (۲)، و در آن کتاب می نویسد: طغرایبی، به طور جامع ادله سمعی و اخبار و آثار مربوط به ثبوت علم کیمیا را متذکر شده است، و قصیده او را که می توان عنوان مستقلی به آن داد، بدان جهت به لامیه العجم معروف شده، که سراینده آن دانشوری عجمی (ایرانی) است، و این قصیده با لامیه العرب برابری و هم طرازی دارد (۳).

ص: ۲۴۰

۱- ۱) - حروف عربی که در پارسی وجود ندارد، در این دو شعر آمده است: هشت حرف است آنکه اندر فارسی ناید همی تا نیاموزی نباشی اندرین معنی معاف بشنو از من تا کدام است این حروف و یاد گیر تا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف - م.

۲- ۲) - ایدمر عبد الله جلدکی اصلا از قریه جلدک بوده، که در دو فرسخی مشهد مقدس واقع شده است، وی حکیمی فاضل، و به کیمیاگری شهرت داشته، اخیرا به دمشق و قاهره رفته، و به درس کیمیا اهتمام تمامی داشته است و سال ۷۵۰ یا ۷۶۲ در قاهره در گذشته، و از خطبه آثارش به دست می آید، شیعه امامی بوده است و آثار چندی دارد، از جمله المصباح فی اسرار المفتاح که در بمبئی چاپ شده است.

۳- ۳) - لامیه العرب قصیده ای است در ۶۸ بیت سروده ثابت بن اوس، معروف به شنفری وی از سراینندگان نامی دوران جاهلیت بوده، و با قبیله بنی سلامان خصومت زیادی داشته، چنانچه عهد کرده بود صد تن از آن ها را بکشد و نود و نه نفر از آن ها را به دفعات

لامیه العجم، چکامه ای طولانی است که بیش از شصت بیت می باشد، و طغرای در آن به غرائب حالات خود پرداخته، و در سال ۵۰۵ هجری به سرودن آن اقدام نموده است، و از پاره ای از اشعار او استفاده می شود، که در هنگام سرودن آن چکامه ۵۷ ساله بوده است (۱)، و بنابراین می باید آن چکامه را در اواخر عمرش سروده باشد، و خدا داناست که پس از آن، چند سال زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد، مؤید الدین حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرای فاضلی دانشور و سراینده ای ادیب بود و مذهبی درست داشت و در سنین متجاوز از شصت سالگی، به دست ستمگران از پای درآمد ۲.

ص: ۲۴۱

۱ - ۱) - شعری که دلیل بر آن است که در هنگام سرودن لامیه ۵۷ ساله بوده این شعر است که در هنگام میلاد فرزندش سروده: هذا الصغیر الذی وافی علی کبر اقر عینی و لکن زاد فی فکری سبع و خمسون او مرت علی حجر لبان تأثیرها فی ذلک الحجر - م.

طغرایبی، شعر را در نهایت خوبی می سرود، و از جمله سروده های او لامیه العجم است، مشتمل بر آداب و حکم است و جایگاه چکامه او مشهورتر از آن است که نیازی به یادآوری داشته باشد، و دیوان شعری هم در کمال آراستگی و شایستگی دارد. از اشعار اوست ۱:

إذا ما لم تكن ملكا مطاعا فكن عبدا لخالقه مطيعا

و ان لم تملك الدنيا جميعا كما تهواه فاتركها جميعا

هما نهجان من نسك و فتك يحلان الفتى الشرف الرفيعا

هرگاه پادشاهی نیستی که دیگران از تو فرمان برداری نمایند تو خود از آفریدگارت اطاعت کن. و هرگاه آن چنان که بخواهی نمی توانی از دنیا بهره بری نمایی، از همگی آن دست بردار، این پیشنهاد دو راهی است برای از دست داشتن و حيله انگيختن که جوان را به مرتبه شرافت می رسانند.

از اشعار اوست:

يا قلب ما انت و الهوى من بعد ما طال السلو و أقصر العشاق

أو ما بدا لك في الافاقه و الاولى نازعتهم كأس الغرام أفاقوا

مرض النسيم و صح و الداء الذى أشكوه لا يرجى له افراق

و هذا خفوق النجم و القلب الذى ضمت عليه جوانحى خفاق

ص: ۲۴۲

ای دل، روزگار عشق به درازا کشید، و فریفتگان رو به کاستگی گذاردند، اینک تو را با عشق و شور چه کار؟ مگر از خاطر برده ای آن گاه که به هوش آمدی با جام شیفستگی با آن ها که آرامشی در خود احساس می کردند به منازعه پرداختی، آری نسیم بیمار شد و بهبودی یافت، و تو از دردی که شکایت می کردی بهبودی نیافتی، ستارگان غروب کردند، و دل من هم که اعضا و جوارحم بر آن استوارند غروب نمود. امل الآمل ۹۶/۲.

خود ابن خلکان در وفیات الاعیان ۱۸۵/۲ گوید: حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی طغرای فضیلتی بی نهایت و طبعی لطیف داشت، و در نظم و نثر بر همگان برتری پیدا کرده بود، و پس از پاره ای از اشعارش می نویسد سال ۵۱۵ هجری در گذشته است.

صفدی در الغیث المسجم ۱۹/۱ در شرح لامیه العجم می نویسد: علامه شمس الدین محمد بن ابراهیم بن ساعد انصاری، در شهر قاهره به اطلاع من رسانید، آن گاه که محمود سلجوقی برادر مسعود-مخدوم طغرای- تصمیم گرفت تا طغرای را بکشد، دستور داد تا وی را به درختی ببندند، و در برابر او گروهی از تیراندازان قرار گیرند، و او را هدف تیرهای خود سازند.

از سوی دیگر مردی را بی خبر از طغرای در پشت آن درخت متوقف ساخت، و به او گفت تا گوش دهد هنگامی که طغرای می خواهد جان تسلیم کند، آخرین سخن او چیست، و در ضمن به تیراندازان هم گفت تا من به شما اشاره نکرده ام وی را هدف تیرها قرار ندهید، همچنان که تیراندازان تیر در کمان گذارده، و آماده دستور بودند، طغرای در آن حال ابیات زیر را انشاد نمود:

و لقد أقول لمن يسدد سهمه نحوى و أطراف المنيه شرع

و الموت فى لحظات أحور طرفه دونى و قلبى دونه يتقطع

ص: ۲۴۳

بالله فتش في فؤادي هل يري فيه لغير هوى الاحبه موضع

أهون به لو لم يكن في طيه عهد الحبيب و سره المستودع

آن گاه که چنگال های مرگ از همه طرف به سوی من دراز شده بود و لحظه به لحظه مرا از زندگی مأیوس می گردانید، و رگ و پیوند دلم را از علاقه مندی به زندگی قطع می نمود، خطاب به تیراندازی که مرا هدف تیر خود قرار داده بود گفتم، اینک در دل من تفحصی به عمل آور که آیا در آن به غیر از علاقه مندی به دوست چیز دیگری مشاهده می کند، اکنون بر من آسان گیر، تا بتوانم در آن هنگام که تیر مرگ تو را بر جان می خرم به پیمانی که با او بسته ام وفا نمایم.

آن مرد که مأموریت داشت، تا آنچه را می شنود به اطلاع محمود برساند جریان را به او خبر داد، محمود از شنیدن آن ها دلش به حال طغرای سوخت، و دستور داد بلافاصله او را رها بسازند، لیکن طولی نکشید که وزیر (ابو طالب اسعد که طغرای را به الحاد منتسب می دانست) وسایل قتل او را فراهم آورد و او را کشت.

مؤلف گوید: کلمه طغرای منحصر به فرد مترجم ما نبوده، بلکه گاهی هم بر وزیر جلیل ابو الفتح که وزارت سلطان بر کیارق (۱) سنجر را داشت

ص: ۲۴۴

۱ - ۱) - در لب التواریخ می نویسد: رکن الدین ابو المظفر برکیارق بن ملکشاه سلجوقی، پس از پدرش به سلطنت رسید، پادشاهی بخشنده و خوش خو بود، و با برادران و بنی اعمامش جنگ ها کرد، و همواره ظفر با او بود، و پس از دوازده سال و هشت ماه، در ۱۲ جمادی الآخره سال ۴۹۸ در بروجرد در گذشت، و پس از او برادرش سلطان سنجر به سلطنت رسید، و بنابراین ابو الفتح وزیر برادر سنجر بوده، نه خود، او و سنجر لقب معروف سلطان سنجر است، و کلمه سنجر در کلام مصنف برخلاف به کار رفته است. همچنین کلمه طغرای لقب امیر یمین الدین پدر ابن یمین شاعر معروف قرن هشتم است.

اطلاق می شود، و این وزیر در سال ۴۹۷ هجری از سوی بر کبارق از منصب وزارت عزل شد و بسیار پیش آمده که این دو تن به یکدیگر مشتبه می شوند.

شیخ موفق الدین حسین بن فتح واعظ بکرآبادی گرگانی

منتجب الدین می نویسد: وی فقیهی صالح و ثقه بوده، مراتب قرائت حدیث را، از شیخ ابو علی طوسی، و فقه را، از محضر شیخ امام سدید الدین محمود حمصی رحمهم الله استفاده کرده است.

مؤلف گوید: شیخ حسن بن فضل بن حسن طبرسی در مکارم اخلاق تصریح می کند که پدرش شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی، از شیخ حسین بن فتح واعظ گرگانی در مشهد مقدس رضوی علیه السلام روایت می کرده، و خود او از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی حدیث وصیت پیغمبر اکرم به ابو ذر غفاری رحمه الله را، روایت نموده است.

سید حسین بن کمال الدین ابن ابزر حسینی حلبی (حلی)

وی از اجلای علما بوده و مؤلف سلافه ۵۴۵ او را متذکر شده، و بر او ثنا گفته است، و همچنین شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۰/۲ از وی به عنوان فوق نام برده، و اضافه می کند که پیش از این به نام حسین بن ابزر هم ذکر شده است.

ص: ۲۴۵

مؤلف گوید: مرادش آن است که سید حسین بن کمال الدین، همان سید حسین ابزر است که پیش از این نام برده شده است و حقیقت هم همین است که این دو تن یکی بوده اند.

شیخ شهاب الدین حسین بن محمد بن علی میکالی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر، و از اعلامی است که به سعادت شهادت نایل گردیده است.

میکالی، از معاصران ابن طائوس و هم طرازان او، و بلکه مقدم تر از او بوده است و من پاره ای از فوائد را که از او نقل کرده اند، در چند موضع دیده ام. و از آثار او کتاب العمده در دعوات است، و آن را در سال ۶۱۰ هجری تألیف کرده، و بعضی از علما آن کتاب را به وی نسبت داده اند، و برخی از اعمال را از آن کتاب نقل کرده اند، و نیز به خط بعضی از افاضل پاره ای از اعمال و ادعیه مذکور در آن کتاب را دیده ام، و به ظاهر این فاضل، آن بخش از اعمال را، از خط شهید اول حکایت کرده، و شهید هم، آن ها را از کتاب وی یادداشت کرده است.

میکالی و ابن المیکال، در لابلای این کتاب آورده شده است، لازم به تذکر است که نسخه ای از کتاب المصباح الصغیر شیخ طوسی قدس سره نزد ما موجود است، و در حاشیه های آن اعمال و ادعیه بسیاری به خط بعضی از علما از کتاب العمده میکالی نقل شده است.

سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی

جبعی خراسانی

وی فاضلی عالم و کامل و فرزند سید محمد صاحب مدارک است.

ص: ۲۴۶

مکرمه مجاورت داشت، و روزگاری که من دوران کودکی را سپری می کردم، در مکه مکرمه درگذشت.

و فرزند خلف او به نام محمد باقر هم اکنون زنده است (۱).

ملا حاج حسین، از گروهی از دانشمندان معاصرش روایت می کرد، از جمله: سید سند امیر شرف الدین علی شولستانی، و سید اجل سند، سید امیر ابو الحسن رضوی قاینی. و ما این اجازه را که در سال ۱۰۵۶ هجری قمری در مکه مکرمه برای شاگردش ملا نوروز علی تبریزی مرقوم داشته است، می توانیم به دست آوریم.

قاضی سدید الدین ابو محمد حسین بن محمد قریب

(۲)

منتجب الدین، در فهرست گوید: وی، فاضلی عالم بود، و نظم و نثری شیوا داشت، و قاضی راوند بود.

شیخ حسین بن محمد قمی

وی، از مشایخ صدوق رحمه الله بوده است، و به طوری که از کتاب الخرائج

ص: ۲۴۸

۱- ۱) - شرح حالش را نمی دانم، آری سید عبد الله جزائری در اجازه اش، ذیل مشایخ سید نصر الله حائری می نویسد: از ایشان است محدث جلیل شیخ محمد باقر مکی و او احادیث اربعه مسلسله زا، که سید علیخان مؤلف و شارح صحیفه، از پدرانش تا حضرت سجاد علیه السلام نقل کرده است، که به غیر از دو تن، از اجلای اصحاب که بیگانه اند و جزء آباء او نمی باشند، از سید روایت کرده و اصل احادیث مسلسله در آخر شرح صحیفه آورده شده است.

۲- ۲) - در پاورقی فهرست منتجب الدین [۱] از فریده القصر عماد اصفهانی نقل کرده است. ذیل فضلی کاشان می نویسد: از ایشان است قاضی ابو محمد حسین بن محمد بن حسین قریب، و این دو شعر را از وی نقل کرده است. سری و اللیل مود الآداب زریت ناظره بحور عین و فضحت سائره ظبا بیرین سنا برق کتلماع السحاب -م.

قطب راوندی به دست می آید، شیخ حسین، از ابو علی (ابن علی) بغدادی روایت می کرده است.

پوشیده نماند که شیخ صدوق رحمه الله از وی بلاواسطه روایت می کند، و این بزرگ ترین ستایش برای او است، و همچنین متوجه به وثوق معنوی او می باشد، و شایسته است که برای چگونگی احوال او به کتاب های رجال مراجعه شود.

مؤلف گوید: ممکن است ابن علی بغدادی همان حسن بن علی بن محمد باشد که به ابو علی بغدادی معروف می باشد.

ابو القاسم حسین بن محمد بن مفضل بن محمد معروف به راغب

اصفهانی

وی، عالمی فاضل و ادیبی مفسر و لغوی متکلم و حکیمی، صوفی است، آثاری دارد از جمله: کتاب المحاضرات و کتاب المفردات و کتاب جامع التفسیر که بیضاوی تحت تأثیر آن قرار گرفته، و در تفسیر خود بسیاری از آن ها را نقل کرده است و کتاب دره التأویل فی عزه التنزیل در توجیه آیات مکرر و متشابه، و امثال این ها از تألیفات اوست.

راغب، از مشاهیر حکمای اسلام است، و درباره تشیع او اختلاف است (۱).

علمای عامه او را از علمای معتزلی می دانند، و برخی از علمای خاصه هم، او را سنی معتزلی معرفی کرده اند در عین حال، شیخ حسن بن علی طبرسی در آخر کتاب اسرار الامامه تصریح می کند، که راغب اصفهانی از حکمای شیعه امامیه است، و ما احوال او را به طور تفصیل در بخش دوم

ص: ۲۴۹

۱- ۱) - برای چگونگی تشیع او به روضات الجنات ج ۳ مراجعه شود، و اعیان الشیعه هم مطالب روضات را ذیل احوال راغب ایراد نموده است - م.

این کتاب متذکر خواهیم شد، چنانچه به پاره ای از احوال او در این بخش اشاره کردیم.

شیخ حسین بن محمد مقرئ

وی، از علما و فضلا بوده، و کتاب نزهه الاشراف در آداب و سنن و ادعیه و اخبار، که به پارسی تدوین شده است، از آثار او می باشد. ملا محمد حسین اردبیلی، در برخی از آثارش پاره ای از روایات را از کتاب او نقل کرده است، و من از ویژگی های روزگار او اطلاعی ندارم، و گویا از علمای دولت صفویه بوده است.

شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه

وی، از مشایخ نجاشی بوده است و از جعفر بن محمد بن قولویه روایت می کند، و او گاهی به حسین بن هدیه و هنگامی به حسین بن موسی به عنوان اختصار تعبیر می شده و این اختصار دلیل بر رفع تعدد اوست.

در بعضی از نسخه ها به جای حسین، حسن و به جای محمد احمد آمده، در عین حال به احوال او دست نیافته ام.

شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن نصر

ابو محمد رضی الله عنه از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب، معاصر شیخ طوسی است و شیخ حسین بن عبد الوهاب، در کتاب معجزات فاطمه و ائمه و دلائلهم علیهم السلام از وی روایت می کرده است و خود او، از اسعد منصور بن حسین بن علی مرزبان انبورانی، از استاد ابو القاسم حسین بن حسن ولی نعمتش، روایت می کرده است، و ظاهر آن است که اینان از پیشوایان شیعه بوده اند.

ص: ۲۵۰

پیش از این، از ابو محمد، به عنوان شیخ ابو محمد حسن یاد کردیم، و یاد کرد ما، از آن نظر بوده است، که در نام او اختلاف بوده چنانچه بعضی او را حسن، و عده ای حسین نام برده اند.

رئیس بهاء الدین حسین بن محمد ورشاهی

منتجب الدین گوید: بهاء الدین نیکوکاری شایسته بوده است.

مؤلف گوید: از آنجا که منتجب الدین، وی را به فضیلت و دانش نستوده، پیدا است از اعلام نبوده است.

شیخ حسین بن ابو الحسن محمد بن ابو محمد هارون بن موسی بن

احمد بن سعید بن سعید تلعبکری

وی، از اجله علمای اصحاب ما بوده است، او و پدر و جدش، از بزرگان اعلام ما می باشند، و مترجم حاضر نواده تلعبکری معروف است، و هم درجه با شیخ طوسی و هم طرازان او بوده است، و از ابو الحسن خلف بن محمد ابن خلف ماوردی و دیگران روایت می کرده است.

ابن طاوس در جمال الاسبوع به سند خودش دعای سمات را از حسین ابن محمد بن هارون بن موسی تلعبکری روایت کرده و از حسین بن محمد -یادشده- نقل کرده، گفت این دعا را از کتابی که شیخ فاضل ابو الحسن خلف بن محمد بن خلف ماوردی (۱) در سامره در آستانه مبارکه مولانا ابو الحسن علی بن محمد و ابو محمد حسن (صلوات الله علیهما) در ماه رمضان سال ۴۰۰ هجری قمری، در اختیار من در آورد، استنساخ نمودم،

ص: ۲۵۱

۱ - ۱) - جزری در اللباب می نویسد: ماوردی به فتح واو و سکون را منسوب به ماورد است و به کسی گفته می شود، که فروشنده یا به وجود آورنده ماورد باشد، که مرکب از ماء، و ورد، است، یعنی گلاب گیر یا گلاب فروش بوده باشد - م.

و در نسخه، آن حدیث را چنین روایت می کند، که ابو علی بن عبد الله در بغداد روایت کرده است، گفت: حدیث کرد مرا محمد بن علی بن حسن بن یحیی، گفت: در مجلس محمد بن عثمان بن سعید عمری حاضر شدیم تا به آخر سند.

شیخ حسین بن محیی الدین بن عبد اللطیف بن ابو جامع عاملی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۸۰/۱ می نویسد: وی، فاضلی عالم و فقیهی معاصر بود به توسط پدرش از شیخ بهایی روایت می کرده است، او شرح قواعد علامه و کتابی در فقه، و دیگری در طب، و دیوان شعر و امثال آن ها را تألیف کرده است.

مؤلف گوید: در شهر بارفروش از شهرهای مازندران، شرح قواعد ابن ابی جامع عاملی را دیده ام، لیکن ظاهر آن است که این شرح، از آثار ابن ابو جامع دیگری باشد.

سید عزّ الدین حسین بن مساعد حسینی حائری

وی، از اجله علمای و اکابر فضلا و سراینده ای چیره دست بود.

در حواشی مصباح کفعمی او را چنین وصف نموده است السید النجیب الحسیب النسیب عین الاسلام و المسلمین ابو الفضائل اسعد الله جده و اجده سعیه... بنابراین عزّ الدین از معاصران وی بوده است.

استاد استناد، که قدرش روزافزون باد، در بحار الانوار ۱۸/۱ گوید: کتاب تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار تألیف سید شریف، حسین بن مساعد حسینی حائری استاد کفعمی است، و کفعمی در آثار خود از وی بسیار ستایش کرده است.

و در فصل دوم بحار ۳۵/۱ گوید: التحفه کتابی است که از فوائدی بسیار برخوردار می باشد، و ما کمتر از آن نقل کرده ایم، زیرا حداکثر اخبار آن، از کتاب هایی که مشهورتر است به دست آمده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۲/۲ گوید: عزّ الدّین، فاضلی شایسته بوده، و کتاب، تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار کتابی نیکو است.

مؤلف گوید: شیخ معاصر، در کتاب الهداه ۲۸/۱ او را سید حسین بن محمّد حائری نام برده است، و کتاب تحفه را به وی نسبت می دهد، لیکن حقیقت آن است که وی، حسین بن مساعد باشد چنانچه در امل هم او را بدین نام معرفی کرده است.

و در یکی از یادداشت های خود که پاکنویس نشده است، او را به عنوان حسین بن منصور حسینی حائری نوشته ام، به ظاهر اشتباه باشد، و در حال حاضر نمی دانم او را از چه مدرکی بدین نام نامیده ام.

و این سید، آثاری دیگر دارد که برخی از آن ها در کتابخانه من موجود می باشد.

از کتاب فرج الکرب کفعمی به دست می آید، که وی نگارشاتى به تازی و پارسی داشته است.

از این پس، در باب میم، به ترجمه حال شیخ مساعد، مؤلف کتاب بیدر الفلاح اشاره خواهیم کرد و محتمل است وی، پدر سید عزّ الدّین باشد، هرچند احتمال بعیدی است.

شیخ حسین بن مشرف عاملی عینائی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۸۰/۱ می نویسد: وی فاضلی فقیه و صدوق بود، و از شهید ثانی روایت می کرده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۳/۲ گوید: وی فاضلی صالح و از معاصران است، و کتاب تفسیر القرآن و رساله ای در کلام از آثار اوست.

شیخ محیی الدین ابو عبد الله حسین بن مظفر بن علی حمدانی قزوینی

(۱)

وی، از اکابر دانشوران طائفه امامیه و فقهای ایشان است، و به حمدانی قزوینی شهرت دارد.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات علما و از موجهان به نام است مدت سی سال همگی آثار شیخ طوسی را در نجف اشرف از وی بهره برده و خود هم آثاری دارد از جمله، هتک استار الباطنیه و کتاب نصره الحق و کتاب لؤلؤه التفکر فی المواعظ و الزواجر است و ما همگی آثار او را به روایت، از سید ابو البرکات مشهدی، از وی روایت می کنیم (۲).

مؤلف گوید: ممکن است کتاب استار الباطنیه را آن گاه که در قزوین مذهب قرمطی های باطنی شیوع پیدا کرده است، بر رد آن ها نوشته است.

ص: ۲۵۴

۱-۱) از سمعانی، نقل شده است حمدانی سال ۴۹۸ هجری قمری وفات یافته است-م.

۲-۲) -محمد بن اسماعیل مشهدی معروف به سید ابو البرکات از دانشمندان اوائل قرن پنجم بوده است، منتجب الدین او را به عنوان فقیه محدث و ثقه ما ستوده است. مؤلف در باب میم می نویسد: لقبش ناصح الدین است و استاد منتجب الدین می باشد و از شیخ جعفر دوریستی روایت می کرده است، و مؤلف تبصره العوام مناظره او را با ابو بکر اسحاق کرامی نقل کرده است و کتاب المسموعات را به وی نسبت داده است و شیخ حسن طبرسی در کتاب مکارم الاخلاق و فرزندش شیخ علی در کتاب مشکات الانوار برخی از اخبار را از کتاب او نقل کرده اند و از شیخ مفید ابو الحسن علی تمیمی هم روایت داشته است-م.

او و پدرش از مشاهیر دانشوران بوده اند، و پدرش شرایع محقق را شرح کرده و شرح او معروف است، و او و پدرش هر دو تن از معاصران شیخ علی کرکی بوده اند.

نصیر الدین، فاضلی عالم و دوستدار فقیران و بینوایان بود، و از عابدان و پارسایان روزگارش به شمار می آمد، و از دنیا و لذت های پنداری آن احتراز می کرد.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۳/۲ گوید: شیخ حسین بن مفلح صیمری فاضلی عالم و محدثی عابد بود، و همواره به تلاوت قرآن، و روزه و نماز می پرداخت، و همه ساله به حج بیت الله مشرف می شد، و عالمی خوش اخلاق و واسع العلم بود، و کتاب المناسک الکبیر که از فوائدی بسیار برخوردار است، و رساله های دیگر، از آثار او می باشد، و سال ۹۳۳ هجری در گذشته است، و در هنگام مرگ، عمرش از هشتاد سال متجاوز بوده است.

مؤلف گوید: اجازه ای که وی به خط شریف خود برای یکی از شاگردانش، به تاریخ ۹۲۶ هجری نوشته است، دیده ام، و آن اجازه بر پشت کتاب نضد القواعد شیخ مقداد نوشته شده، و نسب خود را به نحوی که ما یادآوری کردیم متذکر شده است.

و از ذیل شرح حال پدرش (شیخ مفلح) در کتاب امل الآمل به دست می آید که نام جدش حسین است، و لیکن آنچه را به خط او دیده ام نام جدش حسن می باشد.

شیخ یونس، مفتی اصفهان، که شاگرد صیمری و هم شاگرد شیخ علی کرکی بوده است، رساله ای در ذکر اسامی مشایخ شیعه تألیف کرده است، که خالی از فوائد و اشتباه نمی باشد، و ما در کتاب خود از آن نقل کرده ایم، در

ضمن شرح حال پدر شیخ مفلح می نویسد: و او راست فرزندی، کامل، فاضل، نصیر المله و الحق و الدین، حسین بن مفلح بن حسن که دانشی فراوان و بخششی خالی از هرگونه ریا داشته، کتاب المنسک الکبیر که مشتمل بر فوائدی بسیار است و همچنین رساله های دیگر تألیف کرده است، و من روزگاری طولانی که نزدیک به سی سال باشد با وی معاشرت داشتم و در این مدت از او اخلاقی خوش و صبری جمیل دیده ام، و از او گناهی کبیره، و اصراری بر صغیره ندیده ام، و از همه فضائل و نیکو کرداری ها برخوردار بود، و در هر شب دوشنبه و جمعه ختم قرآن می کرد، و نوافل شبانه روزی را ترک نمی کرد، و بیشتر ایام را به روزه به سر می برد، و بارها به مکه مکرمه مشرف شد، و در دهکده سلم آباد، یکی از روستاهای بحرین، در آغاز ماه محرم الحرام سال ۹۳۳ هجری قمری درگذشت.

مؤلف گوید: شیخ حسین اجازه ای برای شاگردش، شیخ یحیی بن حسین ابن عشره سلم آبادی، به خط خودش، در تاریخ ۹۲۶ هجری قمری نوشته - در پایان نضد القواعد شهید که آن را فاضل مقداد شرح کرده است - دیده ام و خطش خالی از لطافت نبوده و نسب خود را در آنجا حسین بن مفلح بن حسن نگاشته است.

و از آثار او کتاب الزام النواصب است که کتابی معروف است و برخلاف انتظار مؤلف آن، بر حداکثر از معاصران ما به اشتباه برخورد کرده است، و من چندین نسخه کهن آن را در بحرین، و شهرهای احسا، و دیگر از جاها دیده ام، و در همگی آن ها به نام او ضبط شده است، و مردم آن را از آثار

پدرش شیخ مفلح می دانند (۱)، و برخی از کتاب های فقه را دیدم که بر او قرائت شده و بر آن اجازه ای به خط مبارکش برای خواننده نگاشته است. از آن جمله: قواعد و تحریر علامه حلی رحمه الله و نیز فوائد و تعلیقاتی بر کتاب های فقه و دیگر از کتاب ها دارد، که من برخی از آن ها را دیده ام.

صیمری به فتح صاد بی نقطه، و سکون یا و فتح میم، بر وزن حیدری، بنا به نقل قاموس منسوب به صیمره است.

مطرزی در مغرب گوید: صیمره به فتح میم، و ضم آن خطا است و از سرزمین مهرجان به شمار است (۲) و دیهی از دیهات جبال است، و عبد الواحد ابن حسین صیمری، صاحب تصانیف و از فقهای خراسان، ساکن بصره به آنجا منسوب است و دیگری شیخ ابو عبد الله، حسین بن علی بن صیمری، مؤلف مناقب ابو حنیفه است، و حسین صیمری هم از سرشناسان است.

ص: ۲۵۷

۱-۱) -الذریعه ج ۲ [۱] ذیل الزام النواصب می نویسد: این کتاب سال ۱۳۰۳ هجری در ایران چاپ شده و پس از معرفی کتاب می نویسد: این کتاب راجع به امامت تألیف شده، و شیخ حر عاملی آن را از جمله کتبی می داند که مؤلف آن معلوم نیست، و از کشف الحجب نقل کرده است که علماء، آن را از آثار ابن طاوس شمرده اند، و لیکن شیخ سلیمان ماحوزی متوفی ۱۱۲۱ هجری قمری نوشته است، کتاب الزام النواصب از شیخ مفلح صیمری مؤلف غایه المرام در شرح شرایع الاسلام است پایان. در اعیان الشیعه ج ۶ طبع جدید می نویسد: شیخ سلیمان ماحوزی در رساله خود نوشته است، شیخ حسین در یکی از سفرها که همراه شیخ علی کرکی بوده از وی استجازه کرد و شیخ به او اجازه داد، تا آنجا که می نویسد: پدرش شیخ مفلح و شیخ علی کرکی، از اساتید او بوده اند، و شیخ یونس و شیخ یحیی که از شاگردان او بوده اند، در سال ۹۲۶ هجری قمری از وی اجازه دارند، و از تألیفات او محاسن الکلمات و معرفه النیات و اجوبه المسائل و مسئله صیمریه و الايقاظات فی العقود و الايقاعات و رساله جواز الحکومه الشرعیه را نام برده است پایان. رساله شیخ سلیمان در این روزگار به طبع رسیده است، و رساله الزام النواصب را در ذیل آثار پدرش مفلح یاد کرده است -م.

۲-۲) -جزری، در اللباب می نویسد: مهرجان به کسر میم نام شهر اسفراین است، و این لقب را قباد ابن پیروز، پدر انوشیروان به آنجا داده و آب وهوا و سبزه زاری آن به سرحد خوبی است، و محلی است که دل آدمی مهر آن را در جان می پروراند.

نام او پس از این به عنوان ملا محمّد حسین بن موسی اردبیلی استرآبادی خواهد آمد.

شیخ عزّ الدین، حسین بن موسی عاملی نابلی (بابلی)

شیخ معاصر در امل ۸۰/۱ گوید: وی عالمی فاضل و علامه ای صالح، و معاصر با شیخ ابراهیم کفعمی بوده است.

کفعمی در مصباح می نویسد: در یکی از اوقات عزّ الدین، از وی درخواست کرد، تا روزه های مستحبی را به نظم درآورد، او هم ارجوزه ای را منظوم ساخت، و در آغاز آن گوید (۱):

و بعد فالمولی الفقیه الامجد الکامل المفضل المؤید

العالم البحر الفتی العلامه البابلی صاحب الکرامه

أعنی به الحسین عزّ الدین و من رقی فی درج الیقین

ذاک بن موسی و سمی جده و ذاک و الزهد نسیج وحده

ص: ۲۵۸

۱- ۱) - این ارجوزه که مشتمل بر یک صد و بیست و پنج بیت شعر بوده، به نام منهج السلامه موسوم گردیده، و آغاز آن این است: الحمد لله الذی هدانی الی طریق الرشده و الایمان ثم صلوات الله ذی الجلال علی النبی المصطفی و الآل و بعد فالمولی الخ و در پایان آن می گوید: ناظمها العبد الفقیر الکفعمی یرجو من الإله صفح اللمم ثم صلاه الملك الجبار علی النبی خیره الأخیار و آله الغر و لاه الأمر ما صدح الیدیک قبل الفجر و الحمد لله علی آلائه حمدا یباری السحب فی همائه -م.

أشار ان انظم ما قد ندبا من الصيام دون ما قد وجبا

پس از حمد خدا، مولای فقیه و بزرگوار، که مراتب علمی را به سرحد کمال پیمود و به پایه فضیلت نایل شد، و از سوی پروردگار تأیید گردید، دانشوری است دریا مانند، و جوانمردی است علامه، از مردم بابل که از مقام شامخ کرامت و ارزندگی برخوردار است یعنی عزّ الدّین حسین که به مراتب یقین، ترقی کرده و پسر موسی و هم نام با اجداد خود حسین علیه السّلام است، و پارسایی است که لباس پارسایی را، به تنهایی بر اندام خود راست آورده، از من درخواست کرد تا روزه های مستحبی را به لباس نظم بیاریم (۱).

حسین بن معین الدّین

وی، از بزرگان دانشوران اوایل دولت شاه اسماعیل صفوی اول بوده است، و شرحی مختصر بر حدیث حضرت امام حسن عسکری علیه السّلام که فرموده: «قد صعدا ذری الحقائق» و- در تاریخ ۹۰۸ هجری- نگاشته است، دیده ام.

سید عزّ الدّین حسین بن منتهی بن حسین بن موسی بن علی حسینی

مرعشی

منتجب الدّین گوید: وی فقیهی صالح بوده است.

ص: ۲۵۹

۱- ۱) - مؤلف، مراتب- یادشده- را از امل الآمل نقل می کند، ولی در اصل چاپی امل نیامده است. سید محسن امین، در اعیان الشیعه ۳۲۴/۲۷ [۱] گوید: بابلی منسوب به بابلیه است که یکی از ده های شقیف جبل عامل می باشد، تا آنجا که می نویسد: به مقتضای آنکه عزّ الدّین معاصر با کفعمی بوده، می باید عزّ الدّین از علمای قرن نهم هجری بوده باشد، و گویا مؤلف امل بیشتر از آنچه درباره اوصاف عزّ الدّین در منظومه کفعمی آمده اطلاع دیگری درباره احوال او نداشته است و اینکه کفعمی گوید وی هم نام با جدش می باشد، پیدا است که جدش هم حسین نام داشته (و ما در ترجمه طور دیگر نوشتیم) و محتمل است سید هم باشد و از مشایخ بزرگوار هم به حساب بیاید.

شیخ حسین بن علاء الدین بن مظفر بن فخر الدین بن نصر الله قمی

وی، یکی از مشایخ شیعه است و به طوری که شیخ یونس، در رساله اسامی مشایخ، اظهار داشته است: وی، یکی از مشایخ شیعه و از شاگردان ابن فهد حلی به شمار می آید.

شیخ حسین بن موسی

از جعفر بن محمد بن قولویه روایت می کند، و این شخص بلاشک، همان ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه است که از ابن قولویه روایت می کرده است و پیش از این به نام او اشاره شد و متعدد نمی باشد.

شیخ شرف الدین حسین بن نصیر الدین موسی بن عود

وی، فاضلی عالم و فقیه، و از شاگردان شیخ محمد بن موسی بن حسین ابن عود است و من در شهر تبریز، نسخه ای کهن، از سرائر ابن ادريس را دیده ام، که شیخ حسین آن را در نزد استادش (شیخ محمد) قرائت کرد و شیخ محمد در پشت نیمه اول آن کتاب، بدین مضمون می نویسد: «این کتاب را شیخ شرف الدین حسین بن مرحوم شیخ امام نصیر الدین موسی بن عود - که خدا او را تأیید فرماید - در چندین مجلس نزد من خواند و مشروح و مبین به بهره گیری از آن موفق گردید و آخرین مجلس بحث آن شانزدهم ماه رجب سال ۷۶۱ هجری بوده، و چنین امضا نموده، محمد بن موسی بن حسین بن عود عفی الله عنه بمحمد و آله الطاهرين» انتهى.

مؤلف گوید: دور نیست این شخص از نیاکان ابن عودی معروف شاگرد شهید ثانی باشد (۱). و ظاهر آن است که، استاد و شاگرد هر دو تن پسر عموی

ص: ۲۶۰

۱- ۱) - ابن عودی، بهاء الدین محمد بن علی بن حسن، از مردم جبل عامل بوده، و مؤلف در باب کنی به نام او اشاره کرده است، و در رساله اش معروف به بغیه المرید است، که در شرح

یکدیگر بوده باشند و پدر شیخ حسین نیز از دانشوران بوده، و همگی از علمای جبل عامل اند.

ابو محمد حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی

ابن جعفر الکاظم علیه السلام موسوی بغدادی

معظم له، عالمی فاضل و کامل و معروف به شریف ابو احمد موسوی است که سیدی اجل و پاک نهاد و صاحب مناقب و نقیب اشراف و پدر ارجمند سیدین جلیلین سید مرتضی و سید رضی رحمهما الله بوده، و در شهر قم با دختر الناصر ازدواج کرد، و این بزرگوار در بغداد و دیگر شهرهای عراق سمت نقیب النقبایی را دارا بود.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۴/۲ گوید: سید جلیل ابو محمد حسین بن موسی بن محمد بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام پدر سید مرتضی و سید رضی، بزرگوار عظیم الشأن و از مراتب علم و دین و دنیا کمال برخوردار را داشت، و گروهی از اصحاب ما و دیگر محدثان و مورخان از وی بزرگداشت به عمل آورده اند.

مؤلف کتاب المجموع می نویسد: نقیب ابو احمد، پدر سید رضی، بزرگوار عظیم المنزله، و در دولت بنی عباس و آل بویه، از مقامی عظیم برخوردار بوده، و به لقب الطاهر ذو المناقب شناخته می شد، و بهاء الدوله

ابو نصر بن بویه، او را به الطاهر الاوحد خطاب می کرد. ابو احمد، پنج مرتبه به نقابت طالبی ها (سادات) رسید، و در حالی رحلت کرد، که بدان سمت برقرار بود، ابو احمد، در پایان عمر به بیماری هایی گرفتار شد و در نتیجه آن ها نور چشمش را از دست داد و به بصره رفت، و در سن ۹۷ سالگی، در سال ۴۰۰ هجری قمری در گذشت و سال میلادش ۳۰۴ هجری بوده است.

فرزند ارجمندش سید رضی، در قصیده ای که در سوگ او سروده، به سن او اشاره کرده است.

و سمتک حالیه الربیع المزهم و سقتک ساریه الغمام المرزم (۱)

سبع و تسعون اهتبلن لك العدی حتی مضوا و غربت غیر مذم

لم يلحقوا فيها نشاء ك بعد ما أملوا فعاقهم اعتراض الازلم

الا بقایا من غبارك أصبحت غصصا و أقداء بعین أو فم

ان يتبعوا عقیبك فی طلب العلاء فالذئب يعسل فی طریق الضیغم

مار زهر آگین مرگ، تو را به نیش آزار رسان خویش از پای در آورد، و ابر حیات بخش تو را از باران رحمت خود سیراب کرد، در ظرف نود و هفت سال زندگی تو، دشمنان از هر سو نسبت به تو دست به حيله گری زدند و به نتیجه ای نرسیدند، و تو در حالی از دنیا در گذشتی که به هیچ گونه نکوهشی دچار نگردیده بودی، و آنان با همه کوششی که داشتند به آرزوی خود نرسیدند. و همانند سفیر گوش بریده ای، با تهیدستی کامل، باز گشتند و جز غبار رنج فزا و خاری که گلوگیر آن ها گردیده بود، بهره دیگری دستگیر

ص: ۲۶۲

۱- ۱) - اشاره به آن است که در شب در گذشت او باران می بارید و دیگران هم از جمله: مهیار دیلمی بدان اشاره کرده و گوید: سقینا به میتا کما کان جاهد لدی اللّٰه حیا عام جذب و امحال تا به آخر قصیده-م.

آن‌ها نشد، و ایشان پس از رحلت تو به مقامی عالی پای گرفتند، آری آن‌ها چون گرگی بودند، که چون در مسیر خود با شیر درنده‌ای روبرو می‌شوند، بیچاره می‌گردند.

تا بدینجا آنچه از کتاب المجموع مناسب با حال او بود، ایراد کردیم، و فرزند بزرگ ترش سید مرتضی رحمه الله نیز در دیوانش چکامه‌ای در سوگ او سروده است.

ابن شحنه، در تاریخ خود گوید: در سال ۳۹۴ هجری بهاء الدوله شریف، ابو احمد موسوی (پدر سید رضی) را، به سمت نقابت علوی‌های عراق برقرار داشت و دیوان دادگستری و مقام قاضی القضاتی را به وی پیشنهاد کرد، لیکن او از پذیرش مقام داوری امتناع ورزید، و مقام‌های دیگر را متعهد شد.

از مجالس المؤمنین قاضی نور الله استفاده می‌شود، که سید طاهر اوحد سید حسین (مترجم حاضر ما) در آخر عمر از سمت نقابت علوی‌ها استعفا کرد، و آن را به عهده فرزندش سید رضی برقرار کرد، و در سال ۴۰۰ هجری در سن ۹۷ سالگی درگذشت، و فرزندش سید مرتضی رحمه الله بر جنازه او نماز گزارد، و در آستان مقدس حسینی علیه السلام مدفون شد، و سید مرتضی و دیگر از سرایندگان به نام آن عصر در سوگ او چکامه‌هایی سرودند.

و صاحب تاریخ مصر و قاهره گوید: شریف ابو احمد، سیدی بزرگوار بود، و مردم در هر درجه و مقامی که بودند از وی اطاعت می‌کردند، و به تمام معنا از وی بزرگداشت به عمل می‌آوردند، و بالاترین منزلت و مقام را در پیشگاه بهاء الدوله داشت، و او را به لقب الطاهر الاوحدی و ذو المناقب شهرت داده بود. شریف ابو احمد، از همه گونه خوی‌های شایسته برخوردار

بود، و تنها ایرادی که ممکن بود بدان شود شیعه بودنش بود، که خود و فرزندانش به مذهب شیعه مفتخر بودند (انتهی ما فی المجالس).

مؤلف گوید: پوشیده نماند، بین نظریه صاحب مجالس المؤمنین و دیگران اختلاف است، برخی گفته اند: چندی پیش از وفات، امور نظارت در نقابت علوی ها را به عهده فرزندش برقرار کرد، و حال آنکه جمع دیگر، گفته اند: که تا آخرین لحظه از زندگی از سمت نقابت برخوردار بود. و به زودی به پاره ای از احوال او، در ذیل شرح حال سید مرتضی و رضی خواهیم پرداخت.

یکی از شارحان بیت های کتاب مطول که از معاصران است، در ذیل قول ابو العلاء معری، در بحث حقیقت و مجاز، که گفته است «و الطیر أغربه علیه بأسرها» (۱) چنین گفته است: این بیت از قصیده ای است به بحر کامل، از ابو العلاء معری که در دیوانش موسوم به سقط الزند آورده و این قصیده را به منظور سوگواری، از شریف طاهر موسوی - پدر سید اجل مرتضی علم الهدی - سروده و نام و نسب طاهر حسین بن موسی بن محمد بن ابراهیم ابن امام همام موسی بن جعفر علیهما السلام است و شریف در سن ۹۷ سالگی در سال ۴۰۰ هجری در گذشته، و در کربلا مدفون شده است (۲)، و در آن اوقات

ص: ۲۶۴

۱- ۱) - مصراع دیگر آن «فتح الشراه و ساکنات لصاب» این شعر در باب استعاره کتاب مطول آورده شده و شاهد در علیه است که متعلق به اغربه بوده و اغربه استعاره از باکیه است ای باکیه علیه - م.

۲- ۲) - سید علیخان در الدرجات الرفیعه می نویسد: شریف علاوه بر همه مراتبی که داشت به سفارت میان خلفا و پادشاهان آل بویه و امیران حمدان نامزد شده و در هیچ کار فاسدی دست نمی زده مگر اینکه به اصلاح آن می پرداخته و عضد الدوله که نمی توانسته به دستگیری او پردازد او را به قلعه فارس تبعید کرده و پس از مرگ عضد الدوله شرف الدوله فرزند وی او را به مصاحبت خود برگزیده شریف و در شب شنبه پنج روز باقی مانده از جمادی الاولی سال چهارصد هجری در سن ۹۷ سالگی در گذشته - م.

خبر رسیده بود، که آب دریا رو به نقصان گذارده است، و در شب رحلت او باران رحمت الهی که حاکی از سوگواری آسمان به رحلت او بود نازل شد، از طرف دیگر قاضی سعید شهید نور الله شوشتری، که به دیوان معری مراجعه نکرده، و از چگونگی قصیده-یادشده-اطلاعی نداشته است در کتاب مجالس المؤمنین چنان پنداشته که این قصیده در سوگ فرزندش سید رضی سروده شده است.

ملا کمال الدین حسین بن ملا مسعود کاشانی طبیب

حسن بیک روملو در احسن التواریخ می نویسد: وی، طبیبی ماهر و فاضلی عالم و جامع بود، و در روزگار شاه تهماسب صفوی می زیسته است.

ملا کمال، قبلاً طبیب شاه اسماعیل صفوی بود، و پس از درگذشت او طبیب ویژه شاه تهماسب گردید و در پیشگاه او در کمال عزت و عظمت به سر می برد، و سال ۹۵۳ هجری درگذشت.

سید حسین مفتی اصفهان

پیش از این نام و نشان او را به عنوان سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی اصفهانی، یاد کرده ایم رحمه الله.

ملا کمال الدین حسین واعظ کاشفی سبزواری هروی بیهقی

(۱)

گاهی او را ملا حسین کاشفی و هنگامی بیهقی کاشفی می گویند.

کاشفی، صوفی شاعر و ادیب و منشی فاضل و عالمی فقیه و محدثی مفسر و منجم بود، و از بیشتر علوم معمول، حتی از علم سحر و اعداد و ستاره شناسی، و علم اسرار حروف و جفر و امثال این ها باخبر بوده است، و

ص: ۲۶۵

۱- ۱) - مؤلف در اینجا نام پدرش را ذکر نکرده، لیکن خود او در کتاب هایش نام پدرش را علی می نویسد، و بعضی هم نام جدش را حسین نگاشته اند-م.

در هر فنی که دارا بود، تألیفاتی به یادگار گذاشت. وی در روزگار سلطان حسین میرزا بایقرا، و در آغاز وزارت امیر علیشیر (نوابی) می زیسته بلکه روزگار شاه اسماعیل صفوی را هم ادراک نموده است.

ملا- حسین، در هرات و دیگر از شهرهای ماوراءالنهر، به تشیع و رفض معروف بود، و در سبزوار و دیگر از شهرهای شیعه به تسنن حنفی یا شافعی شهرت داشته، و مؤید مذهب وی، آن است که ملا حسین از مصاحبان ویژه امیر علیشیر نوابی سنی بوده و افتخار دامادی ملا عبد الرحمن جامی سنی را داشته است.

در یکی از اوقات، که ملا- حسین در کاشان یا سبزوار در منبر به اندرز مردم و تفسیر آیات شریفه سرگرم بود (۱)، سخنش بدینجا رسید که جبرئیل برای اعلام وحی الهی و دیگر جهات، هزار مرتبه بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شد.

یکی از حضار مجلس از جا برخاست، و همچنان که مولانا بر فراز منبر نشسته بود، گفت یا مولانا هرگاه جبرئیل هزار مرتبه بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل

ص: ۲۶۶

۱- ۱) - ملا حسین، همان طور که از شهرتش پیداست، واعظی بی بدیل بوده، و در هر کجا که منبر می رفته با ازدحام جمعیت روبرو بوده، حکیم شاه محمد قزوینی، در ترجمه مجالس النفائس گوید: در مجلس وعظ او هر چند فصیح و گشاده باشد، از کثرت جمعیت مردمان جای نیست و از کثرت مزاحمت خلق بیم هلاک بعضی مردمان بوده، و جهت کثرت مردمان آواز و انشای مولانا، در غایت حسن و لطافت بوده، و در مجلس وعظ او کسی بود، که مضمون وعظ مولانا را تمام به نظم می آورد، و بعد از اتمام وعظ، آنچه را به شعر سروده بوده، برای مردم می خواند، می خواند در رجال حبیب السیر [۱] آمده با آواز خوش و صورت دلکش به امر وعظ و نصیحت می پرداخت، صباح روز جمعه در دار السیاده سلطانی، در هرات به وعظ مشغول می شد، بعد از ادای نماز جمعه در مسجد جامع امیر علی شیر و روز شنبه در مدرسه سلطانی و روز چهارشنبه در سر مزار پیر مجرد خواجه ابو الولید و در اواخر اوقات حیات چندی در حظیره سلطان احمد میرزا در روز پنجشنبه به وعظ اشتغال می ورزید.

شده باشد، چند بار بر علی علیه السلام نازل شده است. ملا حسین، در پاسخ او متحیر شد، چه اگر می گفت جبرئیل بر علی علیه السلام نازل نشده، عوام الناس می گفتند چون او از سنیان است منکر نزول جبرئیل بر علی علیه السلام است، و اگر بگوید: بر علی علیه السلام نازل شده، مدرکی برای این پاسخ ندارد، زیرا نزول جبرئیل ویژه پیمبران است، در آن حال به دلش افتاد، و گفت: دو هزار مرتبه جبرئیل بر حضرت مولی علی علیه السلام نازل شده است (۱).

آن مرد پرسید از کجا و به چه دلیل می گویی جبرئیل دو هزار مرتبه بر علی علیه السلام نازل شده است؟ ملا حسین، در پاسخ گفت در خبر آمده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده «انا مدینه العلم و علی بابها»:

که من شهر علمم علیم در است درست این سخن گفت پیغمبر است

و شکی نیست هرکسی بخواهد به خانه ای وارد شود، از آن وارد خانه می شود و کسی که بخواهد از خانه ای بیرون برود، از آن خانه بیرون می رود، بنابراین لازم است، جبرئیل دو برابر آنچه بر پیمبر نازل می شده بر وی نازل شده باشد، حاضران پاسخ او را پسندیدند، و بدین وسیله از دست عوام و دیگر نابخردان رهایی یافت.

در عین حال که از پاره ای از برخوردهایش احساس تشیع می شود، باز هم حداکثر آثارش به ویژه دو فقره تفسیری که نوشته است، از آیین تسنن و طریقه صوفیه بیرون نمی باشد.

ملا حسین، فرزندی فاضل به نام علی بن الحسین - که شرح حالش خواهد آمد - داشته است.

ص: ۲۶۷

۱ - ۱) - روضات نوشته: جبرئیل دوازده هزار مرتبه بر پیمبر و بنا به نظریه فوق بیست و چهار هزار مرتبه بر حضرت مولی علی علیه السلام نازل شده است - م.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: ملا حسین، واعظ (کاشفی) در سال ۹۱۰ هجری در گذشته، و روزگار مرگ او، در چهارمین سال سلطنت شاه اسماعیل صفوی، و ششمین سال مبارزه شاه اسماعیل با شییک خان ازبک بوده است (۱).

و در همان تاریخ می نویسد: ملا حسین در فن ستاره شناسی، و نامه نگاری، بر مردم روزگارش برتری داشت، و از دیگر علوم نیز بهره ای به کمال داشت و از آثار او جواهر التفسیر و روضه الشهداء و انوار سهیلی و اخلاق محسنی و مصابیح القلوب و اختیارات و مخزن الانشاء و امثال این ها است، انتهی.

مؤلف گوید: به پندار من، کتاب مصابیح القلوب از نوشته های او نمی باشد، بلکه از نگارشات ملا حسن بن حسین شیعی سبزواری است که در حدود پس از هفتصد هجری می زیست، و شاهد بر این مدعا آن است که ملا- حسین، در بسیاری از مواضع روضه الشهداء از مصابیح القلوب مطالبی را یادآور شده است.

و از آثار او، رساله علویه است (۲) و من برخی از فوائد را که از آن کتاب نقل شده است، دیده ام، و از آثار او کتاب المرصد الاسنی فی استخراج

ص: ۲۶۸

۱- ۱) - مقبره اش در سبزواری مزار عمومی است و به نام (پیر کاشفی) معروف می باشد، و قبرش در میان باغی به طرز جالب توجهی بنیان گردیده است- م.

۲- ۲) - رساله علویه همان رساله علیه است که شرح چهل حدیث از احادیث نبویه بود، و ملا حسین این رساله را به نام ابو المعالی علی مختار نسابه عبیدلی تألیف کرده، و سال ۸۷۵ هجری از تألیف آن فارغ شده، و در پایان آن در ضمن اشعاری گوید: ز هشتصد فزون بود هفتاد و پنج که گشتیم از این نرده گنجینه سنج درین بارگاه نقابت پناه پسندیده گر شد زهی عز و جاه به بازار لطفش که دار الوفا است قبولی اگر یابد اقبال ماست

اسماء الحسنی و دیگری رساله التحفه العلیه است. این رساله را فرزندش (ملا علی ابن الحسین)، در کتاب حرز الامان من فتن الزمان- که در علم حروف و اسرار آن تألیف کرده- به وی نسبت داده است، و دور نیست تحفه العلیه همان رساله علویه یادشده بوده باشد.

ملا حسین کاشفی، هفت رساله در ستاره شناسی که به سبعة کاشفیه معروف است- و همگی آن ها، به زبان پارسی تألیف شده- تدوین کرده است، و فهرست آن ها را به طوری که در دیباچه رساله لوائح القمر که هفتمین رساله از رساله های هفت گانه است، چنین یادآوری کرده اند:

اول: مواهب زحل. دوم: میامن مشتری. سوم: قواطع المريخ. چهارم:

لوامع الشمس. پنجم: مباحج الزهره. ششم: مباحج عطارد. هفتم: لوائح القمر.

مؤلف گوید: مواهب زحل، درباره افتتاح ابواب مدخل های علم نجوم است تا آن ها که می خواهند، ابواب اعمال و احکام را به آسان ترین وجهی به دست آورند، از آن استفاده کنند، و میامن مشتری، مربوط به ارقام تقویم، و عمل بدان است و جدولی را محض آسانی کار ترسیم کرده است قواطع مریخ، راجع به اعمال موالید است، لوامع الشمس،

ص: ۲۶۹

ویژه احکام طالع های سال های عالم است، مباحج زهره در احکام موالید، از نظر حال و آینده، مباحج عطارد، در بیان تحقیق مسائل طالع سؤال است لوائح قمر در اختیارات اوقات افعال و اعمالی است که در اوقات شبانه روز، از امور ضروری هر فرد فاعل و عامل است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: المولی الفاضل حسین واعظ کاشفی سبزواری، مجموعه علوم دینی و سفینه معارف یقینی، از علوم غریبه مانند جفر و تکسیر و کیمیا آگاه، و در فن نجوم صاحب دستگاه بود، نفسی با تأثیر و عبارتی دلپذیر داشت در بلاغت فصیح عهد، و مسیح مهد و سبحان زمان و حسان دوران بود.

در تاریخ حبیب السیر مسطور است که مولانا کمال الدین حسین واعظ، در علم نجوم و انشا، در زمان خود بی نظیر بود، و در سایر علوم نیز به امثال و اقران دعوی برابری می نمود، به صوتی خوش و آهنگی دلکش، به امر وعظ و نصیحت می پرداخت، معانی آیات قرآنی و غوامض اسرار احادیث نبوی را با عباراتی لایق و اشاراتی دقیق و مناسب ایراد می کرد.

بامداد روز جمعه، در مسجد جامع امیر علیشیر در هرات، مردم را پند و اندرز می داد، و روز سه شنبه در مدرسه سلطانی، و چهارشنبه بر سر مزار میر مجرد خواجه ابو الولید احمد وعظ می کرد در اواخر اوقات حیات، چندگاه در حظیره سلطان احمد میرزا، (روز پنجشنبه) به آن امر می پرداخت، و چون متقاضی اجل موعود در رسید، سال ۹۱۰ هجری مهر سکوت بر لب زده عالم آخرت را منزل ساخت.

مصنفات مولانا کمال الدین حسین بسیار، و آثار قلامه بلاغت شعارش بی شمار است، از آن جمله: جواهر التفسیر و تفسیر مختصر آن و مواهب علیه

و انوار سهیلی و مخزن الانشاء و اخلاق محسنی و روضه الشهداء و اختیارات نجوم در میان مردم مشهور است. و گاهی به گفتن شعر نیز میل می نمود (۱).

و از جمله قصائد او که در مدح حضرت امیر المؤمنین علیه السلام مذکور شده دو بیت واقع می سازد.

ذریتی سؤال خلیل خدا بخوان و ز لا ینال عهد جوابش بکن ادا

گردد تو را عیان که امامت نه لایق است آن را که بوده بیشتر عمر در خطا

توضیح این مقال علی سبیل الاجمال آن است که مطابقه جواب با سؤال در وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ... «سوره بقره ۱۲۴» و علو مقام ابراهیم از طلب محال، دلیلی است بدیع المثل بر آنکه ظالم کافر گمراه کننده در هیچ حال لایق امامت نیست.

و تفصیل این استدلال با نقض و ابرام در کتاب مصائب النواصب که از مؤلفات این فقیر مستهام است سمت تقریر و تحریر یافته است و ماجرای

ص: ۲۷۱

۱- ۱) - شعری که در حیب السیر [۱] آمده مطلع زیر است، که از مجالس النفائس نقل کرده است: سبز خطا ز شک تر غالیه بر سمن مزن سنبل تاب داده را بر گل نسترن مزن بدیهی است مولانا، کاشفی طبع شعر شیوایی داشته، و انواع شعر را استادانه می گفته، لیکن دیوان شعری ترتیب نداده است، در مقدمه بدائع الافکار می نویسد: کاشفی نیز مانند اکثر دانشمندان عصرهای میانه، سخنور و سخن شناس زبردست بوده، و شعر سبز خطا را شاهد آورده، پس از آن اضافه می کند، موافق اخبار سام میرزای صفوی، کاشفی دو، دیوان فارسی و ترکی تنظیم و تدوین کرده بوده است، که وجود دیوان ثانی او مورد شبهه می باشد، همان طور که نوشتیم، کاشفی دیوانی نداشت، و سام میرزا ذیل احوال نظام الدین احمد سهیلی که پس از این ذیل انوار سهیلی به نام او اشاره می شود، از کاشفی یاد کرده که کتاب انوار سهیلی را به نام او نوشته، و در ضمن احوال سهیلی می نویسد: سهیلی دو دیوان ترکی و پارسی داشته، و در تذکره الشعراء که معاصر با سهیلی بوده به این دو دیوان اشاره کرده، و آنکه مقدمه نگار، دیوان ترکی او را مورد شبهه قرار داده، بدان منظور است که وی پارسی زبان بوده نه ترکی بیان-م.

که میان خدمت مولوی (کاشفی)، و اهل سبزوار واقع شده، احوال اهل سبزوار در مجلس اول گذشت، به آنجا رجوع فرمایند.

مؤلف گوید: ماجرای که مؤلف مجالس بدان اشاره کرد، قصه نزول جبرئیل است به حضرت رسول اکرم و علی مرتضی علیهما السلام که پیش از این بدان اشاره کردیم، لیکن با شرحی طولانی تر، که به گفته خودش، با مقدمه ذیل شروع می کند.

مؤلف مجالس المؤمنین در وقتی که در مشهد مقدس به تحصیل علوم و تکمیل نفس شوم اشتغال داشت، از بعضی اعیان آن دیار (سبزوار) شنیده، که چون کمال الواعظین مولانا حسین کاشفی سبزواری، جهت نظم بعضی از مصالح دنیاداری به دارالسلطنه هرات رفت، و مدتی به عذاب صحبت میرعلیشیر مشهور گرفتار گردید، و به دام دامادی ملا جامی پایبند شد، مردم سبزوار به او بدگمان شدند و چون بعد از مدتی به وطن مألوف، مراجعت نمود، اهالی آنجا در مقام امتحان او بودند، تا آنکه در روزی که مولانا، در مسجد جامع سبزوار، مردم را پند و اندرز می داد (۱)....

مؤلف گوید: کاشفی، آثار عدیده و شمرده شده ای دارد از جمله: تفسیری کبیر به پارسی به نام جواهر التفسیر و معروف به تحفه الامیر، که به نام امیرعلیشیر نوایی وزیر نامی سلطان حسین بایقرا، تألیف کرده است (۲)، دیگری تفسیری متوسط، به نام المواهب العلیه که خلاصه ای از جواهر التفسیر است

ص: ۲۷۲

۱ - ۱) - آنچه را که مؤلف، از مجالس المؤمنین [۱] تا بدینجا به عربی برگردانیده، عین عبارات قاضی بزرگوار را، محض بزرگداشت مقام او، در این ترجمه آوردیم، و در مجالس نزول جبرئیل را بر رسول اکرم صلی الله علیه و آله دوازده هزار بار، و بر علی مرتضی طبق پاسخی که کاشفی داده، بیست و چهار هزار بار نقل نموده است - م.

۲ - ۲) - جواهر التفسیر به اتمام نرسیده است و با مرگ کاشفی ناقص مانده است، و نسخه هایی ناقص از آن موجود است، و به نام العروس هم خوانده شده است.

و به پارسی و به نام امیر علیشیر، تألیف کرده است، ملا حسین، این تفسیر را به روش اهل سنت و جماعت تدوین کرده است، و سال ۹۰۹ هجری قمری از تألیف آن آسوده شده است (۱).

ملا حسین، در تفاسیر و سایر آثارش، مسلک های صوفیه، و مذهب های اهل سنت را متذکر می شد، و به تحقیقات آنان می پرداخت، به همین مناسبت مردم معاصر او وی را سنی می پنداشتند و لیکن به نظر من، تشیع او ثابت و واضح است، و عارف کاشانی ملا محسن فیض، به درخواست شاه عباس ثانی، مطالب مورد اختلاف این تفسیر را اصلاح نموده، و کتابی جداگانه بر پایه آن تدوین کرده است.

و از آثار او تفسیر مختصری است که آن هم به پارسی تألیف شده است، و کتاب روضه الشهداء نیز که به پارسی، و در احوال شهادت رسول اکرم و ائمه طاهرین و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ویژه شهادت حضرت ابا عبد الله الحسین علیه السلام تألیف کرده است، و این کتاب معروف، و در دسترس همگان می باشد، و از این کتاب تشیع وی به خوبی ظاهر می شود، و تاریخ تألیف روضه الشهداء به طوری که از خود آن کتاب استفاده می شود سال ۸۴۷ هجری بوده است، و در ضمن معلوم می شود که کاشفی در روزگار خود به تقیه برگزار می کرد، و در پایان کتاب به شرح احوال دیگر از ائمه طاهرین علیهم السلام پرداخته است. این کتاب را، ملا حسین به نام مرشد الدین عبد الله مشهور به سید میرزا، که از شاهزادگان آن روزگار بوده تألیف کرده است، و لیکن این سید میرزا غیر از میرزا الغ است، هر چند او در عصر وی و در عصر پدرش

ص: ۲۷۳

۱- ۱) - به نام المواهب العلیه یا تفسیر حسینی تألیف شده و چندین بار به طبع رسیده است - م.

علیشیر می زیسته است. ملا حسین، در این اثر از کتاب هایی بسیار از جمله:

عیون اخبار الرضای صدوق و ارشاد مفید و اعلام الوری طبرسی و کتاب الآمل ابن خالویه نقل کرده است، لیکن حداکثر روایات، بلکه همگی روایات آن از کتاب های نامشهور، که مورد توجه اعلام نبوده است استفاده شده است (۱).

همین کتاب را، ملا فضولی بغدادی، که از سراینندگان امامی مذهب است، به زبان ترکی ترجمه کرده است، و به خوبی از عهده ترجمه آن برآمده، و مردم ترک زبان از هر جهت آن اثر را مورد توجه خود قرار داده اند (۲).

ص: ۲۷۴

۱-۱) -الذریعه ج ۱۱ [۱] می نویسد: روضه الشهداء بلیغ و مرکب از پارسی و تازی و اثر ملا حسین واعظ کاشفی است، که حدود ۹۱۰ هجری تألیف شده، و مرتب بر ده باب و یک خاتمه است که در آن ذکر فرزندان حضرت امام حسن و امام حسین علیه السلام و جمعی از سادات پرداخت، و ممکن است نخستین کتاب مقتل فارسی باشد، که استفاده کردن از آن در میان پارسی زبانان متداول بوده، تا به حدی که خواننده آن را روضه خوان می گفتند، و بعدها تا به امروز کلیه مرثیه سرایان حضرت سید الشهداء علیه السلام را، روضه خوان می گویند، و این کتاب در ایران و هند به طبع رسیده است. در پاورقی مزارات هرات می نویسد: روضه الشهداء در واقعه هائله کربلا نوشته شده، و گویا در ایام عاشورا آن را روضه روضه بر سر منبر می خواندند، و کلمه روضه خوانی در دهه محرم تاکنون، در هرات معمول است، که آن مجالس را به نام روضه خوانی یاد می کنند. الذریعه می نویسد: پیش از روضه الشهداء مقتل دیگری به زبان پارسی مقتل الشهدا نوشته شده، و همچنین مقتل الشهداء به زبان پارسی در واقعه کربلا- تدوین شده، و این کتاب که از آثار ابوالمفاخر رازی بوده، در روضه الشهداء از آن مکرر مطالبی و اشعاری یاد شده است-م.

۲-۲) -ترجمه مزبور به نام حدیقه السعداء بوده که وقایع کربلا را در ضمن ده باب، از روضه الشهداء به ترکی ترجمه نموده، و هم ممکن است از روضه الشهداء و امثال آن استفاده کرده باشد، مترجم آن محمد بن سلیمان متخلص به فضولی است، اصلاً از اکراد آذربایجان بوده، و در حله متولد شده و در بغداد می زیسته، و در سال ۹۶۳ هجری در گذشته، دیوان شعری به پارسی و تازی و ترکی داشت و رساله صحت و مرض در گزارش روح و سیر او در بدن به پارسی تألیف کرده، و این جانب آن را به خط خود استنساخ نموده ام، و دیگری رند و زاهد است که در این اوقات به طبع رسیده و نیز مولی جامی مصری روضه الشهداء را به نام سعادت نامه ترجمه کرده و ملا علی صفی فرزند ملا حسین سبزواری آن را به، نام خلاصه الروضه تلخیص نموده.

از آثار او کتاب اسرار قاسمی، در علم سحر و جادوگری، که من آن را دیده ام و خالی از امور غریبه نبود، و کتابی ارزنده و جامع در این فن می باشد (۱). و دیگری شرح کتاب مثنوی مولوی رومی است که به نام جواهر الاسرار موسوم می باشد (۲)، و ملا محمد صالح قزوینی در کتاب نوادر الادب و العلوم لطائفی را از آن نقل می کند.

و از آثار او کتاب اخلاق محسنی، در علم اخلاق، که به پارسی تألیف شده است و این کتاب را - که مشتمل بر چهل باب است - به نام سلطان ابو الحسن میرزا، فرزند سلطان حسین میرزا باقرا تألیف کرده است (۳).

و تفسیر فارسی دیگری که مختصر از دو تفسیر یادشده اوست بعضی از علما به وی نسبت داده اند.

از آثار او رساله لوائح القمر است که رساله ای بزرگ است و به پارسی به منظور اختیارات الساعات تألیف شده، و از اواسط آن به دست می آید که در دهه ذیحجه سال ۸۷۸ هجری تألیف شده است، و بعضی هم اختیارات

ص: ۲۷۵

۱ - ۱) - اسرار قاسمی در علم سحر فقط نبوده بلکه مشتمل بر پنج باب کیمیا و لیمیا علم طلسمات و سیمیا خیال بافی و همیما تسخیرات و ریمیا شعبده بوده، و به طوری که خود گفته: این کتاب را به درخواست امیر سید قاسم از پنج کتابی که در این رشته بوده، ترجمه و به نام اسرار قاسمی موسوم داشته.

۲ - ۲) - شرح مثنوی جواهر الاسرار از آثار حسین خوارزمی است و به تازگی مقدمه آن به نام جواهر الاسرار و زواهر الانوار چاپ شده و گویا تا جلد سوم مثنوی را بیشتر شرح نکرده باشد، و تشابه اسمی ایجاب کرده این کتاب را مؤلف به نام کاشفی یاد کرده باشد، و احتمالاتی که از الذریعه نقل شده صحت ندارد.

۳ - ۳) - اخلاق محسنی را کاشفی در سال ۹۰۰ هجری پایان داده، و در ماده تاریخش گفته: با خامه گفتم ای که ز سر ساختی قلم و ز مقدم تو چشم یافت روشنی اخلاق محسنی بتمامی نوشته ای تاریخ هم نویس ز (اخلاق محسنی) - م.

النجوم را به وی نسبت داده اند، و در ضمن شرح حالی که قاضی نور الله برای او نوشته است، به نام این رساله اشاره کرده و ممکن است این رساله همان رساله لوائح القمر باشد.

و از آثار او کتاب بدائع الافکار فی صنائع الاشعار است که به فارسی تألیف شده و در این کتاب اقسام صنایع شعر و قواعد بدیع و امثال آن را متذکر شده است و کتابی ارزنده و در عین اختصار، جامع صنایع بدیع و دیگر قواعد است و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد، و این کتاب را به نام امیر شجاع الدین سید حسن تألیف کرده است (۱).

و از آثار او کتاب لب المثنوی مولوی رومی است، و دیگری لب اللب من المثنوی (۲). و دیگری از آثار او مخزن الانشاء و دیگری انوار سهیلی است که به پارسی نوشته شده است و در آن به شرح افسانه ها و حکایاتی که از زبان پرندگان و دیگر از حیوانات بوده پرداخته است برخلاف انتظار، این اثر از نظر مردم می شوم و نامبارک تلقی شده و حاضر نمی شدند آن را در اختیار خود در آورند، و به همین مناسبت در دیار عجم کسی آن را در ملک

ص: ۲۷۶

۱-۱) - این کتاب، از نسخه ای که در سال ۹۸۷ هجری یعنی ۷۳ سال پس از درگذشت مؤلف استنساخ گردیده، گراور شده و به طبع رسیده و در آغاز آن، مقدمه جامعی در شرح مؤلف و معرفی از کتاب و فهرست ها و تحقیقات دیگر به آن ضمیمه و چاپ شده، و مشتمل بر یک مقدمه و سه باب است. باب اول در صنایع بدیعه، دوم در عروض، سوم در عیوب قوافی و شعر.

۲-۲) - این کتاب همان لب لباب مثنوی است که با مقدمه ای در تهران چاپ شده، و کاشفی چنانچه خود در آخر آن سروده در رمضان سال ۸۷۵ هجری از تلخیص آن فارغ شده. روز شنبه آخر ماه صیام گشت این نو پاوه غیبی تمام سال هجرت هشتصد و هفتاد و پنج مرتفع گشت این طلسم از روی گنج

خود در نمی آورد و اگر مالک هم بود آن را در اختیار و وقف قرار می داد، و از ملک خویش بیرون می آورد.

کتاب انوار سهیلی مشتمل بر چهارده باب است و در حقیقت به عنوان سخنان حکمت آمیز و اندرز تألیف یافته، و در ضمن آن، برای آنکه گفتار حکیمانه آن، در دل خوانندگان تثبیت پیدا کند همراه با پاره ای از افسانه ها و حکایت های عجیب و خنده آور تدوین شده است.

این کتاب را ملا حسین به نام امیر شیخ احمد، مشهور به سهیلی که از امراء سلطان حسین بایقرا بوده تألیف کرده است (۱).

و به طوری که می دانیم اصل این کتاب از آغازی که به وجود آمده به زبان هندی بوده و پیش از ظهور دین مبین اسلام، آن کتاب را یکی از حکیمان هند برای پادشاه خود تدوین کرد و در روزگار جهان داری انوشیروان پادشاه ایرانی که نزدیک به ظهور پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله می زیسته از هند به ایران آمده است و به فرمان وی از لغت هندی به زبان پهلوی برگردانیده

ص: ۲۷۷

۱- ۱) - در تحفه سامی می نویسد: امیر شیخ نظام الدین احمد مشهور به سهیلی از نژاد ترک هاست و طبعی به غایت پسندیده داشته، و نسبت به شیخ آذری ارادت می ورزیده، از وی تمنای تخلصی می کند، او هم هنگام تفأل زدن به کتابی در سطر اول آن کلمه سهیه را می بیند، او را سهیلی تخلص می دهد، سهیلی دو دیوان به ترکی و پارسی تدوین کرده، (پیش از این نوشتیم این دو دیوان را مقدمه دیگر بدائع الافکار به نام کاشفی خوانده است) از اشعار اوست. به شام غم چو من دردی کشی کاندر شراب افتد از آن کمتر که تا روز جزا مست و خراب افتد و گوید: به روز غم کسی جز سایه من نیست یار من ولی او هم ندارد طاق شهبای تار من و مولانا حسین واعظ علیه الرحمه و الغفران انوار سهیلی را به نام آن امیر کبیر مرقوم گردانیده است، سهیلی در سال ۹۱۸ هجری وفات یافته است.

پس از این، در روزگار ابو جعفر منصور دوانیقی، دومین خلیفه عباسی به توسط عبد الله بن مقفع که از فصحای عرب بود، و به زندقه منتسب بود، کتاب کليلة و دمنه را، از پارسی به تازی برگردانیده است (۲). و در هنگام داری ابو الحسن، نصر بن احمد سامانی یکی از فضلالی روزگارش به فرمان او کتاب کليلة ابن مقفع را به پارسی ترجمه نمود و به دنبال آن، به فرمان امیر نصر سامانی رودکی، سراینده نامی، کتاب کليلة را با طبع سرشار خود به نظم در آورد (۳). سپس در روزگار سلطان ابو مظفر بهرام شاه، فرزند

ص: ۲۷۸

۱-۱) - برای چگونگی پیدایش کتاب کليلة و مقدمه که بوزرجمهر به نام برزویه طیب بر آن کتاب نوشته، به اصل کليلة و دمنه که مکررا به طبع رسیده مراجعه شود-م.

۲-۲) - ابو محمد عبد الله بن مقفع، اصلا از مردم مرو بوده و نام اصلی اش روزبه و نام پدرش دادبه بوده، و پس از آنکه اسلام اختیار کرده، به نام عبد الله خوانده شده وی، در فنون ادبی مهارت زیادی داشت، و در انشاء استادی به نام بوده، و آثاری در ادب و منطق از خود به جای گذارده و به ترجمه اصل آن ها پرداخته، از جمله ادب الصغیر و الکبیر و معروف ترین اثر او کتاب کليلة و دمنه است که از اصل پهلوی به عربی برگردانیده است، و این ترجمه در روزگار ما به طبع رسیده و در روزگار مهدی عباسی، عبد الله اهوازی اصل کليلة را برای یحیی بن خالد ترجمه کرده و سهیل بن نوبخت اصل کليلة را برای یحیی به نظم در آورده و هزار دینار صله گرفته، ابن مقفع، با همه کمالاتی که داشت مردی ملحد و از زنادقه بوده و معتقد بود که روح ابو مسلم خراسانی در وی حلول کرده، و مذهبی به، نام مبیضه اختراع کرده و بالاخره در سال ۱۴۲ هجری به جهاتی چند، در گرمابه یا در آتش سوزانیده شد.

۳-۳) - ابو عبد الله جعفر بن محمد معروف به رودکی که در ناحیه رودک سمرقند متولد شده، او را نخستین شاعر بزرگ پارسی سرای گفته اند، و علما و شعرا او را به عظمت ستوده او در انواع شعر، ید طولا داشته و ابیاتی حکیمانه از خود به جای گذارده از آن جمله: زمانه پندی آزاده وار داد مرا زمانه را چون نکو بنگری همه پند است به روز نیک کسان گفت غم مخور زنهار بسا کسا که به روز تو آرزومند است رودکی از آغاز به نابینایی مبتلا گردید، و در عین حال از هیچ خصیصه ای خود را محروم نمی دید، شعر خوب می گفت و رود خوب می نواخت و گویا همین رودزنی، او را رودکی

سلطان مسعود غزنوی که ممدوح حکیم سنایی شاعر و عارف مشهور بود (۱).

و خود ابوالمظفر نواده سلطان محمود غزنوی ممدوح حکیم فردوسی است کتاب کلیله و دمنه را که ترجمه عبد الله بن مقفع بود شیخ ابوالمعالی نصر بن محمد بن عبد الحمید برای دومین بار از عربی به پارسی برگردانیده و همین ترجمه در حال حاضر به کلیله و دمنه موسوم و معروف است (۲).

کلیله و دمنه کتابی است که از انشایی عالی و عبارات جالب و جاذب برخوردار است و در عین حالی که مطول است خسته کننده نمی باشد و از آنجا که مشتمل بر لغات مشکل و اندیشه خیز بوده و با آنکه به زبان پارسی تدوین گردیده است بدون داشتن کتاب لغت از منافع آن برخوردار نمی توان شد، امیر شیخ احمد سهیلی مذکور، از مولی حسین کاشفی درخواست کرد، تا آن کتاب را تلخیص کند و عبارات روشن و همگان

ص: ۲۷۹

۱-۱) -ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی، از مشاهیر سرایندگان و عرفای به نام قرن ششم هجری بود، مولوی او را دیده بینای عرفان خوانده و گوید: عطار روح بود و سنایی دو چشم آن ما از پی سنایی و عطار آمدیم دیوانش معروف، و خودش سال ۵۴۵ در غزنین درگذشت.

۲-۲) -ابوالمعالی حمید الدین نصر الله از ادبا و شعرای قرن ششم هجری بوده، و کلیله و دمنه را به امر بهرام شاه غزنوی به نشر فصیح پارسی بسیار ارزنده ای ترجمه کرده و به کلیله بهرام شاهی معروف است-م.

پسند را در آن به کار برد، مولانا اراده امیر را صورت عمل پوشانید و کتاب انوار سهیلی را تدوین کرد و از آنجا که مردم از حقیقت حال بی خبر بودند گمان می کردند کتاب کلیله و دمنه و انوار سهیلی یک کتاب است و به دو نام خوانده شده و حال آنکه حقیقت همان است که ما در بالا ایراد گردید (۱).

تا بدینجا آثار کاشفی را به قدری که توانستیم نام بردیم ممکن است دیگری بیشتر از آنچه ما ایراد کردیم به دست آورده باشد (۲).

ص: ۲۸۰

۱- ۱) - تاریخ ادبیات شفق می نویسد: کاشفی، در نظر داشت کلیله ابو المعالی را به شیوه بهتر و ساده تری تحریر نماید، و اشعار و امثله تازی را ترک کند، ولی این مقصود حاصل نگشته و شیوه این کتاب تابع سبک متکلف زمان شده، و انوار سهیلی هرگز به متانت و لطافت کلیله نرسیده با این همه انوار سهیلی از کتاب های بسیار معروف فارسی است، و مخصوصا در هندوستان مشهور است، و حسین واعظ که از فضلاء، نامی زمان سلطان حسین بوده، و تألیفات دیگر نیز دارد، در این کتاب رسوخ و تسلط خود را در زبان فارسی به خوبی ابراز نموده است.

۲- ۲) - در اعیان الشیعه ۳۶ [۱] فقره کتاب و رساله و ترجمه از کاشفی نام برده، از جمله روضه الصفا و تحفه الدعوات و الادعیه و الاوراد و آیین اسکندری و ترجمه التعریف بالمولد الشریف شیخ محمد جزری و فیض النوال فی بیان الزوال و ما لا بد منه فی المذهب و مرآه الصفا و میامن الاکتساب و در ضمن آثار او کتاب رشحات عین الحیات را در مناقب مشایخ نقشبندیه که از آثار فرزندش ملا علی است به نام او نوشته، و می توان گفت دیگر از آنچه را از وی نقل کرده از مؤلف دیگری باشد و الله اعلم. لا یخفی پیش از این مجالس المؤمنین نقل کردیم کاشفی در سال ۹۱۰ هجری در گذشته و محل دفن او را نام نبرده است، در مزارات هرات می نویسد: قبر ملا حسین کاشفی، در جنوب شرق گورستان عیدگاه می باشد، در تعلیقات آن کتاب می نویسد: قبر مولانا کاشفی، در انتهای جاده مولوی جامی (شرق عیدگاه قدیم) نزدیک به پل جوی نو واقع شده است، و مقبره او مانند دیگر از مقابر علما، رو به ویرانی گذارده بود، تا چندی پیش، اطراف آن را محجری از آجر گرفتند، و در سال ۱۳۲۴ شمسی اطراف مقبره او باغی احداث شد، و ایوانی برای مقبره او بنیاد کردند، و این قطعه را که ماده تاریخ فوت او بوده، در لوح مزارش حک نمودند. ناصح و فیاض مولانا حسین کاشفی آنکه گنج معرفت در مخزن دلها نهاد دیدمش در واقعه بر منبر عرش از شرف گفتمش تاریخ فوتت چیست ای صاحب رشاد

سید ابو عبد الله حسین بن هادی بن حسین حسینی شجری

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی واعظ و محدث بود.

شجری به فتح شین (در کتاب لباب الانساب ۱۸۶/۲ شجر را دهکده ای در مدینه می داند).

ابو عبد الله جمال الدین، حسین بن شیخ جمال الدین هبه الله بن حسین

ابن رطبه سوراوی

وی از فقهای جلیل القدر، و از اکابر مشایخ اصحاب ما، و از شاگردان ابو علی (فرزند شیخ طوسی) بوده است، شیخ محمد ابو البرکات بن ابراهیم صغانی از وی روایت می کند، چنانچه منتجب الدین در فهرست بدان تصریح کرده است.

و از آنچه در اول برخی از نسخه های فهرست شیخ طوسی استفاده می شود: شیخ رشید الدین ابو البرکات عباد بن جعفر بن محمد بن علی بن خسرو دیلمی از وی روایت کرده است. و از اجازه شیخ محمد نواده شهید ثانی، که به ملا- محمد امین استرآبادی داده است، برمی آید که شیخ اجل یحیی بن محمد بن یحیی سوراوی هم از او روایت می کرده است.

و از مزار کبیر شیخ محمد بن جعفر مشهدی، استفاده می شود، که وی به سند عالی از شیخ ابو عبد الله حسین بن هبه الله بن رطبه، از شیخ ابو علی

فرزند شیخ طوسی روایت می کند و مرادش از شیخ ابو عبد الله، مترجم حاضر است.

مؤلف گوید: پیش از این در ترجمه حسین بن رطبه سوراوی یادآوری شد، ظاهر آن است که آن حسین با این حسین یکی است و نسبت قبلی از باب انتساب به جد است و نیز در شرح حال ابو عبد الله، حسن بن شیخ جمال الدین هبه الله بن رطبه سوراوی، تذکر دادیم، که از قراین ظاهر استفاده می شود که او (ابو عبد الله حسن) با حسین بن رطبه، و حسین بن جمال الدین مترجم حاضر متحد است.

پدرش (شیخ جمال الدین هبه الله) نیز از دانشوران بوده، و خواهیم گفت که هبه الله هم از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است، و منافاتی ندارد، پدر و پسر از شخص واحدی روایت کنند.

و از پایان خلاصه علامه به دست می آید که شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی، از فقیه حسین بن هبه الله از ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اجازه ای که شیخ حسین بن حماد لیثی واسطی، به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی داده است، برمی آید که شیخ جلیل حسین بن هبه الله بن رطبه، از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است، و شیخ محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی حائری، از حسین ابن رطبه روایت می کند و ابن رطبه با شیخ ابو البقا هبه بن نما ربعی حلی هم درجه بوده با این تفاوت که ابن رطبه، بلاواسطه، و هبه الله بن نما به واسطه ابن طحال، از شیخ ابو علی روایت کرده اند.

شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر پس از آنکه از محمد بن محمد بن جعفری از محمد بن ابو القاسم طبری، از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت کرده، اظهار داشته است: خبر داد مرا به سند عالی شیخ فقیه ابو عبد الله، حسین بن هبه الله بن رطبه رضی الله عنه، از شیخ مفید ابو علی حسن ابن محمد طوسی رحمه الله.

سید حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی

منتجب الدین در فهرست او را عالمی صالح و محدث معرفی کرده است.

مؤلف گوید: در شرح حال سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب، خواهیم گفت به ظاهر سید حسین، و ابو الفضائل رضا، پسر عموی یکدیگرند، و لفظ (مانکدیم) لقب حسین مترجم ما است، و نسب واقعی او این است که حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی.

اما تحقیق لفظ (مانکدیم): راجع به آن، در کتاب های متداول مطلب صحیحی به دست نیاوردیم، شاید از الفاظ متداول فرس قدیم باشد، و یا از واژه های مردم ری یا دارالمرز باشد، و برای اطلاعات بیشتر، به کتاب های واژه های پارسی، باید مراجعه کرد (۱).

و لفظ مانکدیم در باب زا و امثال آن بسیار بکار رفته است.

ملا حاج حسین یزدی

وی، متکلمی جلیل القدر و ماهری فاضل و دانشوری بزرگ مقام، و از

ص: ۲۸۳

۱- ۱) - مانکدیم: مرکب از مانکدیم: مانک به معنای ماه، و دیم، به معنای چهره و رخسار است، بنابراین معنای آن ماه رو، یا ماه رخسار است، و در فرهنگ برهان قاطع بهر دو لفظ اشاره کرده است.

علمای روزگار شاه عباس کبیر و دیگر پادشاهان پس از او بوده است، و شاگردانی از قبیل ملا- محمد مؤمن بن شاه قاسم مشهدی و ملا محمد حسین هراتی را تربیت نموده است (۱).

ملا حاج حسین، خود از شاگردان جلیل القدر شیخ بهایی رحمه الله به شمار است.

او چندی در مشهد مقدس رضوی به سمت تدریس برقرار بود، و در آخر عمر عازم قم شد، و سمت تدریس مدرسه معصومه را عهده دار گردید.

از آثار او، شرح خلاصه الحساب استادش شیخ بهایی رحمه الله است و لیکن به اتمام نرسیده، و به همین مناسبت دیگر بار شاگرد ملا حسین- محمد اشرف طباطبایی شیرازی- به شرح آن اقدام کرده است (۲).

از کلمات لطیفه ملا- حاج حسین، وقتی از او پرسیدند، چرا پس از آنکه عهده دار تدریس روضه رضویه بودی، به تدریس مدرسه معصومه پرداختی؟ در پاسخ گفت: هرگاه بنده پا به سرحد پیری و کهن سالی بگذارم، خادم حرم و محرم محترمت حرم می شود (رضی الله تعالی عنه).

و از آثار او شرح تجرید محقق طوسی است، و من این شرح را که شرحی بزرگ است در تهران دیده ام.

و از آثار او شرح اثبات الواجب علامه دوانی است که آن را نیز در تهران

ص: ۲۸۴

۱- ۱) - از شاگردان یزدی علاوه بر سه تن یادشده، ملا خلیل غازی قزوینی، و سید کمال الدین شاه فتح الله سلامی شیرازی را در اعیان الشیعه نام برده است.

۲- ۲) - مرحوم سعید نفیسی در شرح حال شیخ بهایی می نویسد: محمد اشرف در شرح خلاصه اش می نویسد: پیش از وی استاد علامه مولی حاج حسین یزدی قسمتی از این کتاب را شرح کرده بود، که اصول حساب باشد، و طلبه ای از او (محمد اشرف) خواستار شده اند که این شرح را به تازی بر تمام کتاب بنویسد، و در آن نسخه نام خود را محمد اشرف بن حبیب الله حسینی طباطبایی شیرازی نوشته است- م.

دیده ام، و ممکن است این هر دو اثر از تألیفات حاج محمود زمانی بوده باشد.

مؤلف قدس سره پیش از این، شرح حالی، از حاج ملا حسین بن محمد علی نیشابوری ایراد کرده است، اینک به مناسبت حاج ملا حسین یزدی می نویسد: حاج ملا حسین نیشابوری مذکور، فاضلی عالم و فقیهی محدث و از مشاهیر دانشمندان است و او را شاگردانی فاضل بوده است.

وی، مجاور بیت الله الحرام، و نزدیک به روزگار ما می زیست، و هم اکنون فرزند یا نواده اش در مکه مکرمه زندگی می کند.

ملای نیشابوری، از نیکوکاران عصرش بوده، و از سید امیر شرف الدین علی شولستانی - که در شولستان متولد شده و در نجف اشرف ساکن بوده - و از سید امیر حسن رضوی قائنی روایت می کرده است.

و من در یکی از مسودات خود دیدم، که ملا - حاج حسین نیشابوری از شاگردان شیخ بهایی بوده و شرحی بزرگ بر تجرید محقق طوسی که در کلام است تألیف کرده، و ممکن است این انتساب نادرست باشد، و به ظاهر شرح مزبور، از دیگری باشد، و یا همان است که من آن را در تهران دیده ام.

آمیرزا حکیم یزدی

وی، فاضلی عالم و زاهدی عابد و پرهیزکاری باجلالت و از معاصران است و در علوم ریاضیه مهارت بسزایی داشته است.

حکیم، از محضر گروهی از فضلالی عصر - که برجسته ترین آن ها استاد محقق خوانساری - استفاده کرده است. و فنون ریاضی را نزد ملا

ص: ۲۸۵

محمد حسین بن ملا محمد باقر یزدی رحمه الله آموخت (۱).

از استاد علامه شیروانی شنیدم، که علم و فضل او را توصیف می کرد و به ویژه از علوم تعلیمیة او تمجید می فرمود. حکیم، اکنون در یزد زیست دارد، و من در مشهد مقدس رضوی به دیدار او رسیدم. و او پارساترین مردم عصرش بود، لباس درشت می پوشید، و خود خدمتکاری زن و فرزندش را عهده دار می شد، و پس از آنکه در یزد سکنی گرفت به تدریس در یکی از مدارس تازه بنیاد آن گمارده شد و در همان جا بود تا سال ۱۱۱۶ هجری قمری در گذشت.

حکیم، اگرچه از نظر من از فحول علما به شمار نمی آید، لیکن به مناسبت مهارت کاملی که در ریاضیات دارد و از طرف دیگر شخصی پرهیزکار و متقی است نام او را برای تیمن در این کتاب ایراد کردیم.

ابو فراس حمدان بن حمدان بن حارث بن ابو العلاء سعید بن حمدان

ابن حمدون حمدانی

ابو فراس، پسر عموی ناصر الدوله بن حمدان، و سراینده ای معروف، و فاضلی موصوف، و معاصر با صاحب بن عباد، و ملک الشعرا و امام الادباء بوده است.

ابن خلکان و فیات الاعیان ۵۸/۲ می نویسد، ثعالبی در توصیف او گفته است: وی یکتای روزگار و خورشید درخشان زمانش بود، و مراتب ادب و

ص: ۲۸۶

۱ - ۱) - ملا - محمد حسین، از ریاضی دان های قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری بود، پدرش، ملا محمد باقر نیز از دانشوران ریاضی بشمار می آید و شرحی بر خلاصه الحساب شیخ بهایی دارد، و همچنین شرحی بر عیون الحساب جدش ملا محمد باقر یزدی - که استاد شیخ بهایی بود - به نام کفایه الالباب نوشته است، و آن را به کتابخانه شاه سلطان حسین تقدیم کرده است، و حال هر دو باقر را در تذکره باقریه نوشته ایم - م.

فضیلت، و سخا و تمندی و مدیحه گستری، بلاغت و براعت، و سوار کاری و دلاوری را، از دیگران بیشتر و بالاتر داشت، و سروده های او مشهور است، و خوبی و روانی و ارزندگی و شیرینی خاصی را دارا بوده است.

صاحب بن عباد می گوید: شعر عربی به پادشاهی که امرؤ القیس باشد آغاز شد، و به پادشاهی که ابو فراس باشد پایان پذیرفت. سیف الدوله، کاملاً تحت جذابیت سروده های او قرار گرفته بود، و بدین سبب او را بر دیگران برتری می داد و در جنگ ها او را همراه می برد، و در امور مملکتی او را جانشین خویش قرار می داد (یتیمه الدهر ۴۸/۱-۱۰۳).

در جنگی که با رومیان اتفاق افتاد، تیری به پای او اصابت کرد، و پیکانش در ران او باقی ماند، و بدین کیفیت در میان اسیران قرار گرفت.

ابن خالویه گوید: به دنبال درگذشت سیف الدوله، ابو فراس عازم تغلب حمص شد، این خبر به ابو المعالی -فرزند سیف الدوله- رسید، و دانست که غرض او از این عزیمت چیست، مأموری را فرستاد تا او را بکشد، وی بنا بر وظیفه ای که داشت، ابو فراس را دستگیر کرد. با ضربات سنگینی که بر وی وارد آورد، ابو فراس، در راه جان به جان آفرین تسلیم کرد. و در یکی از تعلیقات خواندیم، ابو فراس، در روز چهارشنبه هشت روز گذشته از ماه ربیع الآخر در سال ۳۵۷ هجری کشته شد (۱).

ص: ۲۸۷

۱- ۱) -ثعالبی، از ابن خالویه نقل می کند آخرین شعری که ابو فراس سرود، ابیات زیر است که در هنگام مرگش سروده: أ بنیتی لا- تجزعی کل الانام الی ذهاب نوحی علی بحسره من خلف سترک و الحجاب قولی اذا کلمتنی فعییت عن رد الجواب زین الشباب ابو فراس لم یمتع بالشباب

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۴۹ ابو فراس را از سراینندگان مداح اهل بیت علیهم السّلام شمرده است و این موضوع دلیل بر تشیع.

نجم الدّین حمزه بن ابی الاغر (ابی الاعلی) حسینی

به طوری که از برخی اجازات سید فضل الله راوندی- که به خط شریف خود نوشته- برمی آید، حمزه از مشایخ اجازات او بوده است، و او کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی را، از قاضی ابو المعالی بن قدامه، از سید مرتضی، رضوان الله، روایت می کرده است.

و این سید، غیر از گروهی دیگر است که پس از این نام برده می شوند، و برای دسترسی به این موضوع به اجازات علما و دانشمندان بایستی مراجعه کرد.

شیخ شمس الدّین، ابو یعلی حمزه بن ابو عبد الله غفاری بغدادی

منتجب الدّین در فهرست گوید: وی از فضلالی عهد خود بوده، و کتاب النهایه المرتضویه در فن تعبیر خواب از آثار او می باشد.

ملا حمزه اردبیلی

وی، فاضلی عالم و متکلم و از معاصران است مراتب علمی خویش را از استاد محقق خوانساری رحمه الله آموخت، و در شهرستان اردبیل در سال ۱۰۹۹ هجری قمری به بیماری طاعون (اعاذنا الله منه و جمیع شیعه مولانا علی علیه السّلام) در گذشته است، و فوائد و حواشی و افاداتی دارد (۱).

ص: ۲۸۸

۱ - ۱) - در تاریخ اردبیلی از استاد محقق، تعبیر به محقق اردبیلی کرده، و حال آنکه فاصله در گذشت مقدس اردبیلی، و ملا حمزه ۱۰۶ سال بوده است، آری صاحب ریاض از محقق خوانساری تعبیر به استاد محقق می نماید- م.

وی از اکابر سادات شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی - و از معاصران شهید اوّل به شمار می آید، و از جمله کتاب هایی را که نزد فخر الدین خوانده کتاب تحصیل النجاه است که در اصول عقاید بوده، فخر الدین این کتاب را، بنا به پیشنهاد سید ناصر الدین تألیف کرده است. و در پشت آن کتاب اجازه ای برای وی نوشته است و من آن اجازه را به خط شریف فخر الدین بر پشت همان کتاب دیده ام، و این کتاب جزء مملکات شهید ثانی رحمه الله بوده است، در آن اجازه می نویسد: مولانا سید معظم، ملک سادات و ناصر ملت و دین، حمزه بن حمزه بن محمد علوی حسینی که مصنف، این کتاب را به تقاضای او تألیف کرده است، از آغاز تا انجامش، با بحث و تحقیق و تدقیق نزد من خوانده است، و به وی اجازه دادم تا همگی آثار و تألیفات روایات و اجازات مرا روایت کند و همچنین به وی اجازه دادم تا همگی آثار پدرم قدس سرّه و همچنین همگی آثار شیخ سعید نجم الدین ابو القاسم جعفر بن سعید (طاب ثراه) را به توسط من از پدرم، از وی روایت نماید، و همچنین به وی اجازه دادم تا همگی آثار اصحاب فقهای پیشین ما را روایت کند.

در پایان چنین امضا کرده است، «کتب محمد بن الحسن بن یوسف بن علی بن مطهر الحلّی و تاریخ آن اجازه بیست و هفتم رجب سال ۷۳۶ هجری بوده است و الحمد لله وحده و صلّی الله علی محمد و آله».

در پایان آن می نویسد: قرائت و بحث و فهم و ضبط و استخراج معانی و مطالب این کتاب، به توسط وی، در چند مجلس به اتمام رسیده است، که آخرین مجلس آن بیست و هفت رجب سال ۷۳۶ هجری بوده است (و)

الحمد لله وحده و صلى الله على محمد سيدنا و آله و كتب محمد بن المطهر).

مؤلف گوید: سید حمزه سؤالاتی چند، از استادش فخر المحققین نموده، و او هم به خط شریف خود آن ها را پاسخ داده است، و من این سؤالات و جواب ها را به خط هر دو تن، در آخر نسخه کتاب تحصیل النجاه- یادشده- دیده ام و این سؤال ها دلیل بر فضل و دانش سؤال کننده است. و به دنبال جواب ها، شیخ فخر الدین به خط خود می نویسد: «به سید معظم و عالم زاهد ناصر الدین، حمزه بن محمد بن محمد علوی حسینی (ادام الله ایامه) اجازه دادم، تا پاسخ سؤالات را از سوی من برای هر کسی که می خواهد و دوست دارد روایت کند، و به گروه مؤمنان که خواهان این حقایق اند فتوا دهد، و امضا کرده است و کتب محمد بن مطهر در تاریخ بیست و هفت رجب سال ۷۳۶ هجری در حضرت مقدسه غرویه صلوات الله علی مشرفها (نجف اشرف) حامدا مصلیا».

سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حسینی افطسی

نام او پس از این به عنوان سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی خواهد آمد.

شریف ابو یعلی حمزه بن زید بن حسین حسینی افطسی

وی از فضلا و علما و فقهای عصر خود بوده است. یکی از فضلا گوید:

شریف از شاگردان سید مرتضی است، و آثاری در اصول دارد و پس از اندکی از رحلت سید مرتضی در گذشته است، انتهی.

مؤلف گوید: ممکن است جد شریف ابو یعلی باشد، و شاید اشتباهی رخ داده است، و این دو تن- که در واقع یکی بیش نبوده- به این طریق ترجمه

شده اند. و بهتر آن است که راجع به اعلامی که به ابو یعلی مکنی بوده اند مراجعه شود.

شیخ ابو طالب حمزه بن شهریار

وی، از اجلای طائفه امامیه بوده است و به طوری که از یکی از اسانیدی که شهید ثانی به صحیفه کامله دارد، استفاده می شود، وی از شیخ محمد بن محمد بن هارون معروف به ابن کمال، صحیفه سجادیه را روایت می کند، و او هم صحیفه را از شیخ طوسی روایت داشته است.

بنابراین ابو طالب حمزه در درجه شیخ طوسی بوده است.

مؤلف گوید: پس از این به شرح حال شیخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن شهریار خازن خواهیم پرداخت، و حقیقت آن است که مترجم حاضر و کسی که پس از این خواهد آمد یکی بوده اند، و انتساب به جد، شایع است.

سید شاه قوام الدین حمزه شیرازی

وی، از فضلا و علما و متکلمان و از اجلای دانشوران روزگار شاه عباس کبیر صفوی بوده است.

شاه قوام، از آن عده اعلامی است، که مطالب حاشیه قدیمه ملا- جلال دوانی بر شرح تجرید را به باد انتقاد گرفته است و تحقیقات لازم را راجع به نقادی علیه آن به وجود آورده اند.

و به خاطر دارم حاشیه شرح مختصر الاصول از تألیفات اوست، و شرح الهیات الشفاء که اوایل شفا را شرح کرده است، نسخه ای از آن، نزد ما موجود می باشد، و نیز حاشیه الحاشیه القدیمه الجلالیه- حاشیه ای بر حاشیه قدیمه ملا جلال داشته که در حال حاضر، در میان طالبان حکمت و کلام به

قیود شاه قوام الدین حمزه یا قیود شاه تقی الدین محمد معروف است - تألیف کرده است.

شیخ جلیل ابو یعلی حمزه بن عبد العزیز دیلمی

این بزرگوار، به سلار بن عبد العزیز دیلمی، مؤلف کتاب المراسم در فقه معروف است. و نام او پس از این در باب سین بی نقطه خواهد آمد، زیرا وی به لقب سلار بسیار معروف است، تا آنجا که وی را به غیر این لقب به عنوانی دیگر نمی شناسند، و گروهی از اعلام بلکه همگی آنان، سلار را نام او می دانند نه لقب او.

سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری

نام او پس از این، به عنوان سید ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری خواهد آمد. و گمان تعدد درست نیست.

سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن ابی المحاسن زهره بن

ابی علی الحسن بن ابی المحاسن زهره بن ابی المواهب علی بن ابی سالم

محمد بن ابی ابراهیم محمد النقیب بن علی بن ابی احمد بن

ابی جعفر محمد بن ابی عبد الله، حسین بن ابی ابراهیم اسحاق المؤمن بن

ابی عبد الله جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام الحسینی الحلبی.

نسب وی را به طوری که ملاحظه می کنید از مواضع معتبر به دست آوردم و در اواخر بحث اصول الفقه، از یکی از نسخه های غنیه نسب وی چنین ضبط شده بود السید ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره بن علی بن محمد بن احمد بن محمد بن حسین بن اسحاق بن جعفر الصادق علیه السلام ممکن است این سلسله سند به اختصار برگزار شده باشد چنانچه این گونه اختصار، در باب انساب فراوان است.

ابو المکارم، فقیهی عالم و اصولی و جلیل القدر و معروف به ابن زهره، و مؤلف کتاب الغنیه- که مشتمل بر مسائل اصول فقه و فروع آن بوده- و امثال آن می باشد.

ابو المکارم، از اجلای طائفه شیعه امامیه و بزرگان و سرشناسان ایشان است، و معاصر با ابن شهر آشوب و دیگر از اعیان شیعه بوده است.

ابو المکارم، از پدرش علی روایت می کرده است، و برادرش سید ابو القاسم، عبد الله بن علی، و پسر برادرش سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبد الله، و پدر و جدش و بلکه اولاد و احفاد و اقربایش از سلسله مشاهیر فقهای به نام شیعه بوده اند، تا آنجا که صاحب قاموس در حق ایشان گفته است: فرزندان زهره شیعه حلب اند.

ابو المکارم، علامه نامداری است که علامه حلی به جمعی از بزرگان بستگانش اجازه داده است، و آن ها عبارتند، از سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابی ابراهیم محمد بن علی بن حسن بن ابی المحاسن زهره، و به فرزندش سید شرف الدین ابو عبد الله حسین بن علی، و به برادرش سید بدر الدین ابو عبد الله محمد، و این اجازه که جناب علامه حلی بدیشان محبت فرموده، اجازه مفصلی است که مشهور هم بوده است (۱).

و ما، اکثر این سادات را که به ابن زهره شهرت داشته اند بلکه همگی آن ها را به ترتیب در مواضع معینی از این کتاب متذکر شده ایم.

و باید گفت سید ابو طالب، برادر سید ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلی مؤلف کتاب الغنیه عن الحجج و الادله و امثال این هاست، و

ص: ۲۹۳

(۱- ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ثبت شده است و تاریخ آن پانزدهم شعبان ۷۲۳ هجری بوده.

همچنین عموی برادرزاده اش سید محیی الدین ابو حامد محمد است که در آینده به شرح حالش اشاره خواهد شد.

باری، سید ابو المکارم از بزرگان فقها بوده، و گفتار و نظریاتش در کتاب های فقه و اصول آمده است، و سخنان علمی او مورد توجه و اعتماد اصحاب بوده، و هیچ یک از دانشمندان او را مورد ایراد قرار نداده اند.

و از آنجا که ابن زهره، لفظی مشترک در بین سادات این خانواده است، و هر دو برادر (ابو المکارم و ابو القاسم) کتابی به نام (غنیه) تألیف کرده اند - هرچند نام کتاب با جمله ای که بدان افزوده شده است رفع اختلاف نموده است - در عین حال، مؤلف غنیه النزوع مورد اشتباه و اختلاف قرار گرفته است.

سید داماد - در تعلیقاتی که بر اوایل قواعد، شهید به خط خودش نوشته، دیده ام - گوید: هرگاه شهید در کتاب های خود می گوید: شامیون الثلاثه، مرادش ابو الصلاح، و ابن براج، و سید محیی الدین بن زهره حلبی مؤلف غنیه است و او، ابو حامد محیی الدین محمّد بن زهره حلبی است نه سید ابو طالب احمد بن زهره حلبی، و موضوعی که از شهید اول استفاده می شود، آن است که سید بن زهره مؤلف الغنیه نامش حمزه است و اضافه کرده که شهید در کتاب ذکری در ضمن فضیلت نماز جماعت گفته است: سید عزّ الدین ابو المکارم حمزه بن زهره رضی الله عنه گوید: اقتدا کردن در نماز جماعت، به امامی که به بیماری پیسی و جذام گرفتار بوده باشد، و کسی که حد شرعی بر او جاری شده، و امامی که زمین گیر و اخته باشد، و همچنین اقتدای به زن، صحیح نباشد، مگر آنکه مأموم هم مانند امام بدان گرفتاری ها مبتلا - بوده باشد، و دلیل ما بر عدم صحت چنان نمازی، اجماع و

طریقه احتیاط است، و همچنین اقتدای به نابینا و بنده و کسی که باید نماز را قصر بخواند و امامی که نماز را با تیمم می خواند مکروه است، مگر این که مأموم هم همانند امام باشد این بود کلام غنیه و تلخیصی که از کلام سید داماد بوده است.

مؤلف گوید: پوشیده نماند، که سید داماد برای اختصار، نسبت به جد را، از بعضی اسامی حذف کرده است. و ما حقیقت حال را در هنگام شرح حال هریک از آن ها متذکر شده ایم و در ضمن شرح حال مؤلف غنیه بدانچه از نظر ما درست است اشاره کرده ایم.

علامه، در ایضاح الاشتباه گوید: حمزه بن علی بن زهره حسینی به ضم زاء، (زهره حلبی) سید سعید صفی الدین بن معد (احمد الله) گفته است:

کتاب قبس الانوار فی نصره العتره الاخیار و کتاب غنیه النزوع از آثار اوست.

استاد استناد ما در فهرست بحار الانوار ۲۱/۱ گوید: کتاب غنیه النزوع فی علم الاصول و الفروع تألیف سید عالم کامل ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی است.

و در فصل دوم فهرست بحار ۴۰/۱: مؤلف کتاب غنیه مشهورتر از آن است که معرفی شود، و از فقهای اجلا به شمار می آید، و کتاب های او به ویژه غنیه اش از آثار معتبر و مشهور است.

مؤلف گوید: نسخه ای از اصول او، در نزد ما موجود است، و این کتاب دلیل بر کمال فضیلت و نیرومندی علمی او است.

و شگفت اینجاست باین که سید ابو المکارم بن زهره از شهرت کاملی برخوردار است و نزدیک به روزگار شیخ طوسی می زیسته است، و از متأخرین از او بشمار آید، در عین حال منتجب الدین در فهرست به طور

کلی از وی نام نبرده است و با آنکه گروهی از بزرگان را که از وی روایت می کرده، از جمله ابن ادریس نام برده است.

و از اجازة ای که شیخ معین الدین معری که به خواجه نصیر الدین طوسی قدس سره داده پیدا است، که معین الدین فقیه معروف از ابن زهره روایت می کرده است.

ابن زهره، معاصر با شیخ سدید الدین حمصی، و ابن ادریس حلی بوده، و ابن ادریس در باب مزارعه از کتاب متاجر السرائر گوید: یکی از متأخران اصحاب ما در تألیف خود نوشته است: زکات به صاحب بذر تعلق می گیرد نه به کسی که زمین را می کارد، زیرا آنچه را که زارع می برد، همانند آن است که مزد گرفته باشد.

ابن ادریس گوید: گوینده این قول سید علوی ابو المکارم حمزه بن زهره حلبی رحمه الله است، آن گاه که من این فتوا را از او دیدم، در ضمن نامه ای خطای او را به وی گوش زد کردم، و او در پاسخ نامه من پوزش هایی که شایسته نبود ایراد کرده، و از طرز نگارش او پیدا بود که از ایرادهای من ناراحت شده است، آری به جان خودم سوگند، شنیدن حقیقت بس مشکل است.

و از جمله اعتذارها، و معارضاتی که در پاسخ من ایراد کرده این است که کشاورز مانند زارع غاصب است و همچنان که هرگاه غاصب مثلاً گندم را غصب کند و آن را بکارد زکاتش به عهده صاحب گندم است نه به عهده زارع غاصب، و پیدا است که معارضه ابن زهره از ناپسندترین معارضات، و شگفت آورترین تشبیهات می باشد، و توقع من از ابن زهره آن است که بار دیگر کتابش را مطالعه کند و اشتباه خود را پیش از مرگش استدراک نماید

تا پس از درگذشتش دیگری، به استدراک و ایراد کتاب او نپردازد، و من این اعتراض را از آن نظر ایراد کردم که کمال شفقت را به او داشتم، زیرا به یقین می دانم نظریه او برخلاف مرام اهل بیت علیهم السلام است، و شیخ ما ابو جعفر طوسی قدس سره آن چنان که باید و شاید مسأله مزبور را، در چندین محل از کتاب های خود تحقیق فرموده است و می نویسد: میوه و کشت، نما زارع و باغدار است و در صورتی که به حد نصاب برسد هر یک از زارع و باغدار بایستی سهم زکات خود را بپردازند، و نظر سید ابو المکارم - از فتوایی که داده است - به شیخ طوسی بوده که قول ابو حنیفه را در مبسوط نقل کرده و او چنان پنداشته که این نظریه فتوای ما است و آن را در کتابش یاد کرده است، و علت این اشتباه آن بوده که شیخ طوسی ذیل احکام مزارعه، پس از نقل کلام ابو حنیفه به یادآوری مذهب ما پرداخته است، و ما در چندین موضع از کتاب قراض و امثال آن تحقیقات شیخ ابو جعفر طوسی را متذکر شده ایم.

برخلاف انتظار، سید ابو المکارم در حالی درگذشت که مطالب مزبور به این مسأله و امثال آن را مورد تجدید نظر قرار نداد که امید است مورد بخشش خدا واقع شود.

ابن ادریس به مناسبت مطالب یادشده در کتاب مساقات می نویسد پیش از این گفتیم یکی از متأخران اصحاب ما در تصنیفش در مسأله سقایت چنین نوشته است: زکات به عهده صاحب نخل است نه آبیاری، و ما پس از مطالعه کتاب وی، اشتباه او را به او تذکر دادیم و حقیقت مطلب را در زمان حیاتش برای او بیان کردیم.

و نیز در باب مزارعه می نویسد: زکات به عهده صاحب بذر است نه به عهده کشاورز؛ زیرا آنچه زارع به دست می آورد مانند مزدی است که می گیرد، و مزد هم زکات ندارد.

مؤلف گوید: تحقیق این مسأله بر عهده -باب مزارعه و مساقات از کتاب ما به نام وثیقه النجاه است که از خدای منان آرزوی اتمام آن را داریم.

ملا نظام الدین تفرشی در کتاب نظام الاقوال می نویسد: ابو المکارم حمزه ابن علی بن زهره حسینی معروف به ابن زهره، عالمی فاضل و متکلم و از اصحاب ما بوده است، آثاری دارد از جمله غنیه النزوع فی الاصول و الفروع و کتاب قبس الانوار فی نصره العتره الاطهار ابن زهره، در ماه مبارک رمضان سال ۵۱۱ هجری متولد شد، و در سال ۵۸۵ هجری رحلت کرد. پسر برادرش محمد بن عبد الله بن علی بن زهره و محمد بن ادریس از وی روایت کرده اند.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۵/۲ می نویسد ابن زهره، فاضلی است عالم و ثقه ای است جلیل القدر، آثاری بسیار دارد، از جمله مسأله فی الرد علی المنجمین دیگری مسأله فی نفی الرؤیه و اعتقاد الامامیه و مخالفیهم ممن ینسب الی السنه و الجماعه دیگری مسأله فی ان نظر الکامل علی انفراد کاف فی تحصیل المعارف العقلیه دیگری مسأله فی کونه تعالی حیا دیگری مسأله الشافیه فی الرد علی من زعم ان النظر علی انفراد غیر کاف فی تحصیل المعرفه به تعالی و الجواب علی الکلام الوارد من ناحیه الجبل دیگری نیه الموضوع عند المضمضه و الاستنشاق دیگری الاعتراض علی الکلام الوارد من حمص دیگری کتاب النکت فی النحو دیگری مسأله در تحریم الفقاع دیگری غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع دیگری نقض شبه

لفلاسفه دیگری مسأله فی الرد علی من زعم ان الوجوب و القبح لا- یعلمان الا- سمعا دیگری مسأله در الرد علی من قال فی الدّین بالقیاس دیگری جواب المسائل الوارده من بغداد دیگری مسأله فی اباحه نکاح المتعه دیگری الجواب عما ذکره مطران نصیین دیگری جواب الكتاب الوارده من حمص پس از این گوید: پسر برادرش محیی الدّین محمد... و دیگری از وی روایت می کرده اند، و همچنین شاذان بن جبرئیل و محمد بن ادریس و امثال ایشان از وی روایت کرده اند، و ابن شهر آشوب از وی یاد می کند و می نویسد:

قبس الانوار فی نصره العتره الاطهار و غنیه النزوع کتاب خوبی است.

مؤلف گوید: یکی از علمای عامه بر کتاب قبس ردیه ای به نام المقتبس نوشته است، که شیخ علی بن هلال کتاب المقتبس را به نام الانوار الخالیه بظلام القبس در جواب آن تألیف کرده است.

مؤلف گوید: کتاب الانوار، کتاب خوب و پسندیده ای است، نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد.

یادآوری می شود، ابن شهر آشوب در نسخه هایی که از معالم العلمای او دیده ایم، از وی به نام شریف حرث بن علی بن زهره حسینی حلبی (۱) یاد کرده است.

به طوری که از خط یکی از فضلا که از خط شیخ یوسف پدر علامه حلی نقل کرده است، استفاده می شود شیخ محمد بن جعفر بن علی مشهدی (صاحب مزار) از ابن زهره روایت می کرد و خود او از پدرش. و لیکن روایت کردن شاذان بن جبرئیل و ابن ادریس از ابن زهره خالی از نظر

ص: ۲۹۹

۱- ۱) - در پاورقی آمده است، ابن شهر آشوب در معالم ابن زهره را به عنوان حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی، نام برده است.

نیست. و من خود نسخه کهنی از غنیه دیدم که بخشی از آن نزد برخی از مشایخ خوانده شده، بوده و کتاب قیس او مشتمل بر اصول الدین و اصول الفقه و مسائل فقهیه است و آن کتاب جلیل و معروفی است که مورد اعتبار دانشمندان بوده و مطالب آن در بحار الانوار آورده شده است و ما هم دو نسخه از آن کتاب را که یکی تمام است، در اختیار داریم.

به دنبال آنچه نوشتیم باید گفت، قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی نام برده و کمال بزرگداشت را قایل شده، و از آن جمله اظهار داشته است: سید ابو المکارم حمزه بن زهره از المجتهدان و علمای امامیه بوده، و آثار زیادی تألیف کرده است و به طوری که از تاریخ ابن کثیر شامی که درباره حلب نوشته، به دست می آید وی در شهر حلب از رؤسای به نام بوده است.

پس از این می نویسد: ابن زهره از افاضل متأخر و از ارباب مناظره نیز بوده است. و از این سلسله است، سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابراهیم ابن محمّد بن ابی علی حسن بن ابی المحاسن زهره بن ابی علی حسن تا به آخر، و نسب سید علاء الدین را به طوری که ما در صدر ترجمه آوردیم، متذکر شده است و بعد از آن به اجازه ای که علامه، به سید علاء الدین داده، اشاره کرده است.

مؤلف گوید، آنچه را که ابن کثیر راجع به ابن زهره نوشته بدین خلاصه است: سال ۵۰۷ هجری که صلاح الدین ایوب، ولایت مصر را در اختیار گرفت و از مهم آن آسوده خاطر شد به قصد گرفتن شام بدان سوی عزیمت کرد و به دنبال این اندیشه، به سوی حلب رهسپار شد و در پشت حلب لشکریان خود را فرود آورد، والی حلب از این پیش آمد مضطرب شد و

مردم حلب را در میدان عراق گرد آورد و اظهار دوستی و علاقه مندی به آن ها کرد و به سختی گریست و آن ها را به جنگ با صلاح الدین دعوت کرد.

مردم حلب با وی هم پیمان شدند و شیعیان آنجا، برای موافقت و همراهی با او شرایطی را پیشنهاد کردند، از آن جمله اجازه دهد تا حئی علی خیر العمل را در اذان بگویند و امور عقد و نکاح و پیوند زناشویی آن ها را به عهده شریف طاهر ابوالمکارم حمزه بن زهره حسینی که پیشوا و رئیس شیعیان حلب بود، مقرر بدارد والی با آن شرایط موافقت کرد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله شرح حال مشایخ می نویسد، از ایشان است سید اتقی سید بن زهره ملقب به عماد الدین و او در عین حالی که از اعلام به نام است در بسیاری از روایات از سید مرتضی پیروی می کرده است. ابو عمرو کشی بعضی از آن ها را همراه با ایشان متذکر شده و همچنین اخبار مصححه ابان بن عثمان را در ردیف صحاح به شمار آورده است.

مؤلف گوید: نسخه رساله، نادرست بوده، و عماد الدین لقب معروف ابن حمزه است نه لقب سید بن زهره و ظاهر آن است که اشتباهی در رساله رخ داده باشد.

شیخ موفق الدین حمزه بن علی بن عبد الله، طوسی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۶/۲ اسم علی را از نسب او حذف کرده و حال آنکه با ترتیبی که اتخاذ کرده، شایسته است نام علی در نسب او بوده باشد.

سید حمزه بن علی بن محمد بن محسن علوی حسینی

منتجب الدین گوید: وی از محدثان صالح بوده است.

ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس

ابن علی بن ابی طالب

معروف به ابو یعلی عباسی و یا ابو یعلی علوی عباسی و یا ابو یعلی عباسی هاشمی او یکی از قدمای سادات و از دانشوران معروف به ابو یعلی است، علمای علم رجال، نام او را در آثار خود متذکر شده اند، چنانچه، علامه حلی در خلاصه پس از آنکه نسب او را به نحوی که ما یادآوری کردیم (با این تفاوت که نام علی را از آخر نسب او ساقط کرده است) می نویسد: ابو یعلی ثقه ای جلیل القدر و از اصحاب امامیه است و احادیث بسیاری نقل کرده است و از آثار او کتابی است که در آن به نام رجالی که از حضرت صادق علیه السلام روایت نموده اند، اشاره کرده است.

شهادت ثانی در حاشیه خلاصه می نویسد: حق آن است که (ابن علی بن ابی طالب علیه السلام) باشد چنانچه در باب علی نام ها و محمّد نام ها بدان اشاره شده و گویا سهو القلمی از ناحیه علامه به وجود آمده است و در نسخه ای هم که بر علامه قرائت شده، اسم علی ساقط شده است و نیز در نسخه ای هم که پیش شهید بوده، این اسم را نداشته است، و لیکن آنچه را جمال الدین سید ابن طاوس به خط خود از نجاشی، و نیز آنچه را که مصنف نقل کرده است و اخبار نسب هم حاکی از آن است، نام علی بعد از عباس وجود داشته است (۱).

ص: ۳۰۲

۱-۱) -مراد آن است که در خلاصه علامه اسم علی از میان عباس و ابو طالب ساقط شده و در منهج المقال هم بدان شکل که در خلاصه آمده یعنی عباس بن ابی طالب از آن کتاب نقل

نجاشی پس از آنکه نام و نسب او را به طوری که یادآور شدیم، متذکر شده، می نویسد: ابو یعلی از ثقات اصحاب ما و از اجلای ایشان است، کتاب من روی عن جعفر بن محمّد علیهما السّلام من الرجال کتابی خوبی است و آثار دیگرش کتاب التوحید کتاب الزیارات کتاب المناسک کتاب الرد علی محمّد ابن جعفر الاسدی است و ما این کتاب ها را به توسط حسین بن عبید الله (الغضائری) از علی بن محمّد القلانسی از حمزه القاسم مؤلفهای کتاب های یادشده، روایت می کنیم.

شیخ طوسی در کتاب رجال ذیل آن ها که از ائمه روایت نکرده اند می نویسد: حمزه بن قاسم علوی عباسی، از سعد بن عبد الله روایت می کرده، و تلعبیری از طریق اجازه از وی روایت داشته است.

و باز در همان باب می نویسد: حمزه بن قاسم مکنی به ابو عمرو هاشمی عباسی بزرگواری است که تلعبیری از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: همه نام ها و کنیه های یادشده ذیل مترجم حاضر، اشاره به شخص واحد است، و یا تعدد کنیه و اختصار در نسبت موضوعی است شایع و همگانی.

باید گفت ظاهر آن است که، منظور از محمّد بن جعفر اسدی که ابو یعلی کتابی در رد او نوشته، همان کسی است که از سفیران حضرت ولی عصر (عج) و از نواب آن جناب بوده است و کتابی در جبر و استطاعت و در رد آن ها که اهل استطاعتند، تألیف کرده است. و کتابی که سید ابو یعلی تألیف کرد در رد همین کتاب است و در عین حال محمّد بن جعفر اسدی در هنگامی درگذشت که از عدالت برخوردار و محل وثوق بوده است و ردی که سید ابو یعلی بر کتاب او نگاشته است، منافاتی با عدالت و وثاقت او نخواهد داشت و امثال این گونه آثار، دلیل بر وجود اشتباه است که با مقام عصمت منافات دارد و ما هم برای هیچ یک از سید ابو یعلی، و محمّد ابن جعفر مقام عصمت را قائل نمی باشیم. بنابراین، ایراد به رد کننده و رد شده وارد نخواهد آمد، مگر اینکه بگوییم نظر به اینکه محمّد بن جعفر اسدی که از سفیران حضرت ولی عصر، و از اجله نوابان آن حضرت به شمار می آید و مورد اعتماد حضرتش بوده است، سزاوار نبوده است که ابو یعلی با وی معارضه کند، فتأمل.

یادآور می شود که شیخ صدوق به توسط پدرش علی بن بابویه و دیگران، از محمّد بن جعفر اسدی روایت می کرده است.

قابل توجه است که این ابو یعلی غیر از شریف ابو یعلی هاشمی است که از شاگردان سید مرتضی بوده است، زیرا ابو یعلی شاگرد سید، از متأخران و ابو یعلی مترجم ما، از متقدمان است. و ما به یاری خدا پس از این، شرح

حال شاگرد سید را در باب کنی خواهیم نگاشت. آری، شاگرد سید از نوادگان ابو یعلی مترجم حاضر است (۱).

شیخ ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار دیلمی

پس از این به عنوان: شیخ ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، خواهد آمد. زیرا ابو یعلی بدین عنوان شهرت دارد و در ضمن آن مطالب مفصلی که لازم است، تذکر داده خواهد شد.

سید حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن

الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام

وی از اجلای مشایخ شیخ صدوق، و از ابو عبد الله عبد العزیز بن محمد ابن عیسی ابهری روایت می کرده است. سید حمزه در کتاب های رجالی اصحاب ما نام برده نشده است و به همین مناسبت، در تبریز هم مدفون نخواهد بود و از بشاره المصطفی محمد بن قاسم طبری به دست می آید که صدوق گاهی به توسط سید حمزه، از علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش روایت می کرده است. و گاهی هم صدوق از سید حمزه به حمزه بن محمد

ص: ۳۰۵

۱- ۱) - مرحوم مامقانی در تنقیح المقال می نویسد: تاریخ در گذشت ابو یعلی حمزه بن قاسم را نمی دانم آری شیخ در مجلس بیست و دوم مجالس خود می نویسد: سال ۳۹۳ هجری از وی روایت کرده ام پس در آن سال زنده بوده است انتهی، به گمان این مترجم سید حمزه که مامقانی پنداشته است همان است که بالا یاد شده و غیر از سید حمزه عباسی است. باری سید حمزه عباسی در کنار قریه زیدیه حله مدفون بوده است و مردم او را حمزه بن موسی الکاظم می دانستند تا آن گاه که سید مهدی قزوینی در آنجا وارد می شود و به سبب اینکه صاحب قبر را نمی شناسد؛ چرا که حمزه بن موسی در ری مدفون است، از زیارت قبر او امتناع می کند تا اینکه حضرت ولی عصر را به شکلی یکی از سادات مشاهده می کند و می فهمد که سید حمزه عباسی است و شرح کامل قضیه آن در جنه المأوی محدث نوری آمده است-م.

علوی تعبیر کرده و از این تعبیر احتمال تعدد داده شده است. البته این گمان درست نیست، همچنان که نمی توان سید حمزه را همان حمزه بن هبه الله بن محمد بن حسن شریف علوی حسینی نیشابوری، دانست زیرا، حمزه بن هبه الله از علمای زیدیه بوده است و به طوری که این اثر در کتاب کامل می گوید، پسر هبه الله در سال ۵۲۳ هجری درگذشته و در سنه ۴۲۹ هجری متولد شده است. نیز اضافه کرده، پسر هبه الله احادیث بسیاری سماع کرده و به روایت آن ها پرداخته است و علاوه بر شرافت خانوادگی، مردی نیک نفس و پرهیزگار هم بوده است.

شیخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن محمد بن شهریار خازن

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از دانشوران بافضیلت بوده، و از ابو علی طوسی روایت می کرده است و تنها، نام جد پدری اش، محمد بن شهریار را در نام و نسب او نیاورده است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه شیخ ابو طالب حمزه بن شهریار را یاد کردیم و حقیقت آن است که، مترجم حاضر با نام برده شده پیشین متحد است.

و صحیفه کامله سجادیه را روایت می کرده است (۱) و نیز او داماد شیخ طوسی، یعنی افتخار همسری دختر والا گهر او را داشته است و شیخ ابو طالب از همین همسر متولد شده است. بنابراین، شیخ طوسی جد مادری

ص: ۳۰۶

۱- ۱) - در آغاز صحیفه آمده است حدثنا السيد الاجل نجم الدین بهاء الشرف ابو الحسن محمد بن الحسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی العلوی الحسینی رحمه الله، قال اخبرنا الشيخ السعيد ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار الخازن لخرانه مولانا امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب علیه السلام فی شهر ربیع الاول سنه ست عشره و خمسمائه تا به آخر سند.

شیخ ابو طالب و شیخ ابو علی طوسی (فرزند شیخ) دایی او بوده، و همچنان که مذکور شد، ابو طالب از وی روایت می کرده است.

ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: وی فقیهی متدین بوده و همان شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری که در ترجمه آینده به نام و نسب او اشاره خواهد شد شاگرد شیخ مفید و داماد او و همچنین شاگرد شیخ طوسی بوده است.

وی را از آن جهت جعفری گفته اند که منتسب به جعفر بن ابی طالب بوده است و در ترجمه سید صدر الدین ابو القاسم عبد العظیم بن عبد الله بن احمد بن محمد جعفری قزوینی بدان اشاره خواهد شد (۱)، و اگر بگویید، ممکن است که انتساب وی به جعفری به جهت منتسب بودن به حضرت صادق علیه السلام و قبول مذهب آن حضرت بوده است، خواهیم گفت، انتساب به حضرت صادق علیه السلام و یا اختیار کردن مذهب آن حضرت، اگرچه شایع و مطابق با واقع باشد لیکن در این ترجمه و شخص حاضر درست نیست بلکه، انتساب او به جعفر بن ابی طالب است.

مؤلف گوید: در طی برخی از اسانید اخبار فرائد السمطین حموینی عامی، که معاصر با علامه حلی بوده است، پس از یادآوری از جماعتی می نویسد:

ص: ۳۰۷

۱ - ۱) - در پاورقی فهرست منتجب الدین طبع جدید می نویسد: جعفری ها از بازماندگان جعفر طیارند که خاندان علم و فضیلت بودند و گروهی از آن ها در قزوین می زیستند و زعامت و ریاست علمی و عملی آن روزگار را به عهده داشتند و گروهی از آن ها را راقعی در التدوین نام برده است، از جمله در ترجمه علی بن احمد جعفری متوفی ۴۳۸ می نویسد او و برادرش ابو الحسن محمد ریاست تمام طوایف قزوین را به عهده داشتند - م.

از ابو محمّد حسن بن احمد حافظ از سید ابو طالب حمزه بن محمّد جعفری از محمّد بن احمد حافظ...

و در جای دیگر از آن کتاب ذیل برخی از اسانید چنین آمده است: از ابو الفتح عبدوس بن عبد الله بن عبدوس همدانی از شریف ابو طالب جعفری از ابو بکر احمد بن موسی از ابن مردویه، تا به آخر سند.

باید گفت، در هر دو موضع مراد از سید ابو طالب مترجم حاضر است و دیگر از روایتش از علمای عامه بوده اند و این موضوع دلیل بر اتحاد وی با مترجم آتی است.

شیخ منتجب الدّین، در اوائل اسانید کتاب الاربعین چنین می نگارد: خبر داد ما را ابو العلاء زید بن علی بن منصور بن علی راوندی ادیب، از قاضی ابو نصر احمد بن محمّد بن صاعد، از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری به عنوان قرائت، از ابو الحسین عبد الوهاب بن حسن بن ولید کلابی در دمشق به طریق قرائت، از محمّد بن جعفر بن ماس نمری، از محمّد بن عمر وسوسی، از اسباط بن محمّد، از نعیم بن حکیم، از ابو مریم، از علی علیه السلام.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، مراد از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری که در سند منتجب الدّین آمده، همین سید مترجم حاضر است.

ابو یعلی حمزه بن محمّد جعفری

ابو یعلی، سیدی شریف و فاضلی فقیه و جلیل القدری عالم و کامل و یکی از دانشورانی است که، به سید شریف ابو یعلی جعفری معروف است، و شاید همان بزرگواری باشد که در کتاب های فقهی، نظرات او را متعرض شده اند همچنان که همین معنی از اوایل شرح ارشاد شهید اوّل، به دست می آید.

یکی از علما گفته است: ابو یعلی، مراتب علمی را از شیخ مفید اخذ کرده و به همسری دخترش مفتخر بوده است. وی از شاگردان، سید مرتضی نیز به شمار می آید و در سال ۴۶۵ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: در ضمن شرح حال سید ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری نوشتیم ظاهر آن است که، سید ابو طالب و سید ابو یعلی متحد باشند زیرا، انتساب به جد و اختصار در نسب موضوع همگانی است، به ویژه که از نظر درجه هم متحد باشند.

پس از این در باب میم، سید مرشد ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری یاد خواهد شد و ظاهر آن است که، حال این شخص با مترجم حاضر اشتباه شده باشد و گویند سید مرشد ابو یعلی از نزدیکان مترجم ماست. و نمی توان سید مرشد را جد او دانست، زیرا سید مرشد از شاگردان مفید بوده و در عصر او می زیسته است. و نادرست تر آنکه، ابو یعلی حمزه ابن محمد جعفری از طرف ناسخ به غلط به این نام نامیده شده است و حق آن است که او را محمد بن حسن بن حمزه جعفری، بدانیم.

در آینده، ذیل احوال سلار بن عبد العزیز، توسط یکی از فضلا نقل می شود که سلار همان ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار دیلمی است که از شاگردان سید مرتضی بوده و از تصانیف او تتمه الملخص سید مرتضی است و علاوه بر آن آثار دیگری هم دارد و پس از رحلت سید مرتضی، در گذشته است.

گمان من آن است که، این نظریه، نادرست است و این اشتباه از آنجا به وجود آمده است که هر دو تن دو کنیه ابو یعلی مشترکند و گاهی که تنها به کنیه ابو یعلی برخورد کرده، پنداشته است که هر دو یکی است و گمانم

آنچه را دربارهٔ سلار اظهار داشته است، مربوط به ابو یعلی جعفری بوده باشد، در عین حال موضوع خالی از تأمل نیست.

شاهد بر آن این است که شهید، در بحث آب چاه از شرح ارشاد آن گاه که به نقل اقوال پرداخته است، اظهار می دارد: آب چاه که با ملاقات نجاست نجس نمی شود، از جمله مسائلی است که سید شریف ابو یعلی از ابو عبد الله حسین بن غضائری نقل کرده است و ظاهر آن است که مرادش شریف، ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری طالبی است که خلیفه شیخ مفید بوده است نه آنکه شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری بوده باشد.

با توجه به آنچه گفته شد، از نظر من دور نیست، هر دو تن ابو یعلی از یک سلسله بوده باشند. در عین حال نمی توان شریف ابو یعلی حمزه را، جد شریف ابو یعلی محمد بن حمزه دانست، زیرا که چگونه ممکن است نوه او از مفید روایت کند، در حالی که جدش از شاگردان مفید بوده است.

یادآوری می شود که، سید ابو یعلی مترجم فعلی غیر از ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبید الله بن عباس بن علی بن ابی طالب علیه السلام پیش یاد شده است؛ زیرا به طوری که از کتب رجال به دست می آید، حمزه بن قاسم به دو درجه متقدم بر مفید بوده است.

و همان طور که نوشتیم، جعفری منسوب به جعفر بن ابی طالب، ملقب به طیار و برادر ارجمند حضرت مولانا علی بن ابی طالب علیهما السلام است.

و از مشاهیر منتسبان به این خاندان، سید ابو طاهر جعفری احمد بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن ابراهیم بن جعفر بن سید ابراهیم عدل بن محمد رئیس بن علی بن زینی بن عبد الله جواد بن جعفر طیار است و از

ظاهر حال او پیدا است که از دانشوران بزرگ شیعه بوده است، هر چند با دختر شریف ابو یعلی زیدی، ازدواج کرده است و دو تن نواده اش، سید ابو طاهر و ابو طیب جعفری، دو فرزند سید ابو الحسن محمد بن سید ابو طاهر احمد جعفری هستند، که صاحب بن عباد در ضمن نامه ای که به قاضی محمد بن ابی زرعه به قزوین نوشته، از ایشان چنین تجلیل کرده است:

خدای بزرگ سرزمینی را که در آن زیست می کنی سیراب سازد تا روزی آن فراخ شود و بدانکه بهترین گفتار که راست ترین آن هاست همان است که، در سرزمین شما، نه ژاله و نه باران معمولی و نه آب و نه سایه است جز دو تن شریف جعفری چیز دیگری در آنجا وجود ندارد. و آن گاه که صاحب وارد قزوین شد آن ها را گرمی داشت و از هیچ گونه تجلیلی نسبت به ایشان دریغ نکرد.

علمای رجال به یادآوری جد اعلای او که جعفر بن ابراهیم بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر طیار باشد در کتاب های خود او را توثیق کرده و گفته اند: وی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بلکه از اصحاب حضرت سجاد علیه السلام بوده است، لیکن از دیگر اجداد ادنای او در کتاب های رجال نام نبرده اند و ممکن است ما در باب های مختلف این کتاب به نام و نشان آن ها اشاره کنیم.

فرحه الغری چنین می نویسد: به خط سید شریف فاضل ابو یعلی جعفری، چنین خواندم: حدیث کرد احمد بن محمد بن سهل، گفت نزد حسن بن یحیی بودم احمد بن عیسی بن یحیی برادرزاده اش وارد شد تا به آخر...

از خبرهای نادری که ابن اثیر در کامل خود ضمن وقایع سال ۶۴ هجری در شرح حال یزید بن معاویه می نویسد: یکی آن است که در یکی از اوقات در پیشگاه شریف ابو یعلی حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر علوی سخن از یزید به میان آمد وی گفت، من یزید را تکفیر نمی کنم؛ زیرا رسول

خدا صلی الله علیه و آله فرموده است، از خدای تعالی درخواست کردم تا به غیر از امت من دیگری را بر آن ها مسلط نسازد خدا هم دعای مرا به اجابت رسانید.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مراد ابن اثیر از شریف ابو یعلی مترجم حاضر ما باشد لیکن انتساب چنان حدیثی به وی دروغ است برای آنکه هرگاه حدیث مزبور صحیح باشد می بایستی چنگیز خان و هولاکو خان مغول و خون ریزانی امثال ایشان که بر مسلمانان مسلط شده اند، مسلمان باشند.

حمزه بن محمد علوی

(۱)

پیش از این به نام، حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید ابن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام که از مشایخ شیخ صدوق بوده، یادآوری شده است.

ابو یعلی حمزه بن محمد بن یعقوب الدهان

او یکی از علمای بزرگ بوده است، و از بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری برمی آید که، ابو یعلی از ابو الحسن محمد بن احمد جوالیقی، از احمد بن محمد بن ولید روایت می کرده است و شیخ ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خازن، در شهر کوفه در دکان او که واقع در محله سبیع بوده، در شوال سال ۴۶۴ هجری مراتب قرائت را از وی روایت می کرده

ص: ۳۱۲

۱- ۱) - آقا رضی در ضیافه الاخوان ص ۱۷۳ می نویسد: حمزه بن محمد علوی قزوینی کنیه اش ابو یعلی و از قدمای مشایخ امامیه و در طبقه کلینی و معاصران او بوده است و شیخ طوسی در رجال و فهرست از وی نام برده است و بعضی او را زیدی گفته اند و مرادشان آن است که نسب وی به زید بن علی بن الحسین علیه السلام می رسد نه آنکه مذهب زیدی ها را دارا بوده باشد و از حاکم نقل کرده سال ۳۳۰ وارد نیشابور شد و هفت سال در آنجا زیست کرد و سپس به ری رفت مردم گرد او اجتماع کردند و خواستند طبق مرام زیدی ها با وی بیعت کنند. وی قبول نکرد، ناچار او را به بخارا فرستادند و مدتی هم در آنجا ماندگار شد و سال ۳۴۰ به نیشابور برگشت و در ماه رجب سال ۳۴۶ درگذشت جنازه او را به قزوین حمل کردند و پسر فاضلی داشت به نام ابو سلیمان محمد که در رمضان سال ۳۷۱ در گذشته است-م.

است بنابراین، ابو یعلی در درجه شیخ طوسی و هم طراز او بوده است.

شیخ حمید نجار

از فضلا و علمای بوده، که روزگارش نزدیک به روزگار محقق طوسی و امثال اوست. سید مرتضی، شرحی بر قصیده زرین بایه حمیریه، نوشته است و من نسخه ای از آن شرح را که از خط شیخ حمید نجار استنساخ شده و تاریخ خط شیخ ۵۵۴ هجری بوده است، دیده ام و باید به شرح حال حمید رسید و من گمان می کنم شیخ حمید، جد ابن نجار فقیه معروف، که از شاگردان شیخ شهید است، بوده باشد.

شیخ حیدر بن ابو نصر جاجانی

منتجب الدین نوشته است: وی از فقها و قراء بوده است.

شیخ حیدر بن احمد بن حسن مقری

منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده، و ظاهر آن است که از علما نبوده است.

شیخ موفق الدین حیدر بن بختیار بن حسن شنشینی

منتجب الدین گوید: وی در ری می زیسته و صالحی عالم و فقیه بوده است.

سید حیدر بن علی بن حیدر بن علی علوی حسینی آملی مازندرانی

صوفی، معروف به آملی

وی یکی از دانشوران فاضل صوفیه و امامی مذهب بوده است.

یادآوری می شود، سید حیدر آملی، غیر از آملی شارح قانون شیخ رئیس، و همچنین غیر از آملی مؤلف نفائس الفنون و کتاب های دیگر است زیرا،

شارح قانون شیخ شمس الدین محمد بن محمود آملی است که از دانشوران سنت بوده است (۱).

قاضی نور الله در مصائب النواصب از وی یاد کرده است و در ستایش او می گوید: سید حیدر از اصحاب امامی مذهب و از متألهان ایشان است. او سیدی عارف، و محققى اوحدی و از علمای شیعه است. کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار و شرح فصوص از آثار اوست.

و در جای دیگر آن کتاب گوید: مشایخ صوفیه، از قبیل سید حیدر آملی مؤلف جامع الاسرار و منبع الانوار و شرح فصوص به نام نص الفصوص که از اکابر شیعه بوده است، وجود دارند و خود سید حیدر ادعا کرده که صوفی حقیقی منحصر به شیعه است.

یادآور می شود که از این سید، گاهی به سید حیدر آملی، و هنگامی به سید حیدر مازندرانی و یا سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی و زمانی به سید حیدر بن حیدر آملی و یا به سید حیدر بن علی بن حیدر آملی یاد می شود و نیز گاهی همچنان که ما نوشتیم تعبیر می کنند و از این تعبیرات مختلف چنان احساس می شود که اسامی و تعبیرات مزبور مربوط به چند نفر بوده است و حقیقت آن است که همه این تعبیرات متوجه به شخص واحد است و تعدد اسما صفات دلیل بر تعدد اشخاص نمی باشد.

ص: ۳۱۴

۱- ۱) - از ظاهر گفتار مؤلف برمی آید که شارح قانون غیر از مؤلف نفائس الفنون است و حال آن که مؤلف هر دو کتاب همان شمس الدین محمد آملی است که از علمای قرن هشتم هجری بوده است و کشف الظنون ذیل شارحان قانون بو علی می نویسد: فاضل آملی قانون را شرح کرده و تاریخ شرح آن ۷۵۳ هجری است و در ذیل نفائس الفنون فی عرائس العیون می نویسد: مؤلف گفت در هر فنی کتابی تألیف کرده و تصمیم داشته است آن ها را در کتابی گرد آورد و بالاخره ۱۲۰ علم را که مربوط به علوم اوایل و اواخر بوده در این کتاب گرد آورد و این کتاب در هند و ایران به طبع رسیده است.

و از آنجا که این سید در آیین تصوف، تعصب ویژه ای داشته است، سزاوار نیست که او را در این بخش یاد کنیم بلکه بایستی به بخش دوم موکل نماییم لیکن، به پیروی از دیگران به شرح احوال او در این بخش پرداختیم.

سید حیدر، از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی و از حسن بن حمزه هاشمی روایت می کرده است.

آملی مؤلف کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول است و پس از این، آشنا خواهید شد و نیز کسی که این کتاب را از آثار علامه بدانند، خطا کرده است. و از کسانی که این کتاب را به علامه حلی نسبت داده اند، سید هاشم بحرانی است که در کتاب مدینه المعاجز آن را از تألیفات علامه دانسته است و همچنین شیخ معاصر رحمه الله در آغاز کتاب الهداه می نویسد: کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول منسوب به علامه است، لیکن در آخر کتاب امل الآمل در ذیل کتاب هایی که مؤلفشان معلوم نیست می نویسد:

کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول که در امامت است اگرچه به علامه حلی نسبت داده شده، لیکن این انتساب به ثبوت نرسیده است.

مؤلف گوید: علت عدم ثبوتش آن است که، در آغاز کشکول بالصراحه می نویسد: این کتاب در سال ۷۳۵ هجری به تألیف رسیده و پیدا است که تاریخ مزبور ده سال پس از رحلت علامه حلی بوده است. و وجود چنان تاریخی می رساند که کتاب از علامه حلی نیست و از کیست خدا داند. و شگفت آورتر از قول سید بحرانی و شیخ حر عاملی، نظریه ملا محمد امین استرآبادی است. وی در حواشی فروع کافی می نویسد: الکشکول فیما جری علی آل الرسول تألیف ابن بابویه است. بدیهی است فساد این نظریه از جهاتی چند آشکار است:

۱- تاریخ آنکه بدان اشاره شد منافی با روزگار ابن بابویه است.

۲- گروهی از مطلعان برخلاف نظریه او گواهی داده اند.

۳- مطالبی که در آن کتب از آغاز تا انجامش آورده شده و سبکی را که مؤلف از جهت خود برگزیده است، با نظر و سبک ابن بابویه موافقت ندارد.

آملی در آغاز کتاب جامع الاسرار به دنبال گفتاری که در شأن حضرت مولی علیه السلام ایراد کرده است می نویسد: همگان پیوندهای خویش را منتسب به حضرتش می دانند، از جمله صوفیه راستین (شیعه) افتخار ارتباط و پیوندی با آن حضرت را دارند، زیرا ایشان سند علوم و انتساب فرقه های خویش را به حضرت او و پس از آن جناب به فرزندان و فرزندان او علیهم السلام یکی بعد از دیگری متوجه می دانند و علتش آن است که فرقه های صوفیه، یا منتسب به کمیل بن زیاد نخعی رضی الله عنه هستند که او شاگرد ویژه و مرید باخلاص آن حضرت بوده است. و یا منتسب به حسن بصری هستند که او هم از شخصیت های به نام شاگردان آن حضرت است. و یا انتساب ایشان به جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام است که آن حضرت فرزند فرزندان آن جناب علیهم السلام است و حضرت او خلیفه و وصی و امام معصوم و منصوص من عند الله است.

مؤلف گوید: از اینکه آملی، حسن بصری را ستوده و او را از اعظام شاگردان و مریدان ویژه آن حضرت قرار داده است، خالی از غرابت و شگفتی نیست زیرا، حسن بصری از دشمنان و از کینه توزان آن حضرت و بالاتر از آن، که جای شک و شبهه ای نیست، از جنگ جویان با آن حضرت بوده است. ما به یاری خدا در بخش دوم به ترجمه این قسمت خواهیم پرداخت، و زشتی های او را بر ملا خواهیم ساخت.

آملی آثاری دارد از جمله: الکشکول فیما جرى علی آل الرسول، که بدان اشاره شد، دیگری جامع الاسرار و منبع الانوار در علم توحید و اسرار و حقایق و انوار آن است و این کتابی است بس طولانی، و من نسخه ای از آن را در فراه و دیگری را در شهر تنکابن از شهرهای گیلان، دیده ام. این کتاب مشتمل بر سه اصل، و هر اصلی شامل چهار قاعده است. کتاب جامع الاسرار بدون شک و شبهه از آثار اوست و من در پشت برخی از نسخه های جامع الاسرار به نقل از خط شیخ بهایی رحمه الله چنین دیدم: «آنچه را که می پندارم آن است که این کتاب (جامع الاسرار) از آثار سید جلیل سید حیدر مازندرانی رحمه الله است و او علاوه بر این کتاب تفسیر کبیری هم تألیف کرده و اصطلاحات و نظرات عارفانه صوفیان را در آن گرد آورده است و از آن برمی آید که وی، مؤلفی عالی مقام و رفیع المنزله بوده است».

آملی در جامع الاسرار، اقوال متعارضه و گفتار متناقضه صوفیان را گرد آورده و کلمات ایشان را که بر ظاهر شریعت راستین موافقتی نداشته، توجیه کرده و فوایدی را در آن متذکر شده است. در عین مطالب بسیاری هم که جز، تضييع عمر اثر دیگری ندارد در آن به جای گذارده است.

از آثار او جامع الحقائق است که برخی از فضلا آن را به وی نسبت داده اند و ظاهر آن است که جامع الحقائق همان جامع الاسرار باشد و مغایرتی، با آن ندارد و همان فاضل، رساله امثله التوحید را از آثار او نام می برد. و از تألیفات او شرح فصوص محیی الدین عربی است که به نام نص الفصوص تألیف کرده و کتابی است در تأویل آیات قرآن که طبق مذاق صوفیان جمع آوری کرده است. و دیگری المحيط الاعظم فی تفسیر القرآن المکرم است، و من پاره ای از فواید را که از آن نقل شده است، دیده ام، و همین تفسیر را ملا محسن کاشی در اواخر کتاب: الصلاه من الوافی به وی

بعضی احتمال داده اند که، تفسیر مزبور از خود سید حیدر نیست بلکه، از آثار پدر او علی بن حیدر است و این احتمال باطلی است که قابل توجه نیست.

به خاطر می رسد، آملی تفسیر دیگری برای قرآن کریم به نام: البحر الخضم فی تفسیر القرآن الاعظم تألیف کرده باشد و ممکن است از آثار دیگری باشد و من پاره ای از فوائد را که از این تفسیر نقل شده است، دیده ام و ممکن است اثری به نام البحر الخضم، داشته باشد لیکن، در تفسیر قرآن نباشد بلکه، در رشته دیگری تألیف شده باشد.

و خود سید در دیباچه کتاب جامع الاسرار رساله منتخب التأویل را از آثار خود یاد کرده است. وی در این کتاب به شرح کتاب های آفاقی و انفسی و حروف و کلمات و آیات آن ها پرداخته است و همچنین از آثار خود، رساله ارکان را نام برده است، و این رساله مشتمل است، بر بیان ارکان خمس نماز و روزه و زکات و حج و جهاد به قانون شریعت و طریقت و حقیقت.

ص: ۳۱۸

۱- ۱) - مرحوم فیض در آخر کتاب صلاه وافی در ابواب قرآن، که خاتمه جزء پنجم است می نویسد: سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی طاب ثراه در تفسیر موسوم به المحيط الاعظم می نویسد: حد اکثر قاریان معتقدند که قرآن دارای ۱۱۴ سوره و ۶۶۶۶ آیه و ۷۷۴۳۷ کلمه و ۳۲۲۶۷۰ حرف است و دارای ۹۳۲۴۳ فتحه و ۴۰۸۰۴ ضمه و ۳۹۵۶۸ کسره و ۱۹۲۵۳ تشدید و ۱۷۷۱ مد و ۳۲۷۳ همزه و ۴۸۸۷۲ الف است و پس از آن به شمارش دیگر از حروف بیست و هشت گانه پرداخته است که محض جلوگیری از تطویل کلام از بیان آن ها صرف نظر کرده ایم. آری مفسرانی که ما می شناسیم رنج ها برده و عدد حروف و آیات و نقاط قرآن را در ظرف سال ها به دست آوردند اما از شأن نزول آیه: یا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ و آیه: أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ و آیه تطهیر سخنی نگفتند و برخلاف ما انزل الله دم زدند. تا قرآن و صاحب آن با آن ها چه معامله ای انجام بدهد.

و علاوه بر آن ها، رساله ها دیگری هم از قبیل: رساله الامانه و رساله التنزیه و... دارد که خود در دیباچه جامع الاسرار بدانها اشاره کرده است.

سید قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین چنین گوید (۱):

افضل المتألهین حیدر بن علی عیدلی الحسینی الآملی قدس الله روحه از سادات رفیع الدرجه دارالمؤمنین آمل است. از آنجا به عزم زیارت عتبات عالیات حضرت امیر المؤمنین و دیگر مشاهد ائمه معصومین به دارالسلام بغداد آمد و در آن دیار رحل اقامت افکند و با شیخ محقق فخر الدین محمد ابن المطهر الحلی و فاضل مدقق مولانا نصیر الدین قاشانی (کاشانی) مشهور به حلی رحمه الله و دیگر علما و عرفای شیعه امامیه صحبت داشته است.

بیان سلسله خرقه و ارادت او در اول شرح فصوص مسمی به نص الفصوص که از جمله نفایس مصنفات اوست، مذکور است. شیخ فقیه فاضل، محمد ابن ابی جمهور در شرح بعضی از رسائل کلامیه این سید را به سید علامه متأخر، صاحب الکشف الحقیقی تعریف کرده است و علو مرتبه او را در علوم ظاهر و باطن از شرح و تفسیر و تأویلات و کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار آشکار ساخته است.

مؤلف، پس از بخش مهمی از شرح حال و آثار سید حیدر می نویسد:

درباره اینکه آیا کتاب الکشکول از آثار سید حیدر است یا از آثار دیگری، مناقشاتی به شرح زیر شده است:

۱- سبک گفتگوهای مؤلف در این کتاب، تناسبی با رویه این سید که تعصب ویژه ای در تصوف داشته باشد، ندارد زیرا به طور کلی از مطالب

ص: ۳۱۹

۱- ۱) عبارات خود سید را محض تیمن و تبرک که مؤلف قدس سره به عربی برگردانیده است، در اینجا نقل کردیم.

صوفیه در این کتاب و نیز از اصطلاحات ایشان و دیگر تناسبات آن ها نقل و بحثی نکرده است.

۲- علاوه، بر آنکه در این کتاب از صوفیان سخنی نگفته، به نکوهش آنان نیز پرداخته است. چنان که شیخ معاصر ما، در رساله اثنی عشریه که در رد صوفیه است به مطالب مربوط به نکوهش صوفیان در این کتاب اشاراتی کرده است. بنابراین، کتاب از سید حیدر نیست.

۳- به طوری که می دانیم کتاب الکشکول در سال ۷۳۵ هجری تألیف شده است و به زودی خواهد آمد که سید حیدر در سال ۷۵۰ هجری پاره ای از مسائل را از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی رحمه الله پرسیده است و بسیار دور است که سید حیدر، در آغاز کار در نهایت علم و فضل بوده باشد، که کتاب کشکول را تألیف کند، و پس از، بیست و چهار سال و اندی در ردیف علمای متوسط، قرار گیرد تا آنجا که برخی از مسائل را از شیخ فخر الدین سؤال کند و استفتا بخواهد.

۴- ممکن است کتاب الکشکول از آثار ابن معمار اسدی باشد؛ زیرا به خط کهنی در آخر بعضی از نسخه های کشکول که در قزوین بوده است پس از نام برداری، از کاتب و تاریخ کتابت، بدین عبارت می نویسد: «تم الكتاب المسمى بالكشکول فیما جرى على آل الرسول دروزه الفقير الى الله تعالى عبد الله بن اسماعيل بن محاسن المعمار الاسدي عفى الله عنه» یعنی این کتاب که به نام کشکول (در ماجرای خاندان پیغمبر) نامیده شده است

کشکول گدایی نیازمند به خدای تعالی عبد الله فرزند اسماعیل فرزند محاسن معمار اسدی است که خدا از او درگذرد (۱).

از ظاهر این جمله به دست می آید، که کتاب کشکول از آثار شیخ عبد الله معمار است، زیرا «دروزه» که مخفف در یوزه فارسی است به معنای گدایی است و یا «دروزه» معرب در یوزه است که، لفظ کشکول تناسب دارد و مقصود آن است که این کتاب از آثار معمار اسدی است.

در عین حال به طور قاطع نمی توان گفت، کتاب کشکول از آثار عبد الله معمار باشد به خصوص دروزه بودن آن کتاب آن هم در صورتی که دروزه به معنای گدایی باشد دلیل بر آن نیست که کتاب کشکول از آثار پسر معمار باشد بلکه محتمل است، مراد وی از جمله ای که در پشت کتاب نوشته شده است آن باشد که کتاب از جمله مملکات اوست.

و من این نسخه کهن را در قزوین دیده ام و تاریخ کتابت آن، سال ۸۳۸ هجری در بلده قطیف از بلاد احساء، اتفاق افتاده، و نسخه، به خط ابراهیم ابن عیسی بن ابراهیم بن سلطان بن شیب است. گذشته از آنچه نوشته شد ثابت نمی شود که عبد الله بن اسماعیل از جمله علما بوده باشد بلکه، عبد الله ابن اسماعیل که در پشت نسخه نام برده شده است، ابن معمار مشهور نیست؛ زیرا ابن معمار مشهور، از فقها و متکلمان بزرگ بوده است و ما هم از آثار او رساله لطیفی در کلام، در اختیار داریم که نام مؤلفش عبد الله نیست

ص: ۳۲۱

۱- ۱) - در آغاز کتاب به مناسبت اینکه چرا این کتاب را کشکول نامیده اند، چنین آمده است: ثم جمعت ما الفته مضافا الی ما صنفته سؤالا- من مد القلوب بالانوار و دروزه من مکارم الائمة الاطهار و سمیتها الکشکول فیما جری علی آل الرسول من الجمهور بعد الرسول، مراد آن است که دروزه در ابتدای این کتاب آمده است- م.

و در حال حاضر نمی دانم به چه نامی خوانده شده است (۱).

قاضی نور الله شوشتری در ضمن معرفی از سید حیدر، او را به عنوان «عمید لی» خوانده است. ممکن است اشاره به آن باشد که سید، از بستگان سید عمید الدین و سید ضیاء اعرج حسینی است.

یادآوری می شود، نسخه ای از پاره ای مسائلی که سید حیدر از فخر الدین فرزند علامه حلی استفتا کرده است، در نزد ما موجود است، سؤالات مزبور مربوط به مسائل فقهی نیست بلکه، بخشی از آن ها راجع به مسائل کلامی است و خود سید، در ذیل سؤال هایی که مطرح کرده است می نویسد: آغاز آن پرسش ها در حله سیفیه، در آخر ماه رجب المرجب در سال ۷۹۵ هجری بوده است و من بنده نیازمند، حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی آملی...

شیخ فخر الدین، پس از آنکه پاسخ های او را مرقوم فرموده است، در حاشیه همان جواب ها می نویسد: «آری آنچه که نوشته است صحیح است چندی را از ما بهره مند شده است، و از خدا می خواهیم تا عمر او را دراز، و ما را از برکات وجود او روزی فرماید و شفاعت او را در پیشگاه نیای پاکیزه گوهر او بپذیرد و به وی اجازه دادم تا پاسخ های پرسش های خویش را از سوی ما برای دیگران روایت کند و کتب محمد بن الحسن بن المطهر».

بازهم یادآوری می شود سید حیدر، تفسیر تأویل الآیات را پس از سه مجلد تفسیر خود، تألیف کرده است و در آن تفسیر می نویسد: مقایسه این

ص: ۳۲۲

۱- ۱) - کتاب کشکول در روزگار ما در سال ۱۳۷۲ هجری در نجف اشرف به طبع رسیده و بار دیگر در قم گراور شده است، این جانب کتاب جامع الاسرار او را که به طبع رسیده است ترجمه کرده ام-م.

تفسیرم با سه مجلد تفسیر دیگر که تألیف کرده ام به مثابه مقایسه قرآن مجید با تورات و انجیل و زبور است، به عبارت دیگر همچنان که قرآن کریم، کتاب های پیشین خود را نسخ کرده است تفسیر تأویل الآیات کتاب های تفسیر سه گانه ام را نسخ کرده است.

و از آثار و کتب او، کتاب جامع الحقائق و رساله امثله الامامه و رساله الارکان که مشتمل بر ارکان شرعی و فرعی، نماز و روزه و زکات و حج و جهاد به قانون شریعت و طریقت و حقیقت بوده است (۱). و رساله رافعه الخلاف که از بهترین آثار اوست که بنا به اشاره شیخ فخر الدین فرزند علامه تألیف کرده است و نسخه ای از آن در اختیار ماست.

پیش از این نوشتیم که کشکول از آثار سید حیدر آملی است و تنها ما به این موضوع اعتراف نکرده ایم بلکه، می توان گفت قولی است که جملگی برآند و گروهی از اکابر بدان تصریح کرده اند از قبیل قاضی نور الله در مجالس المؤمنین و گاهی هم آن را برخلاف انتظار، از آثار علامه حلی دانسته اند و بعضی هم بدان تصریح کرده اند حتی، شیخ معاصر قدس سره شیخ حر عاملی در رساله اثنی عشریه در رد صوفیه، و در دیگر آثارش آن را از علامه حلی دانسته است.

مؤلف گوید: برخی از اعلام، کتاب، کشکول را به علامه حلی نسبت داده اند و این انتساب درست نیست زیرا، خود مؤلف در آغاز آن به تاریخ تألیفش اشاره کرده، و از آن پیداست که کتاب، پس از ده سال از درگذشت

ص: ۳۲۳

۱- ۱) - ممکن است رساله ارکان همان اسرار الشریعه و اطوار الطریقه و انوار الحقیقه، باشد که با مقدمه فاضلانه جناب آقای محمد خواجوی به طبع رسیده است - م.

علامه حلی، تألیف شده است (۱) و دیگر آنکه تفسیر تأویل الآیاتش که پیش از این نام برده شد، غیر از المحيط الاعظم اوست.

شیخ معاصر در اثنی عشریه می نویسد، با آنکه سید حیدر تعصب بی نهایتی نسبت به تصوف و سبک آن از خود نشان می داده، در عین حال در کتاب کشکولش از آن ها نکوهش کرده است.

سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و مفسری فقیه و محدث، و از دانشوران بزرگ امامیه بوده است. از آثار او کتاب تفسیری است به نام المحيط الاعظم که آن را ملا محمد محسن کاشانی در اواخر کتاب الصلاه من الوافی به وی نسبت داده است.

حقیقت آن است که، این مترجم همان سید حیدر بن علی بن حیدر بن علی حسینی آملی صوفی مشهور است که شرح حال او را سید قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین نقل کرده است، و ما هم بخشی از احوال او را از آن کتاب در اینجا ایراد کرده ایم.

سید حیدر بن سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن

موسوی عاملی جبعی

شیخ معاصر در الامل الآمل ۸۱/۱ می نویسد: وی، عالمی فاضل و فقیهی صالح و جلیل القدر است و در اصفهان تا حال حاضر زیست دارد.

ص: ۳۲۴

۱- ۱) - تاریخ تألیف کتاب الکشکول به طوری که نوشته اند ۷۳۵ هجری است و رحلت علامه سال ۷۲۶ هجری است و با این ترتیب ۹ سال فاصله بوده است و شرح اختلاف پیش از این گذشت و ادله ای که مؤلف آورده در مقدمه ای که بر طبع کشکول نوشته شده از سوی مرحوم سید عبد الرزاق مقرّم جواب داده شده است - م.

مؤلف گوید: سید حیدر پسر سید نور الدین علی برادرزاده صاحب مدارک است و از علمای اجلا نبوده است (۱).

سید حیدر بن سید علی بن نجم الدین بن محمد حسینی موسوی عاملی

سکیکی

(۲)

شیخ معاصر در امل ۸۱/۱ گوید: وی عالمی فقیه و فاضلی صدوق و سراینده ای ادیب و منشی حافظ و از معاصران است و به توسط پدرش از شیخ حسن صاحب معالم اجازه داشته است.

وی را در مکه مکرمه در دومین سفر حج سال ۱۰۶۲ هجری ملاقات کردم و پس از یک سال یا دو سال بعد از آن ملاقات، درگذشت.

مؤلف گوید، پس از این، شرح حال پدرش سید علی را خواهیم نگاشت و اشاره خواهیم کرد که صاحب معالم، به سید علی و برادرش سید محمد و پدرش نجم الدین جد سید حیدر، اجازه داده است.

شیخ حاجی فخر الدین حیدر بن شرف الدین علی بن ابو علی محمد بن

ابراهیم بیهقی

حاجی، از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده است.

ص: ۳۲۵

۱-۱) - در اعیان الشیعه پس از آنچه را از امل نقل کرده است می نویسد: در بغیه الطالبین آمده است، سید حیدر از پدرش و از جد مادری اش شیخ نجیب الدین روایت می کرده و کتابی به نام کشکول تألیف کرده است و جد ما سید محمد شرف الدین کبیر که پسر پسر خواهرش بوده، در مجموعه ای که داشته، از کشکول او نقل کرده است و مجموعه مزبور در حال حاضر در نزد ما موجود است و از جمله حکایت دغفل سدوسی است که محدث نوری هم در خاتمه مستدرک آن را نقل کرده است و فرزندان در اصفهان داشته است که از فضلا و علما بوده اند از قبیل سید کمال الدین و سید مرتضی و سید علی.

۲-۲) - اعیان الشیعه ۳۷/۲۹ [۱] می نویسد: سکیکی منسوب به سکیک است که نام قریه ای است در جولان جبل عامل و در نزدیک شقرا، و هم دره ای است به نام دره سکیکی-م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۷/۲ می نویسد: شیخ حاجی، فاضلی جلیل القدر و شاگرد فخر المحققین ولد علامه بوده است و فخر المحققین، رساله ای در نیت، بنا به درخواست او تألیف کرده، و از بزرگداشت او چنین یاد فرموده است: «محمّد بن حسن بن مطهر می گوید: رساله فخریه در شناخت نیت است که آن را بنا به درخواست عزیزترین و گرامی ترین اشخاص که از نظر من دوستی بزرگوار و پارسایی عبادت کننده، و پرهیزکاری دانشور و صاحب فضیلتی با کمال و محقق و پناه حاجیان و پناهنده به حرم خدا و رسول حضرت منان است- (یعنی): حاجی فخر المله و الحق و الدّین حیدر بن سعید، مرحوم شرف الدّین علی بن ابو علی محمّد ابن ابراهیم بیهقی، تألیف کرده ام (۱)».

سید حیدر بن محمّد حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر، و از دانشوران بزرگ اسلامی بوده است. از آثار او کتاب غرر و درر است که مورد اعتماد استاد استناد (مجلسی) در بحار الانوار بوده، و اخباری از آن نقل فرموده است.

ظاهر آن است که سید حیدر، همان سید علامه مرتضی نقیب کمال الدّین حیدر بن محمّد بن زید بن محمّد بن عبد الله است که در آتیه به نام او اشاره می شود. او شاگرد ابن شهر آشوب بوده است.

استاد استناد ما ایده الله، در اوّل بحار ۱۸/۱ می نویسد: کتاب غرر و درر تألیف سید حیدر بن محمّد حسینی قدس الله روحه می باشد.

ص: ۳۲۶

۱-۱) - رساله مزبور همراه با رساله های دیگری به نام کلمات المحققین به طبع رسیده است، این رساله که قلیل اللفظ و کثیر المعنی است راجع به چگونگی نیت است. و در ضمن چند فصلی، شرح و توضیح اجمالی فروع الدّین، تدوین شده است - م.

و در فصل دوم بحار گوید: کتاب غرر، مشتمل بر اخبار ارزنده ای است، که شرح و تفصیل آن ها در ذیل هر خبری آورده شده، و مؤلف آن از افاضل سادات است و از ابن شهر آشوب و علی بن سعید بن هبه الله راوندی و عبد الله بن جعفر دوریستی و دیگر افاضل اعلام، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اینکه وی از ابن شهر آشوب روایت می کرده، دلیل بر آن است که، سید حیدر بن محمد حسینی همان سید حیدر نقیب بوده که نام برده شده، است.

ملا حیدر بن محمد خوانساری

(۱)

وی، از دانشوران فاضل روزگار شاه عباس کبیر صفوی، و از علما و محدثان زمان او بوده است و از آثار او رساله مضیء الاعیان است که به پارسی تألیف کرده، و آیاتی را که دلیل بر امامت ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین است، به روش زیر و بینات توضیح داده، و القاب شریفه آنان را هم طبق همان قاعده از آیات شریفه استخراج کرده است و این کتاب را که خالی از شگفتی و لطافت نبوده، به نام شاه عباس صفوی تألیف کرده است و من نسخی چند از آن کتاب را مشاهده کرده ام. از جمله نسخه ای از آن کتاب در قصبه طسوج که از قصبات تبریز است به مطالعه من رسیده است و ماده تاریخ اتمام آن همان نام کتاب است که مضیء الاعیان بوده باشد یعنی ۱۰۲۳ هجری و ممکن است مراد، از شاه عباس، شاه عباس ثانی باشد، بنابراین مؤلف نزدیک به روزگار ما می زیسته، و ممکن

ص: ۳۲۷

۱-۱) - مؤلف نام و نشان او را در دو محل با فاصله کمی یاد کرده است و ما این شرح حال را به انضمام یکدیگر در اینجا ترجمه می کنیم - م.

است در زمان شاه عباس اول (کبیر) باشد (۱) و احتمال می رود که وی یکی از استاد‌های استاد محقق ما، آقا حسین خوانساری بوده باشد.

و از آثار او کتاب زبده التصانیف است که به پارسی تألیف کرده و به نقل پاره ای از مسائل علم کلام و اصول الدین پرداخته است و در ضمن آن به برخی از واجبات و مندوبات عبادی و قسمتی از معجزات پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین صلوات الله عليهم اجمعین و همچنین معجزات دیگر از انبیا اشاره کرده است و علاوه بر آن ها به ایراد تعدادی از اخبار و احادیثی که مردم را به عبادات و دیگر کارهای پسندیده تشویق می کند، پرداخته است و نیز از فوائد و مطالب شعر و نثر و حکایت برخوردار بوده است و بالاخره کتاب بزرگ و پرفایده ای است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است.

ملا ناصر الدین حیدر بن محمد شیرازی

وی، فاضلی عالم و از پیشوایان علم ریاضی بود، و رساله ای در علم اسطرلاب به پارسی و به نام ارشاد تألیف کرده است. من آن را در شهر آمل از شهرهای مازندران مشاهده کرده ام، و در این علم از فوائد ارزنده ای برخوردار بوده است و آن مشتمل بر پنجاه باب است. و ظاهر آن است که این کتاب غیر از کتاب پنجاه باب در اسطرلاب باشد، که از آثار شیخ (رکن الدین بن اشرف الدین حسین آملی) است که نسخه ای از آن در نزد ما

ص: ۳۲۸

۱ - ۱) - ملا- حیدر خوانساری به طور قطع در روزگار شاه عباس کبیر می زیسته است زیرا، تاریخ کتاب مضی‌الاعیان به طوری که از ماده تاریخش استفاده می شود با روزگار شاه عباس اول تطبیق می کند برای اینکه شاه عباس سال ۱۰۳۸ هجری در گذشته و اتمام کتاب پانزده سال پیش از وفات شاه عباس بوده است چنان که زبدهالتصانیفش را که به طبع هم رسیده و جامع فوائد است به نام شاه عباس تألیف کرده است. در این کتاب مناجات های ارزنده ای آورده شده است و والد این جانب مناجات های آن را در دفتری گرد آورده است. حفظه الله و ابقاه-م.

است و ما از عصر و مذهب ناصر الدین حیدر اطلاعی نداریم و گویا از دیگران باشد (۱).

شیخ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی

شیخ طوسی رحمه الله در فهرست ص ۶۴ گوید: شیخ حیدر، فاضلی جلیل القدر و از شاگردان عیاشی بوده و مراتب قرائت را از او آموخته و همگی آثار او را از وی روایت کرده است. وی، هزار کتاب از کتاب های شیعه را از راه قرائت و اجازه روایت کرده، و با محمد بن مسعود در بسیاری از روایات مشارک و برابر بوده است او، از ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه و محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی و زید بن محمد جلقی، روایت می کرده است. خودش نیز آثاری داشته است از جمله: تنبیه عالم قتله علمه- الذی هو معه- و کتاب النور لمن تدبره و ما این دو اثرش را به توسط گروهی از یارانمان از ابو محمد هارون بن موسی تلعبکبری، از شیخ حیدر روایت می کنیم.

علامه حلّی، در خلاصه الاقوال ص ۵۷ هم او را توثیق کرده و به وی ثنا گفته است.

مؤلف گوید، با توجه به آنچه از شیخ نگاشتیم بدین اشکال می رسیم که، شیخ مفید از ابن قولویه روایت می کرده، و شیخ طوسی از شیخ مفید روایت داشته است.

بنابراین، چگونه ممکن است شیخ حیدر از ابن قولویه روایت کند، و از طرف دیگر، شیخ طوسی با دو واسطه از ابن قولویه روایت کند با آنکه خود شیخ حیدر، هم طراز با شیخ مفید بوده است.

ص: ۳۲۹

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی عالم و زاهد بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است گروهی از سادات اعلام که به عنوان مرعشی شهرت یافته اند، منسوب به این سید بوده باشند نه منسوب به مرعش که شهر معروفی است (۱).

ملا حیدر بن نعمه الله طبسی

از فضیلتی روزگار شاه عباس اول صفوی بوده بلکه پیش از او هم می زیسته است از آثار او کتاب صحائف الاعمال در دعاها و اعمال سال و امثال آن است که به پارسی تألیف کرده است. و این کتاب در شهرهای تون و طبسی و توابع آن، متداول و مورد استفاده همگان می باشد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و سال ۱۰۶۰ هجری قمری از تألیف آن فارغ

ص: ۳۳۰

(۱-۱) - معجم البلدان، ج ۵ می نویسد: مرعشی به فتح میم و سکون را و فتح عین نام شهری است واقع در سرحدات میان شام و روم که دو بارو یک خندق دارد و در وسط آن قلعه ای است به نام مروان حمار ساخته است در حکایات آمده است، سلطان قلیج ارسلان رومی آشپزی داشت به نام ابراهیم که از کودکی به امور آشپزی سلطان و خاندان او می پرداخت و از موقعیت ارزنده ای در پیشگاه سلطان برخوردار بوده، اینک که پیر شده و باز هم به کار آشپزی اشتغال دارد یک روز که با لباس های فاخر در حضور سلطان سفره می گسترانید سلطان به او گفت: ای ابراهیم تا لب گور هم باید آشپزی کنی؟ ابراهیم گفت انصراف از این کار در دست سلطان است، قلیج ارسلان وزیرش را طلبید گفت، توقع کن که مرعش از آن ابراهیم است و در ضمن قاضی و گواهان را به حضور بخوان تا خود گواهی دهیم که مرعش را در ملک ابراهیم و بازماندگان او در آوردم. وزیر توقیعی نوشت و به امضای قاضی و شاهدان و سلطان رسید. ابراهیم بدانجا رفت و مرعش را در اختیار خود در آورد و چندی بیش در سرزمین ملکی اش زیست نکرد، به بیماری سختی دچار شد برای مداوا به حلب رفت و معالجات نتیجه ای نداد همان جا مرد و فرزندانش آنجا را تصاحب کردند. یاقوت مؤلف معجم گفته است، هم اکنون هم مرعش در اختیار بازماندگان، ابراهیم است. آری، پادشاهان در هر کجا که سلطنت می کردند همه چیز آنجا را از آن خود می دانستند، می گرفتند و بجا و نابجا می بخشیدند و می فروختند و سلطنت را نعمت خداداد می دانستند-م.

شده است و خود در آن کتاب ضمن تاریخ مزبور «صبح دوم از شوال» مرقوم داشته است.

مراد من از طبس، شهر طبس کهلهک است که شهر خوش آب و هوایی است واقع میان یزد و تون و من مدتی در آنجا زیست داشته ام.

ابو تراب حیدره بن اسامه خطیب

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) می نویسد از آثار او کتاب الحدائق است که در مناقب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام تدوین نموده است.

اوحد الدین حیدر بن محمد جاسبی

منتجب الدین گوید: وی، از فضلا و صلحا بوده است.

کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله حسینی

وی، به عنوان سید علامه مرتضی نقیب، معرفی شده و نقابت موصل را به عهده داشته، و از اجلای شاگردان ابن شهر آشوب بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۸/۲ گفته است: سید کمال الدین حیدر بن محمد بن زید حسینی، عالمی فاضل بوده، و از ابن شهر آشوب روایت می کرده است، و من در نسخه کتاب المجالس و الاخبار شیخ طوسی، که نسخه مولانا عبد الله شوشتری شهید (۲) و به خط او بوده است از نسخه متعلق به حیدر بن محمد بن زید به خط به ابن شهر آشوب چنین دیده ام: «این جزء را که جزء دوم از امالی شیخ طوسی باشد از آغاز تا انجامش را سید

ص: ۳۳۱

۱-۱) - در کتاب معالم العلماء، ص ۴۵ [۱] حیدر آمده است که مناسبت با ترتیب این کتاب است - م.

۲-۲) - شهاب الدین ملا عبد الله بن محمود شوشتری از علمای قرن دهم هجری بوده است و سال ۹۹۷ هجری در ماوراءالنهر به دست ازبک ها و به امر علمای حنفی مذهب آن سرزمین، به شهادت رسید. شرح حال او را مؤلف در مجلد سوم مفصلا نوشته است و این عالم غیر از ملا عبد الله بن حسین شوشتری است که سال ۱۰۲۱ هجری در گذشته، و شرح حال مفصل او نیز در مجلد سوم همین کتاب آمده است.

عالم اجل نقيب كمال الدين جمال سيادت و فخر عترت، شمس العلماء حيدر بن محمد بن زيد بن محمد بن عبد الله حسيني، نزد من قرائت كرد و به خوبي و با كمال پسنديدگي از عهده آن بر آمد و به اطلاع او رسانيدم كه من اين كتاب را در حضرت امام اجل ابو الفضل داعي بن علي حسيني سروى (ساروى) قرائت كردم و او مرا اخبار كرد كه اين كتاب را از شيخ مفيد ابو الوفا عبد الجبار مقرى رازى عفى عنهم در سال ۵۷۰ هجرى روايت کرده، و چنين امضا کرده است: و كتب ذلك محمد بن علي بن شهر آشوب المازندراني بخطه حامدا لله و مصليا على النبي محمد و آله انتهی.

مؤلف گوید، پیش از این گذشت، كه سيد حيدر بن محمد حسيني مؤلف كتاب غرر و درر بوده، و استاد استناد در فهرست بحار الانوار از آن نقل، و به كتاب او اعتماد کرده است. و دور نيست مؤلف غرر و درر همين مترجم حاضر باشد بلكه حقيقت هم اتحاد اين دو تن است.

شهيد اول در اجازه اى كه براى شيخ زين الدين علي بن خازن حائرى نوشته است، ابراز مى دارد (۱): كتاب نهج البلاغه را از گروهى از اعلام روايت مى كنم، از آن جمله است، سيد تاج الدين ابن معيه به سند خود كه منتهى به ابن راجى (ابن بلوجى) مى شود از سيد علامه مرتضى نقيب موصل كمال الدين حيدر، قدس الله روحه به سند مشهور.

مؤلف گوید، مراد از سيد كمال الدين همان، سيد حيدر نقيب است و منظور از ابن بلوجى، شيخ قاضى عبد الله بن محمود بن بلوجى است. و دليل بر آنكه مراد از كمال الدين مترجم حاضر است آن است كه، شيخ حسين

ص: ۳۳۲

۱- ۱) - صورت، اين اجازه در مجلد اجازات بحار آمده و تاريخ آن در نيمه روز چهارشنبه ۱۲ شهر رمضان سال ۷۸۴ هجرى در شهر دمشق بوده است- م.

ابن علی بن جمال الدّین حماد بن ابو الحسن لیثی واسطی، در اجازه ای که به شیخ نجم الدّین خضر بن محمّد بن نعیم مطارآبادی داده است، می نویسد: از آن جمله است کتاب نهج البلاغه تألیف سید رضی که اجازه داده است آن کتاب را پدر من به من از پس آنکه آن را از آغاز تا انجامش نزد او خواندم، از شیخ سعید علامه کمال الدّین میثم بن علی بحرانی به حق قرائتی که بر او شده است، از سوی شیخ قاضی عبد الله بن محمود بن بلوچی، از سید کمال الدّین بن حیدر بن محمد بن زید، از استادش محمّد بن علی بن شهر آشوب سروی، از منتهی بن ابو زید، از پدرش، از سید رضی روایت کرده است.

مؤلف گوید: یادآوری می شود، کمال الدینی را که مؤلف امل در ذیل احوال قاضی عبد الله، یادآوری کرده است، «ابن بارجی» است، نه ابن بلوچی.

شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود

وی، از دانشوران بزرگ بوده است و کتاب المستغیثین از آثار اوست.

سید ابن طاوس، پاره ای از اخبار و ادعیه را در کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی (۱) از کتاب، المستغیثین نقل کرده است. همچنین کفعمی در حواشی البلد الامین از اثر او نقل می کند، و ظاهر آن است که، شیخ خلف از اصحاب متقدم ما بوده است.

خان میرزا بن وزیر کبیر معصوم بیک شهید

وی، دانشوری جلیل القدر بوده و در تاریخ عالم آرا آمده است خان میرزا از دانشوران مشهور روزگار شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی بوده است. پدرش معصوم بیک، وزیر شاه اسماعیل و امیر دیوان او بوده، و در عین حال مردی مبارز و نویسنده به شمار می رفته و از مقام وزارت و ایالت برخوردار بوده است. او در مرتبه امارت و وزارت کمال بهره را به دست آورده بود، و مدت درازی که وظایف محوله را به عهده داشت، در اوج ارجمندی و عظمت به سر می برد. شاه اسماعیل او را ابن عم (پسر عمو) می خواند. آن گاه که شاه اسماعیل، سلطان سلیم عثمانی مصالحه کرد و در نتیجه، حاجیان روم و ایران به مکه مشرف شدند، معصوم بیک از شاه اسماعیل و پادشاه عثمانی اجازه گرفت تا برای انجام مناسک، به حج

ص: ۳۳۴

بیت الله مشرف شود. پس از اخذ اجازه همراه فرزندش خان میرزا عازم بیت الله شد. هنگامی که او و فرزندش و همراهانش به لباس احرام درآمدند، گروهی از عثمانی ها که خود را به لباس اعراب بیابانی آراسته بودند، بر آن ها شیخون زدند و او و فرزندش و جمعی از همراهانش را از پای درآوردند.

ملا خداوردی بن قاسم افشاری

وی، دانشوری شایسته و فاضل، و در علم رجال استاد بود. خداوردی، از شاگردان ملا عبد الله شوشتری و از معاصران سید امیر مصطفی، مؤلف کتاب رجال بوده است.

«افشاری» به فتح همزه و سکون فا منسوب به افشار است که قبیله ای به نام از ترک ها می باشد و بیشتر آن ها، هم اکنون در آذربایجان در طرف قلعه دمدم که معروف به شهر ارومیه است، زندگی می کنند.

از آثار این دانشور، کتاب زبده الرجال است که من نسخه هایی از آن را در قصبه دهخوارقان تبریز و جاهای دیگر مشاهده کرده ام و بر برخی از آن ها خط او را دیده ام، و کتاب وی به اندازه خلاصه علامه حلی است و مشتمل بر فوایدی است، لکن، در عین حال، بیرون از اشتباه نیست.

خداوردی، در تألیف این کتاب تنها به ایراد نام های ممدوحان و ثقات بسنده کرده، و خود حواشی بسیاری بر آن کتاب نوشته است.

امیر خسرو فیروز بن شاهور دیلمی

(۱)

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی، فاضلی عقیف النفس و راوی حدیث بود.

ص: ۳۳۵

۱- ۱) - در نسخه مطبوعه شاهور دیلمی طبرسی معرفی شده است و اصل لغت چنان که در برهان قاطع آمده است یا شاهوار است (بر وزن نامدار) که به معنای هر چیز خوب است که لایق پادشاهان باشد و یا به معنای در بی همتاست که آن را در یتیم گویند و یا شاهورد است که به معنای هاله و طوق اطراف ماه باشد و در نسخه حاضر شاهورد بوده که دال آن را به مناسبت برخورد با دال دیلمی زائد پنداشته و در نسخه مطبوعه شاهوار بوده که شاهوار ضبط شده است.

کتاب التوضیح از آثار اوست. یکی از شاگردان شیخ بهایی پاره ای از اخبار را در رساله الفضائل المنجیه که در امامت تألیف کرده، از کتاب وی نقل نموده است (۱).

بعید نیست که او از علمای عامه بوده باشد بلکه ملا خضر همان خضر ملا است که از علمای عامه بوده است و ما در بخش دوم این کتاب از او یاد کرده ایم.

شیخ خضر بن سعد خلیلی

منتجب الدین گوید: وی، از علما و از روات حدیث بوده است.

ملا نجم الدین خضر فرزند شیخ شمس الدین محمد فرزند علی رازی

حبلرودی

وی، اصلاً از مردم حبلرود بوده، و در نجف اشرف می زیسته است.

نجم الدین، فاضلی دانشور و متکلم و فقیهی جلیل القدر، و از حداکثر علوم متداول آن روزگار بهره ور بوده است. او از شاگردان سید شمس الدین محمد بن سید شریف جرجانی مشهور، به شمار می رود و بنابراین از دانشوران دولت شاه اسماعیل صفوی و شاه تهماسب صفوی به حساب می آید و از معاصران علامه دوانی و همگامان او بوده، بلکه پیش از او می زیسته است.

ص: ۳۳۶

۱- ۱) - در الذریعه ج ۱۶ [۱] از این رساله نام برده و اضافه کرده است مؤلف الدمعه الساکبه و عقد اللاکلی از آن نقل کرده اند و مؤلف عقد اللاکلی احمد بن سلیمان، رساله را از آثار عزّ الدین حسین پدر شیخ بهایی دانسته است - م.

من خود به خط یکی از فضلا که بر پشت برخی از آثار این شیخ نوشته است، توصیف او را به این الفاظ یافتیم: «الشیخ الامام العالم العامل العلام خاتم المجتهدين لسان الحكماء و المتكلمين فخر الفقهاء المتدينين نجم المله و الحق و الدنيا و الدین خضر بن الشیخ الاعظم شمس الدین محمّد بن علی الرازی الجبل رودی قدس الله روحه و جعل الجنة مثواه بحق محمّد و آله الطاهرين.»

مؤلف گوید، از ظاهر این عبارت پیدا است که پدرش از دانشمندان بوده است و جبرودی (به فتح حاء و سکون با و فتح لام و ضم راء) منسوب به جبرود است، که نام دهکده بزرگی، از اعمال ری و واقع میان مازندران و ری است.

نجم الدین آثار چندی تألیف کرده، و تألیفات او دائر میان فن کلام و دیگر فنون است. از آثار او آنچه به مطالعه من رسیده، کتاب جامع الدرر فی شرح باب حادی عشر علامه حلی است که شرح بزرگ و جامعی است و نیز شرح مختصری بر باب حادی عشر نوشته است که خلاصه ای از شرح کبیر اوست و آن را مفتاح الغرر نامیده است و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

از آثار دیگر او التحقيق المبين فی شرح نهج المسترشدين علامه حلی است که در سال ۸۲۸ هجری در حله از تألیف آن آسوده شد، و سال خاتمه آن، پس از آن بوده که از شیراز، از خدمت استادش سید شمس الدین عازم، عتبات عالیات شده است و من یک نسخه از آن را در تبریز و دیگری را در اردبیل مشاهده کرده ام و تاریخ استنساخ آن، نزدیک به زمان تألیفش می باشد و این شرح ممزوج با متن بوده است.

از دیگر آثارش، جامع الاصول فی شرح رساله الفصول، خواجه نصیر طوسی است که در فن کلام تدوین شده، و اصل آن پارسی بوده است که ملا محمّد بن علی آن را به عربی برگردانیده، و همان ترجمه را نجم الدّین شرح کرده است و پیش از او نیز گروهی به شرح آن اقدام کرده بودند.

نجم الدّین شرح خود را در کربلای معلا آغاز کرده، و در مشهد مقدس رضوی در اولین جمعه از دههٔ اوّل محرم سال ۸۳۴ هجری در روزگار زندگی استادش سید شمس الدّین به پایان رسانده است. تألیف این شرح پس از تألیف، التحقیق المبین یاد شده است و من نسخه ای از آن را در اردبیل دیده ام.

دیگر از آثار او، رساله تحفه المتقین فی اصول دین است که از فوائد ارزنده ای برخوردار است و من آن را در استرآباد مشاهده کرده ام. یکی دیگر از آثارش، کاشف الحقائق فی شرح رساله دره المنطق استادش سید شمس الدّین است.

نجم الدّین این شرح را بنا به پیشنهاد شیخ محمّد بن شیخ تاج الدّین حاج خلیفه و در روزگار حیات مؤلفش تدوین کرده است و به طوری که خود او در پایان این شرح می نگارد، شرح مزبور نخستین اثری است که به تألیف آن پرداخته، و در اواخر ذیحجه سال ۸۲۳ هجری از تألیف آن آسوده شده است، و من نسخه ای از آن را به خط کفعمی مؤلف مصباح مشهور، در شهر ساری از شهرهای مازندران دیده ام.

و از آثار او جامع الدقائق فی شرح رساله غره المنطق استادش سید شمس الدّین بوده است این رساله را سید شمس الدّین پس از رساله دره المنطق تألیف کرده، و نجم الدّین رساله غره المنطق را در حیات مؤلفش و

پس از شرح رساله اوّلی تألیف کرده است، و من نسخه ای از آن را که بازهم به خط کفعمی بوده است، در شهر ساری دیده ام و تاریخ خط کفعمی، ظهر روز چهارشنبه، دههٔ میانه ماه ذی حجه الحرام سال ۸۵۷ هجری بوده است.

و از آثار او، کتاب القوانین است که خود در پایان شرح غره بدان اشاره کرده و از ظاهر آن پیداست که این اثرها در منطق می باشد.

کتاب، التوضیح الانور بالحجج الواردة لدفع شبه الاعور، از دیگر آثار اوست.

این کتاب، در رد کتاب شیخ یوسف بن مخزوم منصورى واسطی اعور عامی ناصبی ملعون، است که در رد شیعه تألیف کرده است، و من در اصفهان به نسخه ای از، التوضیح دست یافتم که تاریخ اتمام آن در حله سیفیه در سال ۸۳۹ هجری بوده، و بس کتابی نیکو و پرفایده است.

در همان عصر و به سبکی که نجم الدین اقدم به رد آن کتاب کرده است، شیخ جلیل عزّ الدین حسن بن شمس الدین محمّد بن علی مهلبی حلبی، کتابی به نام الانوار البدریه فی رد شبه القدریه، تألیف کرده است و تاریخ آن سال ۸۴۰ هجری بوده است و آن هم خالی از لطافت و نفاست نبوده است جز اینکه اثر نجم الدین از آن بهتر و تمام تر و بافایده تر است، رحمهما الله تعالی.

و از آثار نجم الدین کتاب حقایق العرفان فی خلاصه الاصول و المیزان است که خود او در کتاب التوضیح، به آن اشاره کرده است.

شیخ نجم الدین خضر بن محمد نعیم مطار آبادی

مطار آبادی، فاضلی عالم و فقیه بود و از شیخ حسین بن علی بن حماد لیشی واسطی، اجازه داشت و تاریخ آن ۷۵۶ هجری بوده است بنابراین، مطار آبادی هم طراز با شهید و همبازان وی بوده است.

واسطی در آن اجازه از وی به فقه و علم و توفیق یاد کرده، و افزوده است: «آن گاه، پدرم که خدا او را در دریای رحمت خویش قرار دهد و وی را در بهشت جاویدانش، برقرار سازد به من اجازه داد تا آنچه را که خود روایت کرده و یا کتاب هایی را که خوانده است...»

ملا خلف بن سید عبدالمطلب بن حیدر بن محسن بن محمد، ملقب

به مهدی موسوی حسینی مشعشعی حویزی

او یکی از سادات بزرگ و حکومت حویزه را عهده دار بود.

حویزی، فاضلی عالم و سراینده ای به نام، و معروف به: ملا خلف بود و تمایلی به آیین تصوف داشت و نیای والیان حویزه، که معروف به موالی می باشند، بوده است.

فرزندش سید علی خان نیز از دانشمندان و بزرگان بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید جلیل خلف بن مطلب بن حیدر موسوی مشعشعی حویزه، حاکم حویزه، عالمی فاضل و محقق جلیل القدر و سراینده ای ادیب بوده است، و تألیفاتی دارد از جمله سیف الشیعه در حدیث، و حق الیقین در کلام، و برهان الشیعه در امامت، و الحججه البالغه در کلام و کتاب بزرگی در منطق و کلام و رساله ای در نحو و منظومه ای در نحو و شرح دعای عرفه حضرت سید الشهداء علیه السلام و دیوان شعر عربی و

دیوان شعر فارسی و امثال این ها و آثار تألیفی دیگر. او از معاصران شیخ بهایی رحمه الله بوده است.

مؤلف گوید: در سیستان، در پشت نسخه ترجمه فارسی رساله افلاطون زمان حسام الدین ماچینی، که در تحقیق احوال تنباکو مطالبی نوشته، و آن را ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی شاگرد میرداماد، ترجمه و شرح کرده است، خط شریف سید خلف را مشاهده کردم که از ترجمه و شرح ملا عبد الله تمجید و تحسین کرده است و خط سید از زیبایی بهره ور نبود و ما صورت مرقومه سید را در ذیل شرح ملا عبد الله مذکور، یادآوری کرده ایم.

در این مرقومه، از ملا خلف تعبیر به سید خلف بن سید عبد المطلب شده است، و همان طور که اشاره شد خط سید ناخوانا بود و در بسیاری از مواضع اشتباهات روشنی از نظر لغت عرب به چشم می خورد با آنکه سید، از فصیحای عرب بوده است، معلوم نیست چرا این گونه اشتباه در نوشته او رخ داده است در عین حال تا جایی که در حد امکان ما بود نوشته او را اصلاح کردیم و پس از آن، صورت آن را در ذیل شرح حال ملا عبد الله ایراد کردیم، مع الوصف، با رنجی که برای تصحیح مرقومه او به کار بردیم، بیرون از اشتباه نیست.

همچنان که پیش از این اشاره شد، فرزندش و سید علی خان حاکم حویزه هم از دانشوران بزرگ بوده است و نام او را در محل خود خواهیم نگاشت. از قراین برمی آید، خلف آباد که قصبه ای بزرگ و از آبادی های به نام حویزه به شمار می آید به توسط او احداث شده باشد.

«مشعشی» (به ضم میم و فتح شین و سکون عین و فتح شین ثانی و عین بی نقطه) منسوب به مشعشع است و سادات مشعشی سلسله ای مشهور است، و سید خلف و خاندان او از این سلسله اند.

ممکن است مشعشع، نام علی بن محمد فلاح باشد که حکومت جزایر و بصره را به عهده داشت و روضه متبرکه نجف و کربلا را به یغما برد و مردم آنجا را از پای در آورد، و بقیه السیف را، به بصره و الجزایر، که بر آن ها حکومت می راند، گسیل داشته و این واقعه در ماه صفر در سال ۸۵۸ هجری به وقوع پیوست (۱).

لیکن حقیقت آن است که مشعشع نام، دیگری از نیاکان اعلای این خاندان است.

به شهرت پیوسته گروهی از مشعشی ها که از غالی ها (علی اللهیان) بودند، شمشیر می خوردند و یکی از آن گروه در روزگار ما به حضور سلطان بار یافت و در برابر او و دیگر حاضران دست بدان کار زد.

مؤلف گوید: سید علی خان، فرزند سید خلف، بخش مهمی از چگونگی احوال پدر و جدش را ضمن مجموعه ای که از آثار خود انتخاب کرده است، آن را برای شیخ علی سبط شهید ثانی مرقوم داشته است و از آنجا

ص: ۳۴۲

۱- ۱) - ما قاضی النجف اول از تحفه الازهار، ابن شدقم نقل می کند، علی بن محمد مهدی متولد ۸۴۱ هجری و کشته شده در سال ۸۶۱ هجری پس از مرگ پدرش حلقه حکومت را به گوش افکند و بر همه اهواز و فرات تا حله استیلا پیدا کرد و با پانصد تن که بعضی از آن ها شمشیری بر بدنشان کارگر نمی شد به مبارزه می پرداخت و او از علی اللهیان بوده به عراق هجوم آورد و ضریح چوبین مرقد مبارک حضرت مولی را سوزانید و قبه معظمه را مطبخ خانه خود قرار داد و تا مدت شش ماه به این کار ادامه می داد و می گفتند، این محل مرقد خدا نیست، خدا نمی میرد-م.

که نوشته وی مشتمل بر فوائد ارزنده ای است ما تمام آن را در این کتاب می آوریم.

وی پس از مطالبی طولانی که در اواخر کتاب النور المبین که از تألیفات خود اوست، ایراد کرده است، می نویسد: خدا را سپاسگزارم که مرا در سلک رویه پدر و جدم مقرر داشت، تا از فرامین الهی فرمان برداری کنم و مانند ایشان به خدمتکاری اهل بیت پیغمبر اکرم علیهم السّلام کمر همت بندم و به مقام ولایت ایشان گواهی دهم چه آنکه جدم، سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمّد، ملقب به مهدی از جمله خدمتگزاران هایی که در دوران زندگی خویش برای اهل بیت به عمل آورد، آن بود که در سن نزدیک به دوازده سالگی ناخودآگاه تغییر حالی برای او ایجاد شد و در میان مردم خویش، که راه گمراهی را می پیمودند و به مذهب جهالت علی الهی دچار شده بودند، قیام کرد و با انکار هرچه تمام تر مرام پوشالی آن ها را به باد استهزا گرفت و با شهادتی هرچه تمام تر فریاد زد: چگونه ممکن است کسی که سالیانی پیش کشته، و به خاک سپرده شده است، (مرادش حضرت مولی علی علیه السّلام بوده که مردم حضرتش را خدا می دانند) خدا باشد و به نام معبود مورد ستایش قرار بگیرد؟

أتانی هواها قبل أن أعرف الهوى فصادف قلبا خالصا و تمکنا

هنوز از شمیم عطر عشق و شور، بویی به مشام من نرسیده بود که عشق او دامن گیر من شد و با دلی که بیرون از هرگونه آلودگی بود برابر گردید و در آن قرار گرفت. و از پیش آمدهای او، اینکه در یکی از روزها برای انجام کاری از منزل بیرون رفت، در مسیر خود به مردی برخورد که نماز می خواند و آن مرد از علما و از دیار دیگر بود و در محل جدم به خاطر

کاری که داشته بود، آمده بود جدم از او پرسید که با نشست و برخاستی که داری چه می کنی و چه می گویی؟ و حال آنکه مردم ما این چنین کاری که تو می کنی، انجام نمی دهند آن مرد در پاسخ گفت تو را با این کار چه، به راه خودت ادامه بده. جدم به وی سوگند داد تا او را از چگونگی کارش باخبر سازد! آن مرد ناچار شد و در پاسخ گفت نمازی را که خدا و رسول بر من و دیگر بندگان واجب کرده بودند به جای می آوردم و اینکه می گویی مردم تو چنان فریضه ای را انجام نمی دهند، برای آن است که آنان به گمراهی گراییده اند و حال آنکه پروردگار ما خدا، و محمد صلی الله علیه و آله رسول او و علی خلیفه رسول خدا و پیشوای واجب الاطاعه است که طبق فرمان خدا و رسول باید از او پیروی کرد و او بنده ای است که خدا او را از میان بندگان خویش برگزیده است و او هم به دست ابن ملجم در راه خدا شهید شد.

جدم گفت، به دنبال آنچه از وی شنیدم مراتب قدردانی را از وی به عمل آوردم و به او گفتم آنچه تا به حال درصدد به دست آوردن آن بودم اکنون از شما شنیدم و اینکه از شما تقاضا دارم تا محل خود را به من ارائه کنید. وی جایگاه خود را که در آنجا به سر می برد برای من بازگو کرد.

پس از مراجعت از نزد او و دیدار با پدرم سید حیدر، از وی درخواست کرد تا به من اجازه دهد که نماز بگزارم وی درخواست مرا پذیرفت و اظهار داشت، با پیشنهاد تو موافقم و همان دم در چهره او آثار خرسندی از عملی که باید انجام دهم نمایان شد و به مشاهده من رسید. در آن موقع به خود جرأت دادم و از وی پرسیدم، هرگاه شما از نماز گزاردن من خرسندید پس چرا خود نماز نمی گزارید؟ پدرم گفت تو را با این سؤال چه کار! او من در

برابر این پاسخ و به منظور رعایت مقام پدرم و حشمتی که، از او ظاهر بود ساکت ماندم.

باید بگویم پدرم در باطن مسلمان بود و مانند ابو طالب و به خاطر مصلحتی که مربوط به رسول خدا صلی الله علیه و آله بود آیین خود را پنهان می داشت و همین گونه مصلحت را درباره پدرم احساس می کنم و در عین حال از حقیقت آن بی خبرم.

و علت آنکه پدرم اسلام خود را پنهان می داشت برای آن بود که بزرگ خاندان ما به شمار می آمد و در روزگار او از بازماندگان محسن، که نیای اعلای من باشد، فرزند زنده ای جز او نبود و مردم در کارهای خود به وی مراجعه می کردند و با آنکه حکومت حویزه به دست دیگری اداره می شد، جدم همه کاره بود.

جدم گفت، پس از آنکه از سوی پدرم اجازه داشتم که فریضه الهی را به جای آورم با خوشحالی هرچه تمام تر به دیدار آن شیخ شتافتم و با ملاقاتی که با وی کردم جریان را به طوری که اتفاق افتاده بود به اطلاع وی رسانیدم او هم خوشحال شد و از آن پس همواره با وی در تماس بودم تا اینکه شناخت خدا و واجبات نماز و طهارت و روزه را از وی فرا گرفتم و به پیروی از من، برادران و همگی خاندان و خدمتکاران ما اسلام آوردند و خاندان ما، در میان گروه مشعشعیان به عنوان مسلمان شهرت یافتند، و از آن پس، خداوند توفیق داد تا امر حکومت را عهده دار شوم و دست پسر عموهایم، آل سجاد و آل فلاح را از حکومت بر حویزه کوتاه کنم.

مهم ترین همت من آن بود که بستگان خود و مردم را از کفر به اسلام بخوانم و برای پیش برد مقصود خود به هر نحوی که ممکن بود از شمشیر

و زبان و پرداخت مال دریغ نداشتیم و قبیله به قبیله را به اسلام دعوت می کردم و در نتیجه، هرکسی که از فرمان من اطاعت می کرد مورد انعام و اکرام قرار می گرفت و هرکسی که از پذیرش اسلام خودداری می کرد او را می کشتم تا خدای متعال توفیق عنایت فرمود در اندک زمان مردم به آیین اسلام گرویدند و به خوبی از اسلام برخوردار شدند و رویه کفر و کافران رو به نابودی گذارد.

به دنبال این پیروزی که عاید جدم شد، مساجد و مدارس را بنیان نهاد. و علما و محصلان از دیگر شهرها بدانجا هجوم آوردند و مجاورت اختیار کردند و از وجود او بهره ور شدند، او هم از هیچ گونه بهره ای نسبت بدیشان دریغ نداشت. خدا او را از اسلام و مسلمانان پاداش نیکو دهد و ما را در قرارگاه بخشایش حضرتش با او گرد آورد که او بسیار بخشنده و باکرم است.

باری، مآثر و مناقب و مقامات عالیه روحانیه او از حد شمارش و احصا بیرون است و او از نظر داشتن مراتب روحی، همتای با جدش ابراهیم علیه السلام بوده است زیرا، با بینایی کاملی، دین اسلام را پذیرفت آن چنان که ابراهیم با بصیرت تام و تمامی به یکتایی خدا گرایید و او از نظر مبارزه با مشرکان چونان جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله بود که از هیچ گونه اقدامی دریغ نداشت، تا آنجا که آن ها را تحت فرمان خویش درآورد و یک یک از آن ها را به درستی اسلام و آثار آن معترف گردانید.

و اما، پدر مرحوم و مبرورم سید خلف بن عبد المطلب، پس از آنکه بر اثر تعدی برادران جسور، از نعمت چشم محروم شد خدای متعال به جای

نور بصر، دیده بصیرت و نورانیت دل به او مرحمت فرمود و از آن پس ، ما بقی عمر خویش را در فرمان برداری از خدا و بندگی او به سر برد (۱).

پدرم برنامه کارهای خود را به دو بخش تقسیم کرده بود، بخشی را به تألیف و تصنیف اختصاص داده بود و در نتیجه، کتاب های بسیار و رساله های زیادی تألیف کرد.

از میان کتاب های او شش کتاب است که آن ها را پس از نابینایی تألیف کرده بود و من روزگار تألیف آن ها را در نیافته ام.

اول: حق الیقین در علم سلوک و طریقت است که آن را به ترتیب بی سابقه ای گرد آورده، و مآخذ منازل طریقت و دیگر مطالب آن از احادیث اهل بیت علیهم السلام نشأت یافته، و موافق با اصول شریعت و طریقت است، به وجهی که کاملاً از شطحات صوفیه و الحادات ایشان، از قبیل حلول و اتحاد بیرون است. و حقیقت آن است که مبانی آن موافق با طریقه انبیا و صالحان است و نیز مشتمل بر پانزده هزار بیت است.

دوم: حق المبین است که مشتمل بر مقدماتی است و مقدمه نخستین آن راجع به اهمیت علم است. دوم مربوط به منطق، سوم ویژه ی علم کلام و امثال این ها و این کتاب مشتمل بر هشت هزار بیت است.

سوم: سیل الرشاد است که متضمن مقدماتی است: اول و دوم صرف و نحو سوم اصول دین چهارم فروع دین از عبادات تا دیات. و این کتاب شش هزار بیت است.

ص: ۳۴۷

چهارم: مظهر الغرائب که مشتمل بر ده هزار بیت، و شرح دعای عرفه حضرت سیدالشهداست، که در روز عرفه انشاء فرموده است.

پدرم، در روز عرفه در حج بیت الله با شیخ فاضل میرزا محمد استرآبادی مؤلف کتاب رجال، ملاقات کرد و این دعا در اختیار میرزا بود، و همچنان که در موقف عرفات بودند، به خواندن این دعا پرداختند. پدرم به اطلاع میرزا رسانید که این دعا شایسته شرح است و مناسب آن است که شما به شرح آن اقدام کنید. میرزا گفت، من این تقاضا را از شما دارم. پدرم شکسته نفسی کرد و اظهار داشت من از سواران این میدان نیستم! میرزا گفت، چنان نیست بلکه شما برای شرح آن اهلیت دارید، و به شرح آن سزاوارتر از من هستید.

پدرم گفت: تقاضای ایشان را پذیرفتم و آن گاه که از حج بیت الله وارد وطنم شدم، تمام همت خویش را به شرح آن دعای مبارک، مصروف داشتم.

و آن چنان که باید و شاید در شرح آن دعا، اسرار و علوم و معارفی را که برای به دست آوردن آن ها توفیق یافته بود، موفق شد، و همه را در آن کتاب گرد آورد. پس از آنکه شرح آن به اتمام رسید نسخه ای از آن را برای میرزا فرستاد. میرزا از دیدن آن بسی به شگفت آمد و این نسخه در کتابخانه او بود، تا وفات یافت و از آن پس، در اختیار وارثانش قرار گرفت.

دانشوران بزرگ، نسخه کتاب را از پدرم گرفتند و استنساخ کردند (۱).

ص: ۳۴۸

۱-۱) - این کتاب را محدث نوری در مستدرک، ذیل شرح حال سید علی خان حویزی، یاد کرده و نوشته است: سبک آن به قال اقول است و هر گاه کلمه قال را آورده با توصیف ویژه ای که از مقام ولایت حضرت سید الشهداء کرده، به شرح خود پرداخته است و در ضمن نومی و یقظتی (خواب من و بیداری من) دو فقره خواب از وی یاد کرده است - م.

پنجم: النهج القويم فی کلام امیر المؤمنین علیه السّلام، و این کتاب به آخر نرسیده است. در این کتاب، کلمه ها و خطبه هایی از حضرت مولی علی علیه السّلام گرد آورده است که، سید رضی آن ها را در نهج البلاغه نیاورده است.

ششم: البلاغ المبین در این کتاب احادیث قدسیه را که خدای متعال بر پیمبرانش تا رسول اکرم صلی الله علیه و آله نازل فرموده، متذکر شده است. و در ضمن آن به نقل سخنان گهربار پیمبران و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین و سخنان حکمت آمیز و اندرزهای اولیای صالحین و مشایخ راستین و بخشی از واردات و خاطرات خود، از حکم و امثال اشاره کرده است.

آنچه در اینجا نقل کردیم، اسامی شش اثر از آثار اوست که من در استکتاب آن ها شرکت نداشتم. در ذیل به ذکر هفت کتاب می پردازم که من در هنگام تألیف آن ها حضور داشتم و اوقاتی که پدرم به تألیف می پرداخت در پاک نویسی کردن آن ها اقدام می کردم.

اول: فخر الشیعه در فضائل امیر المؤمنین علی علیه السّلام معجزات و کرامات آن حضرت، این کتاب نزدیک به هشت هزار بیت است.

دوم: سیف الشیعه در مطاعن دشمنان حضرت مولا علیه السّلام از گذشتگان و آیندگان، و آن نزدیک به بیست و سه هزار بیت است.

سوم: الحجج البالغه شامل پانزده هزار بیت است. این کتاب را برای اثبات خلافت علی علیه السّلام تدوین کرده است و در ضمن اثبات خلافت آن حضرت از نصوص قرآنی و اخبار نبوی که عامه آن ها را متذکر شده اند و انکار نکرده اند، استفاده کرده و به دنبال آن به اخبار شیعه که ویژه خلافت آن حضرت بوده اشاره کرده است.

چهارم: برهان الشیعه شامل سی و سه هزار بیت، و موضوع آن اثبات امامت حضرت مولا امیر المؤمنین علیه السّلام است که با برهان های عقلی و نقلی به اثبات آن کوشیده و در ضمن براهین نقلی، نخست به اخباری اشاره کرده که از طرق عامه نقل شده و به دنبال آن ها به احادیثی که از سوی شیعه روایت شده، توجه داشته است. این کتاب مشتمل بر چهل برهان و چهل مجلس است.

پنجم: سفینه النجاه که مشتمل بر فضائل و مناقب امیر المؤمنین و ائمه طاهرین علیهم السّلام و شامل ده هزار بیت است.

ششم: الموده فی القربی که در فضائل حضرت زهرا مرضیه، و مادر آن حضرت، تدوین شده، و در ضمن آن به شرح حال ائمه طاهرین و اثبات امامت ایشان، که امامتشان منصوص بوده، پرداخته است. همچنین به یادآوری از فضائل و معجزات و کرامات و تعداد اولاد و تاریخ میلاد و وفات ایشان اشاره کرده است، و به دنبال آن گفتاری با ملت های دیگر، که معتقد به امامت ایشان نبوده اند، از قبیل زیدیه و کیسانیه و واقفیه و امثال ایشان، داشته، و حجت ها و گفتارهای ایشان را از اساس برانداخته است.

این کتاب دارای سی و سه هزار بیت است.

هفتم: خیر الکلام کتابی است مشتمل بر، منطق و کلام تا آنجا که به امامت می رسد و به احوال ائمه طاهرین و حضرت بقیه الله پایان می پذیرد، و جمعا شامل بیست و هفت هزار بیت است.

این کتاب ها، کتب ارزنده و بزرگی است که او تألیف و تصنیف کرده است و نیز به تألیف و رساله هایی پرداخته است از جمله: رساله اثنی عشریه

در صلاه و طهارت دلیل النجاح در دعا و کتاب دیگری به مثابه الدرود الواقیه و امثال این ها...

بخش دوم کارهای او بدین شرح است: وی در معرفه الارض (زمین شناسی) و عمران و احیای موات، مهارت داشته است، همچنان که به آبادانی و عمران محل توطن خود پرداخت، آن گاه که از بلاد دروق عازم محل فعلی شد و به دنبال مصیبتی که به وی رسید و از پدرش دور شد، نخست در بلاد زیدان واقع در کنار شط معروف به «هندجان» ساکن شد، در آنجا به احداث سه آبادی اقدام کرد و این احداث، پس از آن بود که جمعی از زمین شناسان از عمران کردن قنات و زمینی که قنات باید در آن حفر بشود و چگونگی پستی و بلندی آن به مذاکره پرداخته بودند. در این هنگام بود که او با اطلاع از علم زمین شناسی، و اینکه آب از فلان موضع که ظاهر می شود تا فلان زمینی که مورد نظر است، مورد استفاده قرار می گیرد، اقدام به عمران می کرد و این نظریات را هنگامی ارائه می داد که زمین را با مساحی ظاهری تعیین نمی کرد و بالاخره به قدری که لازم می دانست دستور می داد زمین را حفر کنند و پس از حفر قنات، آبی که لازم بود، مورد استفاده قرار می گرفت.

بعد از آن، به جانب شط شمالی (از همان زمین) که شط معروف به جراحی باشد کوچ کرد و این نهر همان نهری است که سرزمین های دروق را مشروب می کند و نه نهر از دو سوی آن جاری ساخت و در نتیجه توجه و کوشش آبادی های بسیاری در آنجا به وجود آمد و همگی این احداثات، بر اثر ژرف نگری و شناخت دقیق او در چگونگی عمران زمین بود. وی مساحان و زمین شناسان را به اموری که آشنایی و اطلاع نداشتند، دلالت

ص: ۳۵۱

می کرد. خدای متعال هم به جبران پاره ای از ناراحتی هایی که احساس کرده بود، فرزندان پاکیزه ای به وی ارزانی داشت و به هریک از آن ها آبادی بخشید و چنان می نماید که آن آبادی ها را به عدد هریک از آن ها احداث کرده بود و این گونه بخشش را در روزگار حیاتش به انجام رسانید تا پس از درگذشت، میزان ما ترک برای فرزندان معلوم باشد و این پیش بینی حاکی از رأی صائب و همراه با حکمتی است، که دیگران از آن بی خبر بودند.

سید خلف، در مدت زندگانش حاصلی را که از زمین های متصرفیش به دست می آورد بدین گونه به مصرف می رسانید. مثلاً آن بخش را که به عنوان زکات می پرداخت در دفتری که با حرف (ز) مشخص شده بود ضبط می کرد و آن قسمت را که به عنوان صدقه مستحبه می پرداخت در دفتری که با حرف (ق) مشخص شده و حاکی از قربت بود، ثبت می کرد و بخشی را که به نام صله رحم پرداخت می کرد در دفتری که با حرف (ص) نشان می داد و مراد صله رحم بود، می نوشت. و مبالغی را که به واردان و سرایندگان و مخالفان مذهب می پرداخت در دفتری که با حرف (س) علامت گذارده بود و مراد ستر عرض و حفظ آبرو بود، یادداشت می نمود.

آری، آنچه یادآوری شد موارد پرداخت و مصارف محصول او بود و او با پرداخت مبالغ یادشده، دیگران را بر خود برتری می داد و به گرد آوردن مالیه اعتنایی نداشت و هرگاه پس از انفاقات مزبور چیزی باقی می ماند، می گفت، پروردگارا! مرا از آن هایی که سیم و زر را گنجینه می سازند و آن ها را در راه خدا، به مستمندان و بیچارگان نمی بخشند قرار مده.

سید خلف پارسایی ریاضت کش بود، به نان خشک و لباس درشت اکتفا می کرد و در این راه از رویه پدران گرامی اش پیروی می کرد و عبادتش ضرب المثل بود و پیش از آنکه از نعمت چشم محروم شود هر شب جمعه

ختم قرآن می کرد و نوافل شبانه روزی او ترک نمی شد، و همواره روزه می گرفت و روزه سالش ترک نمی شد (جز آنکه گاهی) و همه ماه رجب را روزه داشت و تنها چند روزی از ماه شعبان را روزه نمی داشت.

وی، با همه پارسایی و تقوایی که داشت در شجاعت و دلاوری بی نظیر بود و روزهای دلاوری که با مخالفان روبرو شده و رزم آزمایی کرده است، مشهور و معلوم است و هر گاه بیمی از درازی سخن نبود، یکایک آن ها را متذکر می شدم.

سید خلف، در برابر هجوم ناراحتی ها و پیش آمدها، کمال شکیبایی را از خود نشان می داد و با عزمی راسخ که کوه ها، تاب عزیمت، آن را نداشتند از هر گونه حادثه ای استقبال می کرد.

پس از آنکه سید خلف، دار فانی را وداع گفت، سید شهاب الدین (حویزی که از سرایندگان به نام آن عصر بود) چکامه ای در سوگ او سرود (۱) و آن گاه که آن چکامه را دیدم، متوجه شدم چکامه ای که ابو تمام در مرگ محمد بن حمید طائی گفته است برابری می کرده، و بیت زیر از چکامه شهاب است:

هو المرء یوم الحرب تثنی حرابه علیه و فی المحراب یعرفه الذکر

ص: ۳۵۳

۱ - ۱) - اعیان الشیعه ۳۳۴/۶ [۱] می نویسد: آن گاه که سید خلف وفات یافت، شهاب الدین حویزی چکامه ای در سوگ او گفت، و این چکامه طولانی در دیوان مطبوع شهاب آورده شده است و چند بیت از آن را نقل کرده از جمله: مضمی خلف الابرار و السید الطهر فصدر العلی من قلبه بعده صفر و غیب منه فی الثری نیر الهدی فغارت ذکاء الدین و انکسف البدر و مات الندی فلترثه السن الثناء و لیث الوغی فلتبکة البیض و السمر و سال وفاتش را ۱۰۷۴ نوشته است - م.

او مردی است که در صحنه نبرد جنگاوریش ستایش می شود و در محراب عبادت، ذکر خدا او را می شناسد. و هرگاه بخواهم مناقب و مفاخر و مآثر او را بشمارم خود، کتاب کاملی خواهد شد، لیکن بدانچه در این مجموعه نگاشتم بسنده می کنم و مقصود ما آن است که با ایراد این جملات قربت خویش را به پیشگاه خدا و رسول و ائمه اطهار ایجاد کنیم، زیرا ایراد چنان فضایی، از مثل چنین فرزندی، وسیله رضامندی پدر با کرامت است.

اولئك آبائی فجئنی بمثلهم اذا جمعنا یا جریر المجمع

آنان نیاکان منند، پس تو، ای جریر! در آن هنگام که در پیشگاه مردمان هستیم، مثل آن ها را برای من بیاور.

تا اینجا، آنچه را که سید علی خان در مجموعه خود ایراد کرده بود، به پایان رسید مؤلف گوید: فراوانی فرزندان سید خلف و برکتی که در بازماندگان او به وجود آمده است، تا آن حدی است که در روزگار ما، هرگاه والی حویزه که از بازماندگان اوست سوار مرکب می شود زیاده از پانصد تن از خویشاوندان و عشیره های او در رکاب وی به حرکت می آیند و شمارش این عده علاوه بر گروهی است که در عصر ما در طی واقعه ای از پای درآمدند و یا پیش از این در معرکه های کارزار کشته شده اند (۱).

ص: ۳۵۴

۱- ۱) - سید امین قدس سره در اعیان الشیعه ۳۳۰/۶ [۱] شرح حال مفصلی از او ایراد کرده است و محض تتمیم فایده به پاره ای از آن اشاره می شود، سید می نویسد: در مسوده کتاب اعیان مطالب زیر را نوشته ام و در حال حاضر نمی دانم از چه مدرکی ایراد کرده ام سید خلف بن عبد المطلب مشعشعی در نزد دایی هایش بنو تمیم به نشو و نما رسید و تا پانزده سالگی در پیش ایشان به سر برد سپس پدرش او را به دورق طلبید و مراتب علوم را از شیخ عبد اللطیف بن ابی جامع عاملی فراگرفت و در اندک وقتی به مقامی رسید که دیگران در مدت طولانی بدان مقام نایل نمی آیند و آثار او دلیل بر تبرز و جامعیت اوست. و او پس از طی مراتب علمی به خدمت برادرش سید مبارک والی حویزه پرداخت و در کارزارهایی که اتفاق می افتاد، رشادت و جلالت ویژه ای از خود نشان می داد و همین رشادت ها باعث شد

شیخ خلیفه بن ابو‌الرحیم شهید

منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که وی از علما نبوده است.

شیخ خلف بن عبد‌الملک بن مسعود

از آثار او کتاب المستغیثین در ادعیه است که کفعمی در کتاب المصباح و امثال آن از آن کتاب بسیار نقل کرده است و از قراین ظاهری استفاده می شود که از دانشمندان متقدم شیعه بوده است.

وزیر خلیفه سلطان حسینی

پیش از این به عنوان سید وزیر حسین بن آقا میرزا رفیع الدین محمد حسینی اصفهانی یاد شده است.

سید صفی الدین خلیفه علوی جعفری شرفشاهی

منتجب الدین گوید: عالمی شایسته و واعظ بود.

مؤلف گوید: علوی منسوب به علی علیه السلام و جعفری منسوب به جعفر صادق علیه السلام و ظاهر آن است که، شرفشاهی منسوب به سید شرفشاه باشد.

و پس از این خواهد آمد که سید عزّ الدین ذو الفقار بن ابو طاهر بن خلیفه جعفری شرفشاهی، نقیب سادات در ارم بوده است.

و ظاهر آن است که سید عزّ الدین، نواده سید صفی الدین مترجم حاضر است.

و بعد از این ترجمه سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه جعفری ارمی را خواهیم نگاشت. و از قراین ظاهری به دست می آید، سید جمال الدین نواده دیگری از سید صفی الدین خلیفه است.

شیخ اقدم ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد بن عمرو بن تمیم یحمدی

ازدی فراهیدی

و بعضی هم او را فرهودی بصری نحوی، گفته اند.

خلیل، استاد سیویه نحوی مشهور، و مؤلف کتاب العین در لغت، و به وجود آوردنده، علم عروض بوده است.

به طوری که اصحاب ما اظهار داشته اند خلیل، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده، و از حضرتش روایت می کرده است.

خلیل، بزرگی جلیل القدر و عظیم الشأن، و در فن نحو و ادب از همه نحوی ها و ادیب ها بالاتر بوده است. وی دانشوری امامی مذهب به شمار می آید و علم عروض را به او نسبت داده اند و در روزگار حضرت صادق بلکه، حضرت امام باقر علیهما السلام می زیسته و پیشوای علم نحو و لغت بوده است.

به زودی در شرح حال ابو الاسود دثلی از شرح لباب نقل خواهد شد که خلیل نخستین کسی بوده، که علم نحو را استنباط کرده است لیکن این اظهار نابجاست بلکه، او نخستین ادیبی است که فن عروض را استنباط، و آن را در پنج دایره منحصر قلمداد کرده، و به استخراج پانزده بحر از آن دست یافته است. پس از او اخفش به بحر دیگری به نام خبب دست پیدا کرده است.

ص: ۳۵۶

خلیل، مردی شایسته و دانشوری بردبار و باوقار و نیکو کلام بوده است. از سخنان اوست: آدمی در صورتی به خطای علمی خود می رسد که با دیگری نشیند و آنچه را فرا گرفته است، به اطلاع او برساند.

سیبویه و نضر بن شمیل از شاگردان او بوده اند (۱).

نضر بن شمیل گوید، خلیل در شهر بصره در خانه ای، از نی، با کمال سختی روزگار می گذرانید. چنان که قادر به تهیه دو فلس نبود، از سوی دیگر اصحابش از مراتب علمی او که استفاده کرده بودند، ثروت هنگفتی به دست آوردند.

نضر گوید، در یکی از روزها از وی شنیدم، می گفت: اینک در خانه را به روی خود می بندم. تا همت به بیرون از آن نگمارم.

در یکی از مواضع آمده است که خلیل، نیمی از واژه عرب، و اصمعی یک سوم از آن را و ابو مالک، همه آن را در حفظ داشت. و بدین ترتیب از اخبار نحوی ها حکایت کرده اند، ابن خلکان در تاریخش می نگارد: آن گاه که خلیل به حج بیت الله مشرف شده بود، از خدا درخواست کرد تا دانشی به وی الهام کند که کسی در فراگیری آن بر وی پیشی نگرفته باشد و به جز از

ص: ۳۵۷

۱- ۱) - ابو الحسن عمرو بن عثمان، معروف به سیبویه استاد به نام نحو، اصلاً از مردم بیضای شیراز بود شرح حالش معروف و کتابش مشهور است. سال ۱۸۰ هجری در شیراز در سن ۳۲ سالگی در گذشته، و قبرش در محله سنگ سیاه است و تازگی کتاب مفصلی در شرح حال او به طبع رسیده است. ابو الحسن نضر بن شمیل از اساتید نحو است چهل سال در بادیه به سر برد و در بصره می زیست آن گاه که از ناداری به ستوه آمد از بصره بیرون رفت. هنگام خروج هفتصد تن از اصحابش به بدرقه او آمدند و در فراقش گریستند. وی گفت هر گاه هر روز یک ربع باقلا به دست می آوردم از کنار شما نمی رفتم. شگفت آنجاست، از میان آن همه جمعیت یکی پیدا نشد تا خرج روزانه او را که یک ربع باقلا باشد تضمین کند. نضر، سال ۲۰۴ هجری در گذشت - م.

او، از دیگری هم فرانگیزد، هنوز از سفر حج بازنگشته بود که خدای متعال قفل علم عروض را به دست او گشود.

خلیل از فنون موسیقی نیز اطلاع کامل داشت و همین سابقه، موجب شد تا به استنباط عروض توفیق حاصل کند چه آنکه هر دو علم از مأخذ واحد استفاده می کنند.

در یکی از شب ها، خلیل و ابن مقفع با یکدیگر ملاقات کردند و تا بامداد به گفتگو پرداختند پس از آنکه از یکدیگر جدا شدند، از خلیل پرسیدند: ابن مقفع را چگونه دیدی؟ خلیل در پاسخ گفت: مردی را یافتم که دانشش از خردش بیش بود و از پسر مقفع پرسیدند خلیل را چگونه یافتی؟ گفت مردی را دیدم که عقلش از علمش بیش بود، سیبویه فنون ادبیه را از او فرا گرفته است.

خلیل، در سال صدم هجرت متولد شده، و در سال ۱۷۰ هجری و به قولی در سن هفتاد و چهارسالگی در گذشته است. پایان خلاصه ای از گفتار ابن خلکان در وفیات الاعیان ۲/۲۴۴.

مؤلف گوید: حکایت مزبور را، ملا محمد صالح قزوینی در کتاب نوادر العلوم به زبان پارسی ایراد کرده است و عکس آنچه را، ابن خلکان اظهار داشته است، گفته و می نویسد: پس از آنکه خلیل و عبد الله مقفع از یکدیگر جدا شدند، از خلیل پرسیدند پسر مقفع را چگونه یافتی؟ در پاسخ گفت مردی را دیدم که عقلش از علمش بیش بود. از ابن مقفع پرسیدند، خلیل را چگونه دیدی؟ در جواب گفت مردی را دیدم که علمش از عقلش بیش بود.

ملا صالح، پس از نقل حکایت مزبور می نویسد: سخن هر دو تن درست بوده زیرا، خلیل بی نهایت پارسا بوده است تا آنجا که گویند در شهر بصره

تا آخر عمر در میان خانه ای که از نی تهیه کرده بود می زیست. و حال آنکه شاگردان او که از مراتب علمی او بهره ور گردیده بودند، از ثروت هنگفتی برخوردار شده بودند و در نهایت آسایش و آسودگی به سر می بردند لیکن، پسر مقفع همواره در صدد فراهم آوردن ثروت و گرد آوردن مال و منال بود و سرانجام بر اثر گردآوری اموال بود که جان خود را از دست داد. و کشته شد.

قزوینی، پس از آنچه نوشته است اظهار می دارد: در نقل حکایت مزبور اشتباهی دست داده، و عکس قضیه ایراد شده است زیرا، خلیل در پاسخ سؤالی که از وی شده بود اظهار داشت: عقل پسر مقفع از علمش بیشتر بوده و پسر مقفع محروم، عکس آن را پاسخ داده است.

مؤلف گوید: ممکن است غرض قزوینی آن باشد، کسی که در دنیا به پارسایی به سر برد و ترک دنیا گوید و به آخرت سرگرم باشد، از دیگران خردمندتر است. و کسی که خود را سرگرم دنیا بسازد و از آخرت غفلت کند احمق تر از دیگران است. به همین جهت گفته است عقل خلیل از علمش زیادتر و علم پسر مقفع از عقلش بیشتر بوده است. با توجه بدانچه نگاشته شد مراد از علم، علم دنیا است نه علم آخرت، و چنان نیست که پنداشته شود. مرادش از عکس قضیه آن است که نقال، قضیه را به عکس نقل کرده است.

علامه در خلاصه ص ۶۷ گوید: خلیل در فن ادب، از دیگران افضل بوده است، و به همین مناسبت نظریه او در فن ادب حجت است، و هموست که علم عروض را اختراع کرد، و مقام فضیلت او مشهورتر از آن است که یادآوری شود و امامی مذهب است، مؤلف گوید: شیخ بهایی رحمه الله در ضمن

حواشی که بر خلاصه علامه نوشته است و من تعلیقات وی را به خط یکی از شاگردانش دیده ام، چنین اظهار داشته است: خلیل بن احمد، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بود و علم عروض را از حضرتش روایت کرده است.

(در پایان این قسمت بدین موضوع اشاره می شود) و مردی جلیل القدر و عظیم الشأن بوده است.

مؤلف گوید: خلیل، آثاری دارد، از جمله: کتاب العین در لغت است، که پس از این، بدان اشاره می شود. دیگر کتاب العروض و کتاب الشواهد کتاب النقط و الشكل کتاب النغم و کتاب جمل الاعراب در نحو است، و این کتاب غیر از جمل النحو عبد القاهر جرجانی معروف است (۱).

به طوری که شنیده ام کتاب الجمل خلیل هم اکنون در دست نوادگان مرحوم آقا اشرف حکیم، که طیب مخصوص دربار و حرم سرای سلطان صفوی است، می باشد و این کتاب را پدر ایشان از مدرس اشرف از مازندران آورده است.

ابن خلدون در تاریخش پس از یادآوری از کتاب العین و شرح فوائد آن می نویسد: در ماه چهارم، ابو بکر زبیدی به مکتب هشام مؤید، در اندلس درآمد و کتاب العین خلیل را، با توجه به فراگیری همه آن به تلخیص آن پرداخت و مهملات و بسیاری از شواهد مستعمل آن را حذف کرد و کتاب

ص: ۳۶۰

۱- ۱) - و همچنین غیر از الجمل شیخ ابو القاسم عبد الرحمن زجاجی نحوی متوفی ۳۳۹ هجری است که گوید کتاب بابرکتی است و هر کس بدان اشتغال ورزید کمال انتفاع را از آن خواهد برد، زیرا زجاجی این کتاب را در مکه تألیف کرده است و هرگاه از بابی فارغ می شد هفت شوط طواف اطراف خانه می کرد و نیز غیر از الجمل ابن خالویه متوفی ۳۷۰ هجری و غیر از الجمل ابن هشام متوفی ۵۷۰ هجری است - م.

العین را برای اینکه بهتر و بیشتر قابل حفظ باشد، خلاصه کرد و به خوبی از عهده برآمد.

مؤلف گوید: علامه بر او، بستی یا خاور حسینی هم به تلخیص آن اقدام کردند. ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب به مناسبت شمارش همگی دانش‌هایی که اصل آن به حضرت مولا - علی علیه السلام می‌پیوندند، می‌نگارد: و از ایشان است اهل عروض. آری، علم عروض هم، از پیشگاه حضرت مولا علی علیه السلام صادر شده است چه آنکه در روایت آمده است، خلیل نحوی فن عروض را از مردی از اصحاب محمد بن علی الباقر یا علی بن الحسین علیهم السلام فراگرفت و برای تبویب و تدوین آن اصولی را وضع کرد.

مؤلف گوید: حقیقت همان است که ابن شهر آشوب ابراز داشته است (۱).

نجاشی در ذیل نام برداری از علی بن محمد عدوی می‌نویسد: شیخ علی عدوی شمشاطی که معاصر با شیخ صدوق بود، کتاب العین خلیل بن احمد را که در لغت بوده، تلخیص کرده است، آن چنان که مستعملات آن را، باقی گذارد و مهملات و شواهد و مکررات آن را حذف کرد و اضافاتی نسبت به نسخه‌های دیگر، بر کتاب العین افزود.

فخر رازی، در کتاب مناقب شافعی می‌نویسد: ابو الحسن علی بن قاسم خوانی، مؤلف کتاب مختصر العین است و او از کسانی است که در سرزمین خراسان به ابداع لغت و نحو پرداخت و در سروده‌های خود از شافعی ستایش کرد.

ص: ۳۶۱

(۱-۱) - برای کسب اطلاع بیشتر، و واضح علم عروض به کتاب، تأسیس الشیعه سید ابو محمد حسن صدر مراجعه شود - م.

خلیل مراتب قرائت را از عیسی بن عمر فراگرفت و او از ابو عمرو بن علا و او از عبد الله بن اسحاق حضرمی، و او از ابو عبد الله میمون اقرن، و او از عنبسه الفیل و او از ابو الاسود دثلی و او از حضرت مولا علی علیه السلام فراگرفته است.

ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب می نویسد: خلیل بن احمد، از عیسی بن عمرو ثقفی، از عبد الله بن اسحاق حضرمی، از ابو عمرو بن علا، از میمون اقرن، از عنبسه الفیل، از ابو الاسود دثلی، از علی علیه السلام روایت می کرده است، و سیویه علوم ادب را از وی فراگرفته است.

گویند، پدر خلیل که احمد باشد نخستین کسی است، که پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله به نام احمد، خوانده شده است.

خلیل در سال ۱۷۰ هجری و یا سال ۱۷۵ در گذشته است (۱).

فراهیدی، منسوب به فراهید است که از پشت ازد بوده اند و فرهودی مفرد آن است و یحمدی منسوب به یحمد است که آن هم یکی از گروه ازد، به حساب می آید.

از خلیل حکایت شده است که پیوسته این شعر را می خواند:

و اذا افتقرت الی الذخائر لم تجد ذخرا یكون کصالح الاعمال

ص: ۳۶۲

۱- ۱) - سیوطی در بغیه الوعاه می نویسد: علت مرگ خلیل آن بود که گفت تصمیم دارم طرحی در حساب بریزم که هرگاه با آن طرح، کنیزکی بر قاضی وارد شود، مظلوم قرار نگیرد در تعقیب این اندیشه وارد مسجد و ناخود آگاه سرش به ستونی خورد و بلافاصله به زمین افتاد و در گذشت. پس از مرگش او را در خواب دیدند، پرسیدند خدا با تو چه کرد؟ در پاسخ گفت: آنچه از خود به جای گذارده بودم سودی به حال من نداشت و تنها مداومت من بر «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» بود که سودمند به حال من بود-م.

هرگاه، به ذخیره‌هایی نیازمند شدی، ذخیره‌ای را بهتر از کارهای شایسته، به دست نخواهی آورد.

ابن درید، در آغاز جمهره گفته است: ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد فرهودی.

فرهود: به معنای، بچه درنده و یا غلام بدخو است، و نسب خلیل به فرهود بن شبابه بن ملک بن فهم، منتهی می‌شود.

خلیل بن احمد، کتاب العین را تألیف کرد و کسی را که باید آن را به نهایت رساند به رنج انداخت. اینک نیمی از آن کتاب از خلیل است و جای شبهه نیست و آنکه پس از وی آید، یا این موضوع را می‌پذیرد و یا انکار می‌کند آری، او کتاب العین را در حد فهم و زیرکی بی‌نظیری که آیندگان را به شگفت می‌آورد، تألیف کرده است و ما این کتاب را املا کردیم، تا به آخر...

و نیز از هری گوید: خبر داد مرا ابو محمّد بن ابو خلیفه، از محمّد بن سلام که گفت: خلیل بن احمد، مردی بود از مردم ازد، از فراهید و او را فراهیدی گویند. و یونس او را فرهودی، بر وزن قردوسی (به فتح قاف و سکون را، و قردوس به معنای شدت و صلابت است) تا گوید خلیل، فن عروض را استخراج کرد، و علل عروضی را از آن به دست آورد و به مطالبی رسید که ادبای پیش از او، از آن بهره‌ای نجسته بودند.

مؤلف گوید: در حاشیه همان نسخه، که به خطی کهن بود و گویا از اصل نسخه باشد چنین آمده بود: ابو داود مصاحفی گفت، از نصر بن شمیل شنیدم می‌گفت: آن‌ها که به رأی خود سخن می‌گویند، چونان خلیل رأی

صائبی ندارند و خلیل همانند خویش رأی می دهد و خلیل می گفت، مردم بر سه گونه اند. با گونه دوم هم سخن باش و با سومی نه.

۱- مردی که از تو داناتر است از وی دانش فراگیر، ۲- مردی که از تو فروتر است و به او سخن بیاموز، ۳- مردی که سراسر کوشش او در آن است که با تو مجادله و خود را درستکار معرفی کند، با او سخن مگو.

و حدیث کرد ما را، حسن بن ادریس گفت: خبر داد ما را محمد بن عبد العزیز بن ابی رزمه گفت: حکایت کرد برای ما، نضر بن شمیل گفت از خلیل پرسیدند آیا تو مؤمنی؟ در پاسخ گفت، جواب نمی دهم چه بیم آن را دارم خود را با پاسخی که می دهم تزکیه کرده باشم. و گفته است، خلیل مردی ژولیده مو، و رنگ پریده بود. هیئتی دگرگون داشت و خرقة پوش بود، پا از همه جا بریده بود و در میان مردم طوری حرکت می کرد، که کسی او را نمی شناخت.

مؤلف گوید: از آثار مشهور خلیل، کتاب العین در لغت است.

ازهری، در تهذیبش گوید: خلافتی در میان ارباب معرفت و اهل علم در این نیست که اولین اساس کتاب العین به دست، ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد، بنیانگذاری شده است و پس از آنکه ابن مظفر به نسخه ای از آن کتاب از خلیل بهره یافت، به تکمیل آن اقدام کرد. به یقین می دانم پیش از خلیل هیچ دانشوری، به تأسیسی که خلیل در کتاب العین به کار برده، پیشی نگرفته است. اینک آنچه را که وی تأسیس کرده است بدون کم و زیاد یاد آور می شویم، تا در چگونگی آن اندیشه کنی و فکر خود را در نظم و ترتیب آن به کار اندازی و به اندازه ای که نیازمندی، از آن بهره ور گردی.

پس از این، به پاره ای از نظریات نحوی ها که در هنگام بیان آن، بدان افزوده و یا به توضیح آن پرداخته اند، دقت لازم به عمل آوری.

لیث بن مظفر گوید: در آغازی که خلیل به تألیف کتاب العین پرداخت فکر خود را به کار انداخت و بالاخره نتوانست از اب ت ث به تألیف کتاب خویش پردازد زیرا، الف حرف معتل است و آن گاه که اولین حرف، نظر او را تأمین ننمود حاضر نشد دومین حرف را که حرف (ب) باشد سرآغاز کار خود قرار بدهد؛ زیرا دلیلی برای سرآغازی آن نداشت و پس از تفحص کامل در حروف تهجی و ویژگی های آن ها بدانجا رسید که مخرج همه حروف از حلق است ناچار اولین حرف را که الف باشد در حلق فرومی برد و حرفی از حروف تهجی را به دنبال آن اظهار می کرد از قبیل ا ت، ا خ، ا ع و به این نتیجه رسید که حرف عین از دورترین نقطه حلق حرکت می کند و به همین مناسبت حرف عین را در اول کتابش در آورد. پس از آن، به حروفی پرداخت که قریب المخرج به حرف عین بودند و رعایت مقام عالی تر پس از عالی تر را نمود تا به آخر حروف تهجی همین ترتیب را مراعات کرد.

اینک، هرگاه کلمه ای را مورد توجه قرار بدهی و بخواهی محل آن را بدانی به حروف آن کلمه متوجه می شوی، پس هرگاه یکی از آن ها را در کتاب پیشین ملاحظه کردی، همان کلمه در آن کتاب مقدم بر دیگر کلمات خواهد بود.

نیز گفته است، خلیل بن احمد حروف: ا ب ت ث را به هر اندازه ای که مخرج آن ها در حلق وجود داشت از محل خود تغییر داد بنابراین، ترتیب

حروف تهجی از نظر او بدین ترتیب است ع ح ه خ غ ق ک ج ش ض ص س ز ط د ت ظ ذ ث و ل ن ف ب م و ای.

خلیل بن احمد گفته است کلام عرب بر چهار بخش است دو حرفی، سه حرفی، چهار حرفی و پنج حرفی.

مؤلف گوید: به خاطر آنکه خلیل کتابش را ابتدا، از حرف عین شروع کرده است کتاب او را به نام: العین خوانده اند بنابراین، نفاست آن موجب چنین نام گذاری نشده است. اکنون این تسمیه یا از ناحیه خود خلیل، یا از ناحیه دیگری بوده است.

پیش از این ذیل احوال صاحب بن عباد گذشت که معظم له، مجلد اول کتاب العین را از دست داد و همچنین یادآوری شد، کتابی در شرح احوال صاحب بن عباد نوشته اند و در آنجا ذیل حافظه او اظهار شده است، به دنبال از دست دادن آن کتاب، صاحب آنچه را از کتاب العین به خاطر داشت، یادداشت کرد و هنگامی که یادداشت های او را با مسوده ای که از کتاب العین که در اختیار دختر خلیل بود، برابری کردند جز در دو یا سه موضع اختلاف دیگری دیده نشد.

ازهری در اول کتاب تهذیبش می نویسد: لیث بن مظفر، از خلیل بن احمد روایت کرده است معظم له در آغاز کتابش نوشته: این همان اثری است که خلیل بن احمد آن را از حروف ا ب ت ث گرد آورده است، حروفی که مدار کلام عرب و الفاظ آن بر آن ها نهاده شده است، و هیچ چیزی از آن ها بیرون نیست.

مراد خلیل آن است که از حروف تهجی واژه هایی را گرد آورده است که عرب در اشعار و امثال خود از آنها بحث می کند و در غیر این صورت کلماتی است که خلیل، بیانی از آن ها نکرده است.

ابو منصور می گوید: ادعای خلیل موجب اشکالی برای بسیاری از مردم شده است، تا آنجا که یکی از متظاهران و ظرفا گفته است، خلیل بن احمد، به شرطی که در آغاز کتابش کرده و قولی که داده و به آن وفا نکرده، بسیاری از لغات مستعمل عرب را مهمل گذارده است. از جمله، احمد بستی که کتاب تکمله را تألیف، و بر خلیل ایراد کرده، اظهار داشته است:

کتاب ما مشتمل بر دو برابر لغاتی است که خلیل گرد آورده است و به زودی، در صورتی که با کمال دقت به اثر ما توجه کنی به حقیقت سخن ما خواهی رسید.

ابو منصور می گوید: آن گاه که این فصل را از کتاب بستی قرائت کردم، دانستم که بستی آدمی ناآگاه بوده، و از زیرکی بهره ای نبرده، و به منظور خلیل نرسیده است، برای آنکه اراده خلیل از حروف ا ب ت ث آن است که، آن ها حروفی هستند که مدار کلام عرب بر آن ها است و هیچ بیان و موضوعی بیرون از آن ها نیست. و مراد از اینکه گفته است آنچه را که از این حروف گرد آورده ام منظورش متفرعاتی است، که در اختیار او درآمده است نه آنکه همه الفاظ عرب را که متداول در میان آن ها بوده است و با همه اختلافی که دارند در این اثر به جای گذارده ام، بلکه از حروف تهجی، اساسی برقرار داشته ام که می توان به دو حرفی و سه حرفی و چهار حرفی و پنج حرفی و سالم و معتل آن ها که دایر در اصطلاح است یکی بعد از دیگری رسید به طوری که، هرکسی در صدد تتبع آن ها برآید، می تواند بدین وسیله

بدانها دست یابد، نه آنکه خود خلیل آن ها را کاملاً تتبع کرده، و بدون آنکه الفاظ و معنای از او فوت شده باشد، همه آن ها را در این کتاب فراهم آورده باشد.

و به خوبی می دانیم، خلیل با زیرکی و فهم ویژه ای که داشته، می دانسته است که یک انسان پیمبر نیست تا از راه وحی استفاده کند و الفاظ و معانی فراوان را با همه اختلافی که دارد و بدون آنکه چیزی را فروگذار کرده باشد، در آن کتاب بیاورد و چنان که می دانیم، خلیل، خردمندتر از آن است که چنین ادعایی کرده باشد و بالاخره مراد خلیل همان بود که ما ایراد کردیم و تو را نرسد که با همه بی اطلاعی به وی ایراد نمایی. مؤید نظریه ما آنکه، شافعی هم در فصلی که در آغاز کتاب از وی نقل کردیم، به توضیح آنچه اظهار داشتیم، پرداخته است. در اینجا کلام، از هری به پایان رسید.

مؤلف گوید: کتاب العین که در لغت است هم اکنون متداول است، و استاد استناد ما در ضمن معانی لغات در بحار الانوار از آن استفاده کرده است، کفعمی، که از علمای ماست، می نویسد: خلیل، از همه مردم روزگارش، پارسا تر بود تا آنجا که پادشاهان به عزم دیدار او می آمدند و به وی کمک ها می کردند و او عطیه آن ها را نمی پذیرفت. و معمول او آن بود سال در میان به حج بیت الله مشرف می شد.

همچنان که پیش از این نوشتیم، ابن شهر آشوب در مناقب گوید: علم عروض هم از پیشگاه حضرت مولا علیه السلام صادر شده است و خلیل بن احمد، رسم عروض را از مردی از اصحاب حضرت امام محمد باقر یا حضرت علی بن الحسین علیهم السلام فرا گرفته، و اصول آن را مرتب ساخته است.

در یکی از مواضع آمده است، که روزی از روزها مردی همراه فرزندش به حضور خلیل رسید و گفت: می خواهم تا به این فرزندم، علم نحو و

نجوم و طب و فرائض بیاموزی، زیرا عازم حرکتیم و مرکبیم در کنار منزلت آماده سواری دادن است.

خلیل خطاب به پسر کرد و فرمود: بگو، الرفع للفاعل فی الاسماء، و الثریا فی الشتاء علی وسط السماء، و السقمونیا مسهل الصفراء، و اذا مات الرجل و له ابنان فالمال بینهما علی السواء.

(در میان اسم ها فاعل مرفوع است، و ستاره پروین در فصل زمستان در میان آسمان است، و «سقمونیا» (۱) مسهل صفراست، و آن گاه که آدمی بمیرد، و وارث او دو فرزند باشد، آن ها ما ترک او را در میان خود بالسویه تقسیم می کنند.)

مؤلف گوید: این مثل که مرکب من دم در معطل است، مثل مشهوری در میان پارسیان است که حالت روستایی را وانمود می کند که خیال کرد دانش را به سادگی می توان به دست آورد.

ابو الربیع خلیل بن اوفی شامی عاملی

وی، از اکابر اجلا و از شیوخ قدیمی و از دانشوران است، و به نام:

ابو الربیع شامی، معروف است.

مشهور آن است که نامش خلیل است و بعضی هم او را خالد گفته اند و ممکن است، خالد درست تر باشد.

ص: ۳۶۹

۱ - ۱) - سقمونیا به ضم سین گیاهی است که رطوبت میان آن، مسهل صفرا است و همان رطوبت را در کتاب های طبی «سقمونیا» گویند و در پارسی آن را «محموده» خوانند، تو این سقمونیای شکرآلود ز داروخانه سعدی ستانی - م.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: ابو الریبع، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده است، و در کتاب های رجال، نام او را به نیکی برده اند و از وی نکوهش نکرده اند بلکه، او از ممدوحان است و روایات زیاد و احادیث فراوانی نقل کرده است و نیز دارای آثاری است.

شیخ صدوق در آخر من لا یحضره ۹۸/۴ مشیخه از وی نام می برد و طریق خود را به وی متذکر می شود و در بسیاری از مواضع از وی روایت می کند و به وی اعتماد دارد و طبق قرینه ای که از آغاز کتاب او فهمیده می شود، نقل روایات او دلیل بر مدح اوست.

علاوه بر صدوق، دیگر علما و محدثان ما، از او روایت می کنند و به روایات او احتجاج می نمایند و به آن ها عمل می کنند.

شیخ طوسی فهرست ص ۲۱۶ و نجاشی رجال ص ۱۱۷ کتابی از او نام می برند و طریق خود را که به وی منتهی می شود یادآوری می کنند و این هم نوعی مدح است که وی از مؤلفان شیعه می باشد.

شیخ طوسی در رجال ص ۱۲۰ در ضمن اصحاب حضرت باقر علیه السلام از وی نام برده است و می نویسد: خلد، و طبق نسخه دیگر خالد بن أوفی ابو الریبع عنزی شامی.

شیخ شهید، در شرح ارشاد در ضمن صحت روایات ابو الریبع، چنین استدلال کرده است: حسن بن محبوب، که از اصحاب اجماع است. روایات زیادی از وی نقل کرده است و این خود، حاکی از ممدوح بودن اوست و همچنین، ابن مسکان که از اصحاب اجماع بوده، از وی روایت کرده است و علاوه بر ایشان گروه دیگری از او روایت کرده اند.

نجاشی گوید: ابو الریبع از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است و هرگاه ما، ابو الریبع و همگی اصحاب حضرت صادق علیه السلام، به استثنای عده ای

از ضعفها را توثیق کنیم دور از انصاف نبوده است زیرا، مفید در ارشاد ص ۲۷۱ و ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۳ و طبری در اعلام الوری ص ۲۷۶ چهار هزار تن از اصحاب حضرت صادق علیه السلام را توثیق کرده اند و حال آنکه آنچه در همگی کتاب های رجال و حدیث موجود است، بیش از سه هزار تن نمی باشند و علامه و دیگران نقل کرده اند، ابن عقده همگی چهار هزار تن را که در کتب رجال نام برده شده اند، جمع آوری کرده است و بعضی هم گویند ابو الریبع هم از آن عده رجال است که به نام وی اشاره شده است. پایان نوشته امل الآمل ۸۲/۱.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، تفاوتی بین خلد و خالد نمی باشد و هر دو یک نامند زیرا، رسم الخط خالد همان خلد است و امثال آن از قبیل حرث و حارث فراوان است.

نیز مؤلف گوید: تصمیم ما در تألیف این کتاب بر آن است که اعلام پس از غیبت حضرت بقیه الله (عج) را متذکر شویم و اینک که، به نام ابو الریبع اشاره کردیم به خاطر آن است که به پاره ای از فوائد ارزنده پردازیم و در ضمن آن، از شیخ معاصر هم که نام وی را در کتاب امل یاد کرده است، پیروی کرده باشیم و الا ابو الریبع از متقدمان محدثان است و سال ها پیش از روزگار غیبت می زیسته است.

سید جلیل امیر خلیل الله تونی اصفهانی

تونی رحمه الله از فضیلتی زاهد و علمای عابد بلکه، پرهیزکارترین و پارساترین مردم روزگارش بوده است و من در آغاز تحصیل، بخشی از شرایع و امثال آن را که در فقه است نزد او خوانده ام و در سال ۱۰۸۴ هجری در اصفهان در گذشت.

تونی، در تصحیح کتاب‌ها و ضبط آن‌ها و گرد آوردن حواشی برای آن‌ها کوشش فراوانی داشت و بر همگی کتاب‌هایی که در اختیار داشت، به ویژه کتاب‌های فقه و حدیث حواشی نگاشته است و در عین حال، زهد و تقوای او فراوان تر از علم و فضلش بود.

تونی، مرد بابرکتی بود و مردم، عموماً و اهل محله اش که همان محله ما باشد (محله شیخ محمد بن یوسف بنا) خصوصاً از وجود او تبرک می‌جستند و او مصداق عدالت بود، که در این حدیث آمده است: (هرگاه از مردم محله شخصی، پرسند، او چگونه آدمی است و بگویند ما به جز خیر چیز دیگری از او ندیدیم) دلیل بر خوبی و عدالت اوست. خدا او را از ما و از مردم محله اش پاداشی نیک دهد.

باری، ما او را به خاطر شایستگی و پارسایی بسیاری که داشته است در این کتاب نام برده ایم و توجهی به فراوانی علم او نداشتیم.

شیخ خلیل بن ظفر بن خلیل اسدی

منتجب الدین گوید: وی، مردی موثق و پرهیزکار بود. آثاری دارد از جمله: کتاب الانصاف و الانتصاف کتاب الدلائل کتاب النور کتاب البهاء، جواب الزیدیه، جوابات الاسماعیلیه، جوابات القرامطه و ما آثار او را به توسط استاد سعید خود، جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی، از پدرش، از جدش از او روایت می‌کنیم.

ملا خلیل بن غازی قزوینی

از علمای بزرگ و از متکلمان اصول است. وی، جامع علوم و بزرگواری دقیق النظر و صاحب اندیشه ای قوی بوده و از جمله مشاهیر عصر ما به شمار است و از کامل ترین اعلام این زمان به حساب می‌آید.

ص: ۳۷۲

ملا خلیل، از وجود علمایی چند بهره جسته است و جمعی از فضلا هم از مراتب علمی او بهره ور شده اند.

ملا خلیل، در آغاز کار از شیخ بهایی و میرداماد و امثال ایشان استفاده کرده، و گذشته از این ها از درس ملا حاج حسین یزدی و ملا حاج محمود رنانی بهره مند شده است.

وی، حاشیه قدیم ملا جلال دوانی را که بر شرح تجرید داشته، در مشهد مقدس رضوی، از ملا حاج حسین یزدی فراگرفته است و در درس این دو دانشمند با وزیر خلیفه سلطان شریک درس، بوده است.

ملا خلیل، در پیشگاه صفوی ها، به ویژه پادشاه زمان ما، از کمال احترام برخوردار بوده است و وزرا و امرا و دیگر مردمان نیز به چشم احترام به وی می نگریستند.

او در سن سی سالگی، در روزگار وزارت خلیفه سلطان، تولیت آستانه مبارکه حضرت عبد العظیم و نیز تدریس آنجا را به عهده داشت و پس از آن، به دنبال قصه طولانی، از تولیت و تدریس معزول شد و سمت تدریس آستانه مبارکه، به عهده ملا نظام الدین، شاگرد شیخ بهایی درآمد.

ملا- خلیل، پس از عزل از مقام تولیت به مکه مکرمه رفت و در مراجعت، در قزوین ماندگار شد و با حکومت های تهران و قزوین حکایت هایی دارد.

وی، یکی از علمایی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام دانسته و منکر آن بوده است و مردم را با کوشش هرچه تمام تر از انجام آن باز می داشت و از جمله اخباری هایی است که به طور کلی، منکر اجتهاد بوده، و در انکار آن، و در نفی اجتهاد می کوشیده و افراط می کرده است و نیز در زمره منکران تصوف و حکمت بوده است.

و بیش از اندازه از این دو دسته، و همچنین از گفتار منجمان و ستاره شناسان و طیبیان نکوهش می کرده است.

ملا- خلیل، نظرهای منحصر به فردی در مسائل اصولی و فروعی داشته است و حداکثر آن ها بیرون از شگفتی و غرابت نبوده است. در بعضی از نظرهای خود، از معتزلی ها پیروی داشته، از آن جمله به ثبوت معدومات قایل بوده است.

از گفتار بی سابقه او این است که می گفت: همگی احادیث کتاب کافی، به عرض مقدس حضرت بقیه الله رسیده، و مقام اقدسش آن را مورد پسند خاطر مبارک قرار داده است. و هر خبری که با لفظ «روی» در کافی آمده است، بدون واسطه از حضرت ولی عصر (عج) روایت شده و شایسته و واجب است. به تمام روایات کافی عمل کرد تا آنجا که هیچ خبری در آن به عنوان تقیه یا حالت دیگری آورده نشده است.

و روضه کافی تألیف کلینی رحمه الله نبوده، بلکه از آثار ابن ادریس است.

مؤلف گوید: بعضی از اصحاب، با قول اخیر او مساعدت کرده اند و گاهی قول اخیر را به شهید ثانی نسبت داده اند لیکن، انتساب آن به شهید ثانی درست نیست.

از خواص ملا- خلیل، تصحیفات خنده آوری است که در عبارات و اخبار به وجود آورده است و همچنین تحریفات شگفت آوری است که در آیات و آثار، ایراد کرده است. خدای متعال او و ما را بیامرزد.

ملا- خلیل، در سوم ماه مبارک رمضان سال ۱۰۰۱ هجری در شهر قزوین متولد شد و سال ۱۰۸۹ هجری در قزوین درگذشت وی، در مدرسه معروف

خود او به خاک سپرده شد، و من روزگاری را در نیافتم و لیکن به زیارت قبر او موفق شدم.

ملا خلیل اندیشه ای نیرومند و در تحریر عبارات در علوم و تقریر آن ها مهارت کامل داشته. برادر علامه ام قدس سرّه وی را در قزوین ملاقات کرده بود و فراوانی فضیلت و زیادی علم او را می ستود بلکه، او را بر معاصران دیگر برتری می داد.

مؤلف گوید: شکی نیست که کافی از بهترین و آراسته ترین کتاب های حدیث است، شیخ مفید در حاشیه اعتقادات صدوق آنجا که بحث در جواز اقامه حجج و استدلال در مسائل دینیه و عقاید اسلامی به میان آمده است چنین می نویسد: ائمه طاهرين عليهم السلام اصحاب خود را بر اقامه حجت تشویق می کردند و آن ها را برای خاطر این موضوع می ستودند و از فضیلت ایشان ستایش به عمل می آوردند و این مراتب را کلینی رحمه الله در کتاب کافی ایراد کرده است و کتاب کافی از بهترین کتاب های شیعه و مهم تر از همه احادیث آن، حدیث یونس بن یعقوب است، پس از بیان حدیث مزبور می گوید: سخن از توحید خدا و نفی تشبیه از او، و تنزیه و تقدیس او، از جمله اموری است که ما به بیان آن موظفیم و ما را بدانها تشویق کرده اند و آثار بسیار و اخبار زیاد در چگونگی آن ها رسیده است و عده زیادی از آن ها، در کتاب ارکان من که، در دعائم الدین تألیف شده، یادآوری گردیده است. و همچنین، در کتاب کامل در علوم دین، بابی در علوم دین که استیفای کامل شده است، متعرض گردیده ام و در عقود الدین مهم ترین آن ها را که از ماسواشان ما را بی نیاز می کند، یادآوری کرده ایم.

ملا خلیل، شاگردان فاضلی داشته است، که برخی از آن‌ها را مستقلاً در موارد خود متذکر شده ایم و بعضی دیگر را که ترجمه مستقلاً ندارد در اینجا نام می‌بریم.

ملا- حاج بابا بن محمّد صالح قزوینی، فاضلی عالم و متکلم و از معاصران است، برادرش ملا محمّد باقر قزوینی، که مقدسی صالح و از معاصران بوده است.

و دیگران عبارتند از: آقا رضی قزوینی (۱) و امیر معصوم قزوینی و ملا- محمّد صالح قزوینی معروف به روغنی (۲) و ملا حاج علی اصغر قزوینی و ملا میرزا محمّد تبریزی، معروف به مجذوب و ملا محمّد کاظم طالقانی و ملا سید امیر محمّد مؤمن بن امیر محمّد زمان طالقانی، وی اصلاً از مردم طالقان بوده، و در قزوین می‌زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۲/۲۹۷ می‌نویسد: وی فاضلی عالم و محقق بود و حواشی بر مغنی اللیب و رساله ای در اکل آدم از شجره (۳) و تفسیری بر سوره ملک نوشته، که آن را به پادشاه روزگارش اهدا کرده است و او از معاصران است.

ص: ۳۷۶

۱- ۱- رضی الدین محمّد بن حسن قزوینی، معروف به آقا رضی، از دانشمندان اواخر قرن یازدهم هجری بوده است آثار چندی دارد، لسان الخواص و ضیافه الاخوان او معروف است و ضیافه الاخوان او همراه با مقدمه و تصحیح سید افاضل آقای آقا سید احمد حسینی به طبع رسیده است، او در سال ۱۰۹۶ هجری در گذشته است.

۲- ۲- روغنی، از علمای قرن یازدهم بوده است و آثار بسیاری از اصل و ترجمه دارد و شرح نهج البلاغه اش مشهور و مطبوع اوست-م.

۳- ۳- ملا صالح روغنی هم رساله در اکل آدم از شجره دارد و الذریعه رساله ای بدین نام برای طالقانی یاد نکرده و ممکن است رساله مزبور از روغنی باشد که امل به نام طالقانی آورده است.

مؤلف گوید: طالقانی یکی از علمایی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته است، و توصیفی که شیخ معاصر در حق او کرده خود او شناساتر به گفتار خویش است.

از شاگردان او، ملا محمد یوسف بن پهلوان صفر قزوینی ساکن اصفهان، و از شاگردان محقق خوانساری هم بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۳۱۴/۲ می نویسد: وی از شاگردان ملا خلیل بوده، و از علما و فضلاء معاصر است، و در یکی از مدارس قزوین تدریس می کرده، و کتاب مبسوطی در آداب حج و چگونگی وضع مسجد الحرام و نیز رساله مختصری در مناسک حج تألیف کرده است (۱).

ملا خلیل فرزندان شایسته ای داشته است. از جمله، ملا احمد بن خلیل قزوینی که عالمی فاضل و محقق بوده است، حاشیه ای بر حاشیه العده والدش بر عده شیخ را تألیف کرده، و در سال ۱۰۸۳ هجری در روزگار حیات پدرش در گذشته است.

دیگری، ملا ابو ذر بن خلیل است که فاضلی عالم بوده، و در سال ۱۰۸۴ هجری در حیات پدرش در گذشته است. دیگر از فرزندانش، ملا سلمان است که از معاصران بوده، و مانند پدرش بلکه، سخت تر از او نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته، و رساله مفصلی در این خصوص تألیف کرده است و از نظر من، رساله مناسبی نیست.

ص: ۳۷۷

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد به خط مؤلف در اصل کتاب آمده که از آثار اوست رساله ای در، آداب الحج و دیگری در، وضع المسجد الحرام که در فوق هر دو نام یک کتاب آمده است - م.

شیخ معاصر در شرح حال او می نویسد: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از معاصران است. در سومین حجی که به خانه خدا مشرف شدم همراه او بودم و رساله ای در مناسک حج نوشته، که آن را به، پادشاه عصرش اهدا کرده است.

مؤلف گوید: من هم در آن سال، با وی هم سفر بودم.

مؤلف امل ۱۱۱/۲ در شرح حال ملا-خلیل می نویسد: وی، فاضلی عالم و علامه ای حکیم و متکلمی محقق و مدقق فقیه و محدثی در کمال وثوق و جامع فضائل و از ماهران معاصر بوده است. آثاری دارد از جمله، شرح کافی به پارسی تألیف کرده، و شرح کافی به عربی و شرح عده در اصول و رساله جمعه و حاشیه مجمع البیان و رساله نجفیه و رساله قمیه و الجمل در نحو (۱) و رموز التفاسیر الواقعه فی الکافی و الروضه و امثال این ها.

من در نخستین حجی که به خانه خدا مشرف شدم وی را در مکه مکرمه که مجاورت داشت و به تألیف حاشیه مجمع البیان اشتغال ورزیده بود، ملاقات کردم. او در سال ۱۰۸۹ هجری در گذشت و صاحب سلافه ص ۴۹۹ از وی نام برده، و ستایش بلیغی از او کرده، و برخی از آثارش را نام برده است. (آنچه در امل آمده است، به پایان رسید).

ص: ۳۷۸

۱- ۱) -روضات می نویسد: کتاب الجمل را که مؤلف امل به ملا خلیل نسبت داده است گمان می کنم، از آثار خلیل بن احمد عروضی باشد که، مؤلف امل آن را در آثار خلیل نام برده است، ما پیش از این ذیل احوال خلیل نام این کتاب را نوشتیم و متذکر شدیم که نسخه ای از آن در اختیار فرزندان آقا اشرف حکیم بوده است، و مؤلف امل ذیل احوال ملا محمّد مهدی قزوینی می نویسد: از آثار او شرح، الجمل مولانا الخلیل است و احتمال دارد نسخه آقا اشرف، به دست او رسیده و آن را شرح کرده باشد. و یا ملا خلیل هم کتابی بدین نام داشته، و ملا مهدی آن را شرح کرده است-م.

مؤلف گوید: از اینکه مؤلف امل وی را به عنوان حکیم فقیه ستوده، درست نیست زیرا، ملا- خلیل با این دو عنوان، کمال مخالفت را داشته است و تنها اطلاع و دانستن اقوال آنان، دلیل بر آن نیست که وی را حکیم یا فقیه نامید بلکه معلوم نیست از اقوال آن ها اطلاعی هم داشته باشد. گذشته از این، جمع بین فقیه و حکیم از قبیل جمع بین ضدین است. و اما اینکه، محقق طوسی را حکیم و متکلم گفته اند، به سبب آن است که، وی در شرح اشارات و امثال آن، راهی را که حکما پیموده اند، رفته و در تصحیح کلمات ایشان کوشش کرده، و در تجرید و امثال آن به شیوه متکلمان گام برداشته و به آیین آنان سخن گفته است.

اما، شرح پارسی که بر کافی نوشته، و موفق به اتمام آن شده است، به نام الصافی فی شرح کافی است و شرح عربی آن را تا باب بیستم از کتاب طهارت، به پایان رسانیده، و آن را به نام: الشافی در شرح کافی، نامیده است.

ملا- خلیل، به پیشنهاد وزیر خلیفه سلطان، به شرح عربی کافی اقدام کرده است و پیش از آنکه در چگونگی شرح آن، با وزیر، پردازد، شاه عباس ثانی وارد قزوین شد و ورود او مصادف با درگذشت وزیر بود. شاه عباس از وی خواست تا کافی را به پارسی شرح کند و او هم در مدت بیست سال که برابر با زمان تألیف کافی بوده است، به شرح آن پرداخت و هر دو شرح، ممزوج با متن بودن، و آن کتاب بزرگی است، که در چندین مجلد تدوین شده است.

ملا خلیل، در هر دو شرح به اقوال غریب و تصحیفات و تحریفاتی که معمولش بوده، پرداخته است. و اما درباره شرح عده اش باید گفت، آنچه بر

زبان دانشوران رایج است آن است که اثر مزبور حاشیه‌عده اصول شیخ طوسی است که ناتمام مانده، بلکه به اواسط آن نرسیده است و این حاشیه در دو مجلد تدوین شده و جلد اولش به نام: حاشیه اول و دوم به نام:

حاشیه دوم خوانده شده، و در آن حاشیه به تدوین حاشیه طولانی دست یازیده است، که برابر با اکثر مجلد اول می باشد و در آن حاشیه به مسائل بسیاری از اصول و فروع و امثال این ها پرداخته، و به گفتار عجیب و غریبی اشاره کرده است (۱).

ملا خلیل، تا آخر عمرش تغییراتی در دو شرح کافی و حاشیه عده می داده است و به همین مناسبت بوده، که نسخه های آن ها با اختلافات شدیدی روبرو شده است و به طوری که از حیث ضبط بیرون است و مناسبتی میان آنچه در آغاز نوشته، و آنچه در اواخر گرد آورده، وجود ندارد. در عین حال، عمل به ظن را در فروع احکام در عصر غیبت تجویز نمی کند و یکی از شاگردانش افکار نخستین او را که در حاشیه اعمال کرده، به افکار آخرین او ترجیح داده است و به همین جهت افکار نخستین او را عوض نکرده است. ملا خلیل، نود سال عمر کرد و اواخر عمر از نعمت چشم محروم شد.

رساله جمعه که درباره حرمت نماز جمعه، و آن را به فارسی تألیف کرده بود، ضمیمه شرح فارسی کافی بوده است. ملا خلیل آن را رساله ای منفرد قرار داد و ملا طاهر قمی رساله ای در رد آن نگاشت و پس از آن ملا خلیل

ص: ۳۸۰

۱- ۱) - حاشیه عده در گذشته و حال، در دو مجلد به طبع رسیده، و ملا خلیل عنوان حاشیه های خود را با کلمه: «قوله» مشخص کرده است. طبع جدید آن همراه با مقدمه ای در شرح حال شیخ و ملا خلیل و آن دارای پاورقی های ارزنده دیگر است و ممکن است مراد از حاشیه طولانی، حاشیه دیگری باشد که به نوشته روضات، در هنگام شرح عده به نگارش آن می پرداخته، که مشتمل بر مباحث نادره فقه و اصول بوده است - م.

رساله متوسطی به زبان پارسی راجع به نماز جمعه تألیف کرد و در انکار صحت نماز جمعه مبالغه بسیار نمود لکن، به دنبال آن به تألیف سومین رساله ای در این خصوص (نماز جمعه) پرداخت و در آن، راه انصاف پیش گرفت و اقامه کننده نماز جمعه را، در صورتی که وجوب یا استحباب آن از اخبار فهمیده شود، فاسق ندانست.

رساله نجفیه پاسخ پرسش های مسائل حکمتی است که در پاسخ نجف قلی بیگ خواجه، که از ملا خلیل خواسته، به طور اجمال و به پارسی پاسخ داده است و به همین مناسبت رساله مزبور به نجفیه موسوم شده است و یا چون پرسش آن ها از نجف رسیده بوده، رساله نجفیه، گفته شده است.

رساله قمیه در پاسخ پرسش نذر علی بیگ خواجه است که از قم فرستاده بوده است و سؤال او راجع، به پاره ای مسائل حکمتی بوده، که به طور اجمال پاسخ داده است. ملا خلیل، اوقاتی که مجاور خانه خدا بود، تعلیقات ملا محمد امین استرآبادی را که بر کافی داشته است، گرد آورد و همچنین تمام تعلیقات استادش، امیر ابو الحسن قاینی مشهدی را تهیه کرد و خود هم تعلیقاتی بر توحید صدوق رحمه الله دارد (۱).

شیخ خیر الدین بن عبد الرزاق بن مکی بن عبد الرزاق بن ضیاء الدین

ابن شیخ سعید ابو عبد الله شهید محمد بن مکی عاملی شیرازی

معظم له، از بازماندگان شهید اول و فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق مدقق و جامع علوم عقلیه و نقلیه و ادبیه و ریاضیه بوده است او، معاصر با شیخ بهایی و روزگار درازی را در شیراز به سر برده است.

ص: ۳۸۱

(۱-۱) - حکایتی در روضات از ملا خلیل نقل شده است، که علاقه مندان می توانند به آن رجوع کنند-م.

گویند، هنگامی که شیخ بهایی کتاب حبل المتین را تألیف کرد، از آنجا که نسبت به وی اعتقاد داشت و او را به علم و دانش می ستود، نسخه ای از آن را برای مطالعه وی، به شیراز ارسال داشت. خیر الدین پس از مطالعه کتاب، تعلیقات و حواشی و تحقیقاتی بر آن نوشت، بلکه ایراداتی هم بر آن وارد آورد.

شیخ خیر الدین، نوادگان و بازماندگانی داشت، که در تهران می زیستند و از افراد سرشناس بودند و از ایشان، شیخ خیر الدین است که معاصر با ماست و مردی باایمان و صالح، و فاضلی شایسته، و نیکوکاری بی باک بود.

خلاصه آنکه، سلسله خیر الدین، از گذشته و آینده همه، مردمی نیکوکار و در اسم و رسم از همه گونه برکت برخوردار بوده اند.

شیخ خیر الدین، آثاری در فقه و ریاضی و امثال این ها از خود باقی گذارده است و باید برای مطالب بیشتر به فهرست آثار او مراجعه کرد.

مؤلف گوید: در شهرستان سیستان به رساله مفصلی در علم حساب برخوردارم که از مطالبی پسندیده و آثاری ارزنده برخوردار، و آن از مؤلفات شیخ خیر الدین بود. ظاهر آن است که مراد از خیر الدین، مترجم حاضر باشد و در آن کتاب از مولا شرف الدین علی یزدی مطالبی نقل کرده است و تاریخ نسخه آن ۱۰۶۱ هجری بوده است.

شیخ خیر الدین یحیی فقیه

وی، فاضلی عالم و از فقهای اصحاب بوده است که ما از روزگار او اطلاعی نداریم و به اثری از آثار او هم دست پیدا نکرده ایم. باید روزگار و آثار او را تفحص کرد، ظاهر آن است که، وی از متأخران اصحاب ما بوده است (۱).

ص: ۳۸۲

(۱- ۱) - این دو ترجمه را مؤلف پیش از ملا خلیل نوشته بود که ما به مناسبت مقام، پس از وی ترجمه کردیم - م.

سید ابو الخیر داعی بن رضا بن محمد علوی حسنی (حسینی)

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی محدث و واعظ بود کتاب آثار الابرار و الانوار الاخیار در احادیث از آثار اوست. ما این کتاب را به توسط سید اجل مرتضی بن مجتبی بن محمد علوی از وی نقل می کنیم.

شیخ ابو العلاء داعی بن ظفر بن علی حمدانی قزوینی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی فقیه بوده، و محل وثوق است.

مؤلف گوید: ابو العلاء یکی از دانشمندان، معروف به حمدانی قزوینی است که از متأخران پس از شیخ طوسی به شمار می آید.
(۱).

داعی بن مهدی بن احمد بن زید بن یحیی

معظم له، از اجله علما و فقها بود. نسخه ای بس کهن از کتاب الاعلام مفید نزد ما موجود است که به خط این مرد بوده است.

سید ابو الفضل داعی بن علی بن حسن حسینی سروی

شیخ معاصر در امل ۱۱۳/۲ گوید: وی فاضلی عالم و از مشایخ ابن شهر

ص: ۳۸۳

۱ - ۱) - در ضیافه الاخوان می نویسد: کتبه اش ابو علی و از طایفه حمدانیان قزوین و از علمای مشهور پس از شیخ طوسی است، و او را فاضلی فقیه و ثقه گفته اند. فرزندش ظفر، از مشایخ صاحب امتیاز بوده و پس از قرن پنجم می زیسته و از شاگردان ابو جعفر بشمار آمده است او فقیهی صالح بود و طبع نظم لطیفی نیز داشته است - م.

آشوب بوده است.

مؤلف گوید: از آغاز مناقب ابن شهر آشوب هم این معنی استفاده می شود و در آنجا از وی به ابو الفضل داعی، تعبیر کرده است.

در پشت کتاب تبیان شیخ طوسی، به اجازه ای از شیخ ابو الوفا عبد الجبار ابن عبد الله بن علی رازی، دست یافتم که به خط خود اجازه ای برای فرزندش، ابو القاسم علی و برای مترجم حاضر سید ابو الفضل داعی بن علی ابن حسن حسینی نوشته است و پیدا است که هر دو در قرائت تفسیر بر شیخ ابو الوفا، شریک بوده اند و پس از این ذیل احوال ابو القاسم علی بن عبد الجبار، بدین موضوع اشاره خواهیم کرد.

سید ابو الفضل، از ابو علی بن شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی، روایت می کرده است و این هر دو، از شیخ طوسی روایت می کرده اند و ابن شهر آشوب در کتاب المناقب بدین مراتب تصریح کرده است، و از آخر کتاب الجامع شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید هم، این معنی استفاده می شود.

مؤلف گوید: گاهی این توهم پیش می آید که مجتبی و مرتضی، فرزندان داعی علوی حسینی، که از مشایخ قطب راوندی بوده اند، فرزندان سید ابو الفضل داعی، مترجم حاضر باشد لیکن، این توهم بیرون از تأمل نیست.

و هرگاه این توهم درست باشد، بایستی نسب سید ابو الفضل داعی بن قاسم باشد نه داعی بن علی (۱).

ص: ۳۸۴

۱- ۱) -منتجب الدین می نویسد: دو سید اصیل، ابو تراب مرتضی و ابو حرب مجتبی فرزندان داعی ابن قاسم حسینی اند که من هر دو را دیده و به قرائت بر آن ها موفق آمده ام و مرویات شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری را از ایشان روایت می کنم، از این نسب برمی آید که داعی بن قاسم غیر از داعی بن علی است. همان طور که مؤلف بدان اشاره کرده است -م.

سید ابو محمد داعی بن مهدی بن جعد (جعفر) بن محمد بن عبد الله

ابن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علوی عمری استرآبادی

وی، از اجله علما و محدثان شیعه بوده است و پس از این، ذیل یادآوری از نواده اش سید ابو طاهر محمد بن یحیی بن سید ابو الفضل ظفر بن سید ابو محمد داعی، از انساب سمعانی نقل خواهیم کرد که سید ابو محمد داعی مترجم حاضر از پیشوایان حدیث بوده است و همچنین فرزندش سید ابو الفضل ظفر نواده اش سید یحیی و نواده دیگرش سید ابو طاهر محمد، از ائمه حدیث بشمار می آیند.

سمعانی گوید: این خانواده از پیشوایان حدیث امامیه در استرآبادند و نواده اش سید ابو طاهر محمد، سال ۴۶۶ هجری متولد شده است بنابراین، جدش هم طراز با علی بن بابویه و فرزندش صدوق بوده است و من نام او را در کتاب های رجال نیافته ام.

شیخ داود بن ابو شافین بحرینی

شیخ معاصر از سلافه ص ۵۳۱ نقل کرده است: شیخ داود، عالمی ادیب و شاعری معاصر بوده و او را به علم و فضل و ادب ستوده، و اشعار بسیاری از او نقل کرده است.

مؤلف گوید: محتمل است، شیخ داود همان شیخ داود بن یوسف بن محمد بن عیسی بحرانی اوالی معاصر باشد، که پس از این به نام او اشاره می شود (۱).

ص: ۳۸۵

۱-۱) - در انوار البدرین می نویسد: شیخ محقق، علامه ادیب حکیم، شیخ داود بن محمد بن عبد الله ابن ابی شافیز (با شین و فا و آخر آن زا) که در این کتاب شافین (با نون) نوشته شده است. او در همه فنون یکتای عصر بوده و در علوم ادب ید طولی داشته و شعر را در نهایت نیکو می سرایید. و قصائدش مشهور است. در جدل و مناظره قدرتی به کمال داشته

بهاء الدین داود بن ابو الفرج علوی حسینی

بهاء الدین از علمای جلیل و از شاگردان علامه حلی بوده است.

آن گاه که این بزرگوار، رجال کشی را نزد علامه می خواند، فخر الدین فرزند علامه نیز همدرس با او بود، این معنی را خود فخر الدین در اجازه ای که برای شیخ زین الدین علی بن شیخ عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر نوشته است، متذکر شده است.

داود بن احمد بن داود بن داود نعمانی

وی، محدثی فاضل و عالمی کامل و از اجلا و خردمندان طایفه شیعه است و می نمایاند که از اصحاب قدیمی ما بوده باشد.

از آثار او، کتاب دفع الهموم و الاحزان و قمع الغموم و الاشجان در ادعیه و امثال این هاست و سید ابن طاوس در کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی و در آثار دیگرش از کتاب وی بسیار نقل کرده است.

ص: ۳۸۶

و این شیخ غیر از نعمانی، مؤلف کتاب غیبت و تفسیر و امثال این ها، که شاگرد محمد بن یعقوب کلینی است، بوده است؛ زیرا نام او را ابو عبد الله محمد بن ابراهیم بن جعفر کاتب نعمانی، معروف به ابن ابی زینب است و برای اطلاعات بیشتر بایستی به کتاب های رجال مراجعه کرد تا معلوم شود، نعمانی مترجم حاضر، در چه روزگاری می زیسته است.

شیخ ابو سلیمان داود بن محمد بن داود جاستی

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی پرهیزکار و از شاگردان شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله بوده است.

شیخ داود بن یوسف بن محمد بن عیسی بحرانی اوالی

وی، از فضلا و علما و فقها و متکلمان جلیل القدر و از معاصران است، و در روزگار ما در گذشته است.

پاره ای از آثار او را که در نکوهش صوفیه و در مسأله اجتهاد و تقلید بوده است، دیده ام. از آن ها، مرتبه فضیلت و نیرومندی او در اصول معارف و کلام و اصول فقهیه ظاهر است، و ممکن است شیخ داود همان عالمی باشد که بر اختلاف اندکی در امل الآمل از او یاد شده است (۱).

ملا کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی

وی، از ثقات بزرگ و از دانشمندان بوده، و از شیخ علی کرکی روایت می کرده است. جمعی از فضلا از او روایت داشته اند از جمله، ملا محمد تقی مجلسی، پدر بزرگوار استاد استناد ما قدس سره و به طوری که از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر به دست می آید، شیخ عبد الله بن جابر عاملی و قاضی

ص: ۳۸۷

۱-۱) -پیش از این، ذیل شیخ داود بن ابی شافیز نوشته، که ممکن است مراد از وی همان شیخ داود آتی الترجمه باشد و ما هم مطالبی که در اختیار داشتیم، در پاورقی نگاشتیم-م.

ابو الشرف اصفهانی هم، از وی روایت می کرده اند.

ملا کمال الدین جد پدری از ناحیه مادر استاد استناد ما می باشد.

معظم له، در بحث سند دعای صباح و مساء حضرت مولا علی علیه السلام در مجلد دوم از کتاب صلاه بحار الانوار چنین مرقوم فرموده است: این دعا از دعاهای مشهور است و من آن را در هیچ یک از کتاب های معروف، غیر از مصباح سید ابن باقی رحمه الله ندیده ام و نسخه ای از آن را به دست آوردم که بر مولای فاضل، مولانا درویش محمد اصفهانی که از ناحیه مادر جد پدر من می باشد قرائت شد، و او هم بر علامه مروج مذهب نور الدین علی بن عبد العالی کرکی قدس الله روحه (محقق کرکی) قرائت کرد و محقق وی را به خواندن آن اجازه داد و صورت اجازه این است: «الحمد لله قرأ علی هذا الدعاء و الذی قبله عمده الفضلاء و الاخیار الصلحاء الابرار مولانا کمال الدین درویش محمد اصفهانی بلغه الله ذروه الامانی قراءه تصحیح کتبه الفقیر علی ابن عبد العالی فی سنه تسع و ثلاثین و تسعمائه حامدا مصلیا».

این دعا و دعای پیش از آن را محفوظ الاوصاف درویش محمد اصفهانی به منظور آنکه اصل آن را تصحیح کرده باشد بر من قرائت کرد، و تاریخ ۹۳۹ هجری است (۱).

پس از این، سند دیگری برای آن دعا از خط مولانا علی علیه السلام که بعد از این در ترجمه شریف یحیی بن قاسم علوی، ان شاء الله تعالی یاد می کنیم، متعرض شده است.

ص: ۳۸۸

۱-۱) - صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار جلد ۱۰۸ طبع جدید آمده، و دعای قبل از آن دعوات سمات و تعقیبات نمازها بوده است.

و همچنین مجلسی در آغاز کتاب اربعینش می نویسد: خبر داد مرا شیخ جلیل عبد الله بن شیخ جابر عاملی، از جد پدرم فاضل محدث مولانا کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی، از شیخ نور الدین علی مروج مذهب و این سند عالی سند من است. و مجلسی اول، در اجازه ای که برای یکی از سادات شاگردانش نوشته، می نویسد: از آن جمله است، آنچه را به من اجازه داد شیخ جلیل صالح رضی عبد الله بن شیخ جابر عاملی پسر عمه مادر پدرم از طرف مادرش عالم ثقه فقیه محدث، کمال الدین مولانا درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی طهر الله ارماسهم، از شیخ علی کرکی (۱).

شیخ معاصر در باب میم امل الآمل ۱/۱۴۱ می نویسد: شیخ درویش محمد ابن حسن عاملی، فاضلی صالح و زاهد و از اجله مشایخ بود و از شیخ علی ابن عبد العالی کرکی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اینکه شیخ معاصر، مترجم حاضر را در باب میم آورده است، از آن نیست که ممکن است دو تن از اعلام به این نام و نشان شهرت

ص: ۳۸۹

(۱- ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار طبع جدید آورده شده است. در حیلولة سوم می نویسد: منهم استاد الفضلا قاضی ابو الشرف و خالی مولانا محمد قاسم و ابن عمی الشیخ عبد الله جمیعا عن جدی رئیس الفقهاء و المحدثین مولانا درویش محمد بن الزاهد العابد البدل الشیخ حسن النطنزی العاملی و عن الشیخ الأجل الاعظم جابر بن عبد الله و هما عن الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی و اضافه کرده اجازاتی که او به جدم داده اکنون موجود است و در اجازه ای که به ملا صادق کرباسی داده و صورتش در مجلد اجازات آورده شده است در حیلولة دوم می نویسد: و عن جماعه کثیره من الفضلاء الاعیان [۱] عن جدی القمقام شیخ الطائفه فی عصره الشریف مولانا درویش محمد بن الشیخ الاجل العالم الزاهد البدل الشیخ حسن النطنزی العاملی عن الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی - م.

داشته باشند زیرا، بسیار اتفاق افتاده، کلمه مرکب، علم از برای شخصی بوده باشد.

آری نمی توان مترجم حاضر را با ملا درویش محمد استرآبادی، متحد دانست.

به طوری که می دانید ما، مترجم حاضر را در آغاز این ترجمه به پیروی از امل الآمل و برخی از اجازات استاد استناد، و پایان وسائل الشیعه شیخ معاصر عاملی، معرفی کرده ایم و این تعریف منافاتی با نظری بودن او ندارد (۱).

شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه، ذیل مشایخ اجازه اش می نویسد: از مولانا محمد باقر مجلسی، از پدرش (ملا محمد تقی)، از قاضی ابو الشرف اصفهانی و شیخ عبد الله بن جابر عاملی، از مولانا درویش محمد بن حسن عاملی، از شیخ نور الدین علی بن عبد العالی عاملی کرکی.

از ظاهر آنچه که شیخ معاصر بیان کرده است استفاده می شود، استاد استناد ما به واسطه پدرش، از شیخ عبد الله بن جابر عاملی روایت می کرده است و از اربعین خود استاد به دست می آید، از شیخ عبد الله بلاواسطه روایت می کرده است و جای اشتباهی نیست.

ملا درویش محمد استرآبادی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی و دیگر شاهان صفوی بوده است. برای شرح احوال او باید به کتب تاریخ

ص: ۳۹۰

۱- ۱) - فوائد الرضویه می نویسد: درویش محمد از صلحا و زهاد و از اکابر ثقات و از شاگردان شهید ثانی و پدر مادر ملا محمد تقی مجلسی است و نخستین محدثی است در روزگار صفویه که در اصفهان به نشر حدیث پرداخت ملا- درویش محمد، در نظن در گذشت و همان جا مدفون شد و قبه معروفی دارد.

صفویه مراجعه کرد.

به خط یکی از فضلالی معاصرش در استرآباد مشاهده کردم که وی، به علت ابتلای بیماری درد سینه دو شب از ماه شوال گذشته، سال ۹۷۹ هجری وفات یافت و در شب بیست و پنجم رمضان همان سال خسوف کلی اتفاق افتاد چنان که بیش از مقداری از ماه ظاهر نبود و به دنبال همان خسوف در ماه شوال مولای باجلالت، درویش محمّد و سید امیر نظام الدّین استرآبادی درگذشتند.

شیخ درویش محمّد بن حسن عاملی

پیش از این به عنوان، ملا کمال الدّین درویش محمّد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی ترجمه شد.

سید امیر دوست محمّد حسینی استرآبادی

وی، فاضلی عالم، و جلیل القدری خردمند بود و در روزگار شاه تهماسب صفوی ریاست کتابخانه آستان مبارک رضوی را به عهده داشت، و در زمان شاهان دیگر صفوی هم از آن سمت برخوردار بود.

از آثار او عمل السنه است که به پارسی تألیف، و به تهماسب صفوی اهدا کرده است و کتاب او از کتاب های مشهور دعاست، که برخی از متأخران، عمل الا شهر الثلاثه المتبرکه را از آن کتاب انتخاب کرده اند و من آن را در قصبه طسوج از قصبات تبریز دیده ام.

نوادگان این سید، تا این زمان وجود دارند، و بیشتر آن ها امور کتابخانه حضرتی را عهده دار بوده اند و در حال حاضر هم، بازماندگان او بدان سمت مفتخرند.

ص: ۳۹۱

سید دولت شاه بن امیر علی بن شرف شاه حسینی ابهری

سید دولت شاه بن امیر علی بن شرف شاه حسینی ابهری (۱)

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی صالح و شایسته بود و در نظم و نثر و ایراد خطبه های بلیغه مهارت کامل داشت.

دیک الجن

شرح حال او پس از این به عنوان عبد السلام، در باب عین خواهد آمد.

دینار الخصی

به گمان من این شخص همان کسی است که، خبر الخنثی را که نخست، پیش شریح قاضی رفته و سپس به حضور حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب گردیده، نقل کرده است و حدیث مزبور تا آنجا ادامه پیدا کرده، که حضرت مولا علی علیه السلام فرمود، دینار خصی را به حضور بیاورید که او تعدیل شده، و برابر با دو زن است. پس از آنکه به حضور رسید و آن ها را که منظور بودند به محضر مبارک حاضر کردند، فرمود: این زن را اگر زن است بگیرید. حدیث را از تهذیب یا کافی باید به دست آورد.

ص: ۳۹۲

۱ - ۱) - ابهری منسوب به ابهر است که شهر مشهوری است میان قزوین و زنجان و همدان به معجم البلدان ۸۲/۱ - ۸۳ مراجعه شود - م.

سید ذو الفقار بن ابو الشرف بن طالب کیا حسنی

منتجب الدین می نویسد: وی، عالمی واعظ و شایسته بود.

سید عزّ الدین ذو الفقار بن ابی طاهر بن خلیفه الجعفری شرفشاهی

منتجب الدین گوید: وی عالمی شایسته و نقیب سادات ارم بوده است.

مؤلف گوید، پیش از این، نام و نشان سید صفی الدین خلیفه العلوی جعفری شرفشاهی، نقیب سادات ارم را یاد کردیم و حقیقت آن است که او جد مترجم فعلی ما، سید عزّ الدین ذو الفقار می باشد.

و کلمه ارم، به کسر همزه و فتح راء بی نقطه و در آخر میم ضبط شده است (۱).

و پس از این ترجمه سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه الجعفری ارمی خواهد آمد و ظاهر آن است که سید جمال الدین عموی سید عزّ الدین ذو الفقار بوده باشد.

ص: ۳۹۳

۱- ۱) - معجم البلدان می نویسد: ارم به ضم همزه و فتح راء بر وزن جرد و هم به سکون را خوانده اند. شهرکی است، نزدیک ساری از نواحی طبرستان، و مردم آن شیعه مذهبند و با ساری یک منزل فاصله دارد و ابو الفتح خسرو بن حمزه شیبانی که از ادبا بوده، و در قزوین به سر می برده از آنجا است، و ممکن است این محل را هم، ارم خاست بگویند.

منتجب الدّین، او را به عنوان فقیه معرفی کرده است.

سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد حسینی مروزی

منتجب الدّین گوید: وی، عالمی متدین بود و از سید مرتضی و شیخ طوسی رحمه الله روایت می کرده است، و من او را در سن صد و پانزده سالگی ملاقات کردم.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مترجم حاضر همان سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی است که پس از این به نام او اشاره می شود و مؤید اتحاد یادشده آن است که، خود شیخ منتجب الدّین در ترجمه شیخ ابو الخیر برکه بن محمّد بن برکه الاسدی، شاگرد شیخ طوسی می نویسد: خبر داد ما را به کتاب های او سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی از او.

شهید اول، در اربعینش گوید: سید فضل الله راوندی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد حسینی مروزی، از شیخ ابو العباس احمد بن علی بن احمد بن علی بن عباس نجاشی کوفی رضی الله عنه، روایت می کرده است.

بنابراین، از اینکه شیخ معاصر ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد، و ذو الفقار بن معبد را دو تن قرار داده، و به دو عنوان از آن ها یاد کرده است، اشتباه است.

ص: ۳۹۴

عماد الدین، فقیهی متکلم و عالمی فاضل و کامل بود. سید فضل الله بن علی حسینی راوندی از وی روایت می کرده است، و به طوری که از یکی از اسانید شهید ثانی رحمه الله که منتهی به صحیفه کامله می شده، و از مواضع دیگر به دست می آید، خود او از شیخ طوسی روایت داشته است و همچنین به طوری که اجازه میرزا محمّد استرآبادی که به ملا محمّد امین استرآبادی داده است، به دست می آید، سید ذو الفقار، کتاب رجال نجاشی را از خود او روایت داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۶/۲ می نویسد: سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی، عالمی فاضل و از مشایخ ابن شهر آشوب بوده، و از ابو العباس احمد بن علی بن عباس نجاشی کتاب رجالش را روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در آغاز شرح نهج البلاغه قطب الدین راوندی چنین یافتیم:

سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد حسینی، و در قصص الانبیاء چنین آمده است: ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، و در مناقب ابن شهر آشوب این گونه یاد شده است: سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی. مراد آن است که از نظر من همه این نام و نشان ها متوجه به یک

ص: ۳۹۵

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف ذیل معرفی از سید عماد الدین می نویسد، پس از این به عنوان، سید جلیل فقیه و محدث متکلم عماد الدین ضریر ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد ابن حسن بن احمد بن اسماعیل بن محمّد بن یوسف بن ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السّلام خواهد آمد محشی فرماید: ما چنین عنوانی را در این کتاب ندیده ایم. ممکن است در علامت گذاری اشتباه شده باشد که باید علامت ذیل مترجم قبلی گذارده شده باشد و مرادش همین مترجم حاضر باشد که فعلا ترجمه می شود-م.

شخص است چه آنکه درجه همگان یکی است و حذف پاره ای از نسب و نسبت به جد هم شایع است و حذف کردن برخی از کنیه ها و نسبت ها هم اتفاق افتاده، و با توجه به آنچه یادآور شدیم، معلوم می شود که، مترجم حاضر با پیش یادشده، که سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن محمد حسینی مروزی بوده باشد، متحد است هر چند شیخ معاصر، صاحب چنان نام و نشانی را دو تن دانسته است و ما پیش از این ذیل سید عماد الدین نوشتیم. حقیقت آن است که این دو تن متحدند و به همین مناسب هم بوده است که شیخ منتجب الدین وی را در کتاب فهرستش بیش از یک بار نام نبرده است.

خلاصه آنکه، سید عماد الدین از شیخ طوسی روایت می کرده، و همچنین به توسط شیخ ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی کتاب نهج البلاغه را از سید رضی رحمه الله روایت می کرده است. و به طوری که از شرح نهج البلاغه قطب راوندی و قصص الانبیای او به دست می آید، قطب راوندی از وی روایت می کرده است. و آن چنان که از مناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود نام برده به توسط سید ذو الفقار، از ابو عبد الله حلوانی همگی کتاب های سید مرتضی و سید رضی رحمه الله علیهما را از ایشان روایت داشته است (۱).

ص: ۳۹۶

۱- ۱) - سید علی خان مدنی در الدرجات الرفیعه پس از تمجید بسزایی که از سید ذو الفقار کرده است، می نویسد: بر اثر علم و فقاہت و وثاقت و دیانتی که سید ذو الفقار داشت کمتر اجازه ای از نام او تهی بوده و او از سید مرتضی و شیخ طوسی و نجاشی روایت می کرده است و سید ابو الرضا فضل الله راوندی و دیگر اعلام که هم طبقه او بوده اند از وی روایت کرده اند ظاهر آن است که سید با واسطه و بی واسطه از سید مرتضی روایت داشته است. اعیان الشیعه [۱] می نویسد: از سلام هم روایت می کرده و از شاگردان او الیاس بن هشام حائری بوده است - م.

مؤلف عمده الطالب که از شاگردان سید تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم بن معیه نسابه حسنی، بوده است در کتاب، انسایش که به گمانم منتخبی از عمده الطالبش بوده باشد، در ذیل نوادگان عبد الله محض بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام، که گروهی از نوادگانش را یادآوری کرده است، می نویسد: از ایشان است، ابو محمد حسن بن حمیدان که از پشت اوست معبد بن حسن، و سید ذو الفقار که فقیهی عالم و متکلم و به ظاهر از نعمت چشم محروم بود و به ابو الصمصام مکنی و این نسب بنا به قولی است که، او را فرزند محمد بن معبد می داند.

مؤلف گوید: بنا به گفته مؤلف عمده الطالب سید ذو الفقار از سادات حسنی است نه حسینی.

از غرایب اتفاقات آنکه، سید ابن طاوس در کتاب سعد السعود ذیل ترجمه شیخ سعید هبه الله بن حسن راوندی مؤلف کتاب قصص الانبیاء می نویسد: شیخ هبه الله، از سید ابو الصمصام ذو الفقار احمد بن سعید حسنی و از شیخ طوسی روایت می کرده است و به زودی در شرح حال هبه الله، حقیقت حال را به یاری خدا متذکر خواهیم شد (۱).

ملا نظام الدین تفرشی، در رجالش به نام، نظام الاقوال می نویسد: ذو الفقار ابن محمد بن معبد بن حسن بن احمد بن اسماعیل بن محمد بن یوسف بن ابراهیم بن موسی علیه السلام مکنی به ابو الصمصام، محدثی بود که از حلیه چشم

ص: ۳۹۷

۱ - ۱) - غریبه ای که در اشاره سید ابن طاوس بوده آن است که وی اسم ذو الفقار را لقب سید دانسته و احمد را نام او و پدرش را سعید معرفی کرده است و حال آنکه چنان که نوشتیم نامش ذو الفقار و نام پدرش محمد بوده است و دیگر آنکه قطب راوندی به توسط، سید ذو الفقار از شیخ طوسی روایت می کرده، نه آنکه بدون واسطه از وی روایت کرده باشد - م.

عاری گردیده، و در بغداد می زیسته و از اجله مشایخ امامیه قدس الله ارواحهم بوده است.

و باز می نویسد، ابن داود در فهرستش اظهار داشته است، سید ذو الفقار عالمی بس دیندار بوده، و سید فضل الله بن علی حسنی از وی روایت می کرده است و او از نجاشی و از شیخ طوسی و محمد بن علی حلوانی شاگرد سید مرتضی طاب الله تراهم روایت می کرده است. پایان گفته نظام الاقوال.

مؤلف گوید آنچه را که نوشتم برداشتی از نسخه اصل نظام الاقوال بود که به خط مؤلف، نگارش یافته است و باید بگویم سهو القلمی در آن رخ داده است زیرا، ابن داود، کتاب رجالی به نام فهرست ندارد و رجالش معروف است و در رجال هم اصولاً از وی نام نبرده است و حق این است که، ابن بابویه را به جای ابن داود بکار می برده، و مراد از ابن بابویه، منتجب الدین است که در این کتاب مکرر در مکرر نام برده شده است.

و خود شیخ منتجب الدین در دو جا از ابو الصمصام یاد می کند در عنوان مخصوصش می نویسد: سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی، و در ذیل ترجمه شیخ ابو الخیر برکه بن محمد بن برکه اسدی می نویسد: همانا، سید عماد الدین یاد شده، از شیخ ابو الخیر روایت می کرده، و خود منتجب الدین هم از سید عماد الدین روایت داشته است (۱).

ص: ۳۹۸

۱- ۱) - اعیان الشیعه ج ۶ طبع جدید [۱] از ابن عساکر نقل کرده است: سید ذو الفقار سال ۴۵۵ هجری متولد شده، و سال ۵۳۶ هجری در گذشته است پیش از سال ۵۲۰ به دمشق آمد و ما به مجلس و عظم او حاضر می شدیم و میل به رافضی ها داشته و جمعی به وی متوجه بودند و در کرسی و عظم از نظام الملک روایت می کرد و ما حدیثی از وی یادداشت نکردیم و پس

سید ذو المناقب بن طاهر بن ابو المناقب حسینی رازی

منتجب الدین در فهرست گوید وی فاضلی شایسته بود و کتاب التواریخ و کتاب المنهج در حکمت و کتاب الرياض و کتاب السیر از آثار اوست و ما به توسط والدمان آثار او را روایت می کنیم.

ص: ۳۹۹

شیخ نصیر الدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن ابراهیم بحرانی

وی، فقیهی عالم و فاضلی متکلم و ادیبی شاعر بود و از سید فضل الله ابن علی راوندی، روایت می کرده است.

منتجب الدین می نویسد: نصیر الدین فقیهی بس متدین بود و در مدت مجاورتش در عراق، از مشایخ عراق استفاده کرده، و شیخ معاصر هم در امل چنان گفته است.

مؤلف گوید: از اجازه کبیره علامه که به ابن زهره داده است، برمی آید سید صفی الدین محمد بن معد موسوی، از شیخ نصیر الدین راشد روایت کرده است.

و از اجازه شیخ محمد، نواده شهید ثانی که به ملا محمد امین استرآبادی داده، استفاده می شود، که فقیه ادیب متکلم لغوی، راشد بن ابراهیم بحرانی، از قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار طوسی، از پدرش، از شیخ طوسی روایت می کرده، و شیخ سدید الدین یوسف بن مطهر پدر علامه حلی، از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: از اینکه پدر علامه حلی، از وی روایت کند در نزد من محل تأمل است زیرا، چگونه ممکن است شیخ سدید الدین بدان واسطه، از شیخ راشد روایت کند با آنکه، شیخ راشد معاصر، با شیخ منتجب الدین،

مؤلف فهرست بوده است و معاصر بودن وی با منتجب الدین با عقل سلیم سازگار نیست که سدید الدین بدون واسطه، از وی روایت کرده باشد.

شهید اول، در یکی از سندهای کتاب اربعینش می نویسد، شیخ جمال الدین احمد بن صالح قینی، از فقیه عالم و متکلم ادیب لغوی، ناصر الدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بحرانی، از سید ابو الرضا فضل الله راوندی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار حسنی، از شیخ طوسی روایت کرده است (۱).

شیخ موفق راشد بن محمد بن عبد الملک

منتجب الدین گوید: وی، از بازماندگان انس بن مالک و فقیهی پرهیزکار بوده است. مؤلف گوید: ظاهر آن است که، انس بن مالک همان صحابی مشهور است، که اصحاب ما از وی نکوهش کرده اند.

ملا رجب

از پیشینیان امامیه بوده است.

دیلمی، در اواخر ارشاد القلوب پاره ای از اشعار او را که در ستایش اهل بیت علیهم السلام سروده است، ایراد کرده است.

ملا رجبعلی بن میرزا تبریزی اصفهانی

وی، در اصفهان می زیسته، و زاهدی فاضل و حکیمی ماهر و صوفی بوده است.

ملا رجبعلی، از علوم دینی اطلاعی نداشت و از علوم ادبی و عربی هم بی خبر بود و نزدیک به روزگار ما در گذشت.

ص: ۴۰۱

(۱- ۱) - اعیان الشیعه [۱] وفات او را سال ۶۰۵ هجری نوشته است - م.

ملا رجبعلی، در پیشگاه شاه عباس ثانی از کمال احترام برخوردار بود (۱) و مردی عالی مقام و بلند آوازه گردید شاه به دیدار او می رفت و، به احوال او می پرداخت، و بزرگان و امیران هم دلبستگی به او نشان می دادند.

ملا رجبعلی، در مسائل فلسفی، آرا و مقالات ویژه ای داشت از جمله، معتقد بود که وجود، مشترک لفظی است ما بین صفات و ذات باری تعالی.

و شاگردان بافضیلتی از محضر او بهره ور گردیده اند.

ملا- رجبعلی، در علوم منطقی و طبیعی و الهی مهارت داشت و نمی توانست مطالب خویش را به عبارات عربی بنگارد و به همین مناسبت یکی از شاگردانش تقریرات او را به زبان عربی در رساله های خود آورده است (۲).

ص: ۴۰۲

۱- ۱) -ملا- طاهر وحید در عباس نامه می نویسد: به مقتضای رعایت اصناف رعیت مانند امر او اعیان متوجه نوازش فقرا و درویشان، می گردید بنابراین، در این وقت منزل پیشوای سالکین و محیی مراسم حکماء متألهین ملا- رجبعلی تبریزی و رمزشناس مصالح و مفاسد درویش محمد صالح لبنانی را به نور قدوم سعادت لزوم رشک باغ جنان و روضه رضوان فرمودند. نصرآبادی می نویسد: شاه عباس بر اثر ارادتی که به او داشته خانه ای در شمس آباد که بیرون از اصفهان است برای او خریداری کرد و سال ۱۰۷۰ هجری در گذشت-م.

۲- ۲) -نصرآبادی می نویسد: ملا رجبعلی طبع شعر هم داشته و واحد تخلص می کرده است نمونه ای از اشعار اوست: واحد که به کوی دوست منزل دارد غم نیست اگر غم تو در دل دارد پیوسته به تعمیر بدن مشغول است بیچاره همیشه دست در گل دارد این رباعی که جمع میان عناصر اربعه شده از اوست: واحد که چو آتش به برت می گردد گر خاک شود خاک درت می گردد گر آب شود روان به سوی تو شود و باد شود گرد سرت می گردد-م.

از شاگردان او، ملا محمد تنکابنی گیلانی معاصر، و حکیم محمد حسین قمی و برادرش حکیم محمد سعید قمی و سید امیر قوام الدین محمد اصفهانی و ملا محمد شفیع اصفهانی و امثال ایشانند.

از آثار ملا رجبعلی، رساله پارسی است در «اشتراک لفظی وجود میان ذات و صفات باری».

از شاگردان یادشده، شرح حال ملا محمد را پس از این متذکر خواهیم شد.

و اما حکیم محمد حسین، در روزگار شاه عباس دوم می زیسته و طیب ماهری بوده است. ریاست طبای آن روزگار را به عهده داشته و در پیشگاه شاه عباس از اهمیت فوق العاده ای برخوردار بوده است وی، ندیم و هم نشین او به شمار می آمده است. پس از مرگ شاه عباس از ریاست اطبا معزول و موظف شد تا در قم زیست کند. پس از آن به اصفهان خوانده شد و پس از گذشت چند سال از آغاز سلطنت شاه سلیمان صفوی که پادشاه روزگار ما بوده است، به طبابت حرم سرای وی منصوب شد و بدان سمت باقی بود تا در اصفهان درگذشت.

از آثار او «تفسیری است بر قرآن کریم» که به پارسی نگاشته است و نزدیک به چهل هزار بیت می باشد.

حکیم محمد حسین مانند اساتیدش تمایل فراوانی به حکمت و تصوف داشت. اما، حکیم محمد سعید برادر حکیم محمد حسین مانند برادرش در پیشگاه، شاه عباس از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و پس از مرگ آن پادشاه، با وی همان گونه رفتار کردند که با برادرش، با این تفاوت که او همچنان در قم ماندگار شد تا وفات یافت.

حکیم محمّد سعید، در آغاز کار، مراتب حکمت را در جوار حضرت معصومه علیها السّلام از محضر پرفیض ملا- عبد الرزاق، لاهیجی رحمه الله برخوردار شد (۱) سپس به اصفهان رفت و به درس ملا رجبعلی باریافت، و به حکیم کوچک معروف شد.

ملا محمّد سعید، شاعری منشی و نیکو گفتار بود. او مانند برادر و اساتیدش تمایل شدید به تصوف و حکمت داشت و قایل به اشتراک لفظی وجود بود و از آثار او رساله پارسی در تحقیق اشتراک لفظی در اسماء الله تعالی و صفات اوست، که با تألیف این رساله نظریه ملا- رجبعلی را تقویت و تأیید کرده است. و رساله دیگری در این زمینه به پارسی به نام کلید بهشت (۲) و حاشیه ناتمامی بر اشارات دارد.

ص: ۴۰۴

۱- ۱) - شاگردی او را برای ملا عبد الرزاق پذیرفته اند و اظهار داشته اند، در هنگام وفات لاهیجی دوساله بوده است.
۲- ۲) - اشعاری از او در تذکره ها آورده اند: از جمله، نصرآبادی چند بیت از آثار نظمی او را انتخاب کرده است از آن جمله: مخور فریب کرامات این تهی مغزان که گر بر آب روند از هواست همچو حباب چون آب زلال است که از ریگ برآید راه من و مقصود همین فاصله دارد آذر نیز ابیاتی از دیوان او انتخاب کرده از جمله در مثنوی گوید: پشت تو ندیده کس ز مردی جز پشت که بر زمانه کردی هر گاه که بر فلک زدی موج ماهی گشتی تمام هم اوج موجش به فلک رسانده کف را شسته ز عذار مه کلف را موجش که نشان کهکشانشان داشت سیاره ز چشم ماهیان داشت بر هر سر موج او نهنگی این کوه نموده او پلنگی کتاب کلید بهشت او در این روزگار به طبع رسیده است و مقدمه عالمانه ای از طرف استاد سید محمّد مشکاه بر آن نوشته شده که ذیلا به اجمالی از آن محض تتمیم شرح حال وی اشاره می شود: میرزا محمّد سعید فرزند حکیم محمّد مفید قمی معروف به قاضی سعید سال ۱۰۴۹ هجری در قم متولد شد در کودکی علم طب را از پدرش فراگرفت و در جوانی

و اما سید امیر قوام آثاری دارد از جمله: رساله عین الحکمه که به پارسی نوشته است زیرا، مانند استادش نمی توانست عربی بنگارد و یکی از شاگردانش آن را به عربی برگردانید.

امیر قوام در این رساله مطالب باطلی را به آیین خود در آن گنجانیده است (۱).

ص: ۴۰۵

۱- ۱) - شیخ علی حزین، در تذکره خود می نویسد: میر قوام الدین حکیم مشهور و در حکمیات و سایر فنون استاد و حاوی مآثر حکما بود. در تحصیل به مراتب عالیه رسید. ذوقی عجیب و ملکه ای قوی داشت فقهای ظاهر مورد التفاتش نبودند؛ زیرا او را به عقاید حکما و انحراف از شریعت مقدسه نسبت می دادند و حاشا عن الانحراف. از شاگردان او قدوه حکما شیخ عنایت الله گیلانی بوده، که در اصفهان به افاده می پرداخته است. سپس عازم گیلان شد و در قزوین رحلت کرد رحمه الله علیهما، مؤلف، نام او را برخلاف قاعده در این باب ذکر کرده است و غیر از آنچه در این محل آورده است اضافه ندارد جز اینکه وی قایل به اشتراک لفظی وجود بوده است. او ترک دنیا گفته و نزدیک به ۱۰۹۳ هجری در گذشته است و کسی به جنازه اش حاضر نشد. وی رساله ای پارسی در بیان اشتراک لفظی داشته و رساله مختصری به پارسی تألیف کرده است -م.

ربیع بن خثیم

کلمه خثیم را به فتح خاء و سکون یا و فتح ثا که در آخر آن میم است، ضبط کرده اند.

وی، از اصحاب حضرت صادق علیه السّلام بوده، و به طوری که از باب طوف مریض، از تهذیب شیخ برمی آید، گاهی-روایاتی از او نقل شده است.

مترجم حاضر غیر خواجه ربیع بن خثیم تابعی مشهور است که در مشهد مقدس رضوی علیه السّلام مدفون شده است، چه آنکه نام پدر این تابعی، به ضم خاء نقطه دار و فتح ثاء سه نقطه و مفتوح و پس از آن یاء ساکنه و در آخر آن میم ضبط شده است و تحقیق این معنی به زودی ذیل احوال خواجه ربیع ایراد خواهد شد.

ربیع بن خثیم بن عاید

ابو یزید، یا ابو زید و یا ابو الربیع ربیع بن خثیم بن عاید بن عبد الله بن مرهبه بن منقذ بن نصر بن حکم بن حارث بن مالک بن ملک بن نور بن عبد مناه بن اد بن طاعن بن الیاس بن مضر تمیمی کوفی.

ربیع از تابعان و از همراهان ابن مسعود، صحابی معروف است و من او را مانند ابن مسعود و به طوری که می پندارم مرد شایسته ای نمی دانم هر چند کشی و دیگران او را از هشت تن زاهد به شمار آورده اند و او را از پرهیزکاران قلمداد کرده اند و از پیروان حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام شمرده، و در آغاز ممدوحان از وی نام برده اند.

چنان که به یک یک آن ها اشاره خواهد شد.

و طبری امامی، در اوایل کتاب المسترشد می نویسد: علمای عامه، او را از رافضیان نام برده اند و در عین حال به وی اعتماد می کنند و احادیثی از او نقل کرده اند.

یادآوری می شود، پدر اد به طوری که در بسیاری از مواضع آمده است و ما هم متعرض شدیم، طاعن است و در بعضی از کتاب ها طابخ و یا طابخه بوده است.

در حرف خاء از کتاب اکمال رجال ذهبی، طابخه آمده است و می نویسد: طابخه لقب عمر بن الیاس بن مضر، و او را بدان جهت به این لقب نامیدند که به طبخ سوسمار پرداخت.

و کلمه «اد» با دال تشدیددار به معنای نیرو است و «اد» به ضم همزه نام قبیله ای است که اد بن طابخه بن الیاس بن مضر باشد.

آنچه از کتاب مطالب السئول فی مناقب آل الرسول ابن طلحه شافعی استفاده می شود، ربیع بن خثیم عموی همام بن عباد بن خثیم است که شخص مشهوری است، که از حضرت مولا - علی علیه السلام درخواست کرد تا صفات پرهیزکاران را برای او بیان فرماید و پس از شنیدن آن بلافاصله در گذشت، و این حدیث مشهور است و در کتاب های معتبره یادآوری شده است.

لیکن ابن ابی الحدید در، شرح نهج البلاغه به مناسبت شرح حدیث همام می نویسد: وی، همام بن شریح بن یزید بن مره است.

آری، ستایش همام در بسیاری از کتاب های حدیث اصحاب ما از قبیل، کتاب سلیم بن قیس هلالی، و کتاب کافی کلینی، و کتاب امالی صدوق، و کتاب نهج البلاغه سید رضی و امثال این ها آمده است.

و وجود همام را از جمله ستایش گری ها برای ربیع بن خثیم به شمار آورده اند لیکن، این موضوع از نظر من بیرون از سخن نبوده است.

آری، از کتاب مطالب السؤل وجود او نوعی مدح از جهت وی بوده است که نوف بکالی و جندب بن زهیر ربیع بن خثیم و برادرزاده اش همام ابن عباد بن خثیم از اصحاب برانس و از پارسایان بوده اند (۱). این گروه در یکی از روزها به حضور حضرت مولا- علی علیه السّلام شرفیاب شدند و حدیث را تا به آخر آن ادامه داده است برای چگونگی آن به روضه بحار الانوار در باب اندرزه‌های حضرت مولا علیه السّلام باید مراجعه شود.

به دنبال آنچه گفته شد یادآوری می شود که، ربیع خثیم مشهور به خواجه ربیع است و نزدیک به یک فرسخی روضه مقدسه در مشهد مدفون شده است، و قبۀ معروفی دارد و مردم به زیارت او می روند و از وی ثناگستری می کنند تا آنجا که خراسانی ها او را معلم امام رضا علیه السّلام می دانند (۲) و شکی نیست، این نظریه کاملا اشتباه است. زیرا، امام علیه السّلام معلمی جز خدا و رسول و یا پدر و جدش که او هم امام است ندارد.

گذشته از این، به طوری که پس از این در تاریخ وفاتش خواهیم نوشت، ربیع بن خثیم روزگار حضرت رضا علیه السّلام را درک نکرده است، چه آنکه حضرت رضا علیه السّلام در سال دویست هجرت به شهادت رسیده است (۳) و خواجه ربیع در سال ۶۲ هجرت یا نزدیک به آن وفات یافته است.

ص: ۴۰۸

-
- ۱- ۱) - برانس جمع برنس به ضم با و نون، کلاه درازی بود که پارسایان بر سر می گذاردند.
 - ۲- ۲) - ممکن است مراد از معلم، معلم به ضم میم و فتح لام باشد یعنی اعلام شده از طرف حضرت رضا علیه السّلام، چنان که پس از این از بیان شیخ بهایی استفاده می شود و سپس این کلمه در اصطلاح عوام، معلم خوانده شده است-م.
 - ۳- ۳) - در بحار ۲/۴۹ می نویسد: در تاریخ وفات حضرت رضا علیه السّلام اختلاف است و میانگین همه اقوال در ماه صفر سال ۲۰۳ هجری است-م.

باری ستایش خراسانی ها از وی، به حدی رسیده است، که بر فراز بارگاهش حدیث مرسلی نوشته که صحت آن معلوم نیست و آن را به شیخ بهایی نسبت داده اند که از علامه حلی رحمه الله نقل کرده اند، که حضرت رضا علیه السلام در شأن ربیع بن خثیم چنین فرموده است: «از آمدن به خراسان بهره ای برای من به جز زیارت ربیع بن خثیم حاصل نشد.» صحت این حدیث از نظر من درست نیست.

آری شیخ بهایی در یکی، از رساله هایش که به ایراد فتواها پرداخته، در پاسخ سؤال شاه عباس بزرگ که از چگونگی حال خواجه ربیع پرسیده است، چنین مرقوم داشته است: «به عرض می رساند، که خواجه ربیع علیه الرحمه از اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام است و بسیار مقرب آن حضرت بود و در کشتن عثمان دخل داشته، و در وقتی که لشکر اسلام به خراسان به جهاد کفار آمده بودند او اینجا فوت شده، و از حضرت امام رضا علیه السلام منقول است که فرمود: که ما را از آمدن به خراسان فایده دیگر نرسیده است به غیر از زیارت خواجه ربیع.»

مؤلف گوید: کلام شیخ هم بیرون از نظر نخواهد بود. اولاً مجرد دخول او در کشتن عثمان بر فرضی که درست باشد دلیل بر مدح زیاد او نخواهد بود. زیرا، آن ها که در کشتن او شرکت کردند برخی نیک بخت و جمعی بدبخت بودند. ثانیاً، شرکت کردن در مجاهدان خراسان، آن هم در روزگار خلفای ثلاثه و پس از پذیرش آن، دلیل بر مدح او نمی باشد. ثالثاً به طوری که پیش از این نوشته شد، صحت نسبت این خبر به حضرت رضا علیه السلام

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: قبر خواجه ربیع در کنار رودخانه طوس نزدیک مشهد مقدس واقع است. و از ثقات آن دیار شنیده شد در وقتی که حضرت امام الانس و الجن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء با مأمون عباسی در طوس بودند به زیارت خواجه ربیع توجه می فرمود. و کفاه هذا فضلا و شرفا.

مؤلف گوید: نظریه قاضی هم مانند شیخ بهایی رحمه الله خالی از نظر نیست.

از کنز الفوائد کراچکی به دست می آید، ربیع بن خثیم، عموی همام زاهد مشهور و صاحب حدیث اوصاف مؤمنان و پرهیزکاران است و از بزرگان اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بشمار می آید و فرزند عباد بن خثیم است.

مؤلف گوید: تنها اینکه ربیع بن خثیم، عموی همام است، دلیل بر مدح ربیع نمی شود.

ابن عبد البر اندلسی مالکی، که از علمای عامه است در رساله فقهای امصار می نویسد: ربیع بن خثیم از اصحاب عبد الله مسعود بوده است و پارسایی را بر سایر وظایف، ترجیح می داده و کمتر به امور فتوایی توجه داشته است.

ص: ۴۱۰

۱-۱) - هر سه نظر مؤلف بیرون از نظر نیست زیرا، از کجا معلوم خواجه در ردیف اشقیاء باشد بلکه، او با توجه به مقام ولایت در قتل او شرکت کرده باشد. دیگر آنکه چرا از مجاهدانی نباشد که خدا در قرآن از آن ها تمجید کرده است و دور نیست که شرکت او به امر مولا بوده باشد. سوم آنکه مقام شیخ بهایی عالی تر از آن است که حدیث مرسل را به امام علیه السلام نسبت بدهد و تنها بخواهد به پاسخی برگزار کند. و پاسخ این گونه خیالات را از کتاب بنیان الرفیع مرحوم حاج شیخ علی اکبر نهاوندی رحمه الله و رساله ای که در شرح حال خواجه از این جانب طبع شده است، به دست خواهید آورد-م.

سبط ابن جوزی حنبلی، مؤلف کتابی التلیح در کتابش به نام صفه الصفوه (۱) بدین خلاصه می نویسد: ربیع بن خثیم ثوری، کنیه اش ابو یزید است و زهد و پارسایی که در آن روزگار به هشت تن از زاهدان و تابعان پایان می پذیرفت، ربیع بن خثیم نیز که مصاحب عبد الله مسعود و دیگران بوده است، یکی از آنان بوده است.

ربیع بن خثیم، در روزگار حکومت عبید الله زیاد در سال ۶۲ هجری در کوفه درگذشت (۲).

ابن اعثم کوفی، که از علمای اهل سنت است در تاریخش می نویسد:

آن گاه که حضرت علی علیه السلام عازم شام بود، ربیع بن خثیم که آخرین کارگزار آن حضرت بود، همراه با چهار هزار تن سلاح دار و سلحشور از سرحداری شهر ری وارد کوفه شد، با ورود او حضرت مولا علی علیه السلام لشکریان خود را به سوی شام و کارزار با معاویه تشویق و تحریص فرمود.

سمعانی شافعی، که از علمای عامه است در کتاب انساب پس از پاره ای از تحقیقات راجع به لفظ ثوری و اینکه این لفظ منسوب به گروهی بوده به نام ثور، و مردمی بوده اند از قبیله همدان و تمیم، می نویسد: ربیع بن خثیم پارسا، از بازماندگان ثور بن عبد مناه بن اد بن طابخه بن الیاس بن مضر، و از مردم کوفه و یکی از پارسایان هشت گانه است و نام او در کتاب ها مشهور است. و ابو عبد الله سفیان بن سعید ثوری که نسبش به ثور بن عبد مناه منتهی می شود سپس مطلب را ادامه داده تا گوید:

ص: ۴۱۱

۱-۱) - کتاب صفه الصفوه در چهار مجلد در حیدرآباد هند به طبع رسیده است.

۲-۲) - خواجه ربیع در آن سال یا مثل آن در طوس درگذشته، و قبه اش معروف است و ممکن است ربیعی دیگر بدان نام در کوفه وفات یافته باشد-م.

ابو زید ربیع بن خثیم ثوری تمیمی کوفی، از پشت ثور بن عبد مناه است.

اخبار زهد و آثار پارسایی او نیازی به یادآوری ندارد و مشهورتر از آن است که به سرحد اغراق گویی برسد.

ربیع، از ابن مسعود روایت می کرده است و مردم کوفه هم از وی روایت می کردند، و پس از شهادت حضرت امام حسین علیه السلام در سال ۶۳ هجری در گذشت. «ثوری» منسوب به سه قبیله است یکی ثور اطلحل، و دیگری ثور عبد مناه، و ربیع بن خثیم و خاندان او از ثور عبد مناهاند. و همچنین سفیان و بستگان او منسوب به عبد مناه می باشند.

مؤلف گوید: سخن سمعانی به هم ریخته، و نسخه اش کهن سال و ناخوانا است.

ذهبی، که از علمای عامه است، در کاشف الرجال گوید: ابو یزید ربیع بن خثیم ثوری، از ابن مسعود و ابو ایوب انصاری روایت می کرده است و شعبی و ابراهیم از وی روایت داشته اند.

ربیع پارسایی پرهیزکار بود اوقاتش را به عبادت می گذرانید و با دلگرمی و تواضع به کار خود ادامه می داد و مردی ربانی، و نشانی از نیکوکاران بود و پیش از هفتاد هجری در گذشت.

از کتاب کاشف استفاده می شود که گروهی از مشایخ عامه از وی روایت می کردند به ویژه، مؤلفان صحاح سته و دانشمندان معروف ایشان در بسیاری از موارد از وی روایت کرده اند. بنابراین، بخاری و مسلم و ترمذی و نسایی و ابن ماجه قزوینی، در کتاب های صحاح خود به روایت از او اقدام کرده اند. تنها ابو داود سجستانی (سگستان) در کتاب سننش هیچ گاه به

روایت از او نپرداخته، و مالک بن انس هم در کتاب الموطا به نقل از روایت او اقدام نکرده است.

یکی از مطلعان در ضمن حواشی که بر کاشف داشته است، می نویسد:

ربیع در سال ۶۲ هجری در گذشته است. و دیگری هم در چندین موضع اظهار داشته، که ربیع در سال ۶۲ هجری وفات یافته است.

ابن حجر عسقلانی اول، که از علمای عامه است در کتاب التقریب که در رجال است، می نویسد: ربیع بن خثیم، به ضم خا و فتح ثاء، پسر عائذ بن عبد الله ثوری کوفی است که مردی مورد وثوق بوده، و درک اسلام و جاهلیت کرده، و یکی از هشت تن زاهد معروف است.

ابن مسعود، خطاب به او گفت: هرگاه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، تو را دیده بود، مورد محبت خود قرار می داد. ربیع سال ۶۱ یا ۶۳ هجری در گذشته است.

علامه در ایضاح الاشتباه (۱) و در خلاصه ص ۷۱ نیز در بخش اول آنکه به منظور یادآوری از مقبولان تدوین کرده است می نویسد: ربیع بن خثیم با خاء نقطه دار مضمومه و ثاء سه نقطه واقع پیش از یاء، یکی از هشت تن زاهد است. کشی، نام او را از علی بن محمد بن قتیبه، از فضل بن شاذان یادآوری کرده است.

ابن داود نیز در بخش اول رجالش ص ۱۵۰ که دایر در احوال مقبولان است، می نویسد: ربیع بن خثیم، از اصحاب حضرت علی علیه السلام بوده است و کشی او را پارسایی پسندیده معرفی کرده است.

ص: ۴۱۳

۱- ۱) - در ایضاح الاشتباه از وی نام برده نشده است. بلکه، در آنجا ربیع بن محمد مسلی را نام می برد-م.

کشی که از اصحاب ما امامیه است، در رجال ص ۹۱ که آن را شیخ طوسی منتخب کرده و مختار خود قرار داده است به مناسبت زهاد ثمانیه از علی بن محمد بن قتیبه نقل می کند، از ابو محمد فضل بن شاذان چگونگی احوال زهاد ثمانیه را پرسیدند.

در پاسخ گفت: آن ها عبارتند از ربیع بن خثیم و هرم بن حیان و اویس قرنی و عامر بن عبد قیس که با علی علیه السلام همراهی می کرده اند و از اصحاب آن حضرت و از پارسایان پرهیزکار بودند.

و اما ابو مسلم (خولانی) که به نام زاهد شهرت یافته است، مردی بدعمل و ریاکار و از همدستان معاویه و از کسانی بود که مردم را به کارزار با علی علیه السلام تشویق می کرد و از آن حضرت با کمال بی شرمی درخواست می کرد تا مهاجر و انصار را در اختیار او بگذارد تا آن ها را به خاطر خون عثمان از پای در آورد. حضرت مولا- علیه السلام به پیشنهاد او اعتنایی نکرد. وی گفت اکنون هنگامی است که باید شمشیر از نیام کشید و دامی افکند و شکار را به دام گرفتار ساخت.

اما مسروق، مالیات چی معاویه بود و با همین سمت ننگین در زیر واسط در کنار دجله در محل رصافه، مرد و به خاک رفت. و حسن بصری فرصت طلب بود و با هر کس، طبق دلخواهش رفتار می کرد و خود را همواره ساخته برای ریاست قرار می داد و پیشوای قدری ها بود.

و اویس قرنی از همه آن ها برتر بود و دیگران را پس از او باید شناخت (۱).

ص: ۴۱۴

۱- ۱) - درباره هشتمین زاهد اختلاف است بعضی او را اسود بن یزید و بعضی جریر بن عبد الله بجلی گفته اند. مؤلف رحمه الله پس از این اشاره خواهد کرد-م.

مؤلف گوید: از کتاب های اصحاب ما از جمله، مناقب ابن شهر آشوب و نخب المناقب حسن بن جبیر به دست می آید، ابو مسلم خولانی در جنگ صفین همراه با لشکر معاویه بود و با حضرت امیر المؤمنین علیه السلام می جنگید.

از اوایل کتاب المسترشد شیخ پیشین محمد بن جریر بن رستم طبری امامی استفاده می شود، عده ای از کوفی ها که علیه امیر المؤمنین علیه السلام زبان به طعنه گشاده بودند، مسروق بن اجدع همدانی و عامر شعبی و ابو حنیفه نعمان بن ثابت بوده اند.

و در آن کتاب گوید، از جمله فقهای عامه، مسروق بن اجدع همدانی و مره همدانی است. این دو تن حاضر نشدند در جنگ صفین در لشکر حضرت مولا علیه السلام شرکت کنند. و عطیه خود را از حضرت مولا علیه السلام گرفتند و به قزوین رفتند.

مسروق، دهمین نفری بود که در پی همدستان عبید الله زیاد حرکت می کرد. و سفارش کرد، پس از آنکه مرد، او را در گورستان یهودیان خاک کنند.

راوی ها گویند: همواره لعنت خدا بر مردگان آن گورستان فرود می آید و به منظور اینکه مردم زنده، به لعنت آن ها، دچار نگردند گورهای آن ها را سوزانیدند. و مسروق با توجه به این منظور، سفارش کرده بود، او را در آنجا دفن کنند بنابراین، پیش آمد ناراحت کننده تری که از دفن او در آنجا به وجود آمده بود، بدتر و ننگ آورتر از مخالفتی بود که انجام داده بود.

او می گفت، مرا به آن جهت در آن گورستان دفن کنید تا در حالی سر از خاک بردارم، در میان مردان آنجا مؤمنی به خدا و رسول وجود نداشته باشد.

سید جمال الدین احمد بن طاوس مؤلف کتاب الملاذ و البشری در کتاب تصحیح اختیار کشی می نویسد: ربیع بن خثیم یکی از هشت تن زاهد است و طریق علی بن محمد بن قتیبه، از فضل بن شاذان طریق صحیح و قابل اعتماد است.

شهید ثانی، در حواشی خلاصه علامه ذیل ذکر نام از ربیع بن خثیم و یادآوری از نسب طولانی او، که پیش از این متعرض شدیم: به نقل از کتاب الاکمال فی الرجال ذهبی، می نویسد: ربیع از عبد الله بن مسعود و دیگری سماع حدیث کرده است و جمعی هم از او سماع حدیث کرده اند.

ملا- عنایه الله قهپایی، در حواشی رجال خود می نویسد: ربیع بن خثیم از جمله هشت تن زاهد است که خود مردی پارسا و از اصحاب علی علیه السلام بود (۱).

ملا نظام الدین تفرشی ساوه شاگرد شیخ بهایی در بخش اول رجالش می نویسد: کشی از فضل بن شاذان نقل کرده است، ربیع بن خثیم یکی از هشت تن زاهد است و او از تابعی ها و از شاگردان عبد الله مسعود بوده، و سال ۶۲ هجری در گذشته است.

یکی از علمای اصحاب ما گوید، در باب طواف مریض از کتاب تهذیب روایتی از ربیع بن خثیم دیدم که از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است.

ص: ۴۱۶

۱- ۱) - این کتاب در هفت مجلد با تصحیح و تعلیق فاضل ارجمند آقای ضیاء الدین علامه در این روزگار به طبع رسیده است و حواشی مؤلف در پاورقی آن ضبط شده است از جمله ذیل خواجه ربیع که از زهاد هشت گانه است می نویسد: انه زاهد و من اصحاب علی علیه السلام و تقی - م.

مؤلف گوید: اظهار این شخص بیرون از اشکال نیست، برای اینکه حضرت صادق علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری قمری مطابق با کلمه (محق) شهید گردیده اند و چگونه ممکن است ربیع بن خثیم که سال ۶۲ یا نزدیک به آن در گذشته است، از آن حضرت روایت کرده باشد.

یکی از ارباب درایه در تصحیح خبر مزبور طرز دیگری اظهار نظر کرده است، به این توضیح: ربیع بن خثیم نام و نشان دو تن از افراد بوده است، یکی ربیع بن خثیم معروف به خواجه ربیع که نزدیک به مرقد حضرت رضا علیه السلام مدفون است، و حضرت رضا علیه السلام هم از او ستایش کرده اند، و این شخص همان ربیع بن خثیم است که از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده و نام او هم در بعضی از اخبار آمده است و در باب طواف مریض از کتاب تهذیب حدیثی از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است (۱). و دومی ربیع بن خثیم تابعی است که از اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام بوده است و از جمله هشت تن زاهد، چه شقی باشد و چه سعید و چه مجهول الحال که در آذربایجان یا سرحد ری یا کوفه که پیش از این هم اشاره شد، دفن گردیده است.

ص: ۴۱۷

۱- ۱) - حدیث مزبور حدیث هفتادم باب طواف تهذیب است. که بدین سند می نگارد: محمد بن یعقوب عن محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن محمد بن اسماعیل عن محمد بن فضیل عن الربیع بن خثیم قال شهدت ابا عبد الله علیه السلام و هو یطاف به حول الکعبه فی محمل و هو شدید المرض فکان کلما بلغ الرکن الیمانی امرهم، فوضعه علی الارض فادخل یدیه فی کوه المحمل حتی یجرها علی الارض ثم یقول ارفعونی فلما فعل ذلك مرارا فی کل شوط قلت جعلت فداک یا ابن رسول الله ان هذا یشق علیک فقال انی سمعت الله عز و جل یقول لیشهدوا منافع لهم. در نسخه منطبعه تهذیب خثیم به تقدیم یا بر تا ضبط شده است در عین حال از چنین ربیعی خود شیخ در رجالش نام نبرده، و محمد بن فضیل هم مشترک است - م.

مؤلف گوید: آنچه را که در یکی از کتاب های کهن رجال و حدیث دیده ام آن است که، پدر ربیع اوّل، که از هشت تن زاهد و از اصحاب حضرت امیر علیه السّلام بوده است، خثیم، به ضم خا و بعد از آن ثای مفتوحه و آخرش میم است و پدر ربیع دوم، که از اصحاب حضرت صادق علیه السّلام بوده است، خثیم به فتح خاء و بعد از آن یاء ساکن و بعد از آن ثای سه نقطه و آخرش میم است. و این شخص بنا به تصریح بعضی از رجالی ها مجهول الحال است.

سید داماد رحمه الله در شرح کتاب اختصار رجال کشی در ضمن یادآوری از زهاد ثمانیه، ذیل هرم بن حیان، می نویسد: هرم، به فتح ها و کسر را بر وزن کتف در قاموس بدان وزن ضبط کرده، و او را از آخرین صحابی شمرده است.

«مغرب» گوید: هرم، مرد کهن سال است و از باب لبث بوده، و به اسم فاعل آن هرم بن حیان نامیده شده است.

قتیبی گوید: او را به مناسبت اینکه چهار سال در رحم مادرش درنگ کرد «هرم» گفته اند.

جامع الاصول گوید: هرم به فتح ها و کسر را و حیان به فتح حا و تشدید و در آخر آن حرف نون است. و ابو مسلم که زاهد بدعمل و ریاکار بود نامش اهبان است.

شیخ، او را در میان اصحاب یاد کرده، و اضافه کرده است ابو مسلم اهبان صیفی، درباره علی علیه السّلام بدانندیشی می کرد.

قاموس، کلمه: اهبان را، به ضم همزه بر وزن عثمان ضبط کرده، و او را صحابی گفته است.

اویس قرنی، به فتح قاف و را، قرن نام گروهی از یمنیهاست که اویس از آن ها بوده است.

ابن اثیر در جامع الاصول گوید: قرنی به فتح قاف و راء، منسوب به قرن ابن ردمان بن ناجیه بن مراد است و ردمان به فتح را و سکون دال بی نقطه، و ناجیه با نون و جیم.

سید داماد گوید: میقات مردم نجد، قرن با سکون را است که آن را «قرن المنازل» گویند. و جوهری در کتاب صحاح اللغه در دو موضع به اشتباه دچار شده است: یکی آنکه، قرن المنازل را به فتح قاف و را ضبط کرده و آن را میقات نجدی ها گفته است.

دیگر آنکه اویس قرنی، را از آنجا دانسته است. بنابراین، باید متوجه بود که «قرن» به سکون را، است و اویس هم از مردم آنجا نبوده است.

تا به اینجا تحقیق سید داماد در شرحی که بر اختصار رجال کشی نوشته است، به پایان می رسد.

مؤلف گوید: به طوری که پیش از این معلوم شد، در اختیار کشی نام هشتمین زاهد یادآوری نشده است و ممکن است از قلم ناسخان افتاده باشد باین که سبک عبارت، تقاضای آن را دارد که اسامی چهار تن، مذموم را به طور اجمال متعرض شود، پس از آن به معرفی تفصیلی آن ها پردازد چنان که نام های چهار تن ممدوح را به اجمال بیان کرده است، و پس از آن به تفصیل احوال هشت تن زاهد اشاره کند. و ممکن است این گونه اختصار که محل به مقصود است، از ناحیه برخی از راویان یا بعضی از ناسخان به وقوع پیوسته باشد، زیرا بسی دور به نظر می آید این گونه اختصار، از ناحیه شیخ طوسی که به اختصار رجال کشی پرداخته است، اتفاق افتاده باشد.

اینک درباره نام هشتمین زاهد اختلاف کرده اند، بعضی گفته اند او، اسود ابن یزید است و بعضی او را اسود بن زید خوانده اند و بعضی هم او را جریر بن عبد الله بجلی، و دیگری هم او را ابو الربیع بن خثیم گفته است که بعد از این در شرح اقوال مربوط بدین موضع خواهد آمد. و بالاخره همگی یادشدهگان مذمومند.

امیر مصطفی تفریسی در رجالش، نقد الرجال ص ۵۱ ذیل یادآوری از او پس قرن و پس از یادآوری از هفت تن زاهد از کتاب کشی، که ما هم ذکر کردیم، می نویسد: از یکی از فضلا شنیدیم می گفت: هشتمین آن ها جریر بن عبد الله بجلی است، خدا دانا است.

ملا عنایت الله قهپایی، در حاشیه رجال ۶۳/۳ خودش ذیل یادآوری زهاد ثمانیه از اختیار کشی می نویسد: یادشدهگان هفت تن هستند و هشتمین آن ها متروک مانده، و ممکن است به طوری که اظهار شده است هشتمین آن ها ابو الربیع بن خثیم باشد که در اطراف مشهد مقدس رضوی علیه السلام مدفون شده است.

مؤلف گوید: گفته قهپایی بیرون از اشتباه نیست زیرا، هرگاه زاهد متروک، ربیع بن خثیم باشد مستلزم آن است که، ربیع بن خثیم مذکور، مغایر با ابو الربیع بن خثیم متروک باشد و اولی که ربیع بن خثیم باشد، به طوری که یادآوری شد، ممدوح است. و دومی که ابو الربیع است ممدوح.

و حال آنکه هیچ یک از رجالی ها، به دوگانگی آن ها تصریح نکرده، و یک را ممدوح و دیگری را مذموم نخوانده است. گذشته از این، به گفته مورخان، ربیع بن خثیم ممدوح است که در اطراف مشهد مدفون شده، نه ابو الربیع بن خثیم مذموم، بنابراین، گفته قهپایی درست نیست.

سید میرزا محمّد، در رجالش، منهج المقال ص ۱۳۹ پس از آنکه گفتار علامه حلی را از خلاصه نقل می کند، می نویسد: گفتار کشی، در ذیل نام برداری او پس قرن گذشت و از آنجا استفاده شد که ربیع به اتفاق سه تن زاهد دیگر، از اتقیا بوده است و سه تن دیگر از ناشایسته ها باشند و چه قدر مناسب بود که علامه به این معنا اشاره می کرد، و به صرف اینکه ربیع از زهاد ثمانیه است اکتفا نمی نمود که مفید به حال ربیع نمی باشد (۱).

شیخ فرج الله حویزی معاصر قدس سرّه در رجالش پس از آنکه به نقل قول علامه و میرزای استرآبادی اشاره کرده است، می نویسد: مطلبی را که علامه در خلاصه آورده، موافق با موضوعی است که، در رجال کشی آمده است.

لیکن، در درایه الحدیث شهید ثانی، آمده است، آنکه یکی از زهاد ثمانیه به شمار می رود، ابو الربیع بن خثیم است و ممکن است حقیقت همان باشد که علامه در خلاصه ابراز داشته است، زیرا ما ابو الربیع بن خثیم نداریم. پایان کلام شیخ فرج الله (۲).

مؤلف گوید: نسخه هایی را که از رجال کشی دیده ایم، موافق با مطالب خلاصه نبوده است، چه آنکه در نسخه های کشی تصریح شده که، ربیع بن

ص: ۴۲۱

۱- ۱) - علامه در بخش اول از خلاصه می نویسد: الربیع بن خثیم بالخاء المعجمه المضمومه و الثاء المنقطه فوقها ثلاث فقط قبل الیاء المنقطه تحتها نقطتین احد الزهاد الثمانیه قاله الکشی عن علی بن محمّد بن قتیبه عن الفضل بن شاذان- م.

۲- ۲) - شهید ثانی در پایان درایه الحدیث ضمن مؤتلف و مختلف می نویسد: و مثل خثیم و خیثم که هر دو با خا شروع شده جز اینکه اولی با خاء مضموم و دومی خاء مفتوح ضبط گردیده، در اولی حرف ثا مقدم بر یا و در دومی حرف یا مقدم بر ثا است. اولی ابو الربیع ابن خثیم یکی از زهاد ثمانیه است. دومی ابو سعید بن خثیم هلالی تابعی است که از ضعفهاست از قرینه کلام شهید استفاده می شود ابو الربیع از ضعفها نبوده است. تنها ابو الربیع نوشتن او مراد است که در اصل کتاب بدان اشاره می شود- م.

خثیم یکی از پارسایان پرهیزکار است بنابراین، ایرادی بر میرزای استرآبادی نیست و اگر ایرادی وجود داشته باشد نسبت به عبارت علامه حلی است.

مؤلف گوید: مؤید درستی کلام استرآبادی آن است که، نسخه ای از اختیار کشی را که بر علامه قرائت شده است، و خود علامه هم یادداشتی بر آن نوشته بود به دست ما آمد که در ضمن ممدوحان از زهاد ثمانیه نوشته بود، آنان همدستان با حضرت امیر، و از اصحاب آن حضرت، و مردمی پارسا و پرهیزکار بوده اند.

پیش از این، در طی کلام ملا عنایه الله نوشتیم که وی گفته است، هشتمین زاهد متروک ابو الربیع بن خثیم است و گفته شد این اظهار نظر از چند وجه صحت ندارد. از جمله آنکه ابو الربیع از چهار تن مذموم به شمار می آید و حال آنکه از بیان شهید به دست می آید، ابو الربیع از چهار تن ممدوح است.

و ممکن است ابو الربیع، هم کنیه ربیع بن خثیم باشد زیرا، در عرب معمول است که کنیه و نام را به لفظ واحد تعیین می کنند و با کلمه اب کنیه را از اسم ممتاز قرار می دهند. بنابراین، ربیع بن خثیم ابو الربیع نام شخص واحد است، و در این صورت ایرادی که بر کلام شیخ فرج الله وارد است بر کلام شهید وارد نخواهد آمد بلکه، کلام شهید موافق با نظریه دیگر اصحاب رجال است.

اما او ایس قرنی که در کلام کشی آمده، از تابعان بزرگ بوده، و روزگار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را دریافته است. لیکن شرف مصاحبت آن جناب را پیدا نکرده است. و او ایس همان نیک بختی است که در روز جنگ صفین، از یمن به لشکرگاه علی علیه السلام آمد و با معاویه نبرد کرد تا شهید شد.

روایات چندی در ستایش او از نبی اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت طاهرین او علیهم السّلام وارد شده و حداکثر آن ها در کتاب های رجال و دیگر از آثار اصحاب ما رضوان الله علیهم اجمعین، یادآوری شده است (۱).

هرم بن حیان، بدون شک از پارسایان پسندیده است.

عامر بن عبد قیس، و به قولی عامر بن عبد الله، هر دو تن بدون انکار، از ممدوحانند و اما ابو مسلم ناپسند همان ابو مسلم خولانی است که، ملا عنایه الله قهپایی در حاشیه رجالش و دیگری در اثرش، او را اهبان بن صیفی گفته است. اما مسروق او مسروق بن اجدع است.

جریر، نیز به طوری که کلبی نسابه در کتاب جمهره النسب گوید، جریر بن عبد الله بن جابر بن مالک بن نصر بن ثعلبه بن چشم بن عوف بن خزیمه بن حرب بن بجل بن مالک بن سعد بن بدر بن قسر، که نامش مالک است، ابن عنقر بن أنمار بن ارش بن عمرو بن غوث بن نبت بن زید بن کهلان.

جریر، همان کسی است که حضرت مولا علیه السّلام او را به پیامبری، پیش معاویه فرستاد، جریر خیانت کرد و به سوی معاویه گرایید و در جنگ با معاویه موافقت نکرد، بلکه از حضرتش جدا شد و اعتزال از مقام ولایت را برای خویش ایجاد نمود و حضرت هم دستور داد، تا خانه او را در کوفه ویران کنند.

ص: ۴۲۳

۱- ۱) - کشی می نویسد: در صفین یکی از شامی ها وارد لشکر حضرت مولا شد پرسید: آیا در میان شما اویس قرنی وجود دارد؟ گفتند: آری، گفت: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم می فرمود: اویس قرنی از بهترین تابعان است. رسول خدا خطاب به اصحاب فرمود در میان پیروان من مردی است به نام، اویس قرنی که روز قیامت به اندازه قبیله ربیع و نصر از مردمان را شفاعت می کند و به یکی از اصحاب فرمود: هرگاه او را دریافتی سلام مرا به او برسان. سال ها باید که تا صاحبدلی پیدا شود بوسعیدی از خراسان یا اویسی از قرن - م.

و حسن، همان حسن بصری صوفی است که از پیشوایان صوفیه بوده است و بزودی شرح حال مفصل او را در بخش دوم این کتاب ذیل احوال ویژه او خواهیم نگاشت.

و بعضی پنداشته اند نام حسن که در زاهدان هشت گانه ذکر شده است، غیر از حسن بصری است و او را حسن بن ابی الحسن معرفی کرده اند. و حال آنکه ناقد بصیر، هر دو تن را یکی می داند زیرا ابو الحسن پدر حسن بصری است. و گاهی برای اثبات مطلب، به حاشیه ملا- عنایه الله توجه می شود که او گفته است، حسن بصری همان حسن بن رواح بصری مشهور است، که علمای عامه به اعتبار او پرداخته اند.

اما، ربیع بن خثیم که این فصل مربوط به اوست، به طوری که پیش از این اظهار داشتیم مورد وثوق علمای امامیه نبوده است، و به همین مناسبت جمعی از علما، که وی را محل وثوق قرار داده اند، مورد مؤاخذه قرار گرفته اند که چرا به مجردی که نام او را در اختیار کشی و در ضمن هشت تن زاهد دیده اند، محل وثوق قرار داده اند تا آنجا که او را در بخش از اثر رجالی خویش که برای ممدوحان رجال تهیه دیده اند، متعرض شده اند و حال آنکه در مواضع چندی به نکوهش از او اشاره شده است (۱).

از آن جمله، سید مرتضی بن داعی حسنی، که از اکابر علمای ما بوده، و کتاب تبصره العوام از آثار اوست، در مجلد اول کتابش که نزهه الکرام و بستان العوام باشد و به پارسی تألیف شده است، ربیع بن خثیم را با دیگر

ص: ۴۲۴

۱ - ۱) - در درجه اول، مرادش علامه و ابن داود است که وی را در بخش اول اثر رجالی خود ذکر کرده اند و جای هیچ مؤاخذه ای نیست آن هم نسبت به علامه، چه ممکن است اثری در اختیار ایشان درآمده باشد که خواجه را از نیک بختان تابعان یافته باشند که آن اثر به دست مؤاخذه کنندگان نرسیده باشد - م.

زاهدان مذموم هشت گانه، از آن گروه نام برده است، که از بیعت حضرت مولا علیه السلام سرپیچی کردند، و اصولاً به بیعت با آن حضرت حاضر نشدند و بالاخره چنین می نویسد: تابعان از ایشان که از بیعت با حضرتش خودداری کردند سه نفرند، ربیع بن خثیم و مسروق بن اجدع و اسود بن زید. و صحابی ها هفت نفرند، عبد الله بن عمر، و صهیب رومی غلام عمر، و محمد ابن مسلمه و سعد بن ابی وقاص و سعید بن مالک و اسامه بن زید و سلمه ابن سلامه.

آری، هرگاه چنان باشد که آنان از بیعت حضرت مولا علیه السلام سر بر تافته باشند، نهایت شقاق و نفاق و کفر به خدا است.

از آن جمله، شیخ اجل نصر بن مزاحم منقری (۱)، که از قدمای اجلائی راویان حضرت باقر علیه السلام بوده است، در کتاب صفین و به نقلی که ابن

ص: ۴۲۵

۱- ۱) - ابو الفضل نصر بن مزاحم، از مردم بنی منقر بوده و اصلش از کوفه است و در بغداد می زیسته است او از جمعی از قبیل سفیان ثوری و دیگران روایت می کرده است و از شیعیان عالی به شمار می رود و به کار عطر فروشی اشتغال داشت. رجالی ها و مورخان درباره او اختلاف دارند نجاشی می نویسد، وی مردی مستقیم الطریقه و نیکوکار بود جز اینکه از ضعف روایت می کرد. چنان که نمونه اش را نقل کردیم. و علامه نیز در بخش اول خلاصه مراتب نجاشی را درباره او متذکر شده است. و شیخ طوسی هم به نقل آثار او پرداخته، تنقیح از حاشیه شهید ثانی بر خلاصه نقل کرده، مطالبی را ابن ابی الحدید از کتاب صفین او ایراد کرده است و او را به بی هوایی ستوده و اضافه کرده است که نصر بن مزاحم از اصحاب حدیث است. شهید پس از نقل مطالب ابن ابی الحدید، اظهار داشته، ستایشی را که ابن ابی الحدید از نصر کرده است حاکی از آن است که وی از مؤلفان امامیه نبوده است. بنابراین، کسی که ابن ابی الحدید یا خطیب بغدادی او را بسراید و از سفیان ثوری و همدستان او روایت کند، چگونه شایسته است او را شیخ اجل و از اجلائی اصحاب حضرت باقر علیه السلام بشمار آورد و نظریه او را درباره ربیع بن خثیم پذیرفت و وقعه صفینش به طبع رسیده و مقدمه ای راجع به او نوشته شده است قابل توجه است در کتاب صفین نامی از حضرت باقر علیه السلام نیاورده است پس چگونه از اجلائی اصحاب آن حضرت بوده است - م.

ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه در ذیل شرح دعای آن حضرت، در هنگامی که عازم شام بود، از او نقل کرده است، می‌نویسد: اصحاب عبد الله مسعود که از ایشان بود عییده سلمانی و یارانش به حضور مبارک حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب شدند و گفتند: ما همراه شما بیرون خواهیم آمد، و خود مستقلاً لشکرگاه ترتیب می‌دهیم و به سرانجام کار شما و شامی‌ها از نزدیک نگران خواهیم بود در نتیجه هرگاه ببینیم یکی از طرفین مرتکب فعل حرامی بشود و یا جنایتی از او به ظهور برسد، علیه او خواهیم بود.

امیر المؤمنین، در پاسخ نظریه آن‌ها فرمود: آری آنچه ابراز داشتید نشان توجه به دین و آگاهی از سنت است و کسی که به چنین پیشنهادی خرسند نباشد از راه حقیقت تجاوز کرده و خیانت کار است.

به دنبال ایشان گروه دیگر از اصحاب عبد الله مسعود که از آن‌ها، ربیع بن خثیم باشد و چهارصد تن از افراد بودند به حضور مبارک شرفیاب شدند و به عرض رسانیدند ما در عین حالی که از فضیلت شما اطلاع کامل را داریم و نمی‌توانیم با برابری کردن با دشمن، از شما و از دیگر مسلمانان چشم پوشی کنیم، در درستی این کارزار مشکوکیم.

اینک از شما تمنا داریم ما را به نگهداری یکی از سرحدات، موظف بدارید تا در آنجا از دشمنان جلوگیری به عمل آوریم.

حضرت مولا پیشنهاد آن‌ها را پذیرفت و به دنبال آن پرچمی برای ربیع ابن خثیم تهیه فرمود و نخستین پرچمی را که حضرت مولا در کوفه به حرکت آورد، پرچم ربیع بن خثیم بود (۱). تا اینجا سخن نصر و ابن

ص: ۴۲۶

۱ - ۱) - این نظریه با اظهاریه تاریخ اعثم کوفی که پیش از این مؤلف از آن نقل کرد، منافات دارد. زیرا، اعثم می‌نویسد: هنگامی که علی علیه السلام عازم شام بود آخرین نایب او ربیع بن خثیم

مؤلف گوید:شکی که دربارهٔ درستی جنگ با معاویه برای نام بردگان بوجود آمده،شک در دین بلکه،دلیل بر کفر است.

گاهی گفته شده،خواجه ربیع در سرحد ری در گذشته است و پیش از این گفته شد قبر او در کوفه است.و گاهی گویند مرقد او در آذربایجان است،خدا دانا است.

از آن جمله،به گمانم آن است که،ابراهیم ثقفی در کتاب غارات هم، آنچه را نصر در کتاب صفین آورده،حکایت کرده است و خلاصه آن این است:حضرت مولا- علیه السّلام به ربیع بن خثیم دستور داد تا با خوارج کارزار کند، او امتناع ورزید و گفت،با مسلمانان نمی جنگم و درخواست کرد تا او را به نبرد با کافران گسیل بدارد و او را به سوی آذربایجان روانه فرماید حضرت هم او را به آذربایجان مأمور داشت.

بدیهی است آنچه را ثقفی متذکر شده،دلیل بر ارتداد در دین است.

آری،ملا سلطان حسین واعظ استرآبادی که معاصر و با شیخ بهایی رحمه الله بوده است در کتاب تحفه المؤمنین که به پارسی تألیف کرده است،چنین می نویسد:امام آن است که او را به علم دیگری احتیاج نبوده باشد و اینکه،خواجه ربیع بن خثیم علیه الرحمه و الغفران را معلم امام الانس و الجن علی بن موسی الرضا علیه التحیه و الثناء می دانند،غلط مشهور است.

چرا که او از اصحاب حضرت امام حسین علیه السّلام است و چون خبر شهادت آن

حضرت به او رسید، به گوشه خانه نشسته، چندان گریست که چشمانش معیوب شد.

یکی به او گفت که: چرا علاج چشمان خود نمی کنی؟ گفت: انا اشغل عنهما یعنی من مشغول از ایشانم. آن شخص گفت دعا کن تا بینا شوی، ربیع گفت: اهم از این مطلب هم هست، در آن باب دعا می کنم.

و گفته اند که، خواجه ربیع بن خثیم سخن کم می گفت و به هر فضولی از محاورات دنیا متکلم نمی شده، هرچه می فرمود همه موعظه بود و نصیحت. و چون خبر شهادت شاه شهیدان یعنی حسین مظلوم علیه السلام را شنید، سه مرتبه از دل پاک آه دردناک کشیده و بی خود افتاده، و کسی دیگر تا آخر عمر، او را سخنگوی و خنده روی ندیده، و الحق جای آن بوده است، (بیت):

ناطق نشود زبان عاشق، بی دوست بی دوست، کلام مرد عاشق نه نکوست

تا به اینجا کلام ملا حسین به پایان رسید.

مؤلف گوید: ربیع بن خثیم، در نزد همه علمای عامه، مورد وثوق بوده است و از او ستایش می کردند و به چشم خرسندی به وی می نگریستند و مقبولیت عامه داشته است. بالاتر آنکه او را از پارسایان بزرگ و صوفیان اهل سنت می دانستید، و پیش از این هم به پاره ای از خصوصیات او اشاره کردیم.

و اصحاب ما در مقام ستایش کردن و حسن عقیده و چگونگی باطن او، از کلام زمخشری استفاده می کنند. وی، که از معتزلی ها و علمای حنفی عامه بوده است، در تفسیر کشاف ذیل آیه شریفه سوره زمر، که فرموده است: *وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ إِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ*. (زمر ۴۵) آن گاه که خدای متعال به تنهایی یاد شود، دل های کافران رنجیده خاطر می شود و هر گاه از غیر خدا

سخن به میان آید خرسند می گردند، می نویسند: از ربیع بن خثیم پارسا، نقل شده است که او کمتر سخن می گفت. آن گاه که خبر شهادت حضرت امام حسین علیه السلام به اطلاع او رسید، آن ها که در انتظار سخن گفتن او بودند، گفتند: اینک آن زمان فرارسیده است که ربیع سخن بگوید، برخلاف انتظار، ربیع بیش از این جمله، سخنی نگفت «آه او قد فعلوا» ای وای که بالاخره کار خود را انجام دادند. و پس از آن، آیه شریفه «وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ» را تلاوت کرد.

در روایت آمده است، به دنبال تلاوت آیه اظهار داشت کسی را به شهادت رسانیدند که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله او را در دامن خود می نشانید و دهانش را بر دهان او می گذارد.

مؤلف گوید: بدیهی است این خبر به طور آشکارا دلالت بر شیعه بودن او ندارد، و همچنین ثابت نمی کند که ربیع بن خثیم در پارسایی به آخرین مرتبه رسیده باشد تا آنجا که بتوان به وی اعتماد کرد، و به روایت و درایت از او پرداخت بلکه، خبر مزبور دلیل بر قدح و نادرستی اوست زیرا، او روزگار حضرت سید الشهداء علیه السلام را در کربلا درک کرده، و به یاری او پرداخته است (۱). چنان که زمان پدر ارجمندش را هم دریافته، و به مددکاری حضرتش اقدام نکرده بود.

ص: ۴۲۹

۱- ۱) - ظاهر آنچه، که مؤلف بیان کرده است، درست نیست زیرا، ربیع بن خثیم در کربلا نبود که از یاری حضرت سید الشهداء علیه السلام خودداری کند و سال ۶۱ هجری که حضرت سید الشهداء در کربلا شهید شد، همان سال ربیع در طوس بود و به نوشته خود مؤلف در آن سال وفات یافته و پیش از آن هم در طوس بوده، و زمان شهادت آن حضرت را در کربلا ادراک نکرده است و مخالفت با حضرت امیر هم به ثبوت نرسیده است تا او را از نظر کمک کار نبودن به پسر تشبیه به پدر نماید. بالاخره نتیجه بدبینی جز نادرستی چیز دیگر نیست و دیگر مطالب و پاسخ احتمالی هم که مؤلف داده، از همین قبیل است - م.

و عدم اقدام به همکاری با آن حضرت برای آن بوده است، تا از این راه برای خود گناهی خریداری کند. و از کشتار با مسلمانانی که از نظر سرزنش همتای با وی بوده اند، خودداری کرده باشد.

هرگاه، پارسایی او که غیر از نکوهش اثر دیگری بر آن مترتب نیست، موجب غرور دیگران بوده باشد و او را از زهاد ثمانیه بدانند، اثری بر آن بار نخواهد بود، به ویژه، که حال آن ها، به استثنای او یس قرنی، پیش از این معلوم شد.

از جمله ایرادهایی که بر ربیع وارد شده است این بود، که ربیع از کمک کاری با حضرت سید الشهداء خودداری کرد. در پاسخ این ایراد باید بگوییم ممکن است خودداری کردن او به سبب عذری بود که داشته است.

و نظیر آن نیز برای گروهی از نیکوکاران اتفاق افتاده است. لیکن، این جواب هم درست نیست بلکه، ما از دفاعی که از ربیع شده است، همان پاسخی را خواهیم داد که برای آن عده نیکوکاران داده ایم.

یادآوری می شود، علمای اهل سنت به طور کلی به وی اعتماد دارند و روایات بسیاری از او نقل می کنند. گذشته از ایشان، عده زیادی از اصحاب پیشین و پسین ما به وی اعتماد کرده اند و به نقل اثر و حدیث از او پرداخته اند.

از جمله طبرسی، در جوامع الجامع می نویسد: دختر ربیع بن خثیم به وی گفت: چرا مردم می خوابند و تو نمی خوابی؟ در پاسخ گفت برای اینکه پدرت از تاریکی شب بیم ناک است.

جمعی از علما از جمله، ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه و دیگری در اثر خوبی از ربیع نقل کرده، گفته اند: هرگاه بوی گناهان به مشام مردم برسد هیچ کسی نمی تواند در کنار دیگری قرار بگیرد.

و همچنین مولای جلیل القدر مولانا محسن کاشانی که از معاصران است، در کتاب خلاصه الاذکار پاره ای از کلمات و فوائد را از وی نقل کرده است.

از نقل کلمات و آثاری که اصحاب ما از وی یاد کرده اند به دست می آید که، آنان برای صحت اعتماد به وی، متکی به کلام کشی بوده اند که پیش از این یادآوری شد.

در یکی از کتاب ها از وی نقل شده است، هیچ یک از شما «استغفر الله و اتوب الیه» نگوید که با گفتن آن، هم مرتکب گناه شده و هم دروغ گفته است بلکه، باید بگوید: «اللهم اغفر لی و تب علی».

مؤلف گوید: این اظهار از خواجه ربیع، بی نهایت غریب است (۱)؛ زیرا این گونه استغفار در آثار و احادیث و دعاهای رسیده از رسول اکرم و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین از شماره بیرون وارد شده است.

یادآوری می شود، خواجه ربیع از راویان پیشین و از تابعان بوده است و در ردیف علمایی که ما در صدد شرح احوال آن ها در این کتاب می باشیم، نمی باشد. چه آنکه، کتاب حاضر منحصر به شرح احوال دانشورانی است که نزدیک به روزگار حضرت ولی عصر (عج) تا روزگار خود ما است و تحقیق احوال امثال خواجه از فقها موکول به کتاب های رجالیه است که در

ص: ۴۳۱

۱- ۱) - هیچ گونه غرابتی ندارد زیرا، هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد. مرادش آن است که، در استغفار طلب است و طالب آن هم در برابر خدا کسی باید باشد که تا حدی قابلیت در طلب خود احساس کند. بنابراین، کسی که دارای چنان وضعیتی نباشد حق طلب ندارد و طلب او گناه است و از این که خبر از توبه خود داده با آنکه حقیقت توبه او معلوم نیست پس دروغ گفته است. خواجه گوید: اکنون که تاب ایجاد هیچ یک را ندارد کار غفران و پذیرش توبه اش را به عهده خدا بگذارد. آری فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله درست است، اما در محل خود-م.

احوال راویان اصحاب و دیگر گذشتگان است و ما شرح حال او را استطرادی و تطفلی ایراد کردیم. گذشته از این، علت یادآوری از شرح حال او در این مقام بدان منظور بوده است که با همه شهرتی که خواجه دارد، کسی از اصحاب ما متعرض شرح حال او نشده است و به چگونگی مرام و توثیق او اشاره نکرده است. باین که از جهاتی نیازمند به شرح حال مفصل او می باشیم (۱).

بار دیگر یادآوری می شود، حقیقت آن است که، با توجه بدانچه تا به حال نوشتیم، شایسته آن بود شرح حال او را در بخش دوم این کتاب ایراد کنیم لیکن، از آنجا که حداکثر اصحاب نام و نشان او را در بخش اول از کتاب های رجالی خود ایراد کرده اند، ما هم به پیروی از ایشان شرح حال او را در بخش اول کتاب حاضر متعرض شده ایم.

اینک پایان احوال او را به پاره ای از آنچه که امیر مجد الدین محمد حسینی، متخلص به مجدی - که فاضلی سراینده بود - در کتاب زینه المجالس که به پارسی تألیف کرده، و در آن از او یادآوری کرده است، به انجام می رسانیم (۲).

ص: ۴۳۲

۱-۱) - در روزگار ما مرحوم میرزا محمّد باقر مدرس رضوی که شرح حالش را در تذکره باقریه نوشته ایم و مرحوم حاج شیخ علی اکبر نهاوندی قدس سرهما هریک کتاب مستقلی در اخبار و چگونگی حال او نوشته اند که کتاب بنیان الرفیع مرحوم نهاوندی به طبع رسیده و این جانب هم رساله ای در شرح حال او نگارش داده ام، که به طبع رسیده است - م.

۲-۲) - امیر مجد الدین محمد حسینی متخلص به مجدی، از ادبا و نویسندگان اوایل قرن یازدهم هجری بوده است. شرح حال او معلوم نیست. کتاب زینه المجالس معروف و مطبوع است و سال ۱۰۰۴ هجری به تألیف آن پرداخته و به احوال انبیا و ائمه طاهرین و عرفا و پادشاهان و حکایات مربوط به آن ها پرداخته است و گفتار خود را به ابیاتی که ممکن است بسیاری از آن ها از طبع خود او باشد زینت داده است از جمله حکایتی را در ضمن ابیاتی چند به مثنوی سروده و پاره ای از آن ها این است:

«ربیع بن خثیم، یکی از مردمان دین و پیشوایان راه یقین بود و ربیع را دخترکی بود سه ساله، هرگاه آن دخترک گرسنه شدی مادر و پدرش به او می گفتند که به محراب رفته سر بر زمین نه و از خداوند تعالی در خواه، تا تو را طعام دهد، دختر سر بر زمین نهادی مادرش کاسه طعام را به طریقی که او وقوف نیافتی در محراب گذاشتی و دختر سر از سجده برداشته، تصور نمودی که مگر آن مائده از عالم بالا آمده.

روزی مادرش به امری مشغول بود و دخترک گرسنه شده، روی به محراب دعا آورده، سر بر زمین نهاده، از واهب بی منت طعام طلبید و چون سر بر آورد خوانچه ای دید که الوان اطعمه بر آن چیده بودند، مادرش را گذر بر، دختر افتاده نزد او طعامی دید که در دنیا مانند آن نباشد و چون دختر چهارساله شد، مادرش سفر آخرت پیش گرفت. ربیع دختر را برداشته به مکه برد و بر کوه ابو قییس برآمده، روی بر آسمان کرد و گفت:

خدایا اگر من به پرورش این طفل مشغول شوم از طاعت تو بازمانم و در حضور من خلل افتد، خداوند او را به تو سپردم. این بگفت و بازگشته دختر را همان جا بگذاشت. و از اتفاقات حسنه، آن سال خلیفه به حج آمده بر کوه ابو قییس برآمد و دخترکی دید تنها و بی کس در پس سنگی نشسته، پرسید که دختر کیستی؟ جواب داد، که یکی از بندگان خدایم پدرم مرا به اینجا آورده، به خدای عز و جل سپرده، خود برفت. محبتی از او در دل

خلیفه افتاده، فرمود تا او را از آنجا برداشته، در عماری نشانند و به بغداد آورده، نامزد یکی از اولاد خود گردانید. گویند وی مادر چندین کس از خلفا شد.»

رضی الدین رجب بن محمد بن رجب بررسی

شیخی بوده حافظ و فاضل، در محل برس متولد شده و در حله می زیسته است. او فقیهی محدث و صوفی به نام بوده است.

کتاب مشارق الانوار از آثار مشهور اوست و آثار دیگری هم دارد.

برسی از علمای متأخر امامیه بوده و پیش از کفعمی مؤلف مصباح می زیسته است. وی، در اکثر علوم مهارت داشته است و به طوری که از آثارش استفاده می شود، در علم اسرار حروف و اعداد و امثال این ها از جمله، علوم غریبه ید طولایی داشته است.

برسی، در آثار خود تحقیقات تازه ای دارد چنان که نام های پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السّلام را از آیات قرآنی استخراج کرده است و امثال این ها از فوائد بی نظیر دیگر در اسرار حروف و لغزها و معماها، که در آثار دیگر کمتر به چشم می خورد، بهره ور است.

و من تاکنون به مشایخ معروف او که از اصحاب ما باشد، برخوردار نکرده ام و نمی دانم مراتب قرائت را از چه استادی استفاده کرده است (۱).

ص: ۴۳۴

۱-۱) - مؤلف پس از این می نویسد: در آغاز کتابی که درباره مولد نبی و فاطمه و امیر المؤمنین علیه السّلام تألیف کرده می نویسد: حدثنی الفقیه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل. و از همین جمله مؤلف اعیان استفاده کرده که شاذان استاد روایتی او بوده است و خود او می نویسد، حافظ رجب سال ۸۱۳ هجری قمری زنده بوده است. چنان که مؤلف هم اشاره می کند و همو می نویسد، شاذان سال ۵۸۴ هجری قمری زنده بوده، و فاصله این دو سال ۲۲۹ سال است و چگونه حافظ از او روایت کرده است بنابراین، واسطه ها حذف شده و قول مؤلف صحیح است که از اساتید او بی اطلاع است-م.

آری به طوری که کفعمی نقل کرده است، حافظ رجب، آثار بسیاری دارد از جمله آن ها کتاب مشارق الامان فی لباب حقایق الایمان است من این کتاب را در مازندران و دیگر جاها دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ما است. این کتاب غیر از مشارق الانوار پیش یادشده اوست بلکه، مختصرتر از آن می باشد و تاریخ تألیف آن ۸۱۱ هجری بوده است.

دیگری، زیارت حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام که زیارتی طولانی و در نهایت ارزندگی و مشتمل بر فصاحت و لطافت است، انشا کرده است. و نسخه ای از این زیارت- که زیارت معروفی است- نزد ما موجود است.

دیگری رساله ای در صلوات بر رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السّلام است، که از منشآت خود اوست.

دیگری، رساله لمعه است که در این رساله، به کشف اسرار اسما و صفات و حروف و آیات و دعوات و کلمات قرین آن ها پرداخته است. این رساله را به ترتیب ساعت ها و پی در پی در آمدن اوقات شبانه روزی که مربوط به اختلاف امور و احکام بوده، تنظیم کرده است و من این رساله را که دارای فوائد بی نظیری است، در تبریز دیده ام.

به طوری که می دانیم بررسی به عنوان حافظ، معروف است. اکنون باید گفت، عنوان حافظ که مصطلح ارباب حدیث است غیر از عنوانی است که در اصطلاح قاری ها به کار می رود زیرا، حافظ از نظر قاری ها به کسی می گویند که همه قرآن را حفظ داشته باشد و از فن تجوید و ضبط قرائت های هفت گانه یا ده گانه باخبر باشد و دست کم از قواعد قرائت یک قاری از قراء، اطلاع داشته باشد.

گاهی حافظ تنها لقب مشهور یکی از افراد است، از قبیل حافظ شیرازی (۱)، که این لقب را در زبان های سرایندگی، «تخلص» می نامند.

و عنوان «حافظ» از نظر محدثان، به ویژه محدثان عامه که مراتب حدیث را به پنج بخش کرده اند، عبارت از نام بردگان ذیل است.

۱- «طالب» و او کسی است که تازه برای فراگرفتن حدیث آغاز کرده باشد.

۲- «شیخ» و او استادی است که فن حدیث را به طالبان فرا می دهد.

۳- «حافظ» و او کسی است که صد هزار حدیث را با متن و سند حفظ داشته باشد.

۴- «حجت» محدثی است که سیصد هزار حدیث را با متن و سند از حفظ داشته باشد.

۵- «حاکم» آن محدثی است که به همگی احادیث، احاطه کامل داشته باشد (۲).

مؤلف گوید: درباره بررسی می توان هر دو عنوان را احتمال داد گرچه مشهور آن است که، عنوان حافظ برای بررسی جنبه لقب مشهوری داشته باشد و در این خصوص تحقیقی ندارم. و از نظر من محتمل است لفظ

ص: ۴۳۶

۱- ۱) -عنوان حافظ تنها تخلص خواجه شمس الدین محمد شیرازی نبوده است بلکه، قرآن را با چهارده قرائت از حفظ داشته است، چنان که خود گوید: عشقت رسد به فریاد ار خود به سان حافظ قرآن ز بر بخوانی با چارده روایت شمس الدین محمد معروف به حافظ سال ۷۹۱ هجری قمری در گذشته است و مقبره او در خاک مصلاهی شیراز، و مزار عوام و خواص است، رحمه الله علیه-م.

۲- ۲) -ممکن است حاکم نیشابوری محدث معروف و مؤلف تاریخ نیشابور و مستدرک را به همین جهت حاکم نامیده باشند-م.

حافظ تخلص شعری او باشد چنان که همین عنوان را در شعری که ذیلا آورده شده است به کار برده است (۱).

شیخ معاصر، در امل الآمل می نویسد: شیخ رجب حافظ بررسی، فاضلی محدث و سراینده ای منشی و ادیب بود کتاب مشارق انوار الیقین فی حقایق اسرار امیر المؤمنین علیه السلام رساله های چندی در توحید و دیگر مبانی، از آثار اوست.

بررسی، در اثر خود راه افراط را پیش گرفته است و گاهی با پاره ای موضوعاتی که در اثر خود آورده است، نسبت غلو داده شده است. او اشعار ارزشمندی در آن کتاب ایراد کرده است و همچنین در آن کتاب می نویسد:

فاصله میان ولادت حضرت مهدی (عج) و تألیف کتابش پانصد و هیجده سال است.

از اشعار اوست، که در آن کتاب آورده شده است:

فرضی و نفلی و حدیثی انتم و کل کلی منکم و عنکم

و انتم عند الصلاه قبلتی اذا وقتت نحوکم أیمم

خیالکم نصب لعینی ابدًا و حبکم فی خاطری مخیم

یا سادتی و قادتی أعتابکم بجفن عینی لثراها ألتم

وقفا علی حدیثکم و مدحکم جعلت عمری فاقبلوه و ارحموا

منوا علی الحافظ من فضلکم و استنقذوه فی غد و أنعموا

واجب و مستحب و گفتار من شما هستید و همه من از شما و از وجود شما است.

ص: ۴۳۷

۱- ۱) - بلکه امکان دارد حافظ بودن او به خاطر آن است که قرآن را همراه تجوید و روایات قرائتش حفظ داشته باشد و ضمنا آن را تخلص شعری خود قرار داده باشد.

شما قبله نماز من هستید و آن گاه که به نماز بایستم به شما اقتدا می کنم.

همواره خیال شما نصب العین من است و علاقه مندی به شما در درون من خرگاه خود را سراپا نموده است. ای بزرگان! و ای پیشوایان من! پلک چشم من چوب درگاه های شما است و خاک آن ها پرده آویخته بر سر سرای آن است. همه عمرم را وقف حدیث و مدح شما کرده ام، اینک از من بپذیرید و مرا مورد توجه پیشگاه خود قرار بدهید. از فضل خودتان بر حافظ منت گذارید و روز رستاخیز به فریاد او برسید و بر او منت گذارید و از سفره انعامتان برخوردارش گردانید.

از اشعار اوست:

ایها اللائم دعنی و استمع من وصف حالی

انا عبد لعلی المرتضی مولی الموالی

کلما ازددت مدیحا فیه قالوا لا تغالی

و اذا ابصرت فی ال حق یقینا لا ابالی

آیه الله الّتی فی وصفها القول حلالی

کم الی کم ایها ال عاذل اکثرت جدالی

یا عدولی فی غرامی خلنی عنک و حالی

رح الی ما کنت ناج و اطرحنی و ضلالی

ان حبی لعلی ال مرتضی عین ال کمال

و هو زادی فی معادی و معاذی فی مآلی

و به اکملت دینی و به ختم مقالی

حافظ بررسی قدس الله سره و روح الله روحه در این ابیات از گذشتگان و آیندگان که وی را نسبت غلو داده اند، چنین پاسخ داده است:

ص: ۴۳۸

ای ملامتگر دست از من بردار، و وصف حال مرا بشنو. بدانکه من بندهٔ علی مرتضایم، و غلام کسی هستم که از همه آقایان آقا تر است.

مخالفان من که توجهی به چگونگی ارادتمندی من نسبت به حضرت مولا علیه السلام ندارند هرچه بیشتر سخن از ستایشی او می رانم مرا غالی و علی الهی می خوانند. و از آنجا که ارادتمندی را در ولایت او می دانم و این معنا، حق یقین برای من شده است از نسبت های بی اساس و توخالی آن ها باکی ندارم. علی خدا نیست بلکه، بنده و نشان لایزال خداست که هرچه دربارهٔ او بگویم به جا و به موقع گفته ام. بنابراین ای ملامتگر تا کی و تا چند به مجادله با من برخاسته ای و چرا مرا از عشق و رزی با او ملامت می کنی؟ از من دست بردار و مرا به حال خودم بگذار. تو بدان راهی برو که نجات خودت را در آن راه می بینی، و اگر من در ستایش گری از حضرت مولا علیه السلام گمراهم مرا به گمراهی خودم واگذار. زیرا، من چون تو نیستم بلکه، من دوستی علی مرتضی علیه السلام را عین کمال می دانم. و دوستی او را توشهٔ دنیای دیگر خود قرار داده ام، و معتقدم که دوستی او در جهان دیگر موجبات پناهندگی مرا فراهم سازد. دینم را به ولایت او به کمال می رسانم و با ولایت او سخنم را به پایان می آورم.

در اینجا، سخن مؤلف امل، به آخر می رسد.

مؤلف گوید: شیخ معاصر اظهار داشت حافظ در کتابش می نویسد، فاصلهٔ این کتاب پانصد و هیجده سال تا ولادت حضرت مهدی علیه السلام می باشد و حال آنکه از یکی از نسخه های مشارق الانوار استفاده می شود که تألیف آن کتاب سال ۸۱۳ هجری بوده است بنابراین، پانصد و پنجاه و هفت سال فاصله داشته است.

باز می گوید: از آثار او کتاب الدر الثمین است که در این کتاب به یادآوری از پانصد آیه که در قرآن کریم راجع به حضرت مولا- امیر المؤمنین علیه السّلام نازل شده، پرداخته است و نزول این آیات در شأن آن حضرت علیه السّلام مورد اتفاق اکثر مفسران بوده است، و ملا محمّد تقی بن حیدر علی زنجانی که شاگرد ملا خلیل قزوینی بوده است، در کتاب طریق النجاش از آن کتاب نقل می کند و این کتاب را به حافظ بررسی نسبت می دهد.

باید بگوییم، این نسبت خالی از تأمل نیست و حقیقت آن است که، شیخ تقی الدّین عبد الله حلبی، کتاب مشارق الانوار را انتخاب کرده و پاره ای از فوائد را به ضمیمه پانصد آیه در فضل اهل بیت، بدان پیوسته است و آن را به نام، الدر الثمین فی اسرار الانزع البطین که پس از این در ذیل نام عبد الله حلبی بدان اشاره خواهیم کرد، نامیده است (۱).

باز گوید: با دقتی که در آثار حافظ رجب بررسی، به عمل می آوریم بدین نتیجه می رسیم که آنچه را استاد استناد مجلسی ایده الله تعالی و شیخ معاصر، راجع، به غالی بودن حافظ بررسی گفته اند، به سرحد الوهیت و امثال آن نبوده است.

و از آثار او کتابی است که در اسرار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت فاطمه و ائمه اطهار علیهم السّلام تألیف کرده است و این کتاب مختصر و لطیفی است و

ص: ۴۴۰

۱- ۱) -الذریعه ج ۸، می نویسد: کتاب الدر الثمین از آثار حافظ رجب بررسی است که ملا محمّد تقی زنجانی فوق الذکر از آن نقل می کند پس از این به تأمل صاحب ریاض و اینکه کتاب از آثار عبد الله حلبی است اشاره کرده و اضافه می نماید، علاوه بر ملا محمّد تقی یادشده، مؤلف ریاض المصائب، تفسیر بعضی از آیات فضائل را از آن کتاب نقل کرده و اصل کتاب را از آثار حافظ بررسی معرفی کرده است. بنابراین با نقل و انتساب این دو تن وجهی برای منع صاحب ریاض باقی نخواهد ماند و در ذیل کشف الظنون نیز این کتاب با حافظ بررسی نسبت داده شده است-م.

نسخه ای از آن در نزد من موجود است، و قابل یادآوری است که همگی مطالب این کتاب، در ضمن فصل های کتاب مشارق الانوار خود او، نیز آمده است.

پس از این می نویسد: کتاب مشارق الانوار را، مرحوم ملا حسن خطیب قماری سبزواری - که شاعری منشی بوده و در مشهد مقدس رضوی علیه السلام می زیسته و در صوفیگری و اطلاع از علم حروف و اعداد همگام با حافظ بررسی بوده به امر سلطان روزگار ما، شاه سلیمان صفوی به پارسی - در دو مجلد بزرگ شرح کرده است (۱).

ملا - حسن رساله ای در خطبه های پارسی و عربی تألیف کرده و رساله ای نیز در شرح حدوث اسما که در کافی روایت شده، داشته است و از آنجا که از فحول علما به شمار نیامده است ترجمه مستقلی برای او تدوین نمودیم.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار می نویسد: کتاب مشارق الانوار و کتاب الفین از آثار حافظ رجب بررسی است و من به احادیثی که او منفردا نقل کرده است، اعتماد ندارم برای آنکه کتابش موهم خلط و غلو است.

آری، احادیثی را که موافق با اخبار اصول معتبره بوده است، از آن کتاب نقل نموده ایم.

از آثار او رساله، لوامع انوار التمجید و جوامع اسرار التوحید است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است. در این رساله به یادآوری اصول

ص: ۴۴۱

(۱-۱) - این کتاب را این جانب ترجمه کرده، به شرح پاره ای از مهمات آن پرداخته است - م.

عقاید پرداخته، و رساله ای در نهایت لطافت است و منشیانه نوشته شده است.

و از آثار او رساله ای است در تفسیر سوره اخلاص و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است.

رساله مختصر دیگری در چگونگی توحید و صلوات بر رسول صلی الله علیه و آله ائمه علیهم السلام دارد که نسخه ای از این رساله، در اختیار ما می باشد.

کتاب مختصری در مولد پیغمبر اکرم و فاطمه و امیر المؤمنین علیهم السلام و فضائل ایشان دارد که من بخشی از این کتاب را در کتابخانه علامه سید هاشم بحرانی دیده ام و ممکن است قسمتی از مشارق الانوار باشد.

کتاب دیگری در فضائل حضرت مولا علی علیه السلام دارد. ظاهر آن است که، این کتاب غیر از مشارق الانوار باشد.

در آغاز کتاب مولد النبی می نویسد: حدثنی الفقیه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل القمی، قال حدثنی شیخ محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس الداری (۱) قد رواه کثیر من الاصحاح. و در آغاز دومی، که در فضائل علی علیه السلام است می نویسد: «الحمد لله المتفرد بالازل و الابد و الصلاه علی اول العدد و خاتم الامد و آله الذین لا یقاس بهم من الخلق أحد، و بعد فیقول الواثق بالفرد الصمد رجب الحافظ البرسی أعاده الله من الحسد. (۲)»

ص: ۴۴۲

۱-۱) - در پاورقی صفحه ۳۴۴ مطلبی مربوط به این سند نوشتیم - م.

۲-۲) - این خطبه شباهت زیادی به خطبه آغاز مشارق الانوار دارد و هرگاه چنان باشد، قسمتی از آن کتاب است، که به جهتی مجزا شده است - م.

مؤلف به دنبال آنچه نگاشته است، اظهار می‌دارد، «برسی» به ضم با و سکون را و پس از آن سین و یاء، منسوب به برس است که نام دهکده ای است از اطراف حله.

و هم گویند برس نام کوهی است که مردم آن محل در آنجا ساکن می‌باشند.

در قاموس گویند: «برس» نام دهکده ای است واقع میان کوفه و حله، و از آن کتاب به دست می‌آید که، کلمه برس را به سه حرکت: ضم و فتح و کسر با، ضبط کرده است بنابراین، از لغات مثله خواهد بود.

و گاهی در اندیشه می‌آید که، «برسی» منسوب به «بروسا» باشد که اکنون آنجا را «برسه» گویند و بر سه پایتخت کهن پادشاهان عثمانی در دیار روم بوده است و شهری به نام، و تا حال حاضر هم آبادان است. و از صادرات آن شهر مخده‌ها و پستی‌هایی است که در ممالک روم و ایران و دیگر جاها معروف است.

لیکن، حقیقت آن است که، برسی منسوب به شهرکی است، نزدیک حله و ما برای نظریه خود دو گونه دلیل داریم: یکی آنکه نسبت به بروسا یا برسه را برسی نمی‌گویند.

دیگر آنکه از سرزمین بروسا هیچ یک از علمای شیعه بلکه، هیچ فردی از علمای اسلام ظهور نکرده اند برای آنکه، بروسا در آن روزگاران در اختیار ترسایان بوده و یا نزدیک به هنگامی بوده که سرزمین بروسا از دست آنها بیرون می‌رفته است. چه آنکه سلاطین عثمانی تا حال حاضر که سال ۱۱۰۶ هجری است، بیش از چهارصد سال است که بر آن مملکت حکومت می‌کنند و آغاز ظهور این دولت به دست، سلطان عثمان جوق بوده است او

نخست در محل قره حصار قیام کرده و به قول برخی از مورخان، آنجا را ۶۸۷ هجری فتح کرد و پس از آن، به فتح شهرهای قره مان و قونیه و امثال آن اقدام کرد تا اینکه نیرو یافت و به قول مؤلف شقایق نعمانیه (۱) در سال ۶۹۹ هجری بر اریکه سلطنت نشست و مردم با او بیعت کردند و پس از او شهر بروسا به دست یکی از فرزندان او فتح شد و از اختیار ترسایان بیرون آمد و به دنبال فتح بروسا، آل عثمان آنجا را پایتخت خود قرار دادند و همچنان در آن شهر به امور پادشاهی سرگرم بودند تا تیمور لنگ بدانجا لشکر کشید و با سلطان ایلدرم بایزید، که چهارمین پادشاه عثمانی و سومین فرزند عثمان جوق بود، نبرد کرد و بالاخره، پس از نبرد شدیدی او را شکست داد و او و فرزندان او را به اسارت گرفت و بایزید را در میان قفسی زندانی کرد و او را همراه خود برد و آنچه باید نسبت به او انجام دهد، انجام داد و سرانجام در زندان تیمور لنگ از پای درآمد.

باری از آن پس، دستور داد لشکریانش به شهر بروسا و دیگر شهرهای مجاورش حمله آوردند. و به یغماگری و چپاول پرداختند و این واقعه تقریباً در سال ۸۱۱ هجری که نزدیک به زمان تألیف مشارق الانوار بود، اتفاق افتاده است.

ص: ۴۴۴

۱- ۱) - شقایق نعمانیه در احوال علمای عثمانیه است، از روزگار سلطان عثمان جوق تا زمان خود که پادشاهی سلطان سلیمان خان بوده ده طبقه از علما را نام برده است مؤلف آن ملا- عصام الدین احمد، معروف به طاشکبری زاده است که سال ۹۶۸ هجری در گذشته است. کتاب مزبور در سال ها پیش به ضمیمه تاریخ ابن خلکان چاپ شده و در این روزگار مستقلاً و به انضمام عقد المنظوم در شرح حال علمای روم که طاشکبری زمان آن ها را درک نکرده بود به چاپ رسیده است و ما آن گاه که بدان احتیاج داشتیم بخش زیادی از آن را استنساخ کردیم-م.

ما گفتیم که حافظ، از برس حله است و بروسی بودن او را نامناسب انگاشتیم.

لیکن، صدر کبیر آقا میرزا رفیع الدین محمّد، در کتابی که در رد شرعه التسمیه سید داماد نوشته، به مناسبتی اظهار می دارد کتاب مشارق الانوار فی کشف حقایق اسرار امیر المؤمنین علیه السلام از آثار شیخ فاضل رضی الدین رجب ابن محمّد بروسی است.

بنابراین، بدون تردید باید، گفت، بروسی منسوب به بروسا است نه برس.

سید امیر رحمه الله فتال نجفی

تاریخ عالم آرا می نویسد: فتال از سادات نجف اشرف، و از فضلاء روزگار بشمار می رود و امامت جماعت لشکرگاه سلطان شاه تهماسب صفوی را عهده دار بود و در پیشگاه او از عظمت و عزت برخوردار می شد و در نهایت پرهیزکاری و صلاح به سر می برد (۱).

فتال، اشعار عربی را به غایت نیکو می سرود و در علم تفسیر و فقه و حدیث مرتبه عالی داشت و از شاگردان بدون واسطه شهید ثانی رحمه الله به حساب می آمد.

فتال بیشتر اوقات شریف خود را به درس و بحث می گذرانید و آنی از افاده خودداری نمی کرد.

ص: ۴۴۵

۱- ۱) - مؤلف اعیان در مجلد ششم طبع جدید شرح حال او را از تاریخ عالم آرا ترجمه کرده است، و می نویسد: امیر رحمه الله در تفسیر و فقه و حدیث هم رتبه با شهید ثانی بلاواسطه بوده است و حال آنکه مؤلف او را شاگرد بلاواسطه شهید ثانی می داند و ترجمه مؤلف صحیح تر از ترجمه مؤلف اعیان است - م.

شیخ ابو محمد رزق بن عبد الوهاب بن عبد العزیز بن حارث تمیمی

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای که به منظور اسامی علما نوشته است، اظهار می دارد: شیخ ابو محمد از مشایخ اصحاب ما، و از شاگردان امام ابو القاسم هبه الله، مؤلف رساله ناسخ و منسوخ و سور قرآنیه بوده است.

شیخ رشید الدین شیخ ابراهیم اصفهانی

فاضلی عالم و از شاگردان شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی است. من در شهر اردبیل نسخه ای از اربعین شیخ حسین را به خط او دیده ام که، شیخ بزرگوار به خط خود اجازه ای برای او نوشته، و از وی ستایش کرده است.

سید کمال الدین رضا بن ابی زید بن هبه الله حسینی ابهری نزلی ورامین

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی صالحی عالم و واعظ بود.

سید ابو الفضائل رضا بن ابی طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب

شیخ منتجب الدین گوید: وی، فاضلی متبحر بود و در نظم و نثر آثاری دارد و از شاگردان شیخ عماد الدین ابو القاسم طبری بود، و در مکتب او پرورش یافته است.

مؤلف گوید: بنابراین، سید ابو الفضائل در رتبه قطب الدین راوندی و ابن شهر آشوب بوده است زیرا، منظور وی از عماد الدین مذکور، شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی، معروف به عمی است که مؤلف بشاره المصطفی و امثال آن است و از شاگردان شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی است.

بنا بر آنچه ما ایراد کردیم کنیه عماد الدین، ابو القاسم نمی باشد و ممکن است عبارت چنین بوده باشد: عماد الدین بن ابو القاسم. و ناسخ لفظ ابن را اسقاط کرده باشد. و اگر بگویید مراد از عماد الدین ابو القاسم پدر طبری باشد، مناسب با مقام حاضر نبوده است، هر چند پدرش هم از علما بوده است زیرا، تا به حال شنیده نشده است که لقب پدر وی عماد الدین بوده باشد.

پیش از این عالمی را به عنوان: سید حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی معرفی کردیم. ممکن است این شخص از نزدیکان او بوده باشد و لفظ «مانکدیم» لقب حسین باشد، یا لفظ «ابن» افتاده باشد و تحقیق مربوط به لفظ مانکدیم پیش از این گذشت.

از قراین پیدا است که سید ابو الفضائل مترجم حاضر، با سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر حسینی، که پس از این یادآوری می شود، متحد باشد هر چند شیخ منتجب الدین این دو شخص را در ضمن دو ترجمه یادآوری کرده است.

ملا رضا قلی اصفهانی

وی، فاضلی عالم و کامل بود و در مسجد جامع عباسی اصفهان به امامت جماعت اشتغال داشته و هم در آن مسجد که به فرمان شاه عباس کبیر بنیان شده، به قرائت قرآن پرداخته و به تدریس آن مشغول شده است.

او فرزند فاضل و صالحی داشته است که همانند اسمش از صلاح بهره ور بوده و در این اوقات در اصفهان وفات یافته است. وی در همان مسجد، امامت جماعت را عهده دار بوده و فرزندان داشته است که همگی

از فضلا و علما و صلحا بوده اند و اینان- که خدا توفیقشان دهد- در همان مسجد، به امامت جماعت می پردازند و به وعظ و اندرز مردم اشتغال دارند.

سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر حسینی

منتجب الدین گوید: وی صالحی پرهیزکار و محدث بود.

مؤلف گوید: دور نیست این بزرگوار، همان سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب پیش یادشده باشد که ترجمه اش گذشت.

اکنون ابو طاهر که در کلام منتجب الدین، با او به کار رفته، بدان منظور است که ابو طاهر علم بوده است. چنان که ابو طالب، علم شخص است و من در مشهد مقدس رضوی دو قرآن به رسم الخط کوفی به خط مبارک حضرت مولا علیه السلام دیدم که در پایان یکی از آن دو، نوشته بود «کتبه علی بن ابو طالب» و در پایان دیگری مرقوم فرموده بود «کتبه علی بن ابو طالب».

سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه الجعفری ارمی

منتجب الدین گوید: وی، عالمی متکلم و فقیه و از شاگردان شیخ عماد الدین طبری است.

مؤلف گوید: ممکن است «ارمی» به کسر همزه و فتح راء و بعد از آن میم منسوب به ارم شد.

پیش از این، نام و نشان سید صفی الدین خلیفه العلوی الجعفری شرف شاهی را متذکر شدیم، ظاهر آن است که صفی الدین، جد این سید باشد.

و همچنین نوشتیم، سید عزّ الدین ذو الفقار بن ابو طاهر بن خلیفه الجعفری

شرف شاهی، در محل ارم، نقابت سادات را به عهده داشته است و ظاهر آن است که، عزّ الدّین، پسر عموی سید جمال الدّین رضا باشد.

سید رضا بن امیرکا حسینی مرعشی

منتجب الدّین گوید: سید رضا، عالم زاهدی بود و مراتب قرائت را از مفید امیرکا بن ابی اللّحیم، و مفید عبد الجبار رازی، فرا گرفته است.

مؤلف گوید: منظور از امیرکا بن اللّحیم، فرزند: امیره المصدری عجلی است، که از ثقات فقها بوده است (۱).

و مراد از مفید عبد الجبار، فرزند عبد الله بن علی رازی است (۲).

سید ابو الفضائل رضا بن داعی بن احمد حسینی عقیقی مشهدی

منتجب الدّین گوید: وی، عالمی صالح و از شاگردان جد ما، حسن بن حسین بن بابویه می باشد.

شیخ اجل سعید الدّین رضی بغدادی

وی، از علمای جلیل اصحاب بوده، و ممکن است از مشایخ سید بهاء الدّین علی بن عبد الحمید نجفی باشد و ما این موضوع را می توانیم از

ص: ۴۴۹

۱- ۱) -منتجب الدّین می نویسد: امیرکا بن ابی اللّحیم از ثقات فقها و مناظری ماهر و از موجهان بوده است و شیخ امام رشید الدّین عبد الجلیل رازی که از محققان است از شاگردان او به شمار آید و آثاری دارد از جمله: التعلیق الکبیر و التعلیق الصغیر و الحدود و مسائل شتی و ما به توسط رشید الدّین عبد الجلیل از وی روایت می کنیم در پاورقی طبع جدید فهرست منتجب الدّین می نویسد: رافعی کنیه او را ابو الحسن نوشته و اضافه کرده، امیرکا از حسین ابن مظفر حمدانی قزوینی روایت می کرده است و سال ۵۱۴ هجری در گذشته است. و مصدری به تشدید دال است و خاندان عجلی از خاندان علمی شیعه در قزوین بوده اند که در میان آن ها مردمی عالم و ادیب و رئیس به وجود آمده، و از شاگردان او ابو الحسن علی قمی است.

۲- ۲) -شرح حال او را مؤلف در مجلد سوم یادآوری کرده است-م.

سند حدیث جزائر حضرت بقیه الله، و شهرهای آن و فرزندان آن حضرت که امیر آنجا بوده اند، استفاده کنیم.

و این حدیث را سید بهاء الدین در یکی از آثارش که درباره حضرت بقیه الله تألیف کرده، متذکر شده است.

سید بهاء الدین، در آغاز سند حدیث می نویسد: حکایت کرد برای من شیخ اجل امجد حافظ حجه الاسلام سعید الدین رضی بغدادی، از شیخ اجل امجد مقری خطیر الدین حمزه بن حرث بن معصفره، در بغداد در هیجدهم شعبان سال ۵۴۴ هجری، از شیخ عالم ابو القاسم عبد الباقی دمشقی سال ۵۴۳ هجری، از شیخ اجل عالم کمال الدین محمد بن یحیی انباری در بغداد شب پنجشنبه دهم ماه مبارک رمضان پس از افطار در سال ۵۴۳ گفت: در ماه مبارک رمضان سال ۵۴۳ در پیش وزیر عون الدین که سنی بس معاندی بود حضور داشتم و گروهی هم آن شب حاضر بودند و طبق غذایی در برابر ما بود، حکایت طولانی است.

امیر قوام الدین محمد اصفهانی

(۱)

از حکمای فاضل معاصر و از شاگردان ملا رجبعلی حکیم است.

امیر قوام الدین عقیده‌هایی فاسد و گفتاری بی اساس داشت از جمله، معتقد به اشتراک لفظی وجود بود و خدا و صفات او را در وجود، مشترک قرار می داد و مانند استادش از دنیا گذشته و از علوم دینی اطلاعی نداشت و هرگاه کتابی به عربی می خواست تألیف کند یکی از شاگردانش در تحریر کلمات عربی به وی کمک می کرد.

ص: ۴۵۰

۱-۱) - مؤلف ذیل احوال استادش ملا رجبعلی به نام و نشان و پاره ای از احوال او اشاره کرده است از آنجا که ترجمه وی در این باب مناسب نبوده، ما مطالبی را که مؤلف در اینجا آورده در پاورقی ترجمه کردیم و باید آنچه را در اینجا ایراد نموده به استثنای قسمت اندکی ما بقی را در ذیل نام استادش آورده است.

امیر قوام، در همگی اطوارش پیرو استادش بود و گاهی هم قدمی فراتر می گذارد و به همین مناسبت هنگامی که در سال ۱۰۹۳ هجری قمری درگذشت، فضلالی متدین در تشییع جنازه اش شرکت نکردند.

این مرد با این همه خوی هایی که داشت شایسته نبود در بخش اول نام برده شود و از آنجا که از علما و حکما و مؤلفان به شمار می رفت او را در این بخش یاد کرده ایم.

آثار او عبارت است از رساله فارسی در اشتراک لفظی وجود مطابق با اعتقاد خودشان و پاره ای از مسائل حکمیہ دیگر، رساله ای در حکمت به نام عین الحکمه این رساله به عربی بوده است لیکن چنان که نوشته شد مطالب آن را یکی از شاگردانش به عربی تحریر نموده است چه آنکه دیدیم، قوام هم مانند استادش ملا رجبعلی قادر به تحریر عربی نبوده است و ممکن است رساله دوم، همان رساله اولی باشد که به عربی برگردانیده شده است (۱).

سید رضی بن احمد بن رضی حسینی نیشابوری

منتجب الدین گوید وی، دانشوری شایسته بوده است.

سید رضی بن سید حسن بن محیی الدین عاملی شامی مکی

شیخ معاصر در امل الآمل ۸۴/۱ می نویسد: سید رضی، فاضلی سراینده و ادیبی معاصر بود و تاکنون در گیلان زمین زیست دارد.

ص: ۴۵۱

۱- ۱) از مطالبی که مؤلف راجع به امیر قوام الدین نوشته است آثار تعصب نابجا به خوبی ظاهر است و در پاورقی می نویسد عنوان قوام الدین را مؤلف در این کتاب ضبط کرده سپس عنوان مزبور را ساقط کرده و ترجمه را باقی گذارده است بدیهی است عنوان مزبور مناسب با این موضع از حرف نبوده و باید به حرف میم انتقال داده شود، لیکن ما ترجمه مزبور را به حال خود باقی گذاردیم-م.

مؤلف گوید: در آن شهرها نام و آوازه ای از او نشنیدم و می پندارم دانشمندی نبوده است، که مورد توجه مردم بوده باشد. بنابراین، چگونگی اوصاف او به عهده صاحب امل است.

آقا رضی بن آقا حسین خوانساری

در آینده، به عنوان آقا رضی الدین محمد بن آقا حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، ترجمه خواهد شد.

آقا رضی در روزگار ما در اواخر ماه شعبان سال ۱۱۱۳ هجری در گذشته است.

سید رضی شیرازی

در آتیه، به عنوان نامش، سید رضی الدین محمد شیرازی اصفهانی خواهد آمد.

سید رضی، از معاصران، و امامت جامع عباسی اصفهان را عهده دار بوده است.

سید رضی بن عبد الله بن علی جعفری

منتجب الدین گوید: وی، در کاشان می زیسته، و دانشوری شایسته بوده است.

سید عماد الدین رضی بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، مردی شایسته بود.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که از علما نبوده، و فرزند مرتضی بن منتهی است که بر الذریعه سید مرتضی شرح و تعلیق نوشته است.

مولانا آقا رضی قزوینی

در آینده، به عنوان نامش، محمد بن حسن قزوینی معاصر، خواهد آمد.

از فضلا و متکلمان و محدثان بوده است و آن چنان که باید، از روزگار او اطلاعی ندارم و ظاهر آن است که، وی از دانشوران اواسط دولت صفویه بوده است.

از آثار او حرز الامانی را در اصول الدین که به پارسی تألیف کرده است، دیده ام. این کتاب، مشتمل بر یک مقدمه و سه باب و خاتمه بوده است و مضامین آن از خطبه هایی که حضرت مولی علی علیه السّلام ایراد فرموده، و سید رضی در نهج البلاغه گرد آورده، تهیه شده است.

امیر روح الامین نائینی

وی، واعظی شایسته و از معاصران است و در مسجد جامع عباسی در اصفهان به امامت جماعت اشتغال می ورزیده، و در این روزگار در گذشته است.

شیخ ابو محمد ریحان بن عبد الله حبشی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۰/۲ گوید: وی، عالمی فقیه و محدث بوده، و از عبد العزیز بن ابی کامل و کراچکی و ابو الصلاح روایت می کرده است.

مؤلف گوید: شاذان بن جبرائیل و دیگران از او روایت داشته اند.

از یکی از اجازات به دست می آید که شیخ ابو محمد ریحان به توسط قاضی عبد العزیز بن ابی کامل، از کراچکی روایت می کرده، و ممکن است چنان که شیخ معاصر اظهار داشته است، بدون واسطه هم از کراچکی روایت کرده باشد.

باید یادآوری کرد که قاضی عبد العزیز حاضر، غیر از قاضی ابن براج است. چه، آنکه ابن براج پیش از ابن ابی کامل می زیسته است. گذشته از این، از جهت نام پدر هم موافقتی در میان این دو عالم نمی باشد (۱).

ص: ۴۵۳

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ می نویسد: ابو ریحان از فقهای بزرگ امامیه بود و در مصر می زیست و به عنوان زاهد شیعی شهرت داشت. و ایام مستحبی را روزه می گرفت و با غذایی افطار

امیر روح الله بن آمیرزا شرف بن قاضی جهان حسینی قزوینی سیفی

تاریخ عالم آرا گوید: نام برده از سادات بزرگ حسینی شیعه در قزوین است.

اوصاف حمیده مادر و جدش، بسیار مشهور و مستغنی از بیان است، آثار جلالت و ابهت و نجابت از ناحیه احوال و اخلاق شایسته و اطوار پسندیده او در میان بزرگان و اعیان معروف است. او خود به حلیه فضل و دانش و به وفور قابلیت و استعداد موصوف است.

سیفی، پس از تکمیل علوم متداول، اشتیاق به فراگیری علم طب و تبحر در آن را پیدا کرد. و بالاخره در این رشته مهارت یافت و هرچند، کمتر به مداوای بیماران می پرداخت، در عین حال تصرفاتی که در مداوای علت ها و بیماری ها از خود بروز می داد، مورد پسند خواص از طبیبان قرار می گرفت.

این بود که حداکثر طبیب زادگان قزوین علم طب را از وی فرا می گرفتند و به شاگردی او مباحث می کردند.

سیفی خط نستعلیق را در نهایت زیبایی می نگاشت.

سیفی در آغاز جوانی در قزوین در زمان سلطان محمد خدابنده صفوی درگذشت (۱).

ص: ۴۵۴

۱- ۱) - ممکن است میرزا محمد حسین عماد الکتاب یا عماد سیفی قزوینی که از خطاطان معروف روزگار ما بوده و در سال ۱۳۵۵ هجری وفات یافته است، از همان خاندان باشد.

شیخ زادان بن محمد بن زادان

منتجب الدین گوید: وی، عالمی فقیه و قاضی محدث و راوی حدیث است.

زرینکم بن ایزدداد بن منوچهر

منتجب الدین گوید: وی، صالحی پرهیزکار بوده است.

مؤلف گوید: نام های یادشده، همگی پارسی است و معنای «زرینکم» در واژه پارسی است (۱). و معنای «ایزداد» خداداد است. زیرا، «ایزد» به معنای خدا، و «داد» به معنای اعطای عربی است و مرادف آن در لغت عربی، هبه الله و عطیه الله، و در ترکی الله ویردی و تایویردی و خداویردی، و مرادف پارسی آن خداداد و امثال آن است و معنای منوچهر که در پارسی با (چ) سه نقطه و در عربی با (ج) یک نقطه بکار می برند (۲).

شیخ شمس الدین زنگی بن رشید نیشابوری

منتجب الدین نوشته است: وی، شایسته ای دین دار بوده است.

بنابراین، از دانشوران به شمار نمی آید.

ص: ۴۵۵

۱- ۱) - معنای «زرینکم» در اصل کتاب خالی است و ممکن است مرکب از پارسی و عربی باشد چه «کم» به ضم کاف به معنای آستین است یعنی آستین طلا.

۲- ۲) - در اصل کتاب جای معنی خالی است و «منوچهر» مخفف «مینوچهر» است یعنی، بهشت صورت چه آنکه به معنای بهشت است و چهر به معنای صورت-م.

در آینده، در حرف «میم» شیخ محمد بن زنجی را نام خواهیم برد. ممکن است این شخص، فرزند شمس الدین باشد؛ زیرا شیخ محمد از ابن ادريس روایت می کند و روزگار هر دو نزدیک به یکدیگر است.

سید زهره بن حسن حسینی علوی حلبی

معظم له، جد سید عزّ الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره و از علمای بزرگ حلب بوده است. فرزندش علی، از وی روایت می کرده است و خود او به طوری که به خط یکی از فضلا دیده ام که از خط شیخ سدید الدین یوسف، پدر علامه حلی قدس سرّه نقل کرده، از ابن قولویه روایت می نموده است و شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر بدین سند اشاره، و اضافه کرده است که او از شیخ صدوق روایت داشته است.

سید زهره، مترجم حاضر همان بزرگواری است که نواده اش حمزه، معروف به سید بن زهره و دیگر اولاد زهره و بنو زهره که از سرشناسان روزگار خود بوده اند، به وی نسبت داده می شوند.

سید ابو القاسم زید بن اسحاق جعفری

منتجب الدین گوید: وی، عالمی محدث بود و مراتب علمی را از جدم شیخ امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه، فراگرفت. و کتاب الدعوات که از حضرت زین العابدین علیه السلام روایت شده، و کتاب المغازی و السیر از آثار او است و ما به توسط پدرمان از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، کتاب الدعوات یادشده، غیر از صحیفه سجادیه است و ممکن است، صحیفه ثانیه ای باشد که مانند سبک صحیفه ثانیه ای که شیخ معاصر، مؤلف امل الآمل گرد آورده و تألیف کرده است. و یا همگی دعاهای حضرت سجاد علیه السلام را در آن تدوین کرده است، بوده باشد.

بنابراین، الدعوات وی، مشتمل بر ادعیه صحیفه سجادیه و دیگر ادعیه آن حضرت است. و هرگاه احتمال بدهیم، الدعوات همان صحیفه سجادیه است، احتمال نادرستی است.

سید ابو الحسین زید بن اسماعیل بن محمد حسینی

منتجب الدّین او را به عنوان عالم فاضل ستوده است.

و از پاره ای حکایات آورده شده در اواخر کتاب اربعین شیخ منتجب الدّین، به دست می آید که سید ابو الحسن زید مترجم حاضر، از سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسنی روایت می کند و محمّد بن زید بن علی طبری و ابو طالب بن ابو شجاع زیدی آملی، از وی روایت کرده اند و منتجب الدّین با سه واسطه از او روایت می کرده است.

شیخ ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی

منتجب الدّین می نویسد: وی، فقیهی شایسته بود.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۲/۲ پس از کلام منتجب الدّین، به نقل کلام ابن شهر آشوب پرداخته، و گوید: وی، از حلیه اشراف برخوردار بود و حلیه اشراف، در آن روزگار آن بود که، فرزندان حسین علیه السّلام فرزندان پیمبر اکرمند.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدّین، در اسناد بعضی از احادیث اربعینش می نویسد: خبر داد ما را ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی، آن گاه که به ری آمده بود، از سید ابو الحسن علی بن محمد بن جعفر حسنی استرآبادی تا به آخر.

پس از این مؤلف، به نقل کلام ابن شهر آشوب که پیش از این توجه شد پرداخته، و اضافه کرده است، کلام ابن شهر آشوب با منتجب الدّین موافق

نمی باشد. برای اینکه شخص ترجمه شده، در معالم ابن شهر آشوب به کنیه ابو القاسم معرفی شده، و در فهرست منتجب الدین به کنیه ابو الحسن شناخته شده است.

و در معالم می نویسد: فرزند زید ابو الحسن، فرید خراسان آثاری دارد از جمله، تلخیص مسائل الذریعه سید مرتضی، و الافاده للشهاده، و جواب یوسف یهودی عراقی.

یادآوری می کنم، به گمان من آنچه را ابن شهر آشوب نوشته است، درست تر است. چه آنکه خود ابن شهر آشوب در کتاب مناقب در ذیل نام برداری از کتاب های شیعه می نویسد: در اختیار من در آورد ابو الحسن بیهقی حلیه الاشراف. و ظاهر آن است که، مراد وی، همین، شیخ مترجم حاضر است. لیکن، با توجه به اظهار او، به دو موضوع برخورد می کنیم.

یکی آنکه کنیه او را به طوری که می دانیم در معالم ابو القاسم و در مناقب ابو الحسن متذکر شده است.

دیگر آنکه، اگر کلام منتجب الدین را درست بدانیم، حق آن است که کنیه او را ابو الحسین به صیغه، تصغیر بخوانیم نه ابو الحسن، چنان که در مناقب، ابو الحسن آورده است. و دور نیست که هر دو کنیه درست باشد زیرا، بسیار اتفاق افتاده که یک شخص دارای کنیه های متعدد بوده است. در عین حال ممکن است اشتباهی هم، از ناحیه ناسخان به وجود آمده باشد.

آری، کنیه فرزندش که پیش از این یادآوری شد، ابو الحسن است اما، او به لقب حلیه الاشراف ملقب نیست، و این لقب، شهرت پدر اوست. و در باب کنی، ضمن یادآوری از او به مطالبی که لازم باشد اشاره خواهیم کرد.

و ظاهر آن است که، شیخ امام ابو بکر احمد بن حسین بیهقی - که معاصر با

مفید و شیخ طوسی بوده و در باب الف به نام و نشان او اشاره شد و شیخ طبرسی در مجمع البیان از نواده او ابو الحسن عبد الله بن محمد بن احمد روایت می کرده است-برادر شیخ، مترجم حاضر بوده باشد.

و چنان که نوشتیم، مترجم حاضر، فرزندی فاضل به نام، ابو الحسن داشته است، که در باب کنی خواهد آمد.

شریف ابو الحسین زید بن جعفر علوی محمدی

وی، از علمای اصحاب بوده است.

ابن طاوس، در جمال الاسبوع می نویسد: شریف ابو الحسین، از مشایخ ابن غضائری است، و از ابو الحسین احمد بن محمد بن سعید کاتب از ابو العباس احمد بن سعید همدانی، از ابن عقده، از احمد بن یحیی بن منذر ابن عبد الله حمیری، از پدرش از عمر بن ثابت، از ابو یحیی صغانی، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است.

ابن طاوس، برخی از اخبار مربوط به روز غدیر را از وی روایت کرده است.

کتاب اقبال می نویسد: در کتاب های دعوات آمده است که، در کتاب شریف جلیل زید بن جعفر محمدی که در کوفه در اختیار شیخ ابو عبد الله حسین بن عبید الله غضائری در آورده است جزوه کهنی را به خط شیخ ابو غالب احمد بن محمد زراری، دیده است که در آن دعاهایی بوده است.

و اما شرح حال احمد بن محمد بن سعید کاتب را در کتاب های رجال نیافته ام.

ابن طاوس، در محل دیگری از جمال الاسبوع می نویسد: حدیث کرد مرا شریف زید بن جعفر علوی، از حسین بن حمیری، از حسین بن

احمد بن ابراهیم، از عبد الله بن موسی سلامی، از علی بن ابراهیم بغدادی، از عبد الله بن محمد قرشی، گفت: از ابو الحسن علوی شنیدم، می گفت: از ابو الحسن بن علی علوی که او را امامیه مؤدی یعنی مصاحب لشکر دیگر می خوانند می گفت، از کتاب های پدرانم علیهم السلام خواندم که من طی یوم السبت تا به آخر حدیث.

و این شخص از زیدیه بوده است.

جمال الاسبوع در جای دیگر، می نویسد: حدیث کرد شریف جلیل ابو الحسن زید بن جعفر علوی محمدی، از ابو الحسن اسحاق بن حسن صفوانی، از محمد بن همام بن سهیل کاتب محمد بن حبیب بن احمد مالکی، همگی آن ها از شعیب بن احمد مالکی، از یونس بن عبد الرحمن، از حضرت رضا علیه السلام.

از ظاهر قراین به دست می آید، که یادشدگان از راویان زیدیه بوده اند، و ممکن است خود شریف هم از سران زیدیه بوده باشد.

سید ابو الفضل زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی عباسی

منتجب الدین گوید وی، دانشوری شایسته بود.

شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی

پیش از این به عنوان شیخ ابو الحسن زید بن حسن بن محمد بیهقی گذشت.

سید جلیل شهید ابو الحسن زید بن علی بن الحسن بن علی بن

اشاره

ابی طالب علیهما السلام

معظم له، پیشوای زیدیه و بزرگواری عظیم الشأن و الامقامی در میان

ص: ۴۶۰

خاندان خود و در پیشگاه شیعیان پدر بزرگوارش، بوده است (۱).

در عین حال اخبار و آثار رسیده و همچنین کلمات دانشوران نیکوکار درباره چگونگی مدح و قدح، ستایش و نکوهش از او، مختلف است و از سوی دیگر روایات فراوانی هم درباره فضیلت و عظمت او وارد شده است.

به طوری که از کتاب های رجال و دیگر آثار اعلام به دست می آید گروهی از دانشوران متأخر شیعه و نیز پیشینیان، کتاب های چندی به ویژه اخبار فضائل او را نوشته اند و ما می توانیم به همگی آن ها از مطاوی کتاب های رجال و امثال آن ها دست پیدا کنیم.

از جمله متأخران، میرزا محمد استرآبادی است که رساله ای در احوال زید بن علی بن الحسین صلوات الله علیهم تدوین کرده است و همه کلام شیخ مفید را که در ارشاد ایراد کرده، در آن آورده است که ما پس از این به نقل آن ها می پردازیم، و همچنین مطالبی را که طبرسی در اعلام الوری ایراد کرده، و مضامینی را که ابن طاوس در ربیع الشیعه متذکر شده است، و امثال کلام ایشان را، به انضمام ستایش های فراوانی که از او شده است،

ص: ۴۶۱

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف که به خط خود او می باشد نقل می کند، شرح حال این سید جلیل القدر از وظیفه این کتاب، که منحصر به شرح احوال علمای روزگار غیبت تا این زمان است بیرون می باشد در عین حال از آنجا که در کتاب های رجال و امثال آن ها، شرح حال مفصلی، از وی به جای نگذارده اند چگونگی زندگی او را در این کتاب استطراداً ایراد نمودیم. در همان پاورقی مرقوم داشته است، مؤلف در این کتاب به دو شرح حال مفصل و مختصر از زید پرداخته و هر دوی آن ها را پیش از حرف زای ایراد کرده و ما هم هر دوی آن ها را منضم به یکدیگر نموده، ترجمه واحد قرار دادیم. این جانب هم همان شرح حال را ترجمه کردم و در اینجا که محل مناسب آن است بی کم و کاست از تازی به پارسی برگردانیدیم.

یادآوری می‌کنیم (۱) و پس از این هم، پاره ای از احوال او را در ذیل احوال فرزند ارجمندش، یحیی بن زید شهید، ایراد خواهیم کرد.

اکنون فصل مناسبی از تفصیل احوال او را متذکر می‌شویم، و پس از آن به اقوالی که در حسن حال یا نکوهش از احوال او شده است، می‌پردازیم.

سید علی خان مدنی، که از افاضل سادات معاصر است در اوایل شرح صحیفه سجادیه می‌نویسد: ابو الحسن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، مادرش «ام ولد» بوده است. خود او هم از فضائل و مناقب عظیمی برخوردار بوده است به طوری که، او را «حلیف القرآن» (کسی که همواره با قرآن است) می‌خواندند.

ابو نصر بخاری، از ابو الجارود نقل می‌کند و می‌گوید: آن گاه که وارد مدینه شدم، از هر کسی که از چگونگی احوال زید جويا می‌شدم، همه می‌گفتند او، حلیف قرآن است، و از کثرت نماز خواندن در مسجد، چونان است که استوانه مسجد شده است.

مورخان گویند: علت خروج زید، و بیرون آمدن از تحت فرمانبرداری بنی مروان، آن بود، گاهی که از خالد بن عبد الملک بن حرث بن حکم کار گزار مدینه، به حضور هشام بن عبد الملک شکایت برد، هشام او را به

ص: ۴۶۲

۱- ۱) - در الذریعه کتب چندی که درباره این بزرگوار نوشته شده است به شرح زیر نام می‌برد: در مجلد اول اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو اسحاق ابراهیم ثقفی کوفی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو احمد عبد العزیز جلودی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو عبد الله محمد بن زکریا غلابی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف شیخ صدوق در مجلد ۱۲ زید الشهد تألیف سید عبد الرزاق مقرر معاصر زید الشهد تألیف سید هبه الدین شهرستانی معاصر و در ۲۴ النهضه الهاشمیه تألیف سید عبد الرزاق مقرر غیر از تألیف نخستین اوست و در مجلد هفتم اعیان الشیعه طبع جدید شرح حال مفصلی از او ایراد کرده است رحمه الله علیهم اجمعین - م.

حضور خود بار نداد و هرگاه هم دادخواست به هشام می نوشت، هشام در زیر دادخواست او می نوشت: «به سرزمین خودت باز گرد» زید می فرمود، به خدا سوگند به سوی پسر حرث ابدًا باز نمی گردم. تا اینکه مخالفت های زید بدانجا رسید که دستور داد، زید را زندانی کردند و روزگار درازی محبوس بود و پس از خروج از زندان، وی را به حضور طلبید، خطاب به او گفت: اطلاع یافته ام که از خلافت می لافی و آرزوی آن را در دل می پرورانی! نه چنین است کنیززاده درخور خلافت نمی باشد. زید علیه السّلام فرمود: برای اظهار تو پاسخی دارم. گفت بگو زید علیه السّلام فرمود: در پیشگاه خدا هیچ آفریده ای به اندازه حضرت اسماعیل که پیمبر خدا بود، ارزش نداشت و او هم کنیززاده بود. در عین حال خدای متعال نعمت پیمبری را در نهاد او برقرار کرد و از او پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله که بهترین افراد بود، به وجود آمد.

هشام خون آشام گفت: برادرت بقره چه می کند؟ زید علیه السّلام از شنیدن این گستاخی چنان خشمناک شد که نزدیک بود از پوست بیرون جهد. فرمود:

ای آلوده به نکبت ها، برادر من آن کسی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله او را باقر نامیده است و تو او را بقره می نامی! او اضافه کرد چه بسیار است مخالفت تو با او و همچنان که در دنیا با او به مخالفت می پردازم، در آخرت هم با وی مخالفت و مخاصمت خواهی کرد. آن روز است که حضرتش به بهشت می خرامد و تو به دوزخ گرفتار خواهی شد.

هشام بدفرجام، از پاسخ جناب زید به سختی غمگین شد، به طوری که، دستور داد و گفت: دست های او را بگیرد و او را از دربار ما بیرون کنید.

مأموران، او را از دربار هشام بیرون بردند و همراه با چند تنی (از مأموران) به سوی مدینه روانه کردند و از حدود شام خارج ساختند. به مجردی که مأموران از وی دور شدند جناب زید به طرف عراق روانه و وارد کوفه شد. در آنجا حداکثر مردم کوفه با وی بیعت کردند و کارگزار آن روز کوفه و عراق یوسف بن عمر ثقفی بود. آتش جنگ در میان زید و یوسف، به طوری که در کتاب های تاریخ مسطور است، زبانه کشید کوفیان، طبق خوی دیرینه ای که داشتند، دست از یاری او برداشتند و از گرد او کنار رفتند و جز گروه اندکی که با وی بیعت کرده بودند، دیگران به یاری او برنخواستند. جناب زید، با همین عده کم با مخالفان جنگید و جهاد عظیمی کرد، تا پیشانی چپش هدف تیر قرار گرفت و تیر در مغزش فرورفت و به مجردی که تیر را از پیشانی اش بیرون آوردند دار فانی را وداع گفت و جان به جان آفرین، تسلیم کرد.

شهادت جناب زید در روز دوشنبه، دوم صفر سال ۱۲۱ هجری در سن ۴۲ سالگی اتفاق افتاد.

پس از آنکه جناب زید را شهید کردند، جسد شریف او را در کناسه کوفه، مدت چهار سال به دار آویختند تا اینکه عنکبوت بر عورت جنابش تار تنید، و سر بریده اش را به مدینه گسیل داشتند و یک شبانه روز در کنار مرقد مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله آویزان کردند.

از جریر بن ابی حازم روایت شده است که گفت: پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را در خواب دیدم، در حالی که به چوب دار زید، تکیه داده بود و فرمود: این چنین، فرزند من رفتار می کنند (۱).

و پس از آنکه هشام به هلاکت رسید و ولید بن یزید جانشین او قرار گرفت، ضمن نامه ای به یوسف بن عمر چنین نوشت: به مجردی که نامه من به دست تو می رسد جسد زید را بسوزان و خاکسترش را در دریا بریز. او هم طبق دستور وی جسد وی را سوزانید و خاکسترش را در فضا پراکنده ساخت.

آن گاه که حکیم بن عباس کلبی شعر زیر را در خرسندی از قتل زید گفت که:

صلبنا لکم زیدا علی جذع نخله و لم أر مهدیا علی الجذع یصلب

زید شما را بر شاخه خرمایی به دار آویختیم، و من مهدی را ندیده ام که به شاخه درخت آویخته گردد.

حضرت صادق علیه السلام، که از گستاخی و خرسندی وی اطلاع یافت دست های مبارکش را، در حالی که از شدت ناراحتی می لرزید، به سوی آسمان برداشت و فرمود: پروردگارا! هرگاه این بنده گستاخ تو دروغ می گوید، سگت را بر او مسلط گردان.

ص: ۴۶۵

۱-۱) - همین حدیث را سید ابو طالب یحیی در تیسیر المطالب به سند خود از جریر بن حازم، از پدرش روایت کرده است که پدرش در خراب، حضور مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله شرفیاب شد و در پایان حدیث آمده است ابراهیم بن محمد آملی که یکی از طریق روایت است در آخر آن افزوده است رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آیا این بود پاداش زحماتی که من برای شما متحمل شدم؟ - م.

طولی نکشید، بنی امیه او را به کوفه فرستاد و در راه درنده ای او را از پای درآورد و خبر مرگ او که به حضرت صادق علیه السلام رسید به سجده درآمد و فرمود: خدای را سپاس می گزارم که، وعده ای که به ما داده بود، به اجابت رسانید.

ابن اثیر در کامل التواریخ ضمن وقایع سال ۱۲۱ هجری به مناسبت ظهور زید بن علی بن الحسین علیه السلام می نویسد: گویند، زید بن علی بن الحسین علیه السلام در این سال شهید شده است و بعضی هم شهادت او را سال ۱۲۲ نوشته اند، و ما اکنون علت مخالفت زید با هشام و نقض بیعت او را متذکر می شویم و می نویسیم که، شهادت او در سال ۱۲۲ هجری به وقوع پیوسته است.

یادآور می شویم، در بیان علت مخالفت وی اختلاف شده است. بعضی گویند، آن گاه که، زید و داود بن علی بن عبد الله بن عباس، و محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، به عراق رفتند و با خالد بن عبد الله قسری، ملاقات کردند و خالد به ایشان جایزه ای داد، و آن ها به مدینه بازگشتند، و چون، یوسف بن عمر، والی عراق شد، نامه ای به هشام نوشت و در آن گوش زد کرد که خالد بن عبد الله زمینی از زید که در مدینه داشت به مبلغ ده هزار دینار خریداری کرد، سپس آن زمین را در اختیار خود زید درآورد.

هشام، در پاسخ او نوشت: آن ها را به سوی من گسیل دار. پس از آنکه ایشان به حضور هشام رسیدند، هشام جریان را از آن ها بازجویی کرد. آنان به جایزه ای که از سوی خالد بدانها داده شده بود، اعتراف کردند، و موضوع خریداری زمین و دیگر اتهامات را انکار نمودند و برای اثبات درستی اعتراف خود، سوگند یاد کردند. هشام سوگند آن ها را پذیرفت و دستور داد که تا به عراق بازگردند، و با خالد روبرو شوند. آنان با اکراه تمام عازم عراق شد. و با خالد روبرو شدند. خالد، درستی اعتراف آن ها را

تصدیق کرد و به دنبال آن عازم مدینه شدند. آن گاه که در قادسیه وارد شدند، کوفی ها در ضمن نامه ای او را به کوفه خواندند. زید طبق دعوتی که از وی به عمل آمده بود وارد کوفه شد.

بعضی گویند، خالد ادعا کرد که مالی در نزد زید و داود بن علی و چند تن از قریش به گروگان گذارده است. یوسف در ضمن نامه ای که به هشام نوشت، وی را از چگونگی مال اطلاع داد. هشام آن ها را از مدینه طلبید و دستور داد تا به عراق بروند و یوسف آن ها را با خالد روبرو کند، یادشدگان طبق دستور وی وارد عراق شدند، یوسف به زید گفت: خالد اظهار می دارد مالی در نزد تو گروگان گذارده است. زید گفت، چگونه ممکن است وی مالی به ودیعه نزد من گذارد، حال آنکه او بر فراز منبر از پدران من نکوهش می کند! یوسف خالد را، که لباس خشنی پوشیده بود، به حضور طلبید و گفت اینک زید انکار می کند که گروگانی از تو در دست او بوده باشد. خالد توجهی به زید و داود بن علی کرد و خطاب به یوسف گفت:

آیا می خواهی با گناهی که تو نسبت به من انجام داده ای، آن ها را هم وسیله گناه من قرار بدهی؟ چگونه ممکن است گروگانی از من در دست زید بوده باشد، و حال آنکه من از او و پدرش بر فراز منبر نکوهش می کنم.

سپس از خالد پرسیدند، چرا چنان ادعایی علیه ما کردی؟ در پاسخ گفت:

یوسف مرا سخت شکنجه داد و ناچار شدم، چنین ادعایی را، علیه شما بنمایم و آرزومند بودم، پیش از آنکه به اینجا بیایید خدای متعال فرجی عنایت فرماید. به دنبال این واقعه، حاضران باز گشتند و زید و داود در کوفه باز ماندند.

همچنین، در سبب مخالفت زید گویند: یزید بن خالد قسری ادعا کرد، پولی در نزد زید گروگان گذارده است. آن گاه که هشام به آنان دستور داد تا برای روشن شدن چگونگی ادعای وی، به عراق بروند، و با یوسف ملاقات کنند، زید و همراهان از وی خواستند تا از این اندیشه منصرف شود و آن‌ها را نزد یوسف گسیل ندارد زیرا، از ستمگری او سخت بیمناک بودند.

هشام گفت، نامه‌ای به او می‌نویسم تا دست از شما بردارد و آنان را ناچار ساخت تا به فرمان او جامه عمل بپوشانند. ناگزیر آن‌ها به جانب عراق حرکت کردند. یوسف برای اطلاع از چگونگی ادعایی که علیه ایشان شده بود آن‌ها را با یزید روبرو کرد. یزید گفت، کم و زیادی از من در دست آن‌ها نیست. یوسف که چنین انتظاری نداشت گفت: مرا مسخره کرده‌ای یا امیر را؟! و پس از آن وی را چنان شکنجه‌ای داد که نزدیک بود هلاک شود. سپس دستور داد قرشی‌ها را تازیانه زدند و زید را معاف داشت. و پس از آنکه آنان را به سوگند و اقرار کرد آزاد ساخت. قرشی‌ها به مدینه بازگردیدند و زید در کوفه اقامت گزید.

گویند آن گاه که هشام زید را برای رفتن به عراق مجبور کرد، زید فرمود:

به خدا سوگند گمان ندارم، هرگاه مرا به سوی یوسف گسیل داری دیگر من و تو تا زنده باشیم هیچ گاه به دیدار یکدیگر نرسیم، هشام به سخن زید توجهی نکرد و او را برای رفتن به عراق مجبور کرد. او هم ناچار به جانب عراق رهسپار گردید.

همچنین گویند، سبب مخالفت زید آن بوده است که، زید با پسرعمویش، جعفر بن حسن بن حسن بن علی علیه السلام در باب موقوفات حضرت مولا - به مخاصمه برخاست همچنان که زید به نفع نوادگان حضرت امام حسین و جعفر به سود فرزندان حضرت امام حسن علیه السلام خصومت

می کردند و شدیداً به خصومت ادامه می دادند، و از پای نمی نشستند. پس از درگذشت جعفر، عبد الله بن حسن بن حسن به مخاصمه با او برخاست. در یکی از روزها در مدینه و در برابر خالد بن عبد الملک بن حارث به نزاع پرداختند. عبد الله به شدت هرچه تمام تر با زید منازعه کرد تا آنجا که وی را پسر سندیه، خطاب کرد. زید خندید و گفت از این که من کنیززاده ام ننگی نیست زیرا، اسماعیل هم کنیززاده بود در عین حال مادر او پس از مرگ شوهرش درنگ کرد و همسری اختیار نمود و حال آنکه جز او چنین کاری نکرد. کنایه از آنکه فاطمه دختر حسین و مادر عبد الله پس از درگذشت شوهرش حسن بن حسن، شوهر اختیار کرد.

زید از این کنایه ای که گفت، سخت پشیمان شد و از فاطمه که عمه اش بود، شرمنده گردید، و تا چندی از ملاقات با فاطمه خودداری کرد. فاطمه پیام داد، ای برادرزاده! می دانم که ارزش مادر تو در نزد تو همانند ارزش مادر عبد الله در نزد اوست و به عبد الله گفت، بد سخنی به زید گفتم. و اضافه کرد به خدا سوگند، مادر زید زن شایسته ای بود که، به وصلت ما خانواده درآمده بود.

خالد پس از جریان منازعه، خطاب به زید و عبد الله گفت: فردا نزد من بیاید به خدا سوگند از عبد الملک نباشم، هرگاه میان شما سازش برقرار نکنم شب آن روز، مدینه چون دیگ می جوشید. یکی می گفت، زید چنان گفت و دیگری می گفت، عبد الله چنان اظهار داشت.

فردای آن شب، خالد در مسجد جلوس کرد و مردم در مسجد گرد آمدند.

برخی نکوهش می کردند و جمعی اندوهناک بودند. خالد آن دو را به حضور طلید و می پنداشت به مجردی که به حضور او رسیدند باز همچنان علیه یکدیگر پرخاش خواهند کرد. عبد الله خواست برای مخاصمت خود بر زید پیشی بگیرد. زید به او گفت یا ابا محمد شتاب مکن که زید همه زرخیدان خود را آزاد می کند هرگاه در حضور خالد با تو مخاصمه نماید.

سپس هر دو تن به جانب خالد روی آوردند. زید به خالد گفت، امروز ذریه رسول خدا صلی الله علیه و آله را برای خاطر امری گرد آورده ای که ابو بکر و عمر چنان کاری نکردند. خالد گفت: آیا از حاضران کسی نیست که پاسخ او را بدهد؟

یکی از انصار که از مردم عمرو بن حزم بود، خطاب به زید گفت: ای پسر ابو تراب، و ای پسر حسین، مگر نمی دانی هرگاه حق هم در اختیار تو درآید کسی از تو فرمان برداری نمی کند. زید فرمود آرام بگیر ای قحطانی، که شأن ما اجل از این است که با، تو هم سخن شویم. قحطانی گفت: چرا از گفتگوی با من اعراض می کنی و حال آنکه به خدا سوگند من از تو بهترم و پدر و مادرم از پدر و مادر تو بهترند. زید خندید و خطاب به قریش گفت: ای مردم؟ دین که از دست رفت آیا پیوند خانوادگی هم از میان رفته است؟ به خدا سوگند اگر مردم دین خود را از دست بدهند از پیوند خود دست بردار نمی باشند. در این حال عبد الله بن وafd بن عبد الله بن عمر خطاب، خطاب به مرد انصاری گفت: به خدا سوگند ای قحطانی دروغ می گویی. به خدا سوگند او از تو بهتر و پدر و مادرش از پدر و مادر تو بهترند. و به دنبال آن سخنانی گفت و از آنجا که سخت ناراحت شده بود، مشتی ریگ برداشت، به زمین ریخت و گفت: به خدا سوگند دیگر کاسه صبر ما لبریز شد و از مسجد بیرون رفت.

پس از این جریان، زید به جانب هشام رفت و هشام او را بار نداد و هرگاه نامه ای به هشام می نوشت و دادخواهی می کرد. هشام در زیر نامه او می نوشت «به منزل خود باز گرد» زید می گفت، به خدا سوگند نزد خالد بر نمی گردم.

هشام دستور داد وی را به زندان بردند و پس از مدتی طولانی که زندانی بود، دستور داد وی را از زندان خارج کنند و به حضور وی بیاورند و خود در میان عمارت بلندی جلوس کرد و به یکی از خدمتکارانش دستور داد، به طوری که زید نگران حال او نباشد پشت سر او حرکت کند و سخنانی که زید با خود می گوید استماع نماید. زید که بزرگوار فربهی بود در بالا رفتن از پله ها خسته می شد در روی یکی از پله ها ایستاد. خدمتکار شنید زید می گوید: به خدا سوگند کسی اظهار علاقه مندی به دنیا نمی کند مگر اینکه خوار می شود.

پس از آنکه زید از پله های عمارت، بالا رفت و به حضور هشام رسید، سوگند یاد کرد. سوگندش مقبول هشام واقع نشد زید گفت: خدای متعال کسی را عالی مقام قرار نمی دهد مگر از آنکه از وی خرسند باشد. و کسی را خوار نمی سازد مگر آن گاه که از وی ناخرسند باشد.

هشام گفت، به اطلاع من رسیده است که از خلافت سخن می گفتی! و آرزوی آن را در دل می پرورانی و حال، آنکه تو کنیززاده ای و درخور خلافت نمی باشی.

زید فرمود: برای اعتراض تو پاسخی دارم. هشام گفت پاسخ چیست؟ زید فرمود هیچ یک از افراد به اندازه پیمبری که خدا او را برمی گزیند در پیشگاه او ارزش ندارد. اینک اسماعیل را که کنیززاده و برادرش آزادزاده

بود، بدان پایه رسانید که بهترین افراد (پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله) را از او به وجود آورد. بنابراین، کسی که جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله است از این که کنیززاده باشد، ننگی ندارد.

هشام که ناراحت شده بود به او گفت: از نزد من بیرون شو! زید فرمود:

آن گاه که از پیش تو بیرون گردم آن چنان بیرون می روم که از بیرون رفتن من ناراحت شوی.

سالم خطاب به وی گفت، ای ابو الحسن مبادا تصمیم برخلافی اظهار نمایی! زید از پیش هشام بیرون آمد و به جانب کوفه روان شد.

محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام با زید ملاقات کرد، و گفت خدا را ای زید! اینک به خانه خود بروی و به کوفه عزیمت نکنی که کوفیان به پیمان خود وفا نخواهند کرد. زید پیشنهاد محمد را نپذیرفت و اظهار داشت، اسیران بی گناه ما از حجاز به شام و از آنجا به جزیره و از آنجا به عراق و از آنجا به تیس ثقیف برده شدند و مخالفان ما را بازیچه هوا و هوس خود قرار دادند و ابیات زیر را یاد آور شد.

بکرت تخوفنی الحتوف کأننی أصبحت عن عرض الحیاه بمعزل

فاجبتها ان المنیه منهل لا بد أن اسقی بکأس المنهل

ان المنیه لو تمثل مثلت مثلی اذا نزلوا بضیق المنزل

قافنی حیاءک لا أبا لک و اعلمی انی امرؤ سأموت ان لم اقتل

خلاصه آنکه، مرا از مرگ بیم مده که از زندگی سیرم، مرگ آبشخور من است و باید کاسه مرگ را لاجرعه سر بکشم، و مرگ آن هنگام در برابر من مجسم می شود، که مخالفانم را در تنگنای قرار بدهم. حیا خود را حفظ کن ای بی مانند و باید بدانی من آن مردی هستم که اگر کشته نشوم به مرگ طبیعی خواهم مرد.

سپس با محمد وداع کرد و گفت: با خدا پیمان بسته ام که هرگاه دست اطاعت در دست مخالفانم دراز کنم آنی زنده نمانم و به سوی کوفه روان شد و چندی را در آنجا پوشیده می زیست و از منزلی به منزلی کوچ می کرد و شیعیان با وی رفت و آمد داشتند و گروهی از مردم کوفه از جمله، سلمه بن کهیل و نصر بن خزیمه و معاویه بن اسحاق بن زید بن حارثه انصاری و گروهی از سرشناسان کوفه، با وی بیعت کردند و قرارداد بیعت با او این بود:

ما شما را به کتاب خدا و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و نبرد با ستمگران و جانب داری از درماندگان و بخشش به محرومان و تقسیم غنائم به تسویه در میان اطرافیان و رد مظالم و یاری اهل بیت می خوانیم. آیا بر این قرارداد بیعت می کنید؟ و هرگاه بیعت گذاران پاسخ مثبت می دادند، زید دستش را بر روی دست آن ها می گذارد. سپس خطاب به بیعت گذار می فرمود: بر توست که به پیمان خدا و رسول او پایدار باشی و به بیعت با من وفا کنی و با دشمن من کارزار نمایی و در آشکار و نهان از پشتیبانی من خودداری نکنی و هرگاه او به آنچه او می فرمود، جواب مثبت می داد، زید، دست بر دست او می کشید و می گفت: پروردگارا تو بدانچه او گفته است، گواه باش.

طولی نکشید، پانزده هزار تن و به قولی چهل هزار نفر با وی بیعت کردند، و به پیروانش دستور داد تا خود را برای مبارزه با مخالفان، آماده سازند. و همگان خود را برای مبارزه آماده کردند و در اندک وقتی کار زید علنی شد.

جریان کار او به طوری که گفته شد، بنا به گفته کسی است که می پندارد زید از شام به کوفه آمد و پنهانی از مردم بیعت می گرفت و کسی که

می پندارد زید برای موافقت با خالد بن عبد الله قسری یا پسرش یزید بن خالد به سوی یوسف بن عمر رفت، چنین می گوید، زید به اتفاق داود بن علی در کوفه آشکارا می زیست و شیعیان از هر طرف به حضور او می رسیدند و او را به قیام می خواندند و اظهار می داشتند ما آرزو مندیم بر دشمنانت پیروز گردی، و حال حاضر همان هنگامی است که باید بنی امیه در ظرف آن به هلاکت برسند.

زید در کوفه ماندگار شد و یوسف، گاه به گاهی از احوال او جويا می شد. خبرنگاران می گفتند، او در کوفه است و مأموری را می فرستاد و از زید می خواست که با او ملاقات کند زید تمارض می کرد و وعده ملاقات را به هنگام سلامت موکول می ساخت و بدین ترتیب، آن اندازه که خدا اراده کرده بود در کوفه ماندگار شد. پس از این، یوسف وی را به دربار خویش دعوت کرد. زید از حضور به دربار او خودداری کرد و چنین استدلال نمود که به خاطر ملکی در مدینه با یکی از آل طلحه بن عبد الله به محاجه و محاکمه اشتغال دارم. یوسف پیام داد، برای رفع مخاصمه و کیلی تعیین کن و خود به دیدار ما بشتاب. آن گاه که زید متوجه شد یوسف در ملاقات او جدیتی دارد ناچار از کوفه بیرون رفت تا در مسیر راه به قادیسیه و به قولی به ثعلبیه رسید. از سوی دیگر مردم کوفه هم به دنبال او به راه افتادند و اظهار داشتند ما چهل هزار تن هستیم و هیچ یک از ما برخلاف اراده تو قدمی بر نمی داریم و در رکاب تو شمشیر می زنیم. و از شامی ها جز عده اندکی در اینجا بیش نیستند که بعضی از قبيله های ما به سادگی برای دفع شر آن ها کافی هستند و برای اثبات پیشنهاد خود سوگند سخت یاد کردند.

زید در پاسخ آن‌ها فرمود، بیم آن دارم که مرا خوار سازید و به دست بیگانگان تسلیم کنید چنان که همین عمل نامشروع را با پدر و جدم انجام دادید. سوگند یاد کردند چنان نیست که پنداشته اید.

داود بن علی خطاب به زید فرمود: ای پسر عمو! مردم کوفه تو را فریب می‌دهند زیرا، همین مردم بودند که بهتر از تو را که جدت علی بن ابی طالب باشد خوار ساختند تا به شهادت رسید و پس از او با فرزندش حسن علیه السّلام بیعت کردند و پس از بیعت بر او بریدند و عبا از دوشش کشیدند و بدنش را آزرده‌اند، و جد تو حسین علیه السّلام را از مدینه بیرون آوردند و سوگند یاد کردند که از مددکاری با او دست برندارند و آخر الامر او را در دست مخالفان در آوردند و بدین کار هم اکتفا نکرده‌اند بلکه، او را به شمشیر بی‌وفایی و پیمان شکنی خود شهید ساختند. اینک با این شواهدی که به اطلاع تو رسانیدم، از بازگشت به کوفه خودداری کن.

کوفی‌ها به زید گفتند، به حرف داود و پیشنهاد او توجهی مکن زیرا، او نمی‌خواهد تو ظهور کنی و می‌پندارد که او و خاندانش شایسته‌تر برای ظهور می‌باشند.

زید که کاملاً با سخنان پوشالی کوفی‌ها مواجه شده بود، خطاب به داود گفت: علی علیه السّلام در برابر پولی که معاویه در اختیار مردم می‌گذارد و آن‌ها را به زروزیور فریب می‌داد با وی می‌جنگید و حسین با زید می‌جنگید و سرانجام به آن‌ها روی می‌آورد. داود گفت، بیم آن دارم به مجردی که با کوفی‌ها به کوفه بازگردی بر هیچ‌کسی جز تو سخت‌گیری پافشاری نشان ندهند. و تو خود هم به این موضوع واقفی، و سرانجام خود را آن‌چنان که گفتم مشاهده می‌کنی.

داود اتمام حجش را کرد و عازم مدینه شد و زید هم به کوفه بازگردید، به مجردی که زید وارد کوفه شد، سلمه بن کهیل به ملاقات او آمد. نخست قرابتی را که زید با رسول خدا صلی الله علیه و آله و حقی که او بر دیگران دارد، اعتراف کرد و به بزرگداشت زید پرداخت. پس از آن زید پرسید، سوگند به خدا چند تن با تو بیعت کرده اند؟

در پاسخ گفت: چهل هزار تن! پرسید با جدت چند تن بیعت کرده بودند؟ جوابی داد هشتاد هزار تن. سلمه سؤال کرد از این عده چند تن به پیمان خود برقرار ماندند؟ در پاسخ گفت، سیصد تن، سلمه پرسید، تو بهتری یا جدت در جواب گفت: جدم. باز پرسید این روزگار بهتر است یا آن زمان؟ زید گفت آن روزگار. سلمه گفت، با پاسخ هایی که دادی باز هم آرزومندی این مردم که با جدت آن چنان رفتار کردند به پیمانی که با تو می بندند وفا کنند؟

زید گفت، اینان با من بیعت کردند و پذیرش بیعت بر من و آن ها لازم شده است.

سلمه که از منظور خود سودی نبرد، به زید گفت: آیا به من اجازه می دهی از این شهر بیرون روم زیرا بیم آن دارم واقعه ناگواری اتفاق افتد و من نتوانم آن را بر خود هموار سازم.

زید، به وی اجازه داد. سلمه عازم یمامه شد و پیش از این نوشتیم، سلمه با، زید بیعت کرد. طولی نکشید نامه ای از عبد الله بن حسن بن حسن به زید رسید.

اما بعد، خوی مردم کوفه بر آن است که، در ظاهر دست به دوستی می آلاینند و در نهم پای ستمگری دراز می کنند. در راحتی آشوب می کنند و

در برابری با دشمن بی تابی می نمایند. با زبان اظهاراتی می کنند که دلهاشان از آن ها استقبال نمی نماید و پیش از این نامه هایی برای من نگاشتند و مرا به بیعت کردن با خود دعوت کردند. ندای آن ها را پاسخی ندادم و بر صفحه دلم پرده ای افکندم تا یاد آن ها را از خاطرم محو سازم.

چه آنکه کاملاً از درستی رفتار و کردار آن ها مأیوس بودم و برای اظهارات آنان اعتباری قایل نمی شدم و به چشمی بدانها می نگریستم که بردگان می نگرند.

به خاطر دارم حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام خطاب به کوفیان می فرمود:

شما را اگر به خود واگذارند در بیچارگی فرومی روید و اگر به نبرد اقدام کنید هلاک می گردید و اگر مردمی گرد پیشوایی را بگیرند آنان را هدف طعنه خود قرار می دهید و اگر تن به رنجی بدهید برخلاف پیمان خود رفتار می کنید.

باری زید، به هیچ یک از این اندرزها گوش فرامداد همچنان به حال خود باقی ماند تا مردم با وی بیعت کردند و آماده برای قیام با مخالفان شدند.

زید، در کوفه با دختر یعقوب بن عبد الله سلمی و همچنین با دختر عبد الله بن ابو العنبر ازدواج کرد و علت ازدواج زید با دختر عبد الله آن بود که مادرش ام عمرو دختر صلت از شیعیان بود و هنگامی که زید در کوفه قیام کرد به وی پیوست و زنی زیباچهره و سنی از او گذشته بود لیکن نشان نمی داد که زن مسنه باشد. زید او را برای خود خواستگاری کرد.

دختر صلت پوزش خواست، نظر به اینکه سنی از من گذشته درخور همسری شما نمی باشم لیکن، دختری دارم که از من فریباتر و سپیداندام و

خوشگل و با کرشمه و ناز است. زید شادمان شد، او را به همسری خویش در آورد.

زید در کوفه محل معینی برای خود اختیار نکرده بود، چنان که گاهی در خانه دختر عبد الله و هنگامی در خانه دختر یعقوب و زمانی در جایگاه بنو عبیس و موقعی در میان بنی نهد و گاهی در نزد بنی تغلب و دیگران به سر می برد و بدین ترتیب رفتار می کرد (تا اینجا گفتار ابن اثیر در کتاب کاملش به پایان رسید) تا ظهور کرد.

شیخ مفید در ارشاد گوید: زید بن علی پس از برادر ارجمندش حضرت امام محمد باقر علیه السلام برتر و پارساتر و داناتر و سخاوتمندتر و دلاورتر بود.

زید قیام به شمشیر کرد و به امر به معروف و نهی از منکر می پرداخت و از حضرت سید الشهداء علیه السلام جانب داری می کرد و به خون خواهی از حضرتش قیام کرد و گروهی از شیعیان، او را امام می دانستند و علت اعتقاد آنان به امامت وی آن بود که، وی با شمشیر قیام کرده بود و مردم را به رضامندی آل محمد علیهم السلام دعوت می کرد، و آن ها که از چگونگی عقیده قلبی او خبردار نبودند گمان می کردند، او مردم را به امامت خود دعوت می کند و حال آنکه او هیچ گاه چنین ادعایی را نداشت زیرا، می دانست برادرش از هر جهت شایسته امامت است و حتی مدعی نیابت از آن حضرت هم نبود زیرا، می دانست حضرت صادق علیه السلام امام پس از برادرش حضرت امام محمد باقر علیه السلام است.

شیخ بهایی رحمه الله در پایان رساله ای که در اثبات وجود فعلی حضرت بقیه الله الاعظم (عج) تألیف کرده می نویسد: ما امامیه درباره زید رضی الله عنه جز سخن خیر

سخن دیگری نداریم و حضرت صادق علیه السّلام همواره می فرمود: خدا عمویم زید را رحمت کند.

از حضرت رضا علیه السّلام روایت شده است که خطاب به اصحابش می فرمود:

همانا زید رحمه الله روز قیامت همراه با اهل محشر گام برمی دارد تا وارد بهشت می شود.

و روایات بسیاری از ائمه ما علیهم السّلام در این باره رسیده است.

مؤلف گوید: از تعدادی اخبار به دست می آید که، ما نمی توانیم از فرزندان ائمه طاهرین که برخلاف اراده اهل بیت قدم برداشته اند نکوهش کنیم و بر ما است که کار آن ها را به عهده پدرانشان موکول بداریم.

یکی از متأخران اصحاب ما، در اواخر کتاب اسرار الائمة علیهم السّلام از کتاب عیون و محاسن مفید، اکثری از اخبار آتیه را از حضرت رضا علیه السّلام نقل کرده است و بخشی از آن ها را در اینجا ایراد می کنیم.

از حضرت رضا علیه السّلام روایت شده است، فرمود: زید از دانشمندان آل محمّد علیهم السّلام بود. برای خدا غضبناک شد و با دشمنان او جهاد کرد تا در راه خدا به شهادت رسید.

امام صادق علیه السّلام فرمود: عموی من برای قیامت با من مشورت کرد، به وی گفتم، ای عمو! هر گاه، بخواهی کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته شوی، هر گونه که خود می خواهی کار کن.

باز فرمود: وای بر کسی که ندای زید را بشنود و او را پاسخ ندهد.

چگونگی حال زید را حضرت رضا علیه السّلام سؤالی کردند، فرمود ادعای حقی نکرد و از همه مردم، در نگهداری حق برای خدا کوشش می کرد.

حضرت مولا علی علیه السّلام فرمود، رسول خدا صلی الله علیه و آله خطاب به حضرت امام حسین علیه السّلام فرمود: از پشت تو مردی به نام زید به وجود می آید که او و پیروانش که پیشانی سپیدانند، قدم بر شانه مردم محشر می گذارند و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

از حضرت امام زین العابدین علیه السّلام روایت شده است که فرمود: مردی از پشت من به نام زید بوجود می آید که در کوفه شهید می شود و در کناسه به دار آویخته می گردد و روز قیامت از قبر سر برمی آورد، در حالی که درهای آسمان برای او گشوده می شود و آسمانی ها از وجود او خوشحال می گردند و روح او را در چینه دان مرغ سبزرنگی قرار می دهند که به وسیله آن پرنده، در هر کجای بهشت که بخواهد پرواز می کند.

آن گاه که خبر شهادت زید به عرض مبارک حضرت صادق علیه السّلام رسید «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» گفت و اضافه کرد، عموی من از خاندان خود کمال جانب داری را به کار برد و من شهادت او را در پیشگاه خدا جزو کارهای شایسته خویش بشمار می آورم و او خوب عمویی برای من بود.

عموی من برای دنیا و آخرت ما خدمت کرد. به خدا سوگند، در مراتب شهادت به همان مقامی نایل شد که شهادتی که در رکاب رسول اکرم و علی و حسن و حسین علیهم السّلام شهید شده بودند و از مقام شهادت برخوردار می به دست آورده بودند، از آن مقام بهره ور گردید.

از فضیل رسان نقل شده است، گفت: بامداد روزی که زید شهید شد، وارد کوفه شدم از وی شنیدم، می گفت، کسی که امروز از من یاری کند او را در روز قیامت به بهشت خواهم برد. و پس از آنکه شهید شد به جانب مدینه کوچ کردم به حضور حضرت صادق علیه السّلام رسیدم چگونگی وقایع را

پرسید و فرمود: با عمویم چه کردند، او را کشتند و به دار آویختند؟ در حالی، که گریه گلوگیرم بود، عرض کردم، آری.

امام علیه السّلام از شنیدن خبر شهادت او گریست و اشک های مبارکش مانند دانه های مروارید از صدف دیدگانش بر گونه های شریفش می ریخت.

سپس فرمود: ای فضیل! تو هم به اتفاق عمویم با شامی ها نبرد کردی؟

گفتم آری، فرمود: چند تن از آن ها را کشتی؟ گفتم شش تن از آن ها را از پای در آوردم.

فرمود: ممکن است از شرکت در خون آنان در شک باشی؟ گفتم هرگاه در کار خود شک داشتم آن ها را نمی کشتم. فرمود: ای کاش خدا هم مرا در ریختن خون آن ها با زید و یارانش شرکت می داد، به خدا سوگند عمویم زید و یاران او که در رکابش شهید شدند همانند شهدایی بوده اند که در رکاب علی بن ابی طالب علیه السّلام به سر منزل شهادت نایل آمده اند و زید و یاران او به همان راهی گام گذاردند که علی و یارانش بدان راه قدم برداشته اند.

این ها از جمله اخباری است که در اسرار الائمه نقل شده است.

ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب می نویسد: ابو خالد قماط گفته است، به عرض حضرت صادق علیه السّلام تقدیم داشتم، مردی به من گفت چه چیز باعث شد که تو را از رکاب زید بازداشت؟! در پاسخ گفتم هرگاه کسی در روی زمین واجب اطاعه باشد که باید از او فرمان برداری کرد خارج و داخل در گشایشند (۱).

ص: ۴۸۱

۱-۱) - معنای این حدیث از حدیث بعد از آن استفاده می شود-م.

زراره بن اعین گوید: آن گاه که زید بن علی در حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب بود، خطاب به من گفت: چه گویی درباره مردی از آل محمد صلی الله علیه و آله که از تو یاری بخواهد؟ در پاسخ گفتم، اگر آن کس که می گویی واجب الاطاعه باشد از وی یاری می کنم و اگر لازم الاتباع نباشد به اختیار خود من است. اگر بخواهم از وی اطاعت می کنم و اگر نخواهم اطاعت نمی کنم.

حضرت صادق علیه السلام فرمود: آن گاه که زید خروج کرد، به خدا سوگند او را از پس و پیش در اختیار گرفتم و راه گریزی برای او باقی نگذاختم.

ابو مالک احمدی گفت زید بن علی، به صاحب الطاق گفت: گمان تو آن است که در آل محمد علیهم السلام امام واجب الاطاعه ای وجود دارد که معروف و مشخص است، صاحب الطاق گفت آری، پدر تو یکی از آن ها است. گفت وای بر تو، پس چرا برای من نگفت و مرا از این موضوع خبردار نکرد! به خدا سوگند هر گاه غذای داغی می آوردند مرا بر روی زانویم قرار می داد، لقمه ای از آن غذا می گرفت و آن را سرد می کرد سپس آن لقمه را در میان دهان من می گذارد. اکنون که پدرم تا این اندازه نسبت به من مهربان است که مرا از خوردن غذای داغ باز می دارد چرا از آتش دوزخ احتراز ندهد که به من بگوید، آن گاه که من از دنیا رفتم سخن برادرت محمد باقر را که فرزند من است بشنو و از وی فرمان برداری کن. چه آنکه او حجت بر توست و اجازه نمی داد تا من به مرگ جاهلیت از دنیا بروم.

صاحب الطاق در پاسخ گفت، آن حضرت نمی خواست با اظهار چنان مطلبی کافر شوی و به شکنجه خدا گرفتار گردی و از آن پس نتواند از تو

شفاعت کند. و تو را در اختیار خواست خدا قرار داد تا اگر گرفتار مخالفتی شدی، بتواند از تو شفاعت نماید.

سپس صاحب الطاق از وی پرسید: شما برترید یا پیمبران؟ زید گفت، پیمبران از ما برترند. صاحب گفت: یعقوب به یوسف می گوید خوابی که دیده ای برای برادرانت گذاره مکن تا مبادا با تو حيله گری کنند. او هم بنا به دستور پدر خواب را برای برادرانش نقل نکرد و از مکر آن ها در امان ماند (۱).

و پدر تو نیز مراتب امامت برادرت را پوشیده داشت چه آنکه از تو بیمناک بود هرگاه از امامت محمّد خیردار شوی و از امر نهانی دل او اطلاع پیدا کنی حيله ای برای او برانگیزی چنانچه یعقوب از مکر فرزندان خود، نسبت به یوسف بیمناک بود و دستور داد تا خوابش را پوشیده بدارد.

هنگامی که پاسخ صاحب الطاق به اطلاع حضرت صادق علیه السلام رسید، فرمود: آری، جدم تنها از زید بیمناک بود و از دیگر فرزندانش بیمی نداشت.

زید بن علی گفته است، امام ما خانواده آن کس نیست که در پس پرده درآید بلکه، امام ما کسی است که شمشیر از نیام برکشد و با مخالفان نبرد کند.

ابو بکر حضرمی هنگامی که این سخن را از زید شنید به او گفت، ای ابو الحسین آن گاه که علی بن ابی طالب به خانه نشسته بود و پرده بر خود افکنده بود، امام بود. یا امامتش از آن هنگامی شروع شد که قیام کرد و شمشیر از نیام بیرون کشید؟! زید پاسخی نداد. حضرمی دوم و سوم بار

ص: ۴۸۳

۱-۱) -البته ایمنی حضرت یوسف از راه خود حضرتش بود و مگری که با وی شد از آن جهت بود که نامادری اش خواب را شنید و آن را برای برادرانش نقل کرد-م.

همان سؤال را کرد باز پاسخی نشنید. حضر می گفت: هرگاه، علی بن ابی طالب امام باشد، شخصی که پس از او ظهور می کند هرچند هم در پس پرده باشد باز امام است و اگر علی که در پس پرده قرار گرفته، امام نباشد، پس چه امری ایجاب کرده بدینجا بیایی و به اسم امامت قیام کنی؟

یکی از زیدی ها که می خواست شیخ مفید را آزمایش کند، از شیخ پرسید: به چه دلیل امامت زید را انکار می کنی؟ شیخ گفت با این سؤالی که می کنی نسبت به من بدگمان شده ای، زیرا نظریه من درباره زید مخالف با نظریه هیچ یک از زیدی ها نمی باشد.

پرسید، مرام تو درباره او چیست؟ شیخ فرمود: از امامت، آنچه را که زیدیه درباره او اثبات می کنند، اثبات می نمایم و آنچه را که آنان نفی می کنند نفی می نمایم و می گویم او در دانش و پارسایی و امر به معروف و نهی از منکر، پیشوایی بزرگ بوده و امامتی را از او انکار می کنم که مستلزم عصمت و نص و معجزه بوده باشد و این موضوع را هیچ یک از زیدی ها انکار نکرده اند این واقعه را تا بدینجا ابن شهر آشوب حکایت کرده است.

شیخ صدوق به سند خود از ابو الجارود زیاد بن منذر، روایت کرده است، گفت: آن گاه که در حضور مبارک حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیهما السلام شرفیاب بودم در این حال زید بن علی علیه السلام وارد شد همچنان که به سوی حضرتش روان بود حضرت توجهی به وی کرد و فرمود: این بزرگوار، سید خاندان خودش می باشد و کسی است که از مخالفان خاندان خویش خون خواهی خواهد کرد و خطاب به او گفت: ای زید! مادر بانجابتی داشتی که تو را زاید.

کشی، همین حدیث را در، رجال خود مختصرتر از صدوق نقل کرده است و می نویسد: ابو الجارود که از سرشناسان زیدیه بوده، گفته است: در

پیشگاه حضرت ابو جعفر باقر علیه السّلام شرفیاب بودم. در آن حال زید بن علی ابن الحسین به جانب حضرتش می آمد به مجردی که چشم امام علیه السّلام به وی افتاد، فرمود: این مرد، بزرگ خاندان خود است و به خون خواهی از دشمنان ایشان قیام می کند.

مؤلف گوید: از آنجا که ابو الجارود از زیدیه بوده است، حدیث وی اثبات مدعا را که ممدوح بودن زید باشد، نمی نماید.

باز به سند خود، از جابر بن یزید جعفی، از ابو جعفر محمّد بن علی الباقر علیه السّلام از پدرانش روایت کرده است فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرمود: ای حسین از پشت تو مردی به وجود می آید به نام زید، که روز قیامت او و یارانش با چهره های درخشان، پا بر گردن های مردم می گذارند و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

باز به سند خود، از ابن ابی عبدون نقل کرده، گفت: آن گاه که زید بن موسی بن جعفر علیه السّلام را به حضور مأمون آوردند و زید پیش از این، خانه های عباسی ها را به آتش کشیده بود و در بصره خروج کرده بود، جرم او را به برادرش حضرت رضا علیه السّلام بخشید و به عرض مبارک حضرت رضا علیه السّلام تقدیم کرد، ای ابو الحسن! هر گاه برادرت زید، خروج کرد کار بی سابقه ای نکرده است، پیش از او نیز زید بن علی، خروج کرد و کشته شد. و هر گاه موقعیتی که شما در نزد من دارید مراعات نمی شد وی را کشته بودم چه آنکه زید، مرتکب عمل اندکی نشده است که درخور بخشش بوده باشد.

حضرت رضا علیه السّلام فرمود: ای امیر! برادرم زید را با زید بن علی هم سنگ بدان. چه آنکه، زید بن علی از علمای آل محمّد است که برای خدا بر

دشمنان، غضبناک می شده و با دشمنان خدا جهاد کرده، تا در راه خدا به شهادت رسیده است.

به خاطر دارم، پدرم موسی بن جعفر علیهما السّلام، از پدرش جعفر بن محمّد بن علی علیهم السّلام روایت کرد که حضرت صادق علیه السّلام فرمود: خدا عمویم زید را رحمت کناد که او مردم را به خرسندی آل محمّد، دعوت می کرد و هرگاه بر دشمنان خود پیروز می شد، بدانچه مردم را به آن دعوت می کرد، وفا می نمود و با من درباره قیامش مشورت کرد، به او گفتم: ای عمو هرگاه حاضری که کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته گردی هرچه می خواهی انجام بده. و به مجردی که زید از حضور مبارک صادق آل محمّد بیرون رفت، امام علیه السّلام فرمود: وای بر آن کسی که ندای او را بشنود و دعوتش را اجابت نکند.

مأمون گفت: ای ابو الحسن! مگر نه این است که هر که نابجا دعوی امامت کند، هر عمل خیری هم که انجام بدهد بی نتیجه است؟ حضرت رضا علیه السّلام فرمود: زید بن علی ادعای نابجا نکرد و او پرهیزکارتر از آن بود که ادعای نابجا بکند.

آری، زید مردم را به رضامندی آل محمّد دعوت می کرد و همانا عمل آدمی بی اثر است، که ادعا کند بر امامت او تنصیب و تصریح شده و برخلاف انتظار، مردم را به دین غیر خدا بخواند و آن ها را بدون اطلاع از راه حق گمراه بسازد و به خدا سوگند، زید از جمله مصادیق این آیه بود که خدا درباره آن ها فرموده است: **وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ** در راه خدا آن چنان که باید و شاید جهاد کنید و اوست که شما را برای جهاد در راه خدا برگزیده است.

صدوق در عیون اخبار الرضا علیه السّلام به سند خود، از عبد الله بن سیابه، روایت کرده، گفت: هفت نفر، بودیم که به اتفاق به مدینه رفتیم و به حضور حضرت صادق علیه السّلام شرفیاب شدیم فرمود: آیا از عموم زید اطلاعی دارید؟ به عرض رسانیدیم یا قیام کرده و یا در صدد قیام است. فرمود هر گاه خبری از او داشتید به اطلاع من برسانید.

چند روزی نگذشته بود که رسول شام نامه ای برای من آورد، در آن نوشته بود: «زید بن علی روز چهارشنبه اول ماه صفر خروج کرد و روز چهارشنبه و پنج شنبه با مخالفان به نبرد پرداخت و روز جمعه، او و فلان و فلان از پای درآمدند.»

عبد الله گوید: به دنبال ورود نامه به حضور مبارک حضرت صادق علیه السّلام شرفیاب شدیم، نامه را تقدیم حضور کرده امام علیه السّلام پس از خواندن نامه گریست و سپس فرمود: *إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ*. و فرمود سرانجام عموم زید در پیشگاه خدا فراموش نشدنی است، و او خوب عمویی برای من بود و مردانگی خود را در راه دنیا و آخرت ما به ثبوت رسانید. آری، به خدا سوگند شهید از دنیا رفت، و به خدا سوگند هم پایه با شهیدانی بود که در رکاب رسول اکرم و حضرت علی و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین صلوات الله علیهم اجمعین جامه ارزنده شهادت را بر اندام خود آراستند.

باز به سند خود از فضیل بن یسار نقل کرده، گفت: بامداد آن روزی که زید در کوفه خروج کرد در نزد او بودم می گفت، چه کسی حاضر است در نبرد با شامی ها با من همراهی کند. و اضافه کرد به خدایی که محمد را به حقیقت فرستاد، و او را مژده دهنده و بیم دهنده قرار داد، کسی مرا بر

کارزار با شامی ها همراهی نمی کند مگر اینکه در روز قیامت دست او را می گیرم و او را به یاری خدا وارد بهشت می نمایم.

فضیل گوید: پس از آنکه زید شهید شد مرکبی کرایه کردم و به سوی مدینه عزیمت نمودم و به حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم با خود گفتم، به خدا سوگند حضرتش را از شهادت زید اطلاع نمی دهم چه، ممکن است از شنیدن شهادت زید ناراحت شود. به مجردی که حضور مبارک قرار گرفتم فرمود: با عمویم زید چگونه رفتار شد؟ در حالی که گریه گلوگیرم شده بود، فرمود: او را شهید کردند؟ آری، به خدا سوگند او را شهید کردند.

فرمود: او را به دار آویختند؟ آری، به خدا سوگند او را به دار آویختند. در این هنگام حضرت صادق علیه السلام آن چنان می گریست که اشک چشمش، چونان مروارید غلطان از دو گونه شریفش جاری می شد.

فرمود ای فضیل! آیا تو هم در رزم با کافران شام با زید شرکت کردی؟ آری، شرکت کردم! چند تن از آنان را به درک گسیل داشتی؟ شش تن .

فرمود: آیا در ریختن خون آنان مشکوک بودی؟ هرگاه مشکوک بودم آن ها را نمی کشتم. فضیل گوید: پس از این گفتگوها از امام علیه السلام شنیدم می فرمود:

خدا مرا هم در ریختن خون آن ها با زید شریک بسازد. به خدا سوگند عمویم زید در راه شهادت، همان گامی را برداشت که حضرت علی علیه السلام و یارانش برداشتند، تا به آخر حدیث.

صدوق در عیون اخبار الرضا از احمد بن یحیی مکتب، از محمد بن یحیی صولی، از محمد بن زید نحوی، از ابن ابی عیبه، از پدرش، از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است. خطاب به مأمون فرمود: برادرم زید را با زید بن علی هم پایه مگیر که زید بن علی از علمای آل محمد بود، برای

خدا خشمگین می شد و با دشمنان او می جنگید تا در راه خدا به شهادت رسید.

پدرم موسی بن جعفر می فرمود، از پدرم جعفر بن محمد شنیدم می فرمود: خدا عمویم زید را بیامرزاد که مردم را به خرسندی آل محمّد، دعوت می کرد و هرگاه بر دشمنان خود دست یافته بود بدانچه در اندیشه اش بود، وفا می کرد و او در کاری که نگران بدان بود با من مشورت کرد. به او گفتم هرگاه می خواهی کشته شوی و به دار آویخته شوی، هرچه می خواهی انجام بده، تا آنجا حدیث را ادامه داد، که حضرت رضا علیه السّلام فرمود: زید بن علی از هیچ حقیقتی روگردان نبود و حقی را پایمال نکرد و او از خدا بیمناک تر از آن بود که بخواهد حقی را نابود کند. او مردم را به خرسندی اهل بیت فرامی خواند.

حمیری، در قرب الاسناد در ذیل حدیثی که از محمّد بن عیسی روایت کرده، از حضرت رضا علیه السّلام نقل نموده است. یونس به حضرت صادق علیه السّلام عرض کرد، عمویت زید در بصره قیام کرده، و مرا به پیشگاه خود خوانده است و بر خود ایمن نمی باشم.

اینک دستور شما چیست، به بصره بروم یا به کوفه؟ فرمود: به کوفه برو، و چون او از بصره عبور کرد به جانب بصره کوچ کن.

ثقه الاسلام کلینی به سند خود، از سلیمان بن خالد، نقل کرده است که گفت حضرت صادق علیه السّلام به من فرمود، با عمویم زید چه کردید؟ گفتم دشمنان، از او پاسداری می کردند، و به مجردی که غافل شدند جسد او را گرفتیم و در کنار فرات گودالی حفر کردیم و جسد او را در آنجا پنهان

کردیم. بامداد، آن گروه مخالف که جسد او را ندیدند، به تجسس برخاستند و بالاخره جسد او را یافتند و سوزانیدند.

امام علیه السّلام فرمود چه بهتر آن بود جسد او را به آهن می بستید و در فرات می افکندید. خدای متعال کشنده او را لعنت کند.

به سند خود از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده، فرمود: به مجردی که جسد زید علیه السّلام را سوزانیدند، هفت روز بیشتر فاصله نشد که خدای متعال موجبات هلاکت بنی امیه را ایجاد فرمود.

کشی، از فضیل بن رسان روایت کرده است، پس از شهادت زید به حضور مبارک حضرت صادق شرفیاب شدم، در اتاقی که در درون اتاق دیگری بود وارد شدم. از من سؤال فرمود، ای فضیل: آیا عمویم زید شهید شد؟ عرض کردم آری، فدای شما فرمود: خدا او را بیامرزاد، او شخصی مؤمن و عارف و عالم و راستگو بود و هرگاه او پیروز می شد به پیمان خود وفا می کرد و هرگاه به خلافت می رسید می دانست چگونه باید رفتار کند.

از ابو ولاد کاهلی، روایت شده است که امام صادق علیه السّلام به من فرمود: آیا عمویم زید را دیدی؟ آری او را به دار آویخته مشاهده کردم و مردمی که ناظر او بودند، برخی از او نکوهش، و جمعی از او ستایش می کردند.

فرمود، آن ها که از وی ستایش می کردند با او در بهشتند، و آنان که از وی نکوهش می نمودند، در خون او شریکند.

جابر جعفی، از زید بن علی روایت کرده است که در یکی از روزها که پیش هشام بودم یکی از حاضران، از رسول خدا صلی الله علیه و آله نکوهش می کرد و هشام هیچ گونه انکاری نداشت و از نکوهش کننده هم سرزنشی نکرد. به خدا سوگند، هرگاه تنها بودم چشم او را از حدقه بیرون می آوردم.

از زید بن علی حکایت شده است. آن گاه که پرچم نهضت عزت و شهادت بر سر مبارک جناب زید به اهتزاز درآمد گفت: سپاس خدای را که دین مرا به کمال رسانید. و اضافه کرد به خدا سوگند از رسول اکرم صلی الله علیه و آله شرمنده ام که فردای قیامت در کنار حوض کوثر به حضور مبارکش شرفیاب شوم، در حالی که در میان پیروانش امر به معروف و نهی از منکر نکرده باشم (۱).

شیخ صدوق به سند خود، از عمرو بن خالد روایت کرده است، زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام فرمود: در هر زمانی یکی از ما خانواده وجود دارد که خدای متعال به وجود او بر آفریدگانش اتمام حجت می فرماید و حجت روزگار ما، برادرزاده ام جعفر بن محمّد علیهما السّلام است که هرکسی از وی پیروی کند گمراه نشده است، و هر که از او سربچی نماید به هدایت نایل نیامده است.

نجاشی، به سند خود از عمار ساباطی نقل کرده است که گفت: آن گاه که زید خروج کرد سلیمان بن خالد هلالی هم با او همراه بود، در آن هنگام که ما در کناری و زید هم در کناری بود، مردی از سلیمان پرسید: آیا زید بهتر است یا جعفر بن محمّد؟ سلیمان گفت: به خدا سوگند یک روز با جعفر بودن، بهتر از اتمام روزهای دنیاست که با زید باشیم.

عمار گوید: پس از آنکه آن مرد پاسخ سلیمان را شنید به سوی زید حرکت کرد و آنچه را از سلیمان شنیده بود برای او بازگو نمود و من هم

ص: ۴۹۱

۱-۱) این حدیث را ابو طالب سید یحیی در تیسیر المطالب و سند خود، از ابو الزناد روایت کرده است-م.

دنبال او پیش رفتم، شنیدم می گوید: آری، جعفر در امور حلال و حرام پیشوای ماست.

در روایت آمده است، آن گاه که زید بن علی، مؤمن الطاق را به همراهی با خودش دعوت کرد و او از پذیرفتن دعوت او خودداری نمود، (زید گفت) در نزد من صحیفه ای است که در آن از کشتن و به دار آویختن من یادآوری شده است.

ابو بکر خوارزمی، در ضمن نامه خود به شیعیان نیشابور-و این هنگامی بود که حکمران نیشابور قصد آزار آن ها را داشت، و بلا و مصیبت در تمام مدت حکمرانی آل مروان تا روزگار عباسیان ادامه یافته بود-نوشته است:

تا اینکه خداوند خواست دوران آن ها را با بزرگ ترین گناهان آن ها پایان دهد و عظیم ترین معاصی آن ها را در روزهای آخر حکومت آنان قرار دهد و باقیمانده حقی که در بوته اجمال مانده و دینی که معطل گشته است، زید ابن علی به ارث برد. پس منافقان عراق از یاری او دست بازداشتند و گروه های شامی او را به قتل رسانیدند. و نصر بن خزیمه اسدی و معاویه بن اسحاق انصاری که از شیعیان او بودند و گروهی از پیروان او و حتی آن ها که با وی پیوستگی زناشویی پیدا کرده، و آنان که با وی هم سخن گردیده، و آن ها که به خواسته وی رفتار کرده بودند، از پای در آوردند. و از آن پس که پرده احترام مردان حق را به دست ستم خویش دریدند و مرتکب چنین گناه بزرگی شدند خدای متعال بر آن ها خشمناک شد، و سلطنت را از اختیار ایشان بیرون برد و ابو مسلم را بر آن ها مسلط گردانید تا به آخر.

و در همان نامه به منظور یادآوری از چگونگی شهادت زید و عرض تسلیت، به شیعیان می نویسد: زید را در کناسه کوفه به دار آویختند و سر

یحیی بن زید را در معركة نبرد از تن جدا کردند و فرزندانش، محمّد و ابراهیم به دست عیسی بن موسی عباسی از پای درآمدند. (پایان نامه).

ابن ادريس رحمه الله در سرائر، از کتاب ابو القاسم جعفر بن قولويه نقل کرده است، یکی از اصحاب ما گفته است: معمول حضرت علی بن الحسين عليه السلام آن بود، پس از آنکه نماز بامدادی را به جای می آورد، تا سر زدن آفتاب با کسی حرف نمی زد.

در روزی که زید متولد شد و من حضور اقدسش حاضر بودم، پس از نماز بامدادی که جمعی از بستگان حضرتش به حضور رسیده، و مزدهٔ میلاد او را تقدیم کرده بودند، امام عليه السلام به جانب اصحاب خود توجه کرد و فرمود.

شما برای نام گذاری این مولود چه اسمی را پیشنهاد می کنید؟ هریک نامی را پیشنهاد کردند و به عرض مبارک تقدیم داشتند.

امام، که با پیشنهاد آن ها موافقت نداشت دستور داد قرآن کریم را بیاورند پس از آنکه قرآن را به حضور حضرتش آوردند، امام عليه السلام قرآن را بر روی دامن خویش گذارد و سپس قرآن را گشود، به اولین حرف ورق قرآن نگریست، این آیه را مشاهده کرد: فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا (نساء ۹۵) قرآن را بست دوباره گشود.

در نخستین آیه ورق قرآن این آیه را مشاهده کرد إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (توبه ۱۱۱) خدای متعال جان و مال مؤمنان را در برابر بهشتی که به آن ها ارزانی می دارد خریداری می کند و این مؤمنان آن هایی هستند که در راه خدا می جنگند تا

آنجا که می کشند و کشته می شوند و خدا به پیمان خود که در تورات و انجیل و قرآن با آن ها برقرار داشته است، وفا می فرماید و کسی که به پیمانی که با خدا بسته، وفا کند او را به معامله ای که با خدا انجام داده اید مژده دهید و بدانید که آنچه برقرار داشته اید، رستگاری بزرگی است.

امام علیه السّلام به مجردی که این آیه را در نخستین ورق قرآن مشاهده کرد، فرمود: او به خدا سوگند زید است، او به خدا سوگند زید است و او را زید نامید.

مؤلف گوید: یکی از اساتید ما در ذیل معنای این خبر گوید، ممکن است امام علیه السّلام می دانسته است که یکی از فرزندانش که در جهاد شهید می شود، نامش زید است. و این دو آیه هم گواه بر شهادت و نبرد اوست، به همین جهت او را زید نامید.

پوشیده نیست این خبر حاکی از کمال جلالت قدر زید علیه السّلام است.

ابو خالد واسطی گفته است: پس از آنکه جناب زید شهید شد، حضرت صادق علیه السّلام هزار دینار پول به من داد و فرمود، این مبلغ را در میان خانواده هایی که در رکاب زید به شهادت رسیده اند، تقسیم کن به هر خانواده، مبلغی رسید از جمله، به عبد الله بن زبیر برادر فضیل چهار دینار پرداخته شد.

حسن بن راشد گفته است: در حضور حضرت صادق علیه السّلام سخن از زید به میان آوردم، از وی نکوهش کردم. فرمود: دم از نکوهش او مزین، خدا عمویم زید را رحمت کناد زیرا، او به ملاقات پدرم آمد و گفت، می خواهم بر این طاغوت خروج کنم.

فرمود ای زید! از این اندیشه در گذر چه آنکه بیم دارم کشته شوی و در پشت کوفه به دار آویخته گردی، مگر ندانسته ای هیچ یک از فرزندان

فاطمه، پیش از خروج سفیانی بر پادشاهی خروج نمی کند، مگر اینکه کشته می شود. سپس خطاب به پسر راشد، فرمود ای حسن، خدای متعال فاطمه را پاکیزه آفریده، و نوادگان او را بر آتش حرام کرده است و نیز این آیه در شأن آن ها نازل شده است: **ثُمَّ أَوْزَنَّا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ** کتاب را در اختیار برخی از بندگان خود در آوردیم، در میان ایشان برخی به خود ستم کردند و بعضی میانه روی داشتند و برخی در انجام نیکی ها بر دیگران پیشی گرفتند. اینک ستمگر به خود، آن کسی است که امام خود را شناسد. و میانه رو آن کسی است که به حق امام خود معرفت داشته باشد و پیشی گیرنده بر خیرات شخص امام است.

سپس فرمود: ای حسن، ما خانواده از دنیا نمی رویم، مگر اینکه فضیلت و برتری هر فردی را تحت الشعاع فضیلت و برتری خود قرار می دهیم.

مؤلف گوید: در این حدیث که فرموده است، هر یک از بنی فاطمه که پیش از خروج سفیانی با پادشاهی درافتد، کشته می شود با ظهور دولت صفوی و قیام سلطان غازی شاه اسماعیل صفوی منافات دارد. چه آنکه پادشاهان صفوی از فرزندان فاطمه بودند و در روزگار پادشاهان بزرگی ظهور کردند، و سلطان غازی بر آن ها پیروز شد و کشته نشد و دولتشان هم استمرار یافت. از این ایراد پاسخ هایی داده شده است از جمله، قاعده معروف هر عامی تخصیص بردار است.

گذشته از ایراد مزبور، نمی توان این حدیث را دلیل بر نکوهش از سیادت سلاطین صفوی دانست چنان که برخی هم همین گمان باطل را کرده اند

زیرا، پیش از این در ذیل شرح حال شیخ صفی الدین اسحاق اردبیلی، صحت نسب و انتساب آنان را به حضرت سید الشهداء علیه السلام یاد کردیم.

شیخ حسین بن عبد الوهاب که معاصر با شیخ طوسی بوده است، در کتاب عیون المعجزات می نویسد: وقتی که زید بن علی، از برابر حضرت باقر علیه السلام عبور کرد، امام علیه السلام خطاب به اصحاب فرمود: به خدا سوگند، همین برادرم ادعایی می کند که درخور آن نیست و مردم را به امامت خویش می خواند، و در نتیجه گروهی گرد او را می گیرند و طولی نمی کشد که دستگیر می شود و به قتل می رسد و در کناسه کوفه به دار آویخته می گردد.

آری، چنان که فرموده بود، به وقوع پیوست.

و باز در همان کتاب در ذیل وصیت حضرت باقر علیه السلام می نویسد: حضرت باقر علیه السلام خطاب به فرزندش حضرت صادق علیه السلام فرمود برادرم زید، پس از من مردم را به امامت خود می خواند، او را به خود واگذار و با وی نزاع مکن، چه آنکه مردم را به خود دعوت می کند و خروج می نماید، و روز سوم قیامتش کشته می شود.

گویند، زید روز چهارشنبه خروج کرد و روز جمعه از پای درآمد و در کناسه کوفه به دار آویخته شد و هشام بن عبد الملک قاتل او بود.

شیخ حسن بن علی طبرسی در پایان کتاب اسرار الامامه فصلی در یادآوری از زید بن علی تدوین نموده، و اخباری در فضائل او ایراد کرده است از جمله، در آن کتاب از عیون المحاسن از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده است، زید از علمای آل محمد بوده است، برای خدا دشمنانک می شد و با دشمنان او جهاد می کرد، تا در راه خدا به شهادت رسید.

امام صادق علیه السلام فرمود: آن گاه که عمویم زید راجع به خروجش با من مشورت کرد به وی گفتم ای عمو هر گاه بخواهی کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته گردی، خود دانی و به مجردی که زید، از حضور مبارک بیرون رفت امام صادق علیه السلام فرمود: وای بر آن کسی که ندای او را بشنود و پاسخ او را ندهد.

چگونگی حال زید را از حضرت رضا علیه السلام پرسیدند فرمود: ادعای حقی یعنی امامت نکرد و او پارسا تر از این بود که ادعای نابجایی بکند.

و فرمود، حضرت مولا از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت فرموده است، خطاب به حضرت سید الشهداء فرمود: از پشت تو مردی به نام زید به وجود می آید که روز قیامت او و یارانش در حالی که، چهره سپیدانند پای بر گردن های مردم می گذارند، و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

از حضرت زین العابدین علیه السلام روایت شده است فرمود: از فرزندان من مردی به نام زید خروج می کند که در کوفه به شهادت می رسد و در کناسه به دار آویخته می شود و روز قیامت که محشور می گردد، درهای آسمان به روی او گشاده می شود، و آسمانی ها از وجود او اظهار خرسندی می کنند و روح او را در چینه دان مرغ سبز فامی قرار می دهند، که در هر کجای بهشت بخواهد، پرواز می کند.

از آن پس که خبر شهادت زید به عرض مبارک امام صادق علیه السلام رسید، استرجاع فرمود و افزود، شهادت عمویم را در پیشگاه خدا تقدیم می دارم و او خوب عمویی برای من و برای دنیای ما بود. او چونان شهدایی که در رکاب پیمبر و علی و حسن و حسین علیهم السلام به شهادت رسیدند، لباس شهادت بر اندام خویش آراست.

از فضیل بن رسان نقل شده است که گفت بامداد روزی که زید به شهادت رسید وارد کوفه شدم، از او شنیدم می گفت، کسی که امروز به من کمک کند، روز قیامت به بهشت خواهد رفت. و پس از آنکه به شهادت رسید به مدینه رفتم و حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم، فرمود:

خبر تازه چیست؟ گریه گلوگیرم شد. پرسید عمویم چه کرد، آیا کشته شد و به دار آویخته گردید؟ گفتم آری! امام علیه السلام گریست، چنان که اشک های چشمان مبارکش مانند مرواریدهای غلطان بر گونه هایش جاری شد سپس فرمود: ای فضیل! تو هم در کشتن شامی ها به وی کمک کردی؟ آری.

فرمود: چند تن از آن ها را به هلاکت رسانیدی، گفتم شش تن! فرمود، مگر در کشتن آن ها مشکوک بودی؟ عرض کردم هرگاه در کشتن آن ها مشکوک بودم، آن ها را نمی کشتم. امام علیه السلام فرمود: امید است خدا هم مرا در ریختن خون شامی ها، با زید انباز سازد. به خدا سوگند عموی من و یارانش شهیدانند، و به همان راهی گام گذارده اند که حضرت مولا علی علیه السلام و یارانش قدم نهاده اند.

این خبرها و امثال آن ها اخباری است که راجع به زید رسیده است. (تا اینجا آنچه مناسب بود و از کتاب اسرار الامامه به پایان رسید (۱)).

شیخ فخر الدین رماحی معاصر (فخر الدین طریحی) در کتاب منتخب المراثی و الخطب از ابو حمزه ثمالی نقل کرده است که گفت: در خانه حضرت سید و مولایم علی بن الحسین علیهما السلام در مدینه شرفیاب حضور

ص: ۴۹۸

۱- ۱) - مؤلف پیش از این همین احادیث را از اواخر اسرار الائمه که منسوب به یکی از متأخران اصحاب بوده، از کتاب العیون و المحاسن مفید نقل کرده است در اینجا همان احادیث را از اسرار الامامه شیخ حسن طبرسی از کتاب عیون المحاسن که از آثار عماد الدین طبری است، نقل کرده است - م.

مبارکش شدم، پس از اذن دخول مشاهده کردم که حضرت جلوس فرموده است، و کودک خردسالی بر روی دامنش قرار داشت. امام علیه السّلام از دیدار او اظهار خرسندی می فرمود و او را می بوسید و دست به سروصورتش می کشید. در آن حال، کودک از روی زانوی حضرت حرکت کرد و به راه افتاد، پایش به عتبه درگرفت و سرش به چهارچوب خورد و شکست. امام با شتاب و با اندوهی از جا برخاست، و خون سرش را با پارچه ای پاک کرد، و فرمود: ای فرزند! تو را در پناه خدا قرار می دهم مبادا آن کسی باشی که در کناسه به دار آویخته شوی.

ابو حمزه گوید، به عرض رسانیدم ای مولای من، پدرم و مادرم فدای شما، کناسه کجاست فرمود: همین فرزندم در محلی که به نام کناسه خوانده می شود، و از محال کوفه است، به دار آویخته می شود. عرض کردم ای مولای من! آیا به راستی چنین واقعه ای به وقوع می پیوندد؟ آری، به خدا سوگند، چنان خواهد شد و به خدایی که محمّد صلی الله علیه و آله را به راستی و درستی مبعوث کرده است، هرگاه تو پس از من زنده بمانی این جوان را در ناحیه ای از نواحی کوفه خواهی دید که شهید شده، و به دار آویخته و بعد از آن دفن می شود. و سپس مرقد او نبش می شود و بار دیگر در کناسه به دار آویخته می گردد. و پس از روزگار درازی، از دار به زیر آورده، و سوخته می شود و خاکستر او در فضا پراکنده می گردد.

پرسیدم، فدای شما! نام این جوان چیست؟ فرمود نام این پسر زید است. و همچنان که امام علیه السّلام می گریست، با من هم سخن می گفت و فرمایش خود را تا آنجا ادامه داد که فرمود: می خواهی یکی از گزارش های این فرزند را به اطلاع تو برسانم؟ معروض خاطر داشتم، آری!

فرمود: در یکی از شب‌ها در محراب عبادتم همچنان که در سجده بودم به خواب رفتم. در رؤیا مشاهده کردم وارد بهشت شده‌ام، و به حضور انور حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و علی و حسنین علیهم السلام رسیدم. در آن حال یکی از حوریه‌های بهشت را به همسری من درآوردند. با وی نزدیکی کردم و پس از آن در کنار سدره المنتهی غسل نمودم، و صدای هاتفی را شنیدم می‌گفت:

می‌خواهی از فرزندی که به نام زید است به تو مژده دهم؟ از خواب بیدار شدم پس از آنکه نماز صبح را به جای آوردم، صدای کوبه در به گوشم رسید، در را گشودم مردی را دیدم که کنیزک روپوش زده‌ای همراه او بود، از وی پرسیدم چه می‌خواهی؟ گفت: با علی بن الحسین کار دارم، گفتم من علی بن الحسینم. در پاسخ من گفت: من فرستاده مختارم. سلام می‌رساند و می‌گوید، این کنیزک در دست ما قرار گرفت و ما او را ششصد دینار خریداری کردیم و آن را به تو بخشیدیم و اینک این هم ششصد دینار پول که به مصرف خود برسانی و نامه‌ای هم به من داد. من نامه و پول و کنیزک را از وی گرفتم، پس از آنکه کنیزک را به اتاق خود بردم، از وی پرسیدم نامت چیست؟ گفت: حوریه. گفتم آری، خدا و رسول او راست فرمودند:

«این کنیزک تأویل خواب من است که پیش از این دیدم و حقیقتش را پروردگار آشکارا ساخت»، و این جاریه در کمال آراستگی بود.

امام سجاد علیه السلام، فرمود: با وی نزدیکی کردم و به این فرزندم، آبستن شد و هنگامی که فرزندم به دنیا آمد او را همچنان که در خواب شنیده بودم، زید نامیدم و به زودی جریان سرانجام او را، به طوری که برای تو ایراد کردم، خواهی دید.

ابو حمزه ثمالی گفت: به خدا سوگند همچنان که امام علیه السّلام فرموده بود، کشته شدن و به دار آویختن و دفن شدن، و از خاک بیرون آوردن و دوباره به دار آویختن او را، مشاهده کردم و از آن پس، روزگار درازی به دار آویخته شده بود تا دو فاخته در درون او لانه کردند، از آن پس جسد او را سوزانیدند، و اجزای سوخته شده او را درهم کوبیدند، و پودر آن را به باد هوا دادند. رحمه الله علیه، و لعنه الله علی قاتلیه و قاتلی الائمة الطاهرین و اولادهم و ذراریهم اجمعین.

فضله از یکی از اخباری ها نقل کرده است گفت: مراتب فضیلت و موقعیت زید بن علی بن الحسین علیه السّلام را از خالد بن فضله پرسیدم، گفت:

چگونه مردی بوده است؟! اظهار بی اطلاعی کردم. گفت: آری، زید بن علی از بیم خدا می گریست تا آنجا که اشک چشمش با خون آلوده می شد، و این زاری و تضرع را در تمام طول شب انجام می داد. و موقعیت او تا آنجا بود که بسیاری از مردم او را امام و پیشوای خود می دانستند. و علت اعتقاد به امامت او آن بوده است، که زید با شمشیر خروج و قیام می کرد و مردم را به رضا و خشنودی آل محمّد می خواند و آن ها می پنداشتند که او، مردم را به امامت خود می خواند و حال آنکه، او چنین قصدی نداشت زیرا، می دانست پیش از او کسی است که شایستگی مقام امامت را دارد و علت قیام او هم خون خواهی از حضرت سید الشهداء علیه السّلام بوده است.

روزی، زید به بارگاه هشام رفت و پیش از ورود او، هشام به گروهی از بنی امیه که در بارگاهش حضور داشتند، دستور داد نزدیک یکدیگر بنشینند آن چنان که زید نتواند خود را به هشام نزدیک سازد. زید وارد بارگاه شد و از آنجا که جایی برای نشستن خود نیافت، در برابر هشام ایستاد و گفت:

سخن هیچ یک از بندگان خدا بالاتر از این نیست که بندگان او را به پرهیزکاری بخواند. اینک من تو را به پرهیزکاری از مخالفت فرمان او می خوانم. بنابراین، از حضرت او بیمناک باش.

هشام، که سراسر وجودش را غرور و غفلت فراگرفته بود به جای آنکه از گفتار زید عبرتی گیرد، گفت: ای زید! تو آن کسی هستی که آرزوی خلافت را در دل می پرورانی، و امیدواری روزی فرارسد که جامه خلافت را بر اندام خویش به یارایی، و حال آنکه تو کنیززاده ای و درخور خلافت نیستی.

زید فرمود: هیچ یک از افراد را در نظر ندارم که به اندازه پیمبری که خدا او را برای راهنمایی مردم برانگیخته است، در پیشگاه خدا اهمیت داشته باشد. و هرگاه کنیززادگی از موقعیت ارزنده پیمبر می کاهید، خدای متعال اسماعیل را که کنیززاده ای بود، به پیمبری نمی گمارد. اینک از تو می پرسم، آیا مقام پیمبری بالاتر است یا رتبه خلافت؟! گذشته از این، کنیززادگی چه منقصتی در موقعیت مردی به وجود می آورد، که جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده باشد؟

هشام از شنیدن این سخنان به سختی خشمناک شد و کارگزار خویش را خواند و گفت سوگند به خدا برای نابودی این شخص، لشکر گرانی گرد آورم که فضا را بر او تنگ کند.

زید، از بارگاه آن گمراه بیرون رفت در حالی که می گفت: هیچ گاه اتفاق نیفتاده است، مردمی از تیزی شمشیر در هراس باشند، جز اینکه به خواری گرفتار شده باشند. بعد از آن، عازم کوفه شد و مردم کوفه گرد او اجتماع، و با او بیعت کردند.

و تصمیم داشتند که به دنبال بیعت با او با هشام بجنگند. لیکن، طولی نکشید که بیعت را شکستند و به دست دشمنش گرفتار ساختند. و او را کشتند و در محلی به نام کناسه به دار آویختند و مدت چهار سال جسد پاکیزه اش بر فراز دار باقی ماند. و کسی از مردم کوفه خم به ابرو نیاورد و هیچ کس نه با دست و نه با زبان به یاری اش برنخاست. و آن قدر بر فراز دار بود، که چند فاخته در درون او لانه کردند.

کوفی ها، برای نخستین بار نبود که نسبت به زید، پیمان شکنی و خیانت کرده بودند، بلکه، همچنان که با جدش پیمان شکسته بودند با او نیز پیمان را شکستند و آن چنان که به پدران و نیاکان او به خیانت پرداختند، با او هم خیانت کردند. اینک، آگاه باشید که لعنت خدا بر ستمگران و پیمان شکنان است.

راوی گفته است، هنگامی که خبر شهادت زید به عرض حضرت صادق علیه السلام رسید، به سختی اندوهناک شد و در مفارقت و ستمدیدی او ناله کرد و به دنبال آن دستور داد تا از مال شخصی خود، به یادبود زید صدقه دهند و به هر خانواده ای که در راه یاری زید شهید شده اند، هزار دینار داده شود.

جناب زید، در روز دوشنبه دو شبانه روز از ماه صفر گذشته، در سال ۱۲۰ هجری و در سن ۴۲ سالگی شهید شد.

آری، در شهادت زید منافقان خرسند و مؤمنان اندوهناک بودند، و حکم ابن عباس کلبی از شهادت حضرت زید فرحناک بود و روز شهادت او را جشن گرفت و به شادی از شهادت او گفت:

صلبنا لکم زیدا علی جذع نخله فلم نر مهدیا علی الجذع یصلب

زید را بر شاخه درخت خرما به دار آویختیم و تاکنون ندیده بودم که مهدی بر شاخه درختی به دار آویخته شود و شما آن مردمی هستید که از روی نادانی، عثمان را هم پایه با علی قرار داده اید و حال آنکه عثمان از علی بهتر و پاکیزه گویتر است.

هنگامی که سروده این بی حیا به عرض امام محمد صادق علیه السلام رسید، بی اندازه اندوهناک شد و دست های مبارک را در حالی که از شدت اندوه می لرزید، به سوی آسمان بلند کرد و معروض داشت پروردگارا! هرگاه بنده تو حکم، در آنچه سروده، دروغ گفته است، سگی از سگانت را بر او چیره کن تا او را از پای درآورد. طولی نکشید بنی امیه، حکم را به سوی کوفه گسیل داشتند، در راه درنده ای بر او مسلط شد و او را از هم درید. موقعی که خبر هلاکت او به عرض امام صادق علیه السلام رسید، حضرت امام صادق علیه السلام به خاطر اینکه تیر دعایش به زودی به هدف رسیده بود، به سجده درآمد و فرمود: خدایی را می ستایم که به وعده خود به زودی وفا کرد و دشمنش را به هلاکت رسانید و به زودی خواهند دانست، آن ها که ستمگری می کنند، کدام یک از ستمگر و ستم دیده مغلوب خواهند شد.

شیخ جلیل حافظ علامه، معروف به ابن خزاز قمی، در آخر کتاب کفایه الاثر درباره موقعیت زید بن علی و به مناسبت اینکه قیام زید، قیام به جایی بوده، و او ادعای امامت برای خود نداشته است، و بالاخره اخبار چندی که دلالت بر حسن حال زید بن علی دارد، از جمله می نویسد:

از احادیث مشهور راجع به زید، فرمایش حضرت جعفر بن محمد علیه السلام است که فرمود: خدا عمویم، زید را رحمت کند. هرگاه او پیروز می شد، به

عهد الهی وفا، و مردم را به رضا و خشنودی آل محمد، دعوت می کرد و من همان رضا و خشنودی آل محمد هستم.

خزاز، سپس حدیثی را در همان کتاب آورده است، که مناسب می دانم آن را در اینجا نقل کنم.

حدیث خزاز

خزاز گوید: حدیث کرد ما را علی بن الحسین (مرادش پدر شیخ صدوق است که باید ملاحظه و تحقیق کرد (۱)) گفت: حدیث کرد ما را عامر بن عیسی، از ابو عامر سیرافی در مکه، در ماه ذیحجه سال ۳۸۱ هجری، گفت:

حدیث کرد ابو محمّد حسن بن محمّد بن یحیی بن حسن بن جعفر بن عبید الله بن حسین بن علی بن علی بن ابی طالب علیهما السلام گفت:

حدیث کرد ما را محمّد بن مطهر، گفت: حدیث کرد مرا پدرم، گفت: خبر داد به ما عمیر بن متوکل بن هارون بلخی، از پدرش متوکل بن هارون، گفت: پس از شهادت زید بن علی، با فرزندش یحیی که عازم خراسان بود، ملاقات کردم.

و او را مردی خردمند و فاضل یافتم. از چگونگی حال پدرش زید، از او جويا شدم گفت، پدرم به شهادت رسید و در کناسه کوفه به دار آویخته شد. سپس گریست، و من هم گریستم. و یحیی آن قدر گریه کرد که به حال غشوه درآمد. پس از آنکه آرام گرفت، گفتم: ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله چه

ص: ۵۰۵

۱-۱) - امر به تحقیق از آن نظر است که علی بن الحسین بن بابویه پدر شیخ صدوق در سال ۳۲۰ هجری رحلت کرده، چگونه ممکن است از عامر بن عیسی که سال ۳۸۱ هجری در مکه از سیرافی روایت کرده باشد، آری در مشایخ خزاز چند تن علی بن الحسین است: علی بن حسین بابویه و علی بن حسین داری و علی بن حسین منده. ممکن است از یکی از آن ها که غیر از بابویه باشند روایت کرده باشد. گذشته از این در نسخه ای که از کفایه الاثر در این زمان چاپ شده، علی بن حسن آمده است که دو تن هم از مشایخ او بدین نام بوده اند-م.

چیزی سبب قیام پدرت، به رزم این طاغوت شد، و با آنکه می دانست کوفی ها به پیمان خود وفا نمی کنند و به سابقه بی وفایی آن ها، از هر جهت، آگاه بود؟ یحیی گفت: آری، چنان است که می گویی من هم در این خصوص با وی صحبت کردم. پدرم در پاسخ من گفت: از پدرم شنیدم که می گفت، از پدرم حسین بن علی علیهم السّلام شنیدم که فرمود: یک روز جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله دست بر پشت من نهاد و فرمود: ای حسین! از پشت تو مردی به نام زید پیدا می شود که به شهادت می رسد، و روز قیامت او و یارانش گام بر گردن های مردم می گذارند و وارد بهشت می شوند و من دوست می دارم همان گونه باشم که رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا توصیف کرده است.

سپس یحیی گفت: خدا پدر زید را بیامرزاد. به خدا سوگند او یکی از عبادت کنندگان بود که شبش را به نماز و روزش را به روزه به سر می برد و در راه خدا آن چنان که شاید و باید جهاد می کرد.

گفتم: ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله! امام هم باید چنین اوصافی را داشته باشد؟!!

یحیی گفت: ای ابا عبد الله، پدرم امام نبود لیکن، یکی از سادات با کرامت و از پارسایان با حقیقت بود، و او از مجاهدانی به شمار می آمد که در راه خدا به راستی و درستی می کوشید و با دشمنان خدا و رسول جهاد می کرد.

گفتم: ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله! پدرت ادعای امامت می کرد. و از رسول خدا، درباره آن هایی که به دروغ ادعای امامت کنند، روایاتی نقل شده است.

یحیی گفت: ساکت باش ای ابو عبد الله، پدرم خردمندتر از آن بود که مقامی را برای خود ادعا کند که درخور آن نباشد بلکه، او خطاب به مردم می گفت، شما را به خشنودی و رضای آل محمد می خوانم و مرادش از رضای آل محمد، پسر عموم جعفر بود.

گفتم: آیا پسر عمویت در حال حاضر صاحب امر ولایت و امامت است؟ یحیی گفت: آری، او از همه بنی هاشم داناتر است. و اضافه کرد اینک شمه ای از پدرم و پارسایی و عبادت او برای تو نقل می کنم.

او در تمام روز به نماز برمی خاست و به مجردی که تاریکی شب، جهان را فرامی گرفت، اندکی می خوابید. سپس برمی خاست و در دل شب به تهجد شبانه قیام می کرد. پس از فراغت از نماز، می ایستاد و تا طلوع فجر به تضرع و زاری می پرداخت، و اشک از دیدگانش جاری می شد. و چون فجر طالع می شد به سجده می رفت سپس نماز صبح را به جای می آورد و پس از نماز صبح، تا هنگامی که روز بلند می شد تعقیب می خواند. از آن پس ساعتی را به کارهای ضروری خود اشتغال می ورزید و نزدیک به زوال شمس در مصلاهی خود قرار می گرفت و تا هنگام ظهر به تسبیح و تمجید خدا مشغول می شد. و هنگام نماز ظهر که می رسید نماز ظهر را به جای می آورد پس از اندک فاصله ای به نماز عصر قیام می کرد. پس از نماز عصر تعقیب می خواند.

سپس سر به سجده می گذارد و از آن پس که آفتاب غروب می کرد نماز مغرب و عشا را به جای می آورد.

از یحیی پرسیدم، آیا پدرت روزه دهر می گرفت؟ در پاسخ گفت، خیر و لیکن او در هر سال سه ماه و در هر ماه سه روز، روزه می گرفت (۱).

پرسیدم، آیا پدرت فتوا هم می داد؟ در جواب گفت به خاطر ندارم.

ص: ۵۰۷

۱-۱) - در بحار الانوار در ضمن پاسخی که ابن عباس راجع به روزه انبیا به مردی داده می گوید: روزه عیسی، روزه دهر بوده است که همواره، روزها را به روزه به سر می برده و روزه پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله (علاوه بر روزه های دیگر) در هر ماه سه روز روزه می گرفت و آن را روزه دهر می نامید پس روزه دهر از نظر اسلام سه روز روزه از هر ماه است.

پس از آن، یحیی صحیفه کامله را که در آن ادعیه حضرت علی بن الحسین علیه السلام آورده شده است، در اختیار من گذارد (۱).

صدوق در امالی اخبار چندی را در ستایش زید ایراد کرده است. از جمله، خبری را، که در مجلس ۱۸۱ آورده، می نویسد: زید بن علی بن الحسین گفته است، در هر زمان یکی از ما خانواده وجود دارد که خدای متعال حجت خود را به وسیله ی او بر مردمان به کمال می رساند. اکنون در این روزگار برادرزاده ام جعفر بن محمد، حجت خداست. بدیهی است کسی که از او پیروی کند، گمراه نشده است و کسی که به مخالفت او برخیزد، به هدایت نرسیده است.

شیخ صدوق، در پایان همان مجلس روایتی در ستایش زید بن علی آورده، و ترحمی که حضرت صادق علیه السلام نسبت به وی کرده، متذکر شده است و در کتاب المجالس، از بزرگداشت وی سخن به میان آورده است.

کلینی، در روضه کافی اندکی پیش از حدیث نوح، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: نگویید زید خروج کرد. زیرا، زید انسانی دانشمند و راستگو بود. او شما را به امامت خود دعوت نمی کرد بلکه، شما را به خشنودی و رضامندی آل محمد می خواند و هرگاه بر دشمنان پیروز می شد به آنچه شما را می خواند، وفا می کرد. آری، بر پادشاهی خروج کرد که همگی حیثیات را به سود خود گرد آورده بود. و زید می خواست با خروجی که می کند پایه سلطنت او را به سختی متزلزل سازد.

ص: ۵۰۸

۱- ۱) - چگونگی نقل صحیفه و روایت آن در آغاز صحیفه آمده، و مؤلف هم آن را در جلد پنجم ضمن احوال یحیی ایراد کرده است. به آغاز صحیفه و مجلد پنجم این کتاب مراجعه شود - م.

یکی از اصحاب ما، در کتاب الثاقب فی المناقب از یزید بن خلف روایت کرده، گفت: در آن هنگام که هنوز زید در مدینه بود و از این سو بدان سو می رفت، حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب بودم سخن از زید به میان آمد فرمود: چنان می بینم که زید عازم عراق می شود و خروج می کند و دو روز به نبرد با مخالفان می پردازد و روز سوم شهید می شود و سر بریده اش را به شهرهای اطراف می گردانند تا اینکه به مدینه می آورند و بر روی نی نصب می کنند و به دست مبارک، به محلی که سر بریده زید را در آنجا بر فراز نی می کنند، اشاره فرمود.

یزید بن خلف گوید: آنچه ایراد کردم به دو گوش خود شنیدم و با چشم خودم هم سر بریده او را مشاهده کردم که در همان محل که حضرت صادق علیه السلام اشاره کرده بود، بر روی نی نصب کردند.

کشی، در ذیل شرح حال سید اسماعیل حمیری، از فضیل رسان نقل کرده، و گفته است: پس از شهادت زید رضی الله عنه به حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم در اتاقی که در درون اتاق دیگری بود به ملاقات حضرتش افتخار یافتیم. از من پرسید، ای فضیل! عمویم زید شهید شد؟ گفتم آری فدای شما، فرمود: او به صاحب ولایت ایمان داشت و از چگونگی ولایت صاحب ولایت خبردار بود. و شخصی دانشمند و راستگو به شمار می آمد.

هرگاه، بر دشمنان چیره می شد به خواسته قلبی خود وفا می کرد. او پادشاهی بود که می دانست چه کند (۱).

ص: ۵۰۹

۱- ۱) - مؤلف برای سومین بار چند حدیث را از اسرار الامامه طبرسی، که پیش از این دو بار ترجمه شده، ایراد کرده است و از آنجا که مطلب تازه ندارد به ترجمه آن ها که ذیل حدیث بالا است نمی پردازیم و حدیث پس از آن را ترجمه می کنیم - م.

کلینی در اصول کافی ضمن حدیثی طولانی در باب فاصله میان حق و باطل درباره امر امامت می نویسد: زید بن علی به حضور مبارک حضرت باقر علیه السلام شرفیاب شد در حالی که دعوت نامه هایی از کوفی ها در دست داشت که وی را در آن دعوت نامه ها به سوی خود دعوت کرده، و افزوده بودند: ما همگی حاضر به فرمان تو هستیم و آرزو مندیم به اتفاق ما خروج کنی.

امام باقر علیه السلام فرمود: آیا این نامه ها، بدون سابقه و ابتدائاً به تو نوشته شده است و یا پاسخ نامه ای است که مردم کوفه را به همراهی خود دعوت کرده بودی؟

زید گفت: نامه هایی است که آنان بدون هیچ سابقه ای برای من ارسال داشته اند زیرا، معرفت و شناختی به محبت ما دارند و می دانند که ما از خویشاوندان رسول خداییم، و در قرآن هم مودت ما را واجب فرموده، و مردم را به پذیرش از فرمانبرداری ما دعوت کرده است. گذشته از این ما، هم اکنون در تنگنا قرار گرفته ایم و پرده احترام ما هم از هرجهتی دریده می شود.

امام باقر علیه السلام فرمود: آری، فرمان پذیری واجب است.

شیخ حسین بن عبد الوهاب که معاصر با سید مرتضی بوده است، در کتاب عیون المعجزات می نویسد: گویند در یکی از روزها زید بن علی بن حسین، از برابر برادر بزرگوارش مولانا محمد بن علی الباقر علیه السلام، عبور کرد.

امام، خطاب به اصحابش فرمود: می بینید که همین برادرم مقامی را ادعا می کند که درخور آن نمی باشد و به دنبال آن مردم را به امامت خویش

باز گوید، امام صادق علیه السلام به عبد الله بن موسی، دستور داد تا به اتفاق زید خروج کند.

مفید، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: دوست می دارم بهترین فرزندانم را فدای زید کنم.

ابو الفرج اصفهانی، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که، امام علیه السلام در یکی از سال ها به حج بیت الله رفت، در محل فسخ دو رکعت نماز گزارد.

از حضرتش پرسیدند چرا در اینجا نماز گزاردید؟ فرمود: در اینجا مردانی از اهل بیت به شهادت می رسند، که ارواح آنان برای رفتن به بهشت بر جسدهای ایشان سبقت می گیرد.

و امثال این ها از ستایش هایی که برخی از برخی کرده اند.

مؤلف گوید: از مطاوی خیرهایی که پیش از این متذکر شدیم، پاسخ اعتراضات این معاند، که به گمان او دلیل بر تناقض گویی بوده است، داده شده است.

ابن اثیر، به دنبال آنچه پیش از این از کامل او نقل کردیم، می نویسد: در سال ۱۲۲ هجری زید بن علی بن الحسین علیهما السلام شهید شد و علت اقامت او را در کوفه و چگونگی بیعت گرفتن او را متعرض شده است و می گوید:

آن گاه که یارانش آماده همراهی با زید شدند، جمعی که به پیمان با او ثابت قدم بودند به لباس رزم درآمدند.

در این موقع سلیمان بن سراقه باهلی، به جانب یوسف بن عمر رفت و او را از آمادگی خروج زید و همراهانش اطلاع داد. وی دژخیمی را برای دستگیری زید روانه کرد لیکن، او به جانب زید دسترسی پیدا نکرد. از طرف دیگر زید که احتمال دستگیری خود را می داد، پیش از فرارسیدن مدتی که برای کوفیان تعیین کرده بود، به کار خود شتاب کرد.

در آن روزگار، حکم بن ابی الصلت کارگزار کوفه بود و عمر بن عبد الرحمن، به اتفاق عبید الله بن عباس کندی، همراه با جمعی از شامی ها، ریاست پیادگان را، به عهده داشت و یوسف بن عمر هم که از نهضت زید باخبر بود، از وی تعقیب می کرد.

در چنین موقع خطرناکی جمعی از سرشناسان کوفه به حضور زید آمدند و از وی پرسیدند که درباره ابو بکر و عمر چه می گویی؟ زید گفت: خدا آن ها را بیامرزد و من از خاندان خود جز سخن خیر درباره آن ها سخن دیگری نشنیدم و من از دیگران نسبت به سلطه ای که رسول خدا به مردم داشت، شایسته ترم. آری، آن ها، ما را از وی جدا کردند و کار ایشان نسبت به ما در حد کفر نبود، آن ها بر مردم حکومت کردند و به کتاب و سنت رفتار نمودند. حاضران گفتند بنابراین، هرگاه آن ها به شما ستمی نکردند، اینان هم ظلمی به شما نکرده اند! در این صورت چرا مردم را بر ضد بنی أمیه می خوانی؟ فرمود: مقایسه میان اینان و آنان درست نیست، بلکه اینان به من و شما و خودشان ستم کردند. ما شما را به کتاب خدا و سنت رسول او صلی الله علیه و آله دعوت می کنیم و از شما می خواهیم تا سنت های الهی را احیا کنید و آتش بدعت گریها را فرو نشانید. اکنون هرگاه خواسته ما را پذیرفتید، نیک بخت می شوید و اگر از پذیرش آن خودداری کردید، من بر شما و کالتی ندارم، یعنی کارتان به عهده خود شما خواهد بود.

سخنان زید که بدینجا رسید حاضران از وی جدا شده و پیمان او را درهم شکستند و گفتند، امام پیش از تو محمد باقر بوده است که در گذشته و حال حاضر امام ما فرزند او جعفر است که پس از پدرش عهده دار منصب امامت شده است.

زید، که سخنان آن‌ها را شنید آنان رافضه نامید و این نام گذاری از سوی زید بود، و حال آنکه دیگران می‌پنداشتند از آنجا که آنان از زیر بار بیعت او بیرون رفتند، مغیره آن‌ها را رافضه خوانده است.

پیش از آنکه زید خروج کند گروهی حضور حضرت صادق علیه السلام رسیدند و به حضرتش اطلاع دادند که زید از مردم بیعت گرفته است. امام علیه السلام فرمود: آری، با او بیعت کنید که او در خاندان ما فردی شایسته و بزرگوار است. لیکن آن‌ها که این سخن را از امام علیه السلام شنیدند، باز گردیدند و تأیید امام علیه السلام را پوشیده داشتند.

اول شبی از ماه صفر بود که زید با یاران خود قرار داد کارزار را منعقد ساخت.

قرارداد او به گوش یوسف بن عمر رسید. وی از شنیدن آن و به منظور علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد، مأموری را به سوی حکم گسیل داشت و پیام فرستاد، تا مردم کوفه را در مسجد اعظم گرد آورد و آن‌ها را در محاصره قرار بدهد.

حکم، بنا به دستور او کوفی‌ها را در مسجد اعظم گرد آورد، از سوی دیگر اصحاب زید در خانه معاویه بن اسحاق بن زید بن حارثه انصاری، به دیدار وی شتافتند. او شبانه در آنجا خروج کرد. یاران او آتش‌ها افروختند و تا بامداد صداشان به، یا منصور بلند بود. در آن موقع زید به قاسم حضرمی و یکی از یارانش دستور داد تا به شعارشان ادامه دهند و هم زمانی که این دو تن در بیابان عبد قیس بودند، جعفر بن عباس کنندی همراه با گروهی بر آن‌ها هجوم آورد و مردی را که همراه قاسم بود از پای درآوردند و خود قاسم را دستگیر کردند و نزد حکم آوردند. حکم، دستور

داد تا سرش را از بدنش جدا کردند. و این دو تن، نخستین شهدایی از پیروان زید بودند، که به دست طاغوتان آن زمان به منصب شهادت نایل آمدند.

به دنبال شهادت این دو بزرگوار عالی مقام، حکم دستور داد درهای بازارها و مساجد را به روی مردم ببندند. و از سوی دیگر مأموری را گسیل داشت تا به حیره برود و جریان کار را به اطلاع یوسف برساند. و هم زمان جعفر بن عباس را موظف داشت تا چگونگی کار زید و یارانش را به وی اطلاع دهد. جعفر به دستور حکم، همراه با پنجاه تن سوار حرکت کرد، تا در مسیر خود به جابانه «صحرا» سالم، رسید. اخبار لازم را به دست آورد و از آنجا طبق مأموریت قبلی پیش یوسف رفت و چگونگی را به اطلاع وی رسانید. یوسف هم همراه با همدستانش به تلی که نزدیک به حیره بود عزیمت کرد و به اتفاق گروهی از اشراف در آنجا فرود آمد، یوسف ریان ابن سلیمه اراشی، را همراه دو هزار سوار و سیصد تیرانداز که از مردم قیقان حلب بودند، گسیل داشت.

زید، در بامداد آن شب که از خانه معاویه انصاری قیام کرد، به جز دویست و هیجده تن از یارانش، دیگران را ندید. زید، از این عده اندک به شگفت آمد و گفت: سبحان الله، مردم کجایند؟ در پاسخ به عرض رسید، آنان در مسجد اعظم محصورند! زید گفت: به خدا سوگند محصور بودن آنان، عذر موجهی برای آنان که با ما بیعت کرده اند، نخواهد بود.

نصر بن خزیمه عبسی، شعار پیروان زید و ندای آنان را که بر ضد طاغوتیان بلند شده بود، شنید و به جانب زید راهی شد. در راه با عمرو بن عبد الرحمن، رئیس نگهبانان حکم، که در میان همدستان خود از مردم جهینه

در قرارگاه خود بود، برابر گردید نصر و همراهان او با عمرو در آویختند و در نتیجه عمرو کشته شد و همدستان او فرار کردند. زید به اتفاق یاران با وفایش به جبانه سالم، توجه کرد و از آنجا به جبانه صائدی ها کوچ کرد. در محل جبانه، پانصد تن از شامی ها فرود آمده بودند.

زید همراه با یارانش با آن ها نبرد کرد و همگی آن ها منهزم شدند. زید، از آنجا به خانه انس بن عمرو ازدی، که از جمله بیعت کنندگان با زید بود، راهی شد. همراهیان زید او را به کمک کاری خود دعوت کردند. انس بن عمرو پاسخ آن ها را نداد، خود زید پیش آمد و وی را به همراهی خویش دعوت کرد. باز هم پاسخی نداد. زید فرمود: چقدر مردم گزافه گو هستید، آری کاری را که نباید انجام دهید، انجام دادید. خدا به حساب شما رسیدگی فرماید.

زید از آنجا به کناسه حرکت کرد و با گروهی از شامی ها که در آنجا بودند نبرد کرد و آن ها را شکست داد. زید از آنجا همراه دویست مرد حرکت کرد و یوسف نگران حال او بود و هرگاه زید می خواست یوسف را از پای در آورد، می توانست. ریان دست نشاندۀ یوسف، در میان شامی ها در تعقیب زید بود.

زید، پس از این نبرد، به جانب مصلائی خالد روان شد و وارد کوفه گردید و برخی از یارانش به جانب جبانه مخنف بن سلیمان، حرکت کردند و با شامی ها روبرو شدند و با آن ها به نبرد برخاستند و یکی از ایشان به اسارت شامی ها درآمد و او را پیش یوسف بردند. یوسف دستور قتل او را صادر کرد، و کشته شد.

زید هنگام ورود به کوفه احساس کرد که کوفی ها روی خوشی به او نشان نمی دهند و هنگامی که خود را در آنجا خوار و بی مقدار یافت، به

نصر بن خزیمه گفت: چنان پیدا است که از واقعه ای که برای حضرت سید الشهداء علیه السلام اتفاق افتاده است بیمناک می باشی.

نصر گفت: به خدا سوگند تا جان دارم در رکاب تو می جنگم، اینک مردم در مسجدند، مصلحت آن است که با آنان ملاقات کنیم. به دنبال این تصمیم به جانب مسجد روان شدند، در راه عبید الله بن عباس کندی، که در کنار خانه عمر بن سعد بودند تلاقی کردند. زید و همراهان، با ایشان نبرد کردند. عبید الله و همدستان او شکست خوردند. از آنجا حرکت کردند تا به در مسجد اعظم رسیدند. یاران زید، پرچم های خود را از بالای درهای مسجد به اهتزاز در آوردند و گفتند: ای مسجدیان! از زیر بار خواری بیرون آید و در زیر پرچم آبرومندی قرار گیرید، از دین و دنیای بیگانگان دست بردارید، که شما درخور دین و دنیای آنان نیستید. در این حال، شامی ها از بالای مسجد، آنان را با سنگ مورد هدف قرار دادند.

شب هنگام فرارسید، ریان به جانب حیره عزیمت کرد و زید و همراهیان با گروهی از کوفی ها از کنار مسجد دور شده و به دار الرزق وارد شده، و در آنجا ریان بن سلیمه در رسید، زید، با وی و گروه زیادی از شامی ها نبرد کرد.

شب چهارشنبه بود که گروه شامیان با وضع فلاکت باری باز گشتند.

فردای آن شب، یوسف بن عمر عباس بن سعید مزنی را با جمعی از شامی ها گسیل داشت. در دار الرزق با زید، روبرو شدند، زید همراه با نصر ابن خزیمه و معاویه بن اسحاق بن زید بن ثابت و همراهانش با آنان با قدرت هرچه تمام تر نبرد کردند. در آن هنگام نایل بن قروه عبسی شامی، به نصر بن خزیمه حمله ور شد و شمشیری به ران او فرود آورد، و نصر هم

مقابلاً- شمشیری به وی زد و او را کشت لیکن، نصر از شدت درد تاب نیاورد و به شهادت رسید. دامنه جنگ بالا گرفت، و همدستان عباس منهزم شدند و نزدیک به هفتاد تن از آنها، به هلاکت رسیدند.

شب هنگام یوسف بن عمر، لشکری گرد آورد و آنها را به جنگ با، زید گسیل داشت. با اصحاب زید تلاقی اتفاق افتاد. زید، با یاران خود بر آنها حمله آورد، و متفرق شدند. زید ایشان را دنبال کرد، تا آنها را وارد مسجد نمود. از آنجا هم با حمله ای که به آنها کرد، ایشان را به سرزمین بنی سلیم راند.

عباس جریان شکست همدستانش را به اطلاع یوسف رسانید و از او خواست، تا تیراندازان را به کمک او گسیل دارد. یوسف، گروهی از تیراندازان را به یاری او فرستاد. آنان، یاران زید را هدف تیرهای کینه خود قرار دادند.

در آن روز معاویه بن اسحاق انصاری، در برابر زید دلاوری شگفت آوری به خرج داد و با شدت هرچه تمام تر جنگ کرد، تا به شهادت رسید. پس از شهادت وی، زید و همراهانش از پای نشستند و تا شب هنگام با دشمنان خدا و رسول نبرد کردند.

در همین اوقات بود که زید هدف تیر قرار گرفت و تیری به جانب چپ پیشانی او اصابت کرد و به مغزش رسید. اصحاب زید از میدان بازگشتند و شامی ها یقین کردند که بازگشت آنان موکول به شب است.

پس از آنکه زید هدف تیر قرار گرفت به خانه ای از خانه های ارحب وارد شد.

اصحابش برای مداوای او طیبی حاضر کردند. طیب با مهارت خاصی تیر را از پیشانی مبارکش بیرون آورد. زید ناله ای کرد و در دم روح شریفش به ریاض رضوان انتقال یافت.

اصحاب وی در هنگام دفن او اختلاف کردند، بعضی گفتند او را در آب بیفکنیم. گروهی گفتند سرش را جدا می کنیم و بدن شریفش را در میان کشتگان قرار می دهیم.

فرزندش یحیی، مانند اینکه این پیشنهاد را پذیرفته باشد گفت: آری، بدن پدرم را، سگ ها نخواهند درید. دیگران گفتند، بدن او را در گودالی که گل در آن می ریزند، دفن می کنیم و آب بر روی آن می بندیم این پیشنهاد پذیرفته شد. جسد شریف زید را در آن گودال دفن کردند و آب بر روی آن جاری کردند.

بعضی هم گفته اند، بدن او را در میان نهر یعقوب دفن کردند و آب را که پیش از این از محل دفن او بازگردانیده بودند، دوباره پس از آن در میان نهر جاری ساختند در آن هنگام غلام زید که از مردم سند بود، از این جریان اطلاع پیدا کرد و همو هم مخالفان را از محل دفن وی اطلاع داد.

باری، پس از شهادت جناب زید اصحابش متفرق شدند و فرزندش یحیی، به جانب کربلا عزیمت کرد و در نینوا، به خانه سابق آزادشده بشر ابن عبد الملک بن بشر، وارد شد.

یوسف که از شهادت زید اطلاع یافت، دستور داد تا در خانه های اطراف کنجکاوی کنند و جسد او را به دست بیاورند. غلام سندی، در روز جمعه دست نشاندهگان یوسف را از مدفن زید باخبر ساخت. جسد او را از قبر

بیرون آوردند و سر از بدنش جدا ساختند و سر بریده او را به فرمان حکم ابن صلت، برای یوسف بن عمر، به حیره بردند.

یوسف دستور داد تا بدن زید و نصر بن خزیمه و معاویه بن اسحاق و زیاد نهدی را در کناسه کوفه به دار بیاویزند و جمعی هم از بدن های آنان محافظت کنند.

پس از آن، یوسف سر بریده حضرت زید را به سوی هشام فرستاد و او فرمان داد تا سر بریده زید را بر در دروازه شام بیاویزند و پس از چندی آن را به مدینه فرستاد. و بدن جناب زید تا هنگام هلاکت هشام همچنان بر دار آویخته بود، و آن گاه که ولید جانشین او شد، دستور داد بدنش را از دار به زیر آوردند و سوزانیدند.

گویند: خراش بن حوشب بن یزید شیبانی، که رئیس شرطه یوسف بود، همان کسی است که، قبر جناب زید را نبش کرده، و بدن شریفش را به دار آویخت و سید حمیری در تنفر از خراش و دیگر بستگانش گوید:

بت لیلی مسهدا ساهر العین مقصدا

و لقد قلت قوله و أطلت التبلدا

لعن الله حوشبا و خراشا و مزیدا

و یزیدا فانه كان اعتلا و اعتدا

الف الف و الف ال ف من اللعن سرمدا

انهم حاربوا الاله و آذوا محمدا

شركوا فی دم الحسین و زید معتدا

ثم علوه فوق جذع صریعا مجردا

یا خراش بن حوشب أنت اشقی الوری غدا

ص: ۵۲۰

شب را بیدار ماندم و خواب با چشم من الفت نداشت. در آن موقع با خود سخن می گفتم و متحیر و سرگردان بودم و می گفتم خدا حوشب و خراش و مزید و یزید را لعنت کند، که پا از انصاف بیرون گذاردند و با آل محمد کینه توزی کردند. آری خدا آن ها را هزار هزار بار بلکه، برای همیشه لعنت کند. اینان بودند که با خدا نبرد کردند و پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را آزرده اند. اینان بودند که با دشمنی دیرینه خود، در خون حسین و زید شرکت جستند و بدن شریف زید را پس از شهادت برهنه و عریان به دار آویختند.

ای خراش بن حوشب! فردای قیامت از بدبخت ترین افراد خواهی بود.

پیش از این نوشتیم یحیی، پس از شهادت پدر بزرگوارش به کربلا رفت لیکن، بعضی گویند، پس از شهادت زید، مردی از بنی اسد با یحیی ملاقات کرد و به وی گفت: خراسانی ها ارادت ویژه ای به شما دارند اینک، پیشنهاد آن است که به خراسان عزیمت کنی.

یحیی گفت: چگونه ممکن است به آن صوب عزیمت کنم؟ گفت:

چندی را متواری باش پس از آنکه از به دست آوردن تو منصرف شدند، می توانی به عزم خراسان حرکت کنی.

مرد بنی اسد، چندی یحیی را در خانه خود پنهان کرده بود و از آنجا که بیم داشت دست نشاندهگان یوسف و امثال او از مخفیگاه وی اطلاع پیدا کنند، او را نزد عبد الملک بن بشر بن مروان برد و گفت به طوری که می دانم، زید قرابت نزدیکی با تو دارد و حق او بر تو واجب است.

عبد الملک گفت: آری، چنان است که می گویی و در عین حال هرگاه از او عفو شود به پرهیزکاری نزدیک تر است.

مرد اسدی گفت: زید شهید شد و اینک این جوان فرزند اوست، که فرزندی نورسته و بی گناه است و یوسف تصمیم دارد تا او را به دست آورد و به شهادت برساند.

آیا تو حاضری او را در خانه خودت پناه بدهی؟ عبد الملک گفت: آری، حاضرم او را پناه بدهم. یحیی چندی را هم در خانه او ماندگار شد و همین که احساس کرد مخالفان از به دست آوردن او منصرف شده اند، به اتفاق چند تن از زیدی ها عازم خراسان شد.

پس از شهادت جناب زید، رضوان الله تعالی علیه، یوسف بن عمر به منبر رفت و در ضمن ایراد خطبه ای، خطاب به عراقی ها گفت: یحیی بن زید، مانند پدرش در حجله خانه زن های شما از حجله ای به حجله دیگر درمی آید به خدا سوگند، هر گاه می خواستم به شما نشان می دادم که از وی کاری ساخته نیست و به دنبال آن آنچه شایسته خود بود به زبان جاری کرد و حاضران را تهدید و نکوهش کرد و از منبر به زیر آمد. تا اینجا سخن ابن اثیر در کامل به پایان می رسد.

مؤلف گوید: از مطاوی اخبار گذشته به دست می آید که، زید بن علی بدون اجازه حضرت امام محمد باقر علیه السلام قیام کرده بلکه، مقام مقدس امام علیه السلام او را از قیام ممانعت کرده، و او نپذیرفته است و هر گاه چنان باشد زید بن علی مرتکب گناه بزرگی شده و درخور نکوهش عظیمی است.

پس از این می نویسد به آنچه گفته شد می توان پاسخ داد که، زید برای خود ادعای امامت نکرده است، تا اینکه در نتیجه چنان ادعایی، کافر شده باشد، بلکه قیام او بدان منظور بوده است تا از حضرت سید الشهداء علیه السلام جانب داری کند و خون بهای آن حضرت را از مخالفانش بازستاند و نهایت موضوعی که ممکن است از ایراد مزبور استفاده کرد آن است که، وی از

فرمان برادرش سرپیچی کرده و مقصر است و این سرپیچی یک نافرمانی بوده، که از وی به ظهور رسیده است و این گونه نافرمانی هم، زیانی به حال او ندارد زیرا، او انسان عادی بوده است، و شیعه برای غیر امام معتقد به عصمت نیست بلکه، مانند دیگر مردم دچار تقصیر و معصیت می شود و این موضوع هم قابل سهل انگاری است.

گذشته از این، ممکن است گفته شود که از فحوای پاره ای از اخبار به دست می آید که حضرت باقر علیه السلام او را بالصراحه از قیام باز نداشته است بلکه، به وی فرموده است، در نتیجه نهضتی که خواهی کرد به سرانجامی چنین و چنان گرفتار خواهی شد.

و امام باقر علیه السلام او را مخیر کرده است به اینکه، یا آخرت و قتل را برای خود برگزیند یا اینکه دنیا و زندگی و آسایش دنیا را بر قتل، برتری بدهد.

زید بخش اول را بر دوم برتری داد.

نظیر آنچه را گفتیم، می توان درباره اسیری گفت، که گرفتار دست کافری شده است و باید اظهار کفر کند، و یا اسیری که به دست یکی از ناصبی ها دچار شده است، و از وی می خواهد تا از علی علیه السلام تبری بجوید و حضرت امیر علیه السلام را سب کند. چنین اسیری مخیر است اظهار کفر کند و از قتل نجات یابد و یا ابراز سب کند و از قتل رهایی یابد، هر چند برتری قتل بر کفر و سب مقدم است.

سید ابو محمد زید بن علی بن الحسین الحسینی

منتجب الدین گوید: وی صالحی دانشور و فقیه بود. مراتب علمی را از شیخ ابو جعفر طوسی فراگرفت و کتاب المذهب و کتاب الطالبیه و کتاب

ص: ۵۲۳

علم الطب عن اهل البيت عليهم السلام از آثار اوست و ما به توسط پدرمان آثار او را روایت می کنیم.

مؤلف گوید: در ضمن اسناد، برخی از حکایاتی که شیخ منتجب الدین در آخر اربعین آورده، چنین عنوان شده است:

حدیث کرد سید رئیس عالم تاج الدین ابو جعفر محمد بن حسین بن محمد حسینی کیکی رحمه الله به املائی لفظ خودش، در سال ۴۷۷ هجری گفت:

حدیث کرد ما را سید رئیس جدم ابو محمد زید بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه فقیه، گفت: حدیث کرد ما را حمزه بن محمد بن احمد حسینی گفت: حدیث کرد ما را عبد العزیز بن محمد ابهری تا به آخر سند...

باز گوید: در نسخه ای از اربعین که در نزد ما موجود است سند به همان نحوی بوده است، که متذکر شدیم لیکن، این سند بدان طریق بسی غلط است و حقیقت آن است که، میان حسین و ابن موسی (۱) نزدیک به یک سطر افتاده باشد. و درست آن است که، چنین باشد. «ابو محمد زید بن علی بن حسین حسینی، قال حدثنا فلان بن فلان قال حدثنا الشيخ ابو جعفر محمد ابن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه» تا به آخر سند.

زیرا، سید ابو محمد زید، از شیخ طوسی روایت کرده و شیخ هم با واسطه از شیخ صدوق روایت می کرده است.

باز گوید: مقصود از سید ابو محمد زید بن علی مترجم حاضر ما می باشد و ممکن است سید یادشده، نواده سید تاج الدین ابو جعفر محمد، از ناحیه مادرش بوده باشد زیرا، هرگاه، ابو محمد، جد پدری او باشد باید، جد اعلای او به شمار آید و در نتیجه نسب او بدین شرح است: السید رئیس تاج الدین ابو جعفر محمد بن الحسین بن محمد بن السید رئیس ابی محمد

ص: ۵۲۴

زید بن علی بن الحسین الحسینی، و با توجه به این نسبت ابو محمد نمی تواند از جد اعلایش روایت کرده باشد.

زید النار

به طوری که گفته می شود، وی از بازماندگان جلیل ائمه علیهم السلام است و مرقد او در ولایت مرو است (۱).

ص: ۵۲۵

(۱- ۱) - در عمده الطالب [۱] می نویسد: زید فرزند حضرت موسی بن جعفر علیه السلام است. در روزگار ابو السرایا محمد بن محمد بن زید بن علی بن الحسین برای او پرچم بست و به مجردی که وارد بصره شد و بدانجا دست یافت خانه های بنی عباس را طعمه آتش قرار داد و نخلستان های آنان را به آتش کشید و اموالشان را از میان برد. و به همین مناسبت به زید النار مشهور شد و حسن بن سهل با او نبرد کرد و بر او ظفر یافت و او را نزد مأمون فرستاد و همچنان که به زنجیر درآمده بود در شهر مرو به حضور مأمون رسید و مأمون او را به حضور حضرت رضا علیه السلام گسیل داشت و جرمش را به آن حضرت بخشید و حضرت رضا علیه السلام هم او را آزاد کرد و سوگند یاد فرمود، هیچ گاه با او هم سخن نشود و پس از چندی مأمون او را مسموم ساخت. پیش از این احوال زید بن علی بن الحسین نوشتیم، حضرت رضا علیه السلام فرمود برادرم زید را (زید النار) با زید بن علی بن الحسین مقایسه نکنید چه آنکه زید بن علی از علمای آل محمد بوده است. شیخ صدوق از حسن بن جهم روایت کرده است که گفت: حضور حضرت علیه السلام شرفیاب بودم و زید و برادر آن حضرت هم حضور داشت امام علیه السلام خطاب به او فرمود: ای زید از خدا بترس، زیرا ما به هر مقامی نایل آمده ایم از پرهیزکاری بوده است و کسی که پرهیزکار نباشد و کارهای خود را تحت برنامه ای که خدا می خواهد قرار ندهد از ما خانواده نمی باشد، ای زید نسبت به شیعیان ما اهانت مکن که اعتبار تو از میان خواهد رفت، چه آنکه شیعیان ما بر اثر علاقه ای که با ما دارند همواره مورد آزار و شکنجه دیگران قرار می گیرند. پس اگر به آن ها اهانت کردی به خود ستم کرده، و حقت را باطل گردانیده ای. حسن بن جهم گوید، پس از این امام علیه السلام خطاب به من فرمود: ای پسر جهم هر کس و از هر قبیله ای که باشد هر گاه با دین خدا مخالفت کند، از وی متنفر باش و کسی که با خدا دشمنی کند از علاقه مندی به او چشم پوش پرسیدم یا ابن رسول الله دشمن خدا کیست؟ فرمود: کسی که از وی نافرمانی کند. گوید هنگامی که زید را پیش مأمون آوردند گفت، به جای آنکه خانه دشمنان ما که بنی امیه و ثقیف و غنی و باهله و آل زیاد باشند، به آتش بکشی، خانه های پسرعموهای خودت را طعمه آتش قرار دادی!

فاضلی عالم و جلیل القدر و از مشایخ شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست بوده است. به طوری که از برخی از اسناد کتاب اربعین شیخ منتجب الدین به دست می آید، منتجب الدین از وی روایت می کرده، و خود او از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد واعظ حافظ، روایت داشته است. و گاهی هم، از قاضی ابو نصر احمد بن محمد بن صاعد، از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری روایت داشته، لیکن منتجب الدین در کتاب فهرست از شیخ ابو العلاء نام نبرده است.

در حواشی مصباح کفعمی چنین دیدم که، خبر داد ما را ابو العلاء زید بن علی بن منصور ادیب و سید ابو تراب مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی، و هر دو تن گفته اند: حدیث کرد ما را شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد حافظ واعظ، از محمد بن زید بن علی طبری ابو طالب بن ابو الشجاع زیدی در آمل، طبق قرائتی که بر او شد، و حدیث کرد ما را سید ابو الحسین زید بن اسماعیل حسینی، حدیث کرد ما را سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسینی، حدیث کرد ما را عبد الرحمن بن حسن خاقانی، حدیث کرد ما را عباس بن عیسی، حدیث کرد ما را حسن بن عبد الواحد خزاز، از حسن بن علی نخعی، از رومی بن حماد محاور، گفت: به سفیان بن عینه گفتم تا به آخر...

مؤلف گوید: بدیهی است، کفعمی از اعلام متأخر است و با واسطه های چندی از ابو العلاء روایت می کرده، و ممکن است کفعمی این سند را از آغاز کتاب یکی از معاصران شیخ ابو العلاء استفاده کرده باشد. چه آنکه همین سند، بدون اندک تفاوتی در آغاز یکی از حکایت هایی که در اواخر اربعین شیخ منتجب الدین آورده شده است، موجود است و آن حکایت هم بدون کم و زیاد در حواشی مصباح کفعمی آورده شده است.

سید زید بن مانکدیم بن ابو الفضل علوی حسینی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی محدثی، بسیار روایت کننده بوده است.

زید بن محمد بن جعفر، معروف به ابن ابی الیاس کوفی

(۱)

شیخ طوسی در رجال ص ۴۷۴ خود می نویسد: تلعبیری از وی روایت می کرده، و گفته است، سال ۳۳۰ هجری که به بغداد آمده بود و در نهر البزازین وارد شده بود، به سماع حدیث وی رسیدیم.

تلعبیری از وی اجازه داشته، و از آثار او کتاب الفضائل است.

زید بن محمد حلقی

به طوری که از فهرست ص ۶۴ شیخ طوسی، در ذیل احوال حیدر بن

ص: ۵۲۷

۱- ۱) -نجاشی در ذیل ابن ابی رافع از وی نام برده است و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد [۱] می نویسد: ابو الحسین زید بن محمد بن جعفر بن مبارک بن فلفل بن دینار کوفی، معروف به ابن ابی الیاس در این کتاب و کتاب نجاشی ابو الیاس ضبط شده است خطیب می نویسد: به بغداد آمد و از ابراهیم عیسی و دیگران روایت می کرد و سال ۳۳۸ هجری احمد بن رزق از وی روایت کرده، و در ۲۵ ذی قعدة سال ۳۴۱ هجری در گذشته، و شیخی صالح و صدوق بوده است و چندی در بغداد زیست کرد و به کوفه رفت و در اواخر عمر به اختلاط و وسوسه گرفتار شد-م.

محمّد بن نعیم سمرقندی، که از شاگردان جوان عیاشی بوده است، به دست می آید، حلقی از علمای متقدم ما بوده، و حیدر سمرقندی از وی روایت می کرده است.

بنابراین در درجه ابن قولویه و کشی و امثال ایشان بوده است.

شیخ نجیب الدّین زیدان بن ابی دلف کلینی

وی، در خانقاه قوهده علیا (۱)، می زیسته، و شیخ منتجب الدّین از او به عنوان عالم عارف یاد کرده است.

مؤلف گوید: کلینی بنا بر مشهور، به ضم کاف است.

شرف نقیب ابو الحسن زید بن ناصر علوی

شریف از مشایخ شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن شهریار خازن بوده است و از شریف ابو عبد الله محمد بن عبد الرحمن علوی، از عمر بن ابراهیم کنانی مقری و محمد بن عبد الرحمن مخلص، از ابو حامد محمد بن هارون حضر می روایت می کرده، و محمد بن ابو القاسم طبری، سند مزبور را در بشاره المصطفی ایراد کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است برخی از محدثان این سند، از اعلام زیدیه بوده باشد. و به گمان من ناصر جد شریف بوده است و انتساب زید به وی به اختصار برگزار شده است.

ص: ۵۲۸

۱-۱) - معجم البلدان می نویسد: قوهده، به ضم قاف و عوام مردم آن را قوهه می گویند نام دو دهکده بزرگی است که در یک منزلی ری. یکی قوهده علیا است که از آنجا آب های شهرهایی که نواحی ری را مشروب می کند تقسیم می شود و در آنجا بازارها و خانقاه های بسیار احداث شده، و پیش از ورود تاتارها بسیار آباد بوده است و دیگری، قوهده سفلا است که آن را قوهده خران گویند و یک فرسخ با قوهده علیا فاصله دارد و محلی آباد و دارای بازارها و باغستان های خوبی است - م.

زید مجنون مصری

شیخی جلیل، و خردمندی بزرگوار و از پیشینیان به نام امامیه است.

زید، بنا بر مصلحت زمان، خودش را به دیوانگی زده بود. و حکایت او با متوکل، خلیفه عباسی مشهور است و در کتاب های اصحاب، به ویژه در بحار و عین الحیاه و مجموعه ای که در نزد ما می باشد، یاد شده است.

سید ابو الحسین زین بن اسماعیل حسینی

وی، از اجلة دانشمندان بوده است، به طوری که از یکی از سندهای اربعین شیخ منتجب الدین برمی آید، سید ابو الحسین، از سید ابو الفضل ظفر ابن داعی بن محمد علوی عمری، روایت می کرده، و او از سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسینی روایت می کرده و شیخ منتجب الدین، با دو واسطه از وی روایت می نموده است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان سید زین بن داعی حسینی باشد که ذیلا نام برده می شود.

پیش از این شخصی را به نام سید ابو الحسین زید بن اسماعیل حسینی، یاد کردیم و حقیقت آن است که، سید ابو الحسین زید با مترجم حاضر متحد باشد. بنابراین، تبدیل دال زید به نون یا برعکس از اشتباهات ناسخ است.

سید زین بن داعی حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۳/۲ می نویسد: وی، عالمی فاضل بود از شیخ طوسی و سید مرتضی روایت می کرده است.

پیش از این به نام شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی، در باب جیم یاد شده است.

شیخ شهید زین الدین بن شیخ نور الدین علی بن احمد بن شیخ

اشاره

تقی الدین صالح بن مشرف، طلوسی شامی عاملی مشهور به ابن حجت

(۱)(۲)

معظم له فاضلی عالم و مجتهدی کامل و عاملی عادل و معروف به شهید ثانی است.

ص: ۵۳۰

۱-۱) - اعیان الشیعه، ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: طلوسی منسوب به طلوسه به فتح طا و تشدید لام، یکی از دهکده های عامل است و این کلمه یا رومی است و یا سریانی و در شهرهای فرنگک شهری به نام: طلوزه است که گویا طلوسه معرب آن بوده باشد.

۲-۲) - مؤلف در پاورقی نقل کرده است که در نسب شهید اختلاف است در بیشتری از آثار خود شهید به اسم و نسبش چنین اشاره شده است: زین الدین بن علی و به خط شاگردش، شیخ علی بن احمد بن محمد ابی جامع عاملی آمده است و در آخر شرح لمعه که به خط اوست همین نسبت را از خط شارح نقل کرده است و در چندین موضع تصریح شده است که نام او علی و لقبش زین الدین است و ظاهر آن است که این تصریح درست نیست و از همین جا است که در آخر دو نسخه از شرح الفیه اش این چنین آمده است زین الدین علی ابن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح بن شرف عاملی و نسب او را به خط شیخ حسین بن عبد الصمد، چنین یافتیم: شیخ زین الدین علی بن احمد سید داماد در سند بعضی از دعاها چنین آورده است: زین الدین احمد بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین صالح بن مشرف عاملی. و در آخر رساله اختیار کتاب حل الاشکال فی معرفه شیخ زین الدین علی بن احمد و همین نسب هم در آخر برخی از آثار خود شهید آورده شده است. الرجال ابن طاوس چنین یادداشت شده است: زین الدین بن علی بن تقی الدین صالح بن مشرف طلوسی و در آخر قسم اول از خلاصه علامه [۲] چنین نوشته شده است: زین الدین بن علی بن حاجه (در اعیان الشیعه [۳] هفتم کلمه، نحاریر در نام و نسب شهید اضافه شده، و در بعضی از مواضع به جای نون حرف تا آورده شده است یعنی: تحاریر و ظاهر آن است که، تحاریر با تا، تصحیف نحاریر با نون بوده باشد) - م.

شهید ثانی، از گروه زیادی از اعلام شیعه و جمعی از علمای عامه، استفاده کرده و از ایشان روایت داشته است. همچنین عدّه زیادی از علمای مشهور امامیه و دیگران از او بهره برده، و از وی روایت کرده اند.

از کسانی که از وی استفاده کرده اند و یا به اجازه از او نایل شده اند، سید علی بن صائغ فقیه مشهور و مؤلف شرح شرایع و سید نور الدّین عبد الحمید کرکی عاملی، و ملا محمود بن محمّد بن علی گیلانی، و شیخ محیی الدّین بن احمد بن تاج الدّین میسی عاملی، و شیخ تاج الدّین بن هلال جزایری، و شیخ بهاء الدّین بن عودی، و او از شاگردان ویژه اش بوده است.

و شیخ حسین عبد الصمد حارثی پدر ارجمند شیخ بهایی، و سید علی بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی، که داماد شهید و پدر نواده اش سید محمّد صاحب مدارک است و امثال ایشان...

به طوری که از اربعین شیخ بهایی به دست می آید، شهید ثانی از سید حسن ابن جعفر کرکی و شیخ علی میسی و شیخ احمد بن خاتون عاملی و این هر دو تن، از شیخ علی کرکی روایت می کردند.

شیخ بهایی در حواشی اربعینش می نویسد: شهید ثانی، از دو طریق از شیخ محقق شیخ علی روایت می کرده است. یکی همین روایت و دیگری اجازه کتبی است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از همین روایت، روایتی است که از شیخ علی میسی داشته است. یعنی، اجازه مشافهی و اجازه کتبی.

بعضی از علما، در حاشیه ای که بر اصول المعالم شیخ تدوین کرده اند می نویسند: مرادش آن است که شهید ثانی گاهی از شیخ علی کرکی به

واسطه شیخ علی میسی و هنگامی بدون واسطه از شیخ علی کرکی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: این نظریه گذشته از آنکه درست نیست، با عبارت شیخ هم سازگار نمی باشد. زیرا، نام شیخ علی کرکی در این سند، پسی از حاء حیلولة در سند دیگری آمده است (۱).

شهید ثانی، با شیخ جعفر بن شیخ علی بن عبد العالی میسی، همدرس بوده است و هر دو تن را پدر شیخ جعفر که شیخ علی میسی مشهور و مشارالیه باشد در اجازه واحدی چنان که در ترجمه شیخ جعفر آمده، شریک قرار داده است. و ظاهر آن است که، آن اجازه غیر از اجازه ای باشد، که شیخ علی جداگانه و مستقلاً برای شهید نوشته است و آن هم در موقعی بوده، که شهید رساله الحبوه را تألیف کرده و به اطلاع شیخ علی رسانیده، و از وی استجازه کرده است.

در تاریخ جهان آرا می نویسد: در سال ۹۶۵ هجری مغفرت پناه، شیخ زین الدین جبل عاملی را، رومیان در مکه گرفتند و به استانبول بردند و به واسطه تعصب مذهب، در پنجشنبه عشر اوسط رجب، شهید ساختند (۲).

ص: ۵۳۲

۱- ۱) - در پاورقی از حاشیه نسخه مؤلف نقل کرده است: در آخر وسائل الشیعه [۱] شیخ معاصر آمده است، از شهید ثانی از شیخ احمد بن خاتون عاملی و شیخ علی بن عبد العالی کرکی صواب آن است که کلمه عن در (و شیخ علی) به جای او و به کار برده شود. یعنی شهید به واسطه شیخ علی کرکی نقل روایت کرده است نه بدون واسطه. مؤید آنچه در پاورقی نقل شده است در اجازه ای که شهید به شیخ حسین والد شیخ بهایی داده و در اجازات بحار آمد، چنین مرقوم داشته است: عن الشیخ جمال الدین احمد و جماعه من الاصحاب الاخیار عن الشیخ الامام المحقق المنقح نادره الزمان و یتیمه الاوان الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی الکرکی قدس الله تعالی روحه.

۲- ۲) - عبارت از اصل کتاب جهان آرا آورده شده که مؤلف آن را به عربی ترجمه کرده است - م.

مؤلف گوید: گاهی پیش آمده، که شهید ثانی رحمه الله به ابن حجه خوانده شده است.

و در بسیاری از مواضع ابن الحجاج (ابن الحاجه) نوشته شده است و پس از این، در ذیل یادآوری از نام پدر ارجمندش، خواهد آمد که نام پدرش در برخی از اجازات شهید شیخ علی بن احمد بن حجه است و ممکن است نام جد اعلای این خاندان حجت بوده، و یا اینکه حجت لقب جد پدرش بوده باشد.

استاد استناد، ایده الله تعالی، در آغاز بحار ۱۹/۱ و ۳۷ می نویسد: کتاب مسالک الافهام و کتاب الروضه البهیة و کتاب شرح الالفیه و کتاب شرح النفلیه و کتاب غایه المراد و کتاب منیه المرید (۱) و کتاب اسرار الصلاه و رساله وجوب صلاه الجمعه و رساله اعمال یوم الجمعه و کتاب مسکن الفؤاد و

ص: ۵۳۳

۱- ۱) - این کتاب در سال ۱۳۶۹ به توسط اینجانب ترجمه شده است و تا به حال به یاری خدا دومرتبه به چاپ رسیده است در آغاز ترجمه، شرح حال مفصلی، از شهید ثانی و تقریظی از مرحومه میرزای شیرازی که بر اصل آن کتاب مرقوم فرموده است ضمیمه کرده ام و در پایان آن اجازه ای که از والد، حجه الاسلام شیخ حسین مقدس دام ظلّه العالی آورده ام و به شکرانه توفیقی که در ترجمه این کتاب به دست آورده ام ابیاتی چند سروده و در آخر آن ضمیمه شده است: شکر لله که پس از چند مهی یافت این در ثمنیم پایان بهر ایقاز همه اهل خرد بهر بیداری جمله یاران ویژه دانش طلبان عاقل خاصه طلاب و خدایان بیان منیه شهید آنکه خدای دهدش جای به اعلای جنان بوده یکناره علم و دانش بوده بی کفو و عدیل از اقران هرکجا بود قمطری ز کتاب هرکجا بود سخن از تبیان منیه آمد به شهادت بیرون منیه آمد ز روایت به میان

رساله الغیبه و کتاب تمهید القواعد و کتاب الدرایه و شرحها و دیگر رساله های متفرقه، از آثار شهید ثانی است. (رفع الله درجه) و اشتهار شهید ثانی، ما را از معرفی کتاب های او بی نیاز می سازد.

مؤلف گوید: کتاب غایه المراد در شرح ارشاد از آثار شهید اول است و شرح شهید ثانی بر ارشاد به نام: روض الجنان فی شرح ارشاد الازهان است. گذشته از این، اشتهار شهید ثانی موجب آن نیست که انتساب کتاب های یادشده به وی، صحیح باشد و بهتر آن بود بفرماید، اشتهار شهید ثانی و اشتهار کتاب های او ما را از معرفی آن ها بی نیاز می سازد.

یادآوری می شود، شیخ زین الدین نخستین دانشوری است که، علم درایه را از کتاب های عامه و رویه آنان به کتاب های خاصه، انتقال داد و بدین منظور رساله درایه را که مشهور است، تألیف کرد و سپس بنا به تصریح جمعی از متأخران و تتبع آثار آن ها، به شرح آن اقدام کرد (۱) و طوری شد که

ص: ۵۳۴

۱-۱) -درایه و شرح آن به نام البدایه فی الدرایه که در فن درایه الحدیث است در گذشته و حال به طبع رسیده است. مرحوم امین، عاملی در شرح حال مفصل شهید ثانی در اعیان الشیعه می نویسد: ارتباط شهید با دیگران موجب شد که اول کسی باشد که درایه را از آثار عامه در میان اعلام شیعه رواج بدهد هرچند پیش از او، حاکم نیشابوری دست به این کار زده بود. لیکن اثر او به پایه اثر شهید ثانی نمی رسد. و اثری که از شیخ حسین والد شیخ بهایی همراه با درایه شهید به طبع رسیده است به نام درایه خوانده شده و اثر شیخ بهایی هم به نام وجیزه است که چند بار به طبع رسیده، اثر مهم و مفصل دیگر مقباس الهدایه مرحوم حاج شیخ عبد الله مامقانی است که مجزا و همراه تنقیح المقالsh طبع شده است و شیخ اجازه ما مرحوم حاج شیخ علی اکبر مروج الاسلام رحمه الله هم دو رساله به نام هدیه المحدثین و درایه پارسی، تألیف و طبع فرموده است. شیخ حسین کرکی در هدایه الابرار می نویسد: فن درایه از نظر ما بی فائده است زیرا احادیث ما، صحیح است و عمل به اصطلاح جدید، باطل است. پس از انتقاداتی، نوشته است او کسی که

پس از او شاگردش شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی، و بعد از او شیخ بهایی، فرزند شیخ حسین و امثال ایشان به تألیف درایه پردازند.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ اجل زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح، شاگرد علامه بن مشرف عاملی جبعی.

شهید ثانی در وثاقت و دانش و فضل و پارسایی و عبادت و پرهیزکاری و تقوا و تحقیق و تبحر و جلالت قدر و عظمت مقام و همگی فضائل و کمالات مشهورتر از آن است که، توصیف شود و شایستگی ها و اوصاف پسندیده او بیشتر از آن است که به شماره درآید و آثار او هم فراوان و مشهور است.

شهید ثانی، از گروه بسیاری از اعلام شیعه و سنی، در شام و مصر و بغداد و قسطنطنیه و امثال این ممالک، روایت می کرده است.

سید مصطفی بن حسین حسینی تفرشی در کتاب رجالش: ص ۱۴۵ گوید:

شهید ثانی یکی از موجهان طایفه شیعه و از ثقات ایشان است. محفوظاتی بسیار داشت و سخن پاکیزه از عیب می گفت و آثاری برجسته و پسندیده دارد. در سال ۹۶۶ هجری در قسطنطنیه به شهادت رسید (۱).

شهید، فقیهی محدث و نحوی و قاری و متکلم و حکیم و جامع فنون علم بود. در میان علمای امامیه، او نخستین کسی بود که به تصنیف فن درایه اقدام کرد. به طوری که فرزندش و دیگر علما اظهار داشته اند،

ص: ۵۳۵

اصطلاحات فن درایه را از کتاب های علمای عامه استفاده کرده است.

شهید آثاری دارد، از جمله: شرح ارشاد علامه در فقه، که باب صلاه و طهارت آن تألیف شده، و کتابش ناتمام مانده است و این اثر، نخستین تألیف او بوده که به گردآوری آن اقدام کرده است. دیگر، شرح مختصری بر الفیه شهید اول و نیز شرح متوسطی (۱) و شرح مطولی بر آن کتاب (۲). دیگر شرح نفلیه شهید اول و نیز شرح لمعه در دو مجلد (۳). دیگر شرح شرایع در هفت مجلد و نیز حاشیه فتوای خلافیات شرایع (یا حاشیه شرایع)، همچنین حاشیه قواعد (۴). دیگر حاشیه تمهید القواعد (۵) و حاشیه ارشاد و منیه المرید فی آداب المفید و المستفید و حاشیه مختصر النافع و رساله اسرار الصلاه و رساله ای در نجاست بئر به ملاقات و عدم آن، «رساله ای در تیقن طهارت و

ص: ۵۳۶

۱- ۱) - در پاورقی، از نسخه مؤلف نقل کرده است شهید در ظهر روز دوشنبه ۲۷ رجب سال ۹۵۲ هجری از تألیف آن فارغ شده است.

۲- ۲) - شهید، در زوال روز یکشنبه مقارن با اذان ظهر روز نوزدهم ربیع الآخر سال ۹۵۰ هجری از تألیف آن آسوده گردیده است.

۳- ۳) - ایضا از نسخه مؤلف نقل کرده است به خط شهید دیدم معظم له در آغاز ماه بیع الاول سال ۹۵۶ هجری به شرح لمعه اقدام کرده است و در آخر آن کتاب می نویسد، در شب شنبه ۲۱ جمادی الاولى سال ۹۵ هجری از تألیف آن فارغ شده است بنابراین، مدت پانزده ماه به شرح آن می پرداخته است و این مدت کوتاه برای چنان شرحی غریب می نماید.

۴- ۴) - از حاشیه مؤلف نقل کرده است این حاشیه بر قواعد علامه در فقیه است و به نام نکت القواعد یا فوائد القواعد خوانده شده است و من این حاشیه را به خط شهید در پیش نواده اش قدس سرّه دیده ام و نسخه دیگری نیز به خط شیخ ماجد بن فلاح شیبانی دیده ام که بر آن تعلیقاتی نوشته بود، و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است که تا واسطه مبحث بیع را دارا می باشد.

۵- ۵) - باز در پاورقی نوشته از حاشیه مؤلف به دست می آید، مرحوم شهید، به طوری که در پایان حاشیه تمهید القواعد گفته است در آخر شب سه شنبه پس از ثلثی از شب تقریباً در هشتم ماه رجب سال ۹۵۸ هجری به اتمام رسانده است - م.

حدث و شك در سابق آن ها، رساله ای راجع به کسی که در اثنای غسل گرفتار حدث اصغر شود. رساله ای در تحریم طلاق حایض حامل، که زوجش حضور داشته و آن زن مدخول بها بوده است. و رساله ای در طلاق غائب و نیز رسالات دیگری: در نماز جمعه، در تشویق به نماز جمعه، در آداب جمعه، در حکم مقیمان در سفرها، رساله بزرگی در مناسک حج و رساله کوچکی در مناسک حج و رساله ای در نیت های حج و عمره و همچنین در احکام حبوه (۱). رساله ای در میراث زوجه، رساله ای در پاسخ از سه مسأله، رساله ای در بیان هشت مبحث مشکل در ضمن هشت گونه از علم کتاب مسکن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد (۲)، کتاب کشف الریبه فی احکام الغیبه (۳) و رساله ای در عدم جواز تقلید میت (۴)، رساله ای در اجتهاد (۵) و البدایه فی الدرايه و شرح البدایه (۶).

ص: ۵۳۷

-
- ۱-۱) - این همان رساله ای است که پیش از این نوشتیم آن را به اطلاع شیخ علی میسی رسانیده، و از وی استجازه کرده است.
- ۲-۲) - این کتاب به طبع رسیده است و مرحوم میرزا اسماعیل خان دبیر السلطنه متوفی ۱۳۲۱ هجری ترجمه کرده، و تسلیه العباد نامیده است.
- ۳-۳) - این رساله همراه با رساله انفعال ماء البئر و رساله تیقن به طهارت و رساله حدث در اثنای غسل جنابت و رساله وجوب نماز جمعه و رساله نتایج الافکار فی حکم المقیم فی الاسفار و طلاق حایض و رساله حبوه و رساله میراث الزوجه و رساله اسرار الصلوات که ترجمه هم شده است می باشد.
- ۴-۴) - در پاورقی آمده است که سید نعمه الله حویزروی آن را در ضمن رساله خاصی رد کرده است.
- ۵-۵) - مؤلف گفته است شیخ معاصر در اوایل کتاب الهداه فی بحث المعرفه، آن را الاقتصاد فی الارشاد الی طریق الاجتهاد آورده است.
- ۶-۶) - مؤلف گفته شهید ثانی به طوری که خود در پایان آن اظهار داشته است سال ۹۵۹ هجری از تألیف آن فارغ شده و البدایه و شرح آن را پس از کتاب غنیه القاصدین تألیف کرده است در آخر آن آمده است تاریخ اتمامش شب سه شنبه ۱۵ ذیحجه سال مزبور بوده است.

کتاب غنیه القاصدین، در اصطلاحات محدثان و کتاب منار القاصدین، در اسرار معالم الدین و کتاب العقود، در اسرار معالم الدین و رساله ای در شرح حدیث «الدنیا مزرعه الآخره» و کتاب الرجال و النسب (۱) و کتاب تحقیق الاسلام و الایمان. و رساله ای در تحقیق نیت و رساله ای در اینکه نماز جز با داشتن ولایت پذیرفته نمی شود. و رساله ای در فتوای خلاف از لمعه، رساله ای در تحقیق اجماع و کتاب الاجازات و حاشیه بر عقود ارشاد علامه و منظومه در نحو و شرح آن، و رساله ای در شرح بسمله و سؤالات شیخ زین الدین و پاسخ آن ها، و سؤالات شیخ احمد و جواب های آن. و رساله فتاوی شرایع و فتاوی ارشاد و مختصر منیه المرید و مختصر مسکن الفؤاد (۲). و رساله مختصر الخلاصه و فتاوی المختصر و رساله ای در تفسیر قوله تعالی «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» و رساله ای در تحقیق العداله، و جواب المسائل الخراسانیه و جواب المباحث النجفیه، و جواب المسائل الهندیه، و جواب المسائل الشامیه، و رساله استانبولیه در واجبات عینیه (۳) و البدایه فی

ص: ۵۳۸

۱-۱) - در پاورقی از مؤلف نقل کرده است این کتاب را شهید ثانی از کتاب های معالم العلماء ابن شهر آشوب و رجال ابن داود و حل الاشکال فی معرفه الرجال ابن طاوس تهیه کرده و برای هر یک رساله مجزایی ترتیب داده است و پیداست که حل الاشکال به خط خود ابن طاوس بوده است و من همه آن و رساله ها را دیده ام و برخی از آن رساله ها نزد من موجود است و تاریخ اختیار او از حل الاشکال سال ۹۴۱ هجری بوده است-م.

۲-۲) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است نام این مختصر مبرد الاکباد بوده است.

۳-۳) - همچنین به خط شیخ علی سبط شهید چنین دیدم پس از آنکه کتاب مزبور را نام برده، می نویسد: این رساله مشتمل بر ده مبحث از مسائل ده گانه علم می باشد بنابراین رساله استانبولیه همان رساله ای است که در متن به عنوان رساله در ده مبحث مشکل، در ده علوم یاد شده است.

سبیل الهدایه، و اجازه الشیخ حسین بن عبد الصمد (۱)، و فوائد خلاصه الرجال و رساله ای در دعوی اجماع در مسائل شیخ طوسی و مخالفت خود او، و رساله ای در یادآوری از احوال او و امثال این رساله ها و اجازه ها و حاشیه ها.

از شهید ثانی فرزند فرزند فرزندش (علی بن محمد بن حسن) در کتاب الدر المنثور ۱۴۹/۲-۱۹۹ یاد کرده و در ستایش او آنچه را که در خور وی بوده است، متذکر شده است و بیشتر آنچه که ما یاد کردیم و اضافه بر آنچه که ما به جهت بیم از طولانی شدن کلام، متعرض نشده ایم اشاره کرده است (۲).

و شاگرد شهید شیخ محمد بن علی بن حسن بن عودی عاملی جزینی - که پیش از این نوشتیم از خواص اصحاب او بوده - در شرح حال او تاریخی تألیف کرده است که ما به پاره ای از آن دست یافتیم و بخشی از احوال او را آنجا ایراد می کنیم (۳).

ص: ۵۳۹

۱-۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است و در آغاز آن می نویسد: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي اوضح للانام سبل الاكرام تا آنجا که خود را بدین نام و نشان یاد کرده است: زین الدین بن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین صالح بن مشرف عاملی، و از شیخ حسین با کمال عظمت یاد کرده و می نویسد: شیخ حسین مبادی الوصول و تهذیب علامه حلّی و شرح شمسیه و شرایع و قواعد را نزد من خوانده به خوبی از عهده برآمده است و از مشایخ خود شیخ علی میسی و دیگران را نام می برد و در آخر اجازه ذیل نام جدش احمد می نویسد الشهیر بابن الحاجه و تاریخ آن شب پنجشنبه سوم جمادی الآخر سال ۹۴۱ هجری بوده است - م.

۲-۲) - کتاب الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور تألیف علی بن محمد بن حسن بن شهید ثانی است که از محدثان و دانشوران قرن یازدهم بوده و شرح حالش در مجلد دوم این کتاب آمده است و این اثر ارزنده در ضمن دو مجلد در عصر ما به طبع رسیده است.

۳-۳) - رساله مزبور به نام بغیه المرید فی الکشف عن احوال الشهید بخش مهمی از این رساله که به دست شیخ علی افتاده در الدر المنثور ایراد کرده است، آغاز آن پس از بسمله الحمد لله

از جمله می نویسد: شیخ شهید قدس سره بهترین صفات کمال و ارزنده ترین خوی های شایسته را دارا بود و به انواع شایستگی ها نایل آمده بود، دارای روحی بزرگ، که سراسر وجودش را فراگرفته بود و رویه پسندیده ای داشت که آثار فضیلت از آن هویدا بود.

شهید ثانی، شیخ امت و مرجع فتوای آنان بوده است. آغاز و انجام فضیلت، در محور او به گردش درآمده بود و همگی عمر شریفش را در اکتساب فضیلت سپری ساخته، و اوقات شبانه روز خود را به اموری برگزار می کرد، که سودمند به حال او بود.

سپس، از اوقات تدریس و مطالعه و تصنیف و مراجعه و کوشش در عبادت، و تهیه هزینه زندگی و روا کردن نیازمندان، مفصلاً سخن گفته است و مخصوصاً متعرض شده است که از میهمانان و واردان با کمال خوش رویی و نشاط پذیرایی می کرد و آنان را با گرمی هرچه بیشتر به وثاق خویش می پذیرفته است.

سپس، به مراتب علمی او اشاره می کند، که در فن ادب و فقه و حدیث و تفسیر و معقول و هیئت و هندسه و حساب و دیگر کمالات، به نهایت درجه نایل آمده بوده است و در عین حال کمک کار همسرش بوده، چنان که شبانه برای تهیه غذا و امثال آن، همیشه به پشت می گرفته و به خانه می آورده است.

و از رساله بغیه المرید که در شرح حال شهید نگاشته شده، یاد کرده است که، شیخ شهید قدس سرّه در ۱۳ شوال سال ۹۱۱ هجری متولد شد، و در سن نه سالگی به ختم قرآن شریف توفیق یافت و علوم عربی و فقه را از پدرش فراگرفت و در سال ۹۲۵ هجری که پدرش بدرود حیات گفت، برای کسب کمالات به میس (۱) رفت و در آنجا به محضر شیخ علی بن عبد العالی میسی حاضر شد و مدت هشت سال، یعنی تا اواخر سال ۹۳۳ هجری برای کسب فیض در محضر او رفت و آمد داشت. پس از آن به کرک نوح رفت و در آنجا به درس سید حسن بن جعفر، حضور پیدا کرد و فنون چندی را از وی فراگرفت و در سال ۹۳۶ یا ۹۳۴ هجری به جبع که وطن اصلیش بود، بازگشت. از آنجا به دمشق رفت و به درس شیخ شمس الدین محمد بن مکی و شیخ احمد بن جابر حاضر شد و پس از آن به جبع رفت و سال ۹۴۲ هجری عازم مصر شد و تصمیم داشت علوم دیگری را که در حد امکانش باشد، تحصیل کند و بدین منظور به درس گروهی از علمای عامه که در رساله بغیه المرید نام برده شده اند، شرکت جست و همچنین کتاب های فقه و حدیث را که نزد آن ها خوانده بود، نام برده است. آری، او در مصر، از محضر درس شانزده تن از علمای بزرگ آن سرزمین که نامشان در آن رساله آمده، استفاده کرده است. در سال ۹۴۴ هجری به حجاز رفت و حج بیت الله را به جای آورد و سپس به جبع بازگشت. وی در سال ۹۴۶ هجری برای زیارت ائمه عراق علیهم السلام به عراق مهاجرت کرد و همان سال بازگردید و سال ۹۵۱ هجری به شهرهای روم مسافرت کرد، و مدت سه ماه

ص: ۵۴۱

۱- ۱) - «میس» به فتح میم و سکون یا، یکی از دیهات جبل عامل است- م.

و نیم در قسطنطنیه اقامت گزید و به دنبال آن، تدریس مدرسه نوریه بعلبک را برعهده گرفت. شهید ثانی، در مراجعت از آنجا به بعلبک رفت و مدت درازی در آن مدرسه به تدریس مذاهب خمس اشتغال ورزید.

پس از این، ابن عودی بخشی از آثار او را که پیش از این یادآور شدیم، ذکر می کند.

(تا اینجا خلاصه ای از آنچه یادآوری شد، به پایان رسانیدم.)

از «رساله ابن عودی» و اجازه شیخ حسن و اجازات شهید استفاده می شود، که شهید از گروه زیادی از اعلام سنی استفاده کرده، و کتاب های فراوانی در فقه و اصول الدین و اصول الفقه و امثال این ها در نزد آن ها خوانده، و کتاب های آن ها را از خود ایشان روایت کرده است. و همین رویه را نیز شهید اول و علامه حلی در روزگار تحصیل خویش به کار بسته اند و شکی نیست، غرضی که ایشان از این طرز کار داشته اند، غرض صحیح و شایسته ای بوده، و بر این عمل اموری مترتب بوده است (۱)، که از

ص: ۵۴۲

۱-۱) - شیخ یوسف در کتاب لؤلؤه البحرین ذیل احوال شیخ زین الدین سبط شهید ثانی می نویسد: شیخ زین الدین در نوشتن آثار احتیاط می کرد و به همین جهت می گوید: متأخران تألیفات زیادی به وجود آوردند و به همین مناسبت اشتباهات بسیاری در آثار آنان به وجود آمد و گاهی هم موجبات قتل گروهی را دربرداشت و از جلدش شهید ثانی و شهید اول و علامه به شگفت آمده است که چرا از علمای عامه حداکثر استفاده را نموده اند و چرا در کتاب های فقه و اصول و حدیث آن ها تتبع کرده و بلکه آن ها را از ایشان فرا گرفته اند و بالاخره با چشم انکار بدیشان نگریسته، و در پایان نوشته است، بر عمل ایشان آثاری مترتب است که باید مترتب باشد و خدا از آن ها درگذرد شیخ یوسف پس از این اظهار نظر زین الدین، کمال تمجید را کرده و خود هم مطالبی را بدان افزوده است که به لؤلؤه باید مراجعه کرد. امین عاملی می فرماید، از جمله امور مترتبه آن است که اعلام ما در اجتهاد و تقسیم حدیث از عامه تبعیت کرده اند و این ایرادی است که اخباری ها وارد آورده و گفته اند در دو روز بود که دین منهدم شد یکی روزی که علامه حلی متولد شد و خطای

مراجعه کردن به کتاب های اصول و استدلال و حدیث، بدان امور خواهیم رسید و از بیان حال شیخ حسن فرزند شهید ثانی عدم رضایت این معنی به خوبی احساس می شود.

شهید ثانی طبع شعر داشته است و من جز این دو بیت، که به خط خود اوست و آن را منسوب به خویش دانسته است، به اثر نظمی دیگر او دست نیافته ام (۱).

لقد جاء فی القرآن آیه حکمه تدمر آیات الضلال و من یجبر

و تخبر أن الاختیار بأیدنا فمن شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر

در قرآن کریم آیت حکمت آمیزی نازل شده است، که نشانه های گمراهی و جبر را از پایه می افکند و ثابت می کند که اختیار در دست ماست و آیه

ص: ۵۴۳

۱- ۱) - بغیه المرید از قول شهید نقل می کند هنگامی که در برابر ضریح مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله قرار گرفتم، این اشعار را سروده، و تقدیم حضور داشتم: صلاه و تسلیم علی اشرف الوری و من فضله ینبوعی الحد و الحصر و من قدرتی السبع الطباق بنعله و عوضه الله البراق عن المهر و خاطبه الله العلی بحبه شفاها و لم یحصل لعبد و لا حر عدو لی عن تعداد فضلك لایق یکل لسانی عنه فی النظم و النثر و ما ذا یقول الناس فی مدح من ات مدائح الغراء فی محکم الذکر سعیت الیه عاجلا سعی عاجز بعبء ذنوب جمه اثقلت ظهری تا به آخر ابیات، از ابیات فوق استفاده می شود شهید اشعار دیگری هم داشته است - م.

این است که، هر که بخوهد ایمان می آورد و هر که بخوهد به حالت کفر برقرار می ماند.

و کسی که مورد اطمینان من بود می گفت، شهید ثانی دو هزار مجلد کتاب، پس از خود به یادگار گذارده است که دوست مجلد آن از آثار خود او و دیگران بوده، که به خط خویش مرقوم فرموده بوده است.

از کسانی که در سوگ او چکامه های طویل و مفصلی سروده اند، سید رحمه الله نجفی و سید عبید نجفی بوده اند و نیز امثال این ها سراینده گانی بوده اند که هر یک به سوگ او نشسته و در عزای او چکامه ها گفته اند.

لیکن من به هیچ یک از سوگ سروده های ایشان دست پیدا نکرده ام (۱).

و در تاریخ شهادت او یکی از ادبا چنین سروده است (۲):

تاریخ وفاه ذلک الاواه الجنه مستقره و الله

ص: ۵۴۴

۱- ۱) - اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: سید رحمت الله معروف به فتال از شاگردان شهید ثانی بوده است و ابن عودی هم در سوگ او قصیده ای گفته است و مؤلف اعیان [۲] بخشی از سوگ نامه های ایشان را به شرح زیر آورده است ابن عوری گوید: هدی المنازل و الآثار و الطلل مخبرات بان القوم قد رحلوا سارت و قد بعدت عنا منازلهم فالآن لا عوض منهم و لا - بدل این قصیده را مؤلف امل الآمل ذیل شرح، حال ابن عودی آورده است، سید رحمت الله گوید: ما للکواکب لا تخر بارضها حزنا و لا للشم لا تتضوع فاهناً فانت لدى الإله منعم حی و من الطافه متمتع سید عبید گوید: ثوی الامام الذی بث العلوم کما بث النوال بیوم الجود و الکرّم از قرینه پیدا است دو قصیده زیر را مؤلف امل الآمل ندیده باشد.

۲- ۲) - روضات الجنات می نویسد: بعضی از مدارک، شعر مزبور را نسبت به شیخ بهایی داده است لیکن مؤلف، این انتساب را نپذیرفته است، دیگری در ماده تاریخ شهادت او گفته است (مثنوی الشهید جنه) این ماده تاریخ ۹۶۴ هجری می باشد.

تاریخ وفات آنکه همیشه به درگاه خدا می نالید جمله به خدا سوگند بهشت جایگاه اوست ۹۶۶ هجری.

به طوری که از برخی از مشایخ شنیده و به خط برخی از آن ها دیده ام، علت شهادت او این بوده است که دو نفر به عنوان رفع نزاع و مخاصمت نزد او آمدند، شهید به نفع یکی و زیان دیگری داوری کرد. شخص محکوم خشمناک شده نزد قاضی صیدا که نامش معروف (۱) بود رفت و از داوری شیخ شهید قدس سرّه شکایت کرد.

شهید ثانی در آن اوقات به تألیف شرح لمعه اشتغال داشت و هر روز یک جزو از آن شرح را می نگاشت. و از نسخه اصلیش به دست می آید که آن کتاب را در مدت شش ماه و شش روز به پایان رسانده است چه آنکه، او تاریخ آغاز به شرح را در پشت همان نسخه نوشته است.

قاضی پس از آنکه از جریان اطلاع پیدا کرد، مأموری را به جانب جبع گسیل داشت تا وی را دستگیر کند و همان موقع شهید ثانی در موستانی که در خارج شهر داشت به سر می برد تا با فراغت خاطر به تألیف آثار خود بپردازد. مأمور با یکی از مردم جبع ملاقات کرد و احوال شهید را از او جویا شد. جبعی که گویا از سؤال او پی به منظور او برده بود، اظهار داشت مدتی است که به سفر رفته است و از او اطلاعی نداریم. هم زمان به خاطر شهید رسید که عازم حج شود و با آنکه چند نوبت به حج بیت الله رفته بود، این بار به منظور اینکه خود را از دست دژخیمان پنهان بدارد، در هودج روپوشیده ای نشست و به سوی حجاز روانه شد.

ص: ۵۴۵

۱ - ۱) - روضات نقل کرده است قاضی نام برده در نامه به شهید می نویسد: «ایها الکلب». شهید پاسخ می دهد: «ان الکلب معروف» - م.

قاضی صیدا، ضین نامه ای به پادشاه روم نوشت، در شهرهای شام مرد بدعت گذاری پیدا شده است که به هیچ یک از مذاهب چهارگانه عمل نمی کند.

سلطان روم، مردی را گسیل داشت تا او را به حضور بیاورد. و مخصوصا به وی دستور داد تا او را زنده نزد او حاضر کند و گوشزد کرد، می خواهم او را به ملاقات علمای دیار خود معرفی کنم تا با او گفتگو کنند و از مذهب او مطلع شوند و چگونگی را به من اعلام دارند، تا پس از آن، مطابق با آنچه مذهبم تقاضا می کند، رفتار کنم.

مأمور طبق دستور عازم شام شد و بالاخره به این نتیجه رسید که شیخ به مکه مشرف شده است، مأمور بلافاصله عازم بیت الله شد و در راه مکه با شهید ملاقات کرد.

شهید که از مأموریت وی خبردار شد به وی پیشنهاد کرد همراه من باش تا مناسک حج را به انجام رسانم. سپس هرگونه دستوری که داری عملی کن. وی پیشنهاد شهید را پذیرفت و به اتفاق او عازم بیت الله شد. و شهید پس از مناسک حج همراه او عازم شهرهای روم شد.

به مجردی که به شهرهای روم رسید، مردی با آن مأمور ملاقات کرد و پرسید این شخص کیست؟ در پاسخ گفت یکی از علمای امامیه است که مأمورم او را به حضور سلطان ببرم! آن مرد گفت آیا بیم نداری، هرگاه او به حضور سلطان برسد به او بگویند در خدمتکاری او کوتاهی کردی و او را آزرده خاطر ساختی؟ گذشته از این دوستانی دارد که به کمک او اقدام کنند و وسیله کشتن تو را فراهم آورند. بنابراین، صلاح در آن است که وی را بکشی و سر بریده او را نزد سلطان ببری.

مأمور که تحت تأثیر سخنان ناشایست او قرار گرفت، وی را در همان مکان که در ساحل دریا بود از پای درآورد و سر بریده او را همراه خود برد.

در همان محل گروهی از ترکمانان می زیستند، شب هنگام انواری را مشاهده کردند که از آسمان به زیر می آید و بالا می رود. ترکمانان به طرف انوار توجه کردند بدن بی سری را در روی زمین افتاده دیدند. جسد این مرد بزرگوار را به خاک سپردند و قبه ای بر فراز آن بنیاد کردند.

از طرف دیگر همان مأمور، سر بریده شهید را نزد سلطان برد. سلطان که سر بریده او را دید، سخت ناراحت شد و گفت: به تو دستور داده بودم تا او را زنده نزد من بیاوری و حال آنکه تو برخلاف فرمان من او را کشته و سر بریده او را برای من آورده ای؟ و بالاخره بنا به سعی و پیشنهاد سید عبد الرحیم عباسی (۱)، سلطان او را کشت.

پس از این، در ذیل یادآوری نام ابن عودی، ابیاتی را که وی در سوگواری شهید ثانی انشاد کرده است خواهیم نگاشت.

ص: ۵۴۷

۱ - ۱) - عباسی از علما و ادبای قرن دهم هجری بوده است در شقایق نعمانیه می نویسد: در مصر متولد شده و در روزگار سلطان بایزید به روم رفته است و در مدرسه قسطنطنیه تدریس می کرد عالمی خوش اخلاق و نیک محاوره بود آثاری در نظم و نثر دارد معاهد التقصیص در شرح ابیات تلخیص از اوست. در سال ۹۶۳ هجری در سن نزدیک به صدسالگی درگذشت. اعیان الشیعه می نویسد: عباسی همان کسی است که شهید در سفر استامبول از او استفاده علمی نموده است. ابن عودی در رساله شرح حال شهید می نویسد: شهید با عباسی ملاقات کرده است لیکن مراتب فضل او را برای ما نقل می کرده، بنابراین شهید از شخص او استفاده نکرده است بلکه از آثار او بهره برده است و هرگاه سال ۹۶۳ در گذشته باشد چگونه درباره کشنده شهید که سال ۹۶۵ هجری اتفاق افتاده، کوشش داشته است - م.

(تا بدینجا آنچه را که مؤلف امل الآمل ۱/۸۵-۹۱ ایراد کرده است، به پایان آوردیم.)

مؤلف گوید: به گمان من آن شیخی که از شهید سعایت کرده، شیخ نجدی بوده است.

از نگارش میر مصطفی که پیش از این متذکر شدیم به دست می آید، که شهید ثانی در قسطنطنیه به شهادت رسیده است و از نوشته شیخ معاصر استفاده شد در راه روم به شهادت رسیده است و همین اختلاف را نیز از مشایخ شنیده ایم.

از شیخ بهایی رحمه الله نقل شده است، پدرم می گفت در بامداد یکی از روزها به دیدار استادمان شهید رفتیم وی را متفکر و اندوهناک یافتیم، سبب تفکرش را جويا شدم، در پاسخ گفت: چنان می پندارم که ثانی شهیدین بوده باشم (۱).

و من خود به خط شیخ علی، نواده شهید دیده ام، از خط جدش شیخ حسن صاحب معالم نقل کرده است که، مرحوم شهید در روز سه شنبه سیزدهم ماه شوال سال ۹۱۱ هجری متولد شده و در سال ۹۶۵ هجری (در

ص: ۵۴۸)

۱- ۱) - اعیان الشیعه از شهید نقل کرده است که خطاب به شیخ حسین می گفت: دیشب در رؤیا دیدم سید مرتضی مجلس میهمانی تشکیل داده، و همه علمای امامیه را در آن مجلس دعوت کرده است و همگی آن ها در اتاقی گرد آمده اند و به مجردی که من وارد اتاق شدم، سید از جا برخاست مرحباگویان و به من گفت: در کنار شهید بنشین به دستور وی کنار وی نشستم پس از آنکه مجلس آرام گرفت از خواب بیدار شدم. و این خواب دلیل بر آن است که در شهادت تالی او خواهم بود انتهی، در رساله شرح حال شهید می نویسد: از آنجا که خدا می دانست شهید ثانی با شهید اول مشارکت در شهادت خواهند داشت در دل او تمایلی به احیای آثار شهید و حواشی بر آثار او را برقرار داشته تا آنجا که سخنان شهید اول را حق می دانست و همچون معاصری نسبت به وی اظهار علاقه می کرد-م.

سن ۵۴ سالگی) به شهادت رسیده است (۱).

و از خط سید علی صائغ، شاگرد شهید نقل شده است که، شهید در حالی دستگیر شد که، اطراف خانه خدا به طواف مشغول بود و در روز جمعه در ماه رجب که به تلاوت قرآن می پرداخت بر اثر محبت اهل بیت علیهم السلام شهید شد.

آری، او در حالی به شهادت رسید که غریب بود و به سوی خدایی بار سفر بست که بر همه چیز ناظر بود و هنگامی قدم در راه شهادت گذارد که به حج بیت الله و زیارت مرقد مقدس رسول اکرم صلی الله علیه و آله موفق شده بود.

یکی از آثار شهید ثانی «رساله کوچکی است در مناسک حج» که در کمال اختصار نگارش یافته، و ویژه نیت مناسک حج است و من نسخه ای از آن را در اصفهان ضمن مجموعه ای در نزد فاضل هندی دیده ام.

گاهی گفته می شود «رساله وجوب نماز جمعه» از آثار شهید ثانی نبوده است بلکه منتسب به او می باشد، و در صورتی که انتساب آن رساله، به وی صحیح باشد ممکن است، این رساله را در آغاز کارش که مهارتی در فقه نداشته، تألیف کرده است و به همین جهت است که در شرح لمعه به خلاف آنچه در آن رساله نوشته شده، تصریح کرده است.

مؤلف گوید: انتساب «رساله جمعه» به وی، از مطاوی این ترجمه و از تصریحی که نواده اش صاحب مدارک در مدارک و امثال آن کرده است، به خوبی آشکار می شود. و اما اینکه این رساله در آغاز کارش تألیف شده

ص: ۵۴۹

۱-۱) - در رساله شرح حال شهید از خود وی نقل کرده است، مولد من در روز سه شنبه ۱۳ شوال سال ۹۱۱ هجری بوده است لیکن، از آغاز تحصیل اطلاعی ندارم و می دانم کتاب شریف قرآن را در سال ۹۲۰ در سن نه سالگی ختم کردم-م.

است، غلطی واضح است زیرا، تاریخ تألیف آن در ماه ربیع الاوّل سال ۹۶۲ هجری یعنی چهار سال پیش از شهادتش بوده است و از آثار اخیر او می باشد.

در یکی از مواضع، قصه رؤیای شیخ محمد جبانی را دیده ام و از آنجا که این رؤیا مشتمل بر پاره ای از احوال شهید ثانی بوده است، مناسب می دانم که آن را در این مقام نقل کنم. زیرا خواب، جزئی از هفتاد جزء از نبوت است و خواب با این مقدمه شروع می شود:

قصه رؤیای شیخ محمد جبانی

پس از حمد خدای ذوالجلال صاحب کرم و بخشش و انعام، و درود بر بهترین مردم، محمد صلی الله علیه و آله و بر خاندان با کرم او چنین گوید نیازمند به رحمت خدا، شیخ محمد جبانی که خدا از بزهکاری هایش در گذرد. از آنجا که از قضا و قدر الهی گزیری نیست در روز بیست و دوم ذیحجه سال ۹۶۵ هجری پس از تحمل رنج سفرها و پشت سر گذاردن خطرها، به قریه جزین که خدا مردم آن را از آمنین قرار بدهد وارد شدم و قصد اقامت چندی را در آن محل کردم، روز پنجشنبه بیست و پنجم ماه ذیحجه به تب دچار شدم و آخرین ساعات آن روز بود که قصد کردم و شب هنگام تبم شدید شد و استفراغ بر من دست داد و ده مرتبه به حالت تهوع دچار شدم تا به آنجا که ضعف زیادی بر من عارض شد و یقین به مرگ نمودم و بامداد حالت تهوع قطع شد و به اسهال دچار شدم و شش یا هفت مرتبه به اسهال گرفتار آمده بودم و ناتوانی و ضعف، بیش از پیش دست داد و آن روز را مانند مرده ای بی حرکت افتاده بودم.

شب بیست و ششم ذیحجه در خواب دیدم، کسی می گوید: چرا رنجوری؟ در پاسخ گفتم، چرا ملول نباشم و حال آنکه در شهر غربت بدین بیچارگی افتاده ام. گفت: هیچ گونه بیماری به خود راه مده زیرا، تو در

میان دوازده خانه ای، و در هر خانه ای آب جاری روان است. در حال خواب چشم گشودم و خود را در خانه هایی دیدم، که برای من تعریف کرده بود. و هنگامی که از خواب بیدار شدم به شکر و سپاس خدای منان پرداختم و در آن حال اندک آرامشی در خود احساس کردم.

شب سه شنبه، بیست و هشتم همان ماه با موضوعی بسیار شگفت آور روبرو شدم، و آن این بود که اول شب، درباره خودم اندیشه می کردم و می گفتم، هرگاه با این بیماری که با من دست به گریبان شده است بمیرم نمی دانم سرانجام من به کجا منتهی خواهد شد. آیا از بهشتیانم یا دوزخیان.

سپس به نفس خود متوجه و خشمانه بدان نگران شدم. گفتم، با چه عملی آرزوی بهشت داری؟ و حال آنکه همه عمرت را در سفر گذرانیده، بیشتر اوقات از طهارت کامل محروم بوده، زمان های ناپسندی را بر خود هموار ساخته ای و بالاخره کاری که سزاوار بهشت باشد از من بوجود نیامده است.

آری، تنها آرزویم متوجه به محبت اهل بیت و ایمان است.

سپس با خودم گفتم، در اینکه ایمان، علت اساسی ورود در بهشت است و من هم که بحمد الله از نعمت ایمان برخوردارم شکی نیست. و از طرف دیگر هم مرتکب گناهان زیادی شده ام و بر اثر آن ها به شکنجه گرفتار خواهم شد و بالاخره به بهشت خواهم رفت. چیزی که هست شکنجه الهی در برابر گناهی که از من به ظهور رسیده، بسی خطرناک تر و بلایی بس ناراحت کننده است، مگر اینکه انسان بزهکار مشمول عفو خدا یا شفاعت پیغمبر اکرم و یا یکی از ائمه طاهرين عليهم السلام قرار بگیرد، و من با آن همه گناهی که مرتکب شده ام و کارهای شایسته ای که کمتر انجام داده ام، چگونه ممکن است مورد شفاعت اولیای خدا قرار بگیرم؟!!

پاره ای از شب گذشته، به همین اندیشه سرگرم بودم و همواره خودم را از اعمال زشت و کم کاری های پسندیده ملامت می کردم، در همان هنگام خواب دیدم، در خواب دیدم که گویا در سرزمین وحشتناک خالی از آب و گیاه قرار گرفته ام که هیچ نفس کشی در آنجا وجود ندارد و تنها من در آن سرزمین می باشم و پوشاک من در آن حال پارچه ای لنگ مانند بود که از ناف تا سر زانوهای مرا پوشانیده بود و جسد مرا دیدم که از زخم ها و دمل های سیاه رنگی چنان زشت و ناپسند شده است که از دیدن آن به وحشت افتادم. و در آن مکان وحشت زا و مشاهده زشتی اندامم، پرنده عقل، از سرم پرید و حیرت زدگی مرا فراگرفت.

هم زمان، شخصی در برابر من ظاهر شد و گفت: اجابت کن! پرسیدم، چه خبر است؟ در پاسخ گفت: اینک روز قیامت است و باید در معرض سؤال و جواب قرار گیری. از شنیدن این سخن با کمال آرامش به دنبال او حرکت کردم و در مسیر خود به زمین خالی از همه چیز وارد شدم. مدت یک ساعت مرا در آنجا متوقف ساخت. سپس شخص دیگری در رسید و گفت: بیا! گفتم به کجا؟ در جواب گفت: به دوزخ! گفتم فرمان در اختیار خداست.

با حالتی اندوهناک و دلی شکسته به همراه او حرکت کردم. سپس به آن دو تن گفتم: آیا ممکن است مرا به حضور مقدس حضرت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السلام ببرید؟ شاید آن ها از من شفاعت کنند. گفتند: ما برای آن کار دستوری نداریم، گفتم: مرا از نزدیک آن ها عبور دهید، و چنان وانمود کنید که آهنگ حضور آن ها را ندارید.

در این حال که آن ها به تقاضای من ترتیب اثری نمی دادند، حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت مولا علی علیه السلام را ملاقات کردم که در محلی

جلوس فرموده اند و سه تن دیگر هم کمی دورتر از ایشان، در حضورشان نشسته اند. به مجردی که مرا دیدند، به حضور طلبیدند. پس از تقرب به حضور مبارک با دلی شکسته و با کمال شرمندگی که به زیر انداخته بودم، عرض سلام کردم.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله از آن دو شخص پرسید: این مرد را به کجا می برید؟ در پاسخ به عرض رسانیدند، ما موریم تا او را به دوزخ ببریم. پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله که مرا از شدت شرمندگی، سر به زیر دیده، فرمود: او را به بهشت ببرید! معروض داشتند، یا رسول الله! نامه عمل او از اعمال شایسته تهی، و از کارهای ناپسند مشحون است.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله اشاره ای به من فرمود. نامه عمل سیئاتم را تقدیم حضور کردم در صفحه دوم آن یک سطر به خطی واضح نوشته بود ایمان و حب اهل بیت علیهم السلام و چیز دیگری در آن ضبط نشده بود. و نامه دیگر را از من گرفت آن نامه مملو از سیئات بود چنان که جای خالی در آن دیده نمی شد.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله هر دو نامه را زیر زانوی خود گذارد و فرمود: او را ببرید.

آن دو شخص به عرض رساندند یا رسول الله! نامه عمل او و آنچه را که در آن ضبط شده و نشده مشاهده کردید.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله بلافاصله، پرونده حسنات مرا از زیر زانوی خود بیرون آورد که مملو از حسنات بود. و پرونده عمل سیئات را بیرون آورد و سراسر آن سپید بود. فرمود: ببینید! آن دو شخص گفتند: فرمان فرمان شما است. سپس پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله به جانب راست خود اشاره کرد و فرمود: او را به بهشت ببرید. آن دو شخص به عرض رسانیدند ما دسترسی به بهشت نداریم.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله خطاب به من فرمود: برو به بهشت! عرض کردم بهشت کجاست؟ فرمود به سوی راست حرکت کن، در آنجا دری بالابند از نور خواهی دید که گشاده است، وارد آن شو! گفتم: آیا آن در باز است؟ فرمود: آری، گشاده است! عرض کردم با این حالت زشت و ناپسند چگونه وارد بهشت بشوم؟ فرمود: هرگاه وارد آن محل شدی نهر کوثر را در کنار در بهشت خواهی دید وارد آن نهر شده، تمام ناپسندی ها از تو برطرف می شود. پس از آن به سوی دیگر توجه کن، جامه هایی را خواهی دید هر اندازه که به لباس احتیاج داری از آن ها بپوش. سپس همان جا آرام بگیر و استراحت کن، و یا از خوراکی های آنجا تناول کن! سؤال کردم یا رسول الله! در آنجا چگونه خوراکی است؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: در آنجا خرما، رب و انگور و شیر است.

به عرض رسانیدم، به حق شما سوگند، رب و شیر را دوست می دارم!

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آری، رب و شیر خوراک مردم شهر شماست.

سؤال کردم در آنجا چه کنم؟ فرمود: بنشین تا مأموری بیاید و تو را به محلی که خدا برای تو آماده فرموده است، هدایت کند.

اندکی از حضور مبارکش دور شدم، دری بالابند و نورانی را دیدم که گشاده است و کسی هم در آنجا نیست، وارد شده، نهر کوثر را دیدم که جریان دارد، در میان نهر رفتم و خود را شستشو دادم، ناراحتی و همه گونه پلیدی از بدن من برطرف شد. از نهر بیرون آمدم، حسب الامر به طرف دیگر توجه کردم، جامه هایی را دیدم که برخی از آن ها در صندوق بود. از آن جامه ها هر اندازه که لازم داشتم، پوشیدم.

سر بالا - کردم، درخت های زیاد و سرزمینی بس نیکو و قابل انس و علاقه به نظر آوردم و چنان که فرموده بود، خرماها و انگورها دیدم و هم زمان دو

نفر را مشاهده کردم، نزد من آمدند و سلام کردند و گفتند از جای برخیز و آنچه را خدا برای تو آماده فرموده، از نزدیک مشاهده کن. اندکی با آن ها همراه شدم. مرا از دری بس زیبا که اندکی بلندی داشت، وارد کردند، در درون آن درخت های سبز و خرم و نهرهای جاری و سرزمینی سبز و نیکو مشاهده کردم. به من گفتند بنشین: نشستم. از من پرسیدند آیا چیزی نمی خوری؟ گفتم از خوردن امتناعی ندارم. در آن حال جوانان پری چهره و فریبا رخساری دیدم که مائده ای را حاضر کردند و در آن خوراکی های رنگارنگ به چشم آوردم که بوی بسی پاکیزه آن ها مشام مرا تازه می ساخت و زنی هم که عمری متوسط داشت همراه آن ها بود. مائده را در برابر من گذاردند و گفتند، تناول کن. از آن ها پرسیدم شما با من هم غذا نمی شوید؟ خیر ما فرشتگان خداییم و از خوراکی ها بهره ای نداریم و اینان خدمتکارانند. از آن زن پرسیدم آیا تو هم با من هم غذا نمی شوی؟ گفت:

چرا لیکن، هم اکنون کسی خواهد آمد که از من بهتر است و با تو هم غذا خواهد شد.

هنوز سخن به پایان نرسیده بود، زن زیباچهره ای را که مانند او هیچ چشمی ندیده بود در برابر من ظاهر شد. نزدیک آمد، سلام کرد و زانوهای مرا بوسید و در جانب راست من نشست او را به تناول کردن غذا دعوت کردم و از زن اولی پرسیدم این زیباچهره کیست؟ در پاسخ گفت: این فریبا رخسار حورالعینی است که خدا او را برای تو آماده کرده است. با آن حوریه هم غذا شدم و آن قدر که مورد احتیاجم بود غذا تناول کردم و همواره به او نگران، و از زیبایی او حیرت زده بودم.

پس از این همان دو فرشته که در آغاز، هادی من، بودند به من گفتند: از جای برخیز تا آنچه را خدا به تو اعطا کرده است، از نزدیک مشاهده کنی.

از جا برخاستم اندکی با آن ها همراهی کردم، سه تن یا چهار تن زیبا چهرگان را دیدم، مرکبی را که حد متوسط میان اسب و استر و نیکو منظر بود و به زین و لجام، آراسته شده بود، پیش آوردند و گفتند: بر آن سوار شو! بر آن مرکب نشستم، حرکت کرد. ساعتی را با آن مرکب به سیر و تفرج پرداختم. بوستان های سبز و خرم و نهادهای جاری را مشاهده کردم، تا کنار دیواری رسیدم، پرسیدم: این دیوار چیست؟ گفتند: این حد سرزمین شیخ زین الدین رضی الله عنه و ارضاه است. پرسیدم خود شیخ در کجاست؟ گفتند در محلی که خدا به او مرحمت فرموده، آرام گرفته است. پرسیدم: آیا جراحات هایی که از دست ستمگران و دشمنان بر اندام او وارد آورده بود، بهبودی یافته است؟ گفتند: آری، همه زخم های او التیام یافته است تنها یک زخم بر دوش او که مانند ستاره ای می درخشد، باقی مانده است. پرسیدم:

چه کسانی در پیش او به سر می برند؟ گفتند: همگی یاران او در حضور او می باشند. پرسیدم: می خواهم سید علی بن صائغ را بینم، گفتند: او به زودی خواهد آمد.

در این حال دو مرد باوقار و با هیبت را مشاهده کردم که به طرف ما می آیند. پرسیدم: این دو مرد کیستند؟ گفتند: حضرت موسی بن جعفر و حضرت علی بن موسی الرضا علیهما السلام با شتاب به حضور مبارکشان مشرف شدم، عرض سلام کردم. پاسخ مرا فرمودند و می نمایانند که از آنچه خدا به من اعطا فرموده است تهنیت می گویند. اندکی با ایشان هم قدم شدم و از من جدا شدند.

در این حال، سید علی بن صائغ را دیدم که به سوی من می آید از وی استقبال کردم. و هریک از ما دو تن به دیگری مژده دادیم و از دیدار هم دیگر اظهار خرسندی کردیم. و من از حال شیخ زین الدین (شهید ثانی) و گروهی دیگر از آشنایان جوینا شدم.

او گفت، مناسب است محل هریک از آیندگان تعیین شود. گفتم به نام خدا هر گونه که می توانی انجام بده. هم زمان، از سیدی از مردم نجف به نام سید رضی الدین بن سید شمس الدین صائغ، و از پسر عمویش سید زین الدین و گروهی دیگر یاد می نمود، و جاهای هریک را معین می کرد.

به دنبال آن از من پرسیدند، آیا می دانی چه مسافتی را طی کرده ای؟

گفتم خیر، گفتند: تا بدینجا صد فرسنگ تقریبی را طی کرده ای و چند برابر دیگر تا این جهت که ما بر فراز آن قرار گرفته ایم، باقی مانده است. سپس ساعتی طولانی مرا به جانب راست و شرق سیر دادند پس از این، با نشاطی کامل و خاطری آسوده از خواب بیدار شدم و باقیمانده آن شب را عرق کردم و خدای تعالی، بر من منت نهاد و عافیت را نصیب من کرد (۱).

و ما هم از خدا می خواهیم که آنچه را در خواب می بینیم خواب های آشفته نبوده باشد. (حکایت خواب شیخ محمد جبانی تا بدینجا به آخر می رسد.)

مؤلف گوید: در آخر یکی از نسخه های کشف الریبه دوازده حدیث مسند دیدم و در همان جا نیز به نام گروهی از مشایخ شیعه و سنی شهید

ص: ۵۵۷

۱-۱) - امین عاملی، در اعیان الشیعه می نویسد: شیخ محمد جبانی شاگرد شهید بوده است و من کمتر از ثلث آن خواب را نقل کردم و خواب به این طولانی و با چنین نظم و ترتیب به سرحدی است که اگر کسی آنچه را در این خواب آمده، در بیداری ببیند نمی تواند جزئیات آن را به خاطر بسپارد و نقل کند خدا از حقیقت آن آگاه است-م.

برخوردم و برخی از احادیث آن غریب به نظر می آید، ممکن است از احادیث عامه بوده باشد.

یکی از شاگردان فاضل شیخ علی کرکی در پایان رساله ای که در اسامی مشایخ تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است شیخ اجل فاضل کامل شهید ثانی زین الملّه و الدّین علی بن احمد العاملی. آثار زیادی دارد و سال ۹۶۰ هجری به شهادت رسیده است. خدا قاتل او را بکشد و کسی که در قتل او سعایت کرده است تا روز قیامت لعنت کند.

با ذکر شهید مؤلف آن رساله، رساله اش را پایان داده است.

مؤلف گوید: از کلام صاحب رساله به دست می آید که نام شهید ثانی علی بوده، و زین الدّین لقب اوست. و حال آنکه در آغاز ترجمه شهید نوشتیم. آنچه در بیشتر از مواضع موجود است و ما به خط خود شهید دیده ایم. زین الدّین نام شهید و علی نام پدر اوست. و تاریخ شهادت او که صاحب رساله نوشته است، مخالف با آن چیزی است که گذشت و خواهد آمد. یعنی، شهادت شهید ثانی سال ۹۶۵ یا ۹۶۶ هجری اتفاق افتاده است و قراین آینده نیز مؤید آن است و ممکن است لفظ (ست) یعنی شش از قلم کاتب افتاده باشد.

شهید ثانی، ضمن اجازه ای که به شیخ تاج الدّین بن هلال جزایری داده است می نویسد: از خدای متعال درخواست کردم و به وی اجازه دادم تا همه آثار مختصر و مطول مرا از حواشی و فوائد متفرقه و فتواها که به قلم ناتوانم جاری شده است، روایت کند. و آثار من فراوان و مشهورند و اینک، حالت حاضر مقتضی برای ذکر نام آن ها نمی باشد، در عین حال مهم ترین آثارم مسالک الافهام فی تنقیح شرایع الاسلام است که در هفت مجلد تدوین

شده است و از خدای متعال توفیق تمام آن را درخواست دارم (۱)، از آن جمله حواشی شرایع است که در دو مجلد تدوین شده است دیگری روض الجنان در شرح ارشاد الازدهان است. دیگری الروضه البهيه في شرح اللمعه الدمشقيه و دیگری شرح الالفیه و دیگری شرح النفلیه و کتاب تمهید القواعد اصولیه و العربیه لتفريع الاحکام الشرعیه و این کتاب در فن خود منحصر به فرد است. بحمد الله و المنه، کسی که بدان کتاب دسترسی پیدا کند، به حقیقت آنچه ما بدان اشاره کردیم واقف خواهد شد. و امثال این ها، کتاب ها و رساله ها که نگارش داده ایم مشروط بر اینکه در هنگام بهره برداری از آثار من، آن ها را تصحیح و مقابله کنند و صحت انتساب آن ها به من، برایشان به ثبوت برسد.

مؤلف گوید: تاریخ این اجازه در سال ۹۶۴ هجری در مکه مکرمه بوده است (۲).

ص: ۵۵۹

۱- ۱) - شیخ حسن، صاحب معالم فرزند بزرگوار شهید ثانی در مدح کتاب مسالک گوید: لو لا کتاب مسالک الافهام ما بان فما نهج شرایع الاسلام کلا و لا کشف الحجاب مؤلف عن مشکلات غوامض الاحکام قد زینته حقایق و دقایق خضعت لهن نواصب الافهام و حوت صحائفه نفیس فرائد نظمت بها بنهایه الاحکام تزهو بهن کمثل احسن روضه ازهارها خرجت من الاکمام ان اللسان لعاجز عن نعته و کذاک تعجز السن الاقلام فجزی مؤلفه الرحیم بجوده خیر الجزاء و حباه بالاکرام - م.

۲- ۲) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده است و تاریخ آن شب جمعه ۱۴ ذیحجه سال ۹۶۴ هجری است و این اجازه را به تاج الدین در ملاقاتی که در مکه مکرمه با وی نموده، به وی داده است و اشاره کرده علی سبیل الارتحال و غایه الاستعجال و ضیق المجال.

شهید ثانی در شب شنبه ۲۱ ماه جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری از تألیف شرح لمعه آسوده شده است، و من این تاریخ را در خاتمه کتاب شرح لمعه که به خط شاگردش، شیخ علی بن احمد بن ابی جامع عاملی بوده است، دیده ام (۱).

آثار شهید ثانی را که به خط یکی از فضلاء نزدیک به عصر او است، چنین دیده ام: روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان منار القاصدین فی اسرار معالم الدین، مسالك الافهام فی شرح شرایع الاسلام، حاشیه الشرائع، حاشیه الارشاد، حاشیه عقود الارشاد، المطالب العلیه فی شرح الالفیه، فتاوی الشرائع، فتاوی الارشاد، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، شرح النفلیه و شرح اوسط آن و حاشیه کوچکی بر آن، منیه المرید فی آداب المفید و المستفید، مختصر المنیه به نام بغیه المرید، مسکن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد و مختصر آن به نام مبرد الاکباد، کشف الریبه فی احکام الغیبه، التنبیهاث العلیه فی وظایف الصلاه القلیبه، کفایه المحتاج فی مناسک الحاج و مختصر آن و حاشیه ای بر همان مختصر، فتاوی المختصر که مجرد فتوا است و فتاوی اللمعه که مجرد فتواست، تمهید القواعد الاصولیه، رساله صلاه الجمعه، رساله فی تفسیر بسم الله الرحمن الرحیم، رساله فی تحقیق الاجماع فی

ص: ۵۶۰

۱- ۱) - پیش از این از پاورقی نقل کردیم به خط شهید دیده ام معظم له در آغاز ربیع الاول سال ۹۵۶ هجری به تألیف آن پرداخته است و در آخر کتاب می نویسد: در شب شنبه ۲۱ جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری از تألیف آن آسوده گردیده است بنابراین، مدت ۱۵ ماه به تألیف آن اشتغال داشته و این مدت غریب است این جانب گوید، تاریخ فراغ، از جلد اول به طوری که در آخر آن آمده است ظهر روز سه شنبه ۶ جمادی الآخر سال ۹۵۶ بوده است بنابراین که شروع به آن ماه ربیع الاول باشد سه ماه و شش روز صرف تألیف آن شده است و تاریخ اتمام مجلد ثانی شب شنبه ۲۱ جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری بوده و تقریباً همان مدتی بوده، که مؤلف متذکر شده است - م.

حال الغيبه، رساله في تقليد الميت، جواب المسائل الثلاث الخراسانيه، جواب المباحث النجفيه، جواب المسائل الهنديه، المسائل الشاميه، الرساله الاسطنبوليه في الواجبات العينيه، المباحث الروميه العشره في عشره علوم مع القاضى عسكر، البدايه في سبيل الهدايه، البدايه في شرح علم الدرايه في حال الروايه و شرح آن، غنيه القاصدين في معرفه اصطلاحات المحدثين، رساله في اجتماع الحدث و الطهاره و الشك في اللاحق، رساله في تخلل الحدث الاصغر في اثناء غسل الجنابه، رساله في ماء البئر، رساله في تحقيق حكم المقيم في السفر اذا خرج بعدها، رساله طلاق الغائب، رساله في الحبوه، رساله في ارث الزوجه، رساله في تحقيق قوله تعالى «السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ» رساله في تحقيق العداله.

مؤلف گوید: از آثار او که ما بر آن دست یافتیم و تاکنون از آن یاد نشده است، کتاب جواهر الکلمات فی صیغ العقود و الايقاعات است که آن کتاب پسندیده ای است و من نسخه ای از آن را در کتابخانه آستان مبارک رضوی در مشهد مقدس دیده ام و ممکن است این کتاب، همان کتاب العقود باشد، که در امل الآمل از آن نام برده است. بلکه، ظاهر این است که همان کتاب بوده باشد. و حقیقت از نظر من آن است که، کتاب مزبور از آثار شیخ حسن ابن مفلح صیمری مشهور است که پس از این، به شرح حال او اشاره خواهد شد.

و از آثار او «رساله ای است در اخبار» که مشتمل بر پنج فصل است و من این رساله را در شهر ساری در کتاب های مرحوم ملا عبد الله شیرازی، دیده ام.

و از آثار او رساله «نتایج الافکار» در بیان نماز قصر و اتمام است، آن گاه که پیش از به سر آمدن مدت اقامتش از محل اقامتش بیرون برود. و این کتاب را نواده اش سید محمد، در برخی از فتوهایش که مربوط به این مسأله بوده، به وی نسبت داده است. و حقیقت از نظر من آن است که، این رساله با «رساله حکم المقیمین فی الاسفار» که صاحب امل به وی نسبت داده، متحد است.

و از آثار او رساله ای است، درباره کسی که از مکانی که قصد اقامت ده روز کرده است، به کمتر از مسافت حرکت کند و به طوری که فاضل هندی در پشت شرح ارشاد ملا احمد اردبیلی (مقدس اردبیلی) می نویسد، معظم له حاشیه ای بر این رساله نوشته است، و ما پیش از این به شرح حال مقدس، اشاره کردیم و احتمال دوری است که این رساله همان «رساله حکم المقیمین فی الاسفار» باشد که پیش از این از آن نام برده شده و شیخ معاصر آن را از آثار شهید ثانی نوشته است.

و از آثار او حاشیه هایی است بر حواشی ارشاد علامه، از آغاز تا انجامش و این حاشیه را فاضل هندی در پشت روض الجنان در شرح ارشاد الاذهان شهید ثانی، از آثار او یاد کرده است و به گمان من این حاشیه همان حاشیه الارشاد است، که شیخ معاصر در امل الآمل به وی نسبت داده است.

حسن بیگ، در احسن التواریخ می نویسد: در سال ۹۶۵ هجری در اواسط روزگار شاه عباس صفوی، جناب افادت مآب جامع معقول و منقول و حاوی فروع و اصول، شیخ زین الدین عاملی به شهادت رسید. و علت شهادتش آن بود، گروهی از سنی ها به رستم پاشا وزیر اعظم سلطان سلیمان خداوندگر پادشاه روم نوشت، شیخ زین الدین ادعای اجتهاد می کند و

گروهی از علمای شیعه با وی رفت و آمد دارند و کتاب‌های امامیه را نزد او می‌خوانند و می‌خواهند بدین وسیله آیین رفض را اشاعه دهند و هرگاه آن چنان که شایسته است دقت کنیم خواهیم دانست که، آیین رفض، کفر محض است.

در این هنگام که این نامه به رستم پاشا نوشته شد، شیخ زین الدین در مکه بود.

رستم پاشا مأموری را برای دستگیری شیخ به مکه گسیل داشت. مأمور وی را دستگیر کرد و از مکه به استامبول برد. و جنابش را، بدون آنکه اجازه ملاقات او را با سلیمان صادر کنند، در استامبول شهید کردند.

و از جمله آثار او شرح شرایع و شرح لمعه و شرح الفیه و شرح نفلیه و القواعد که به سبک قواعد شهید نوشته، و رساله اسرار الصلاه و رساله مناسک حج و رساله ای در حرمت غیبت است.

مؤلف گوید: آنچه را که حسن بیک نوشته، خالی از نظر نبوده است.

یکی آنکه شهادت شهید، در سال ۹۶۶ هجری بوده است و پیش از این هم بدان اشاره شد. دیگر آنکه شهید در ساحل دریا در راه استامبول به شهادت رسیده است، نه در شهر استامبول. و پیش از این هم مشروحا کیفیت شهادت او را نوشتیم و در این دوگونه اشتباه، شیخ محمد بن علی بن خاتون در شرح اربعین شیخ بهایی با وی مشارکت داشته است و صواب آن است که ما پیش از این نوشتیم (۱).

ص: ۵۶۳

۱ - ۱) - شیخ علی نواده، شهید ثانی در ذیل فصل دوم بغیه المرید ابن عودی که منضم به الدر المنثور کرده است می‌نویسد: آنچه در بلاد ما و دیگر شهرها مشهور است آن است که، شهید در سفر اوّل به استامبول به مکانی که در آنجا بعدها به قتل رسید، وارد شد، رنگ رخسارش تغییر کرد یکی از اصحابش که حضور داشت علت ناراحتی او را پرسید، پاسخ

مؤلف گوید: تفصیل آثار شهید ثانی به طوری که قبلاً ذکر شد، به خط شیخ علی، سبط شهید دیده ام و خود او می نویسد: از بعضی مشایخ شنیده ام که آثار او به شصت مجلد می رسد و بخشی از آن ها بر اثر سستی هایی که پیش آمده، نابود شده است.

مؤلف گوید: بخشی از آثار شهید ثانی را به خط خود شهید در جمعی از کتاب های شیخ علی نواده شهید ثانی، دیده ام.

شیخ زین الدین بن علی بن فاضل مازندرانی غروی

وی، از اجله اصحاب ما بوده، و همان کسی است که قصه جزیره خضرآراء را حکایت کرده است و همین قصه را شیخ شمس الدین بن نجیح حلی و شیخ جلال الدین عبد الله بن حوام حلی از وی روایت کرده اند و تاریخ روایتشان از وی، در اوایل ماه شوال سال ۶۹۹ هجری در مشهد مقدس حضرت عسکرین صلوات الله علیهما بوده است. و مؤلف آن رساله در وصف زین الدین چنین گفته است: الشيخ الصالح التقى و الفاضل الورع الزكى زين الدين بن علي بن فاضل المازندراني المجاور بالغري مازندرانی

ص: ۵۶۴

عجایب مشاهدات خود را که در بحر ابیض و جزیره خضرا دیده، برای آن دو شخص نقل کرده است.

شیخ زین الدین بن علی فقحانی عاملی

(۱)

شیخ معاصر در امل ۹۱/۱ می نویسد: وی از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی میسی و فاضلی صالح و پرهیزکار بوده است.

مؤلف گوید: بعضی بر آنند که لفظ «ابن» در میان زین الدین و علی از اشتباهات کاتبان است. بنابراین، نامش علی و لقبش زین الدین است.

شیخ زین الدین بن شیخ علی بن شیخ محمد بن شیخ حسن بن شیخ

زین الدین شهید ثانی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۱ می نویسد: وی، فاضلی عالم و صالح و از معاصران است. آن گاه که پدرش شیخ علی در اصفهان می زیسته، در اصفهان متولد شده است و از محضر پدرش و دیگران بهره گیری کرده است.

مؤلف گوید: هر گاه مرادش شیخ زین الدین فرزند موجود شیخ علی باشد، اکنون از محصلان است و در ردیف فحول علما قرار نمی گیرد (۲).

شیخ زین الدین بن فروخ نجفی

وی، فاضلی عالم و کاملی جلیل و صالحی پارسا بوده است.

ص: ۵۶۵

۱-۱) - اعیان الشیعه می نویسد: فقحانی منسوب به فقعه (به فتح فا و سکون قاف و فتح عین بی نقطه) یکی از دیهات صور است که در ملک عموی ما سید محمد امین بوده، و ابن عودی در دو فقره خوابی که برای شهید اتفاق افتاده از وی نام برده است.

۲-۲) - اعیان الشیعه شرح حال مفصلی از او دارد و می نویسد روز سه شنبه ۱۸ ذیحجه سال ۱۰۷۸ متولد شده، و سال ۱۱۰۰ هجری در سن ۲۲ سالگی وفات یافته و به زین الدین صغیر معروف بوده است - م.

از آثار او «الرساله المنتخبه من الانوار المضيئه» است که آن را از کتاب الانوار المضيئه سيد علی بن عبد الحمید نجفی، انتخاب کرده، و این رساله را صدر کبیر آقا میرزا رفیع الدین محمد، در کتاب رد شرعه التسمیه سید داماد، به وی نسبت داده است.

شیخ اجل زین الدین بن محمد بن حسن بن شیخ زین الدین شهید ثانی

عاملی جبعی

ما بقی نسبش را در ذیل ترجمه شهید ثانی، جد اعلایش یاد کرده ایم و این شیخ، برادر بزرگ تر شیخ علی بن شیخ محمد که از معاصران ساکن اصفهان است، می باشد. شیخ زین الدین در همگی علوم، علامه عصر و در اقسام فنون، فهامه دهر بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ یکتای ما، عالمی فاضل و کاملی متبحر و محقق مدقق و در کمال و ثوقی و شایسته ای عابد و پرهیزکاری شاعر، و منشی ادیب و حافظی جامع در فنون و علوم عقلیات و نقلیات و جلیل القدری بزرگ منزلت که در روزگار خودش بی نظیر بوده است.

شیخ زین الدین، مراتب علوم را از پدرش و از شیخ اجل بهاء الدین عاملی و از ملا محمد امین استرآبادی و از گروه بسیاری از دانشوران عرب و عجم فرا گرفته بود. زین الدین، مدتی در مکه مجاورت کرد و همان جا وفات یافت و در جوار مرقد مطهر حضرت خدیجه کبری علیها السلام دفن شد.

و من تعدادی از کتاب های عربی و ریاضی و حدیث و فقه و امثال این ها را از وی فرا گرفته ام. اشعاری در کمال روانی می گفت و حاشیه های زیادی داشت و دیوان کوچکی به خط او دیده ام و بر اثر شدت و بیم شهرت از

ص: ۵۶۶

تألیف کتاب مدوئی خودداری می کرد و می گفت: معمول بیشتر متأخران، آن بوده است که به تألیفات زیادی می پرداختند و آثار آن ها بیرون از اشتباه نبوده است، خدا از ما و ایشان چشم ببوشاند.

و همین کثرت تألیفات بود که موجبات قتل عده ای از ایشان را ایجاد کرد. و از جدش شهید ثانی و شهید اول و علامه حلی در شگفت می شد که چرا بیشتر اوقاتشان را به بهره گیری از (بعضی) علمای عامه صرف می کردند، و به تتبع کتاب های فقه و حدیث و اصول و کلام ایشان می پرداختند و آن ها را نزد ایشان قرائت می کردند و در ضمن انکاری که داشت می گفت: آثار شومی بر عمل (بعضی از) ایشان مترتب بود. عفی الله عنهم.

برادرش شیخ علی بن محمد عاملی در کتاب الدر المنثور ۲/۲۲۲-۲۳۸ می نویسد: برادرم فاضلی هوشمند و عالمی تیزرأی و کاملی پسندیده و پارسایی پرهیزکار بود. در آغاز کار در شهرهای ما از شاگردان پدر و جدش استفاده کرد، و اوقاتی که پدرش در عراق می زیست بدانجا رفت. سپس به ایران بازگشت و در اصفهان در منزل مرحوم مبرور شیخ بهاء الدین عاملی وارد شد و شیخ مبرور از او کمال بزرگداشت را به عمل آورد و مدت درازی در پیش او ماند و به فراگیری و سماع آثار او و دیگران پرداخت و در همان هنگام از دیگر فضلاء آن دیار، از علوم ریاضی و دیگر فنون استفاده می کرد. پس از آن در سال ۱۰۳۰ هجری که شیخ بهایی رحمه الله در گذشت به مکه معظمه هجرت کرد و چندی را در جوار بیت الله به سر برد. سپس به شهرهای خود ما بازگشت.

زین الدین سال ۱۰۰۹ متولد شده و سال ۱۰۶۴ هجری در گذشته است.

از اشعار اوست:

ان خنت عهدی ان قلبی لم یخن عهد الحیب و ان أطل جفائه

لکنه یبدی السلو تجلدا حذرا من الواشی و یخفی دائه

هر گاه به پیمان وفا نکردی باید بدانی دل من به پیمان شکنی نمی پردازد و به جور او توجهی نمی کند در عین حال با هوشیاری تمام اظهار خوشحالی می نمایم، تا بدین وسیله از سخن چین احتراز کرده، و دردی را که از ناحیه او احساس می کنم، پوشیده بدارم.

از اشعار اوست:

و حق هواک ما حال المعنی بحبک عن هواک و لا یحول

و لو قطعت بالهجران قلبی و احشائی و أفنانی النحول

سو گند به عشق تو که هرگز از سوز تو دست برندارم

گر قطع کنی تو بندبندم بر ابروی خویش خم نیارم

از اوست:

و لما رأینا منزل الحی قد عفا و شطت أهالیه و أقوت معالمه

لبسنا جلابیب الکآبه و الاسی و أضحی لسان الدمع عنا یکالمه

چون که منزلگاه ویران آمده مردمانش بس پریشان آمده

جامه افسوس را کردم به تن چشمم از اندوه گریان آمده

باز گوید:

أودّعکم و لی جسد نحیل و صبر راحل و جوی مقیم

و قلب کلما ذکر ت لیال نهیناها بقربکم یهیم

با بدن زار و داعش کنم صبر ز کف رفت و نگفتم سخن

دل همه شب یاد نماید از و قرب وی آرد به دل من محن

لا تحسبونا و ان شط المزار بنا و عاند الدهر فی تفریقنا و قضی

نحول عن منهج الود القديم لكم أو نبتغی بالتئانی عنكم عوضا

روزگار بی وفا با ما وفا می نکرده جز فراق و هجر یار

دوستی را برده از کف آن عنود فرقت آورده به کار آن نابکار

سقیاء لیلیه وصلنا من لیله ما راعنا فیہ حضور رقیب

و أبیح لی فیها المنی حتی بدا فی لمه الظلماء بیاض مشیب

کادت لفرط تقاصر من طیها یأتی الصبح بها قبیل غروب

أملت لو مدت بكل شیبه و سواد أحداق لنا و قلوب

خوشا آن شب که کوتاه شد ز دامن همه دم دست کوتاه رقیبم

در آن شب من به وصل او رسیدم خدا را شکر کو داده نصیبم

ز بس شادم از آن شب می ندانم صباح از شب خوشا حال حبیبم

سواد دیده و قلب سیاهم مشابه بوده آن دم ای شیبیم

در ضمن چکامه طولانی فرموده است:

هل من معین فی الهوی أو مسعد فلقد فنی صبری و باد تجلیدی

و تطاولت مدد الفراق فهل یری للوصل عند أحبتی من موعد

فاستخبر ارشائی لای جنایه قطعت بیجفوته حبال توددی

و حرمت رشف برود رائق ریقه ظلما فوا ظماء لذاك المورد

و استعطفاه علی حلیف صبابه ظام الی سلسال مرشفه صدی

نیستم یآوری در این عالم که شود در صبوریم یاور

در فراقش به من شود نگران در وصالش مرا بود منظر

پرسم از وی مگر چه کردم من که شدی دشمن من از هر در

تشنه آب آن دهانم من رحمتی کن به تشنه‌ای مهتر

نظری کن به این اسیر نزار اندکی سوی او ز مهر نگر

در ضمن چکامه ای از مرگ برادرزاده اش سوگواری کرده است:

هو الدهر لا یلفی لدیه سرور فتأمیل صفو العیش فیه غرور

تصاریفه فی کل یوم و لیله بکاسات حتف فی بنیه تدور

و أحداثه تسعی بعین بصیره لهدم مبانی المجد حین تسیر

اذا منحت بعد الصباح سرورها یکوی لها قبل المساء شرور

روزگار، ای که برده ای تو سرور از همه مردمان به لیل و نهار

شب و روزت مغیر شادی می نداری ز جور و ظلم قرار

زشتی تو مراست، نصب العین بر پلیدی تراست، استقرار

بامدادان مرا کنی مسرور نامده شب ز غم، فزایی بار

ضمن چکامه ای طولانی، از سرشناسی ستایش کرده و گوید:

سئمت لفرط تنقلی البیداء و شکت لعظم ترحلی الانضاء

ما ذا رأی فی الدهر غیر مودع خلا و تودیع الخلیل عناء

فقدت لطول البین عینی ماءها فبکاءوها عوض الدموع دماء

أبلی النوی جلدی و أوقد فی الحشا نیران وجد ما لها اطفاء

از فراق در بیابان سرگران رفته از من گوشت، مانده استخوان

می نمانده غیر تودיעی به جا بهر من اندر زمین و آسمان

اشک چشمم از فراق گشته خشک خون به جای اشک ریزم هر زمان

جسم من گردیده لاغر همچو نی آتش افتاده به قلب ناتوان

در ضمن چکامه ای گوید:

کم ذا أو أرى الجوى و السقم بیدیه و أحبس الدمع و الاشواق تجریه

شابت ذوائب مالی و ما نجحت و لیل هجرک ما شابت نواصیه

تا به کی از درد نالم روز و شب اشک ریزم از فراق در تعب

گشته موهایم سپید از دوریت روز من شام و شبم در تاب و تب

و در ضمن چکامه ای گوید:

شام برقا لاح بالابرق و هنا نصبا شوقا الی الجزع و حنا

و جرى ذکر أثیلات النقا فشکی من لاعج الوجد و أنا

دنف قد عاقه صرف الردی و خطوب الدهر عما یتمنی

اسلمته للردی أیدی الأسی عند ما أحسن بالأیام ظنا

کان لی صبر فأوهاه النوی بعد کم یا جیره الحی و أفنی

قاتل الله النوی کم قرحت کبدا من ألم الشوق و جفنا

برقی جهید و شام سیه را سپید کرد شوق مرا ز شور لقایت مزید کرد

یاد رخت دهان مرا شکرین نمود شکرت به برد و عیش زمانم سعید کرد

بیماریم ز آب دهانش شفا گرفت افسون روزگار مرا همچو بید کرد

هرچند کام وی به ندیدم به روزگار شادم از آنکه از ستمش مستفید کرد

صبر و قرار از من نالان اگرچه برد نالم از آنچه بر من زار آن عنید کرد

گویم خدای پایه ظلمش کند خراب آن کسی که اقتدا به ره آن پلید کرد

اشعار زین الدین بسیار نیکوست و من در اشعار او به بیتی نازیبا برنخوردم و درباره اشعار او همان را گویم که درباره اشعار سید رضی گفته اند (۱).

زین الدین دانشوری نیکو تقریر و پسندیده تحریر بوده است.

و به جهت آنکه پاره ای از حقوق او را ادا کرده باشم قصیده طولانی و بلیغی در سوگ او سرودم برخلاف انتظار، آن قصیده در میان قصاید دیگرم از دست رفت و از آن چکامه، جز این بیت چیز دیگری را به خاطر ندارم:

و بالرغم قولی قدس الله روحه و قد کنت ادعو ان يطول له البقاء

برخلاف اینکه گفته ام خدا روح او را پاکیزه گرداند (جمله ای است که پس از درگذشت شخصی می گویند) از خدا می خواهم که بقای او را طولانی گرداند.

شیخ ابراهیم عاملی بازوری، ضمن چکامه ای، از وی ستایش کرده است و ما پیش از این ضمن شرح حال او به ابیاتی چند از آن قصیده، اشاره کردیم و در طی چکامه ای از وی ستایش کرده ام، که در حال حاضر چیزی از آن به خاطر ندارم.

سید علی بن میرزا احمد، در کتاب سلافه العصر فی محاسن اعیان المصر ص ۳۰۸ می نویسد: زین الدین زینت پیشوایان و فاضل مردمان و روشنی ابرهای فضیلت بود، اندوه را از دل مردمان می ربود و خدا سینه او را برای فراگرفتن دانش ها گشاده بود، و به یاد او کاخی در دنیا و آخرت بنیاد کرده و پایه آن را بر زهد و تقوا بنا نهاده و آدابی در باطن او بجا گذارده، که

ص: ۵۷۲

۱-۱) - اعیان الشیعه می نویسد: شعر زین الدین خوب است لیکن، کسی که از چگونگی شعر اطلاع داشته باشد اشعار زین الدین را با اشعار سید رضی رحمه الله مقایسه نمی کند-م.

گونه های گل های سرخ فام را از آن رنگین ساخته است و خداوند روشی به او عنایت فرموده، که موانع و مشکلات رسیدن به آداب و مکارم اخلاق را برای او واضح و آشکار ساخته است و نیز سایر اوصاف دیگر. و پس از آن به بخش مهمی از اشعار او اشاره کرده است که ما تمام آثار مشایخش را روایت می کنیم. پایان گفتار امل الآمل ۹۲/۱-۹۸.

مؤلف گوید: به خط برادرش شیخ علی دیدم که، وفات او در ۲۹ ذیحجه سال ۱۰۳۳ هجری اتفاق افتاده است.

شیخ زین العابدین بن حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، برادر من است و او فاضلی عالم و محقق صالح و ادیبی شاعر و منشیء عارف به عربیت و فقه و حدیث و ریاضی و دیگر فنون بوده است.

از آثار او رساله حجیه شیخ بهایی است، که آن را به نام «المناسک المرویه قی شرح الاثنی عشریه الحجیه» نامیده است. و دیگر رساله ای است در هیئت، به نام: «متوسط الفتوح بین المتون و الشروح» و دیگر رساله ای در تقیه، و نیز تاریخی به زبان پارسی و همچنین «دیوان شعری» که، نزدیک به پنج هزار بیت است.

عاملی پس از بازگشت از حج در سال ۱۰۷۸ هجری در صنعاء در گذشت.

از آثار نظمی او چکامه ای است در مدح رسول اکرم صلی الله علیه و آله از آن جمله است:

هو خاتم الرسل الکرام محمد کھف المؤمل منجح المأمول

رب المناقب و البراهین التي قادت لطاعته أسود الغیل

ص: ۵۷۳

نطقت بفضل علومه الآيات في ال فرقان و التوراه و الانجيل

لولاك ما عرف الورى ربا سوى أصنامهم في الفضل و التفضيل

كلا و لا اتخذوا سوى ناقوسهم بدلا من التكبير و التهليل

محمد صلّى الله عليه و آله خاتم پیغمبران است پناه جمله بیچارگان است

براهینش بود روشن چو خورشید مطیعش در وغا شیر زیان است

ستاید فضل او تورات و انجیل دگر قرآن که او نیکویان است

نبود ار او ندانستی خدا را به جز بت کو طریق کافران است

نبودی صوت تهلیل اندر عالم به جز ناقوس، کان صوت ددان است

و در ضمن چکامه ای طولانی در مدح آن حضرت گفته است:

محمد المصطفى الذی ظهرت له خفایا الوجود من عدمه

بفضله الانبیاء قد ختموا و کان مبدأ الوجود فی قدمه

دعا الی الحق فاستقام به ما اعوج فی حلّه و فی حرمه

از محمد گشت ظاهر هرچه آمد در وجود از وجود، او هویدا شد وجود ممکنات

مر نبوت ختم شد بر حضرت او از خدا آری آری بر مقامش مر نبوت محو و مات

ز استقامت خلق را او سوی حق شد رهنما آفرین زین استقامت جدا بر این ثبات

از ابیات اوست:

أرقت لدهری ماء وجهی لأجتنی به جرعه تروی فؤادی من البحر

و أملت بعد الصبر شهدا یلذ لی فألفيته شهدا أمر من الصبر

آبرو ریختم که تا دل خویش کنم از بحر لطف او سیراب

صبر کردم که تا برم لذت صبر بر کام من شدی تلخاب

ایات زیر را بر پشت کتاب وسائل الشیعه نوشته است:

ص: ۵۷۴

هذا كتاب علا في الدين مرتبه قد قصرت دونها الاخبار و الكتب

ينير كالشمس في جو القلوب هدى فتنحى منه عن ابصارنا الحجب

هذا صراط الهدى ما ضلّ سالكه الى المقامه بل تسمو به الرتب

ان كان ذا الدين حقا فهو متبع حقا الى درجات المنتهى سبب

این کتابی است که در رتبه دینی به برده گوی سبق از هرچه اثر بود و کتاب

همچو خورشید بتابد به دل اهل حدیث برگشاید ز رخ اهل خیر جمله نقاب

راه حقی است که گمره نشود سالک آن پس بیا وز ره او تو دمی روی متاب

دین حق است که شایسته بود پیرویش با ولای علی و آل، بدان سوی شتاب

مؤلف گوید: مراد از وسائل الشیعه، تألیف خود شیخ حر عاملی مؤلف امل الآمل است و منظور از صنعاء، صنعاء یمن است (۱).

شیخ زین الدین بن شیخ شمس الدین محمد بن علی بن حسن تولینی

عاملی

در یکی از مواضع کهن دیدم که وی، دانشوری عامل و فاضلی کامل و پرهیزکاری پاکیزه طینت، و پارسایی عبادتگزار بود.

و ظاهر آن است که تولینی نزدیک به روزگار شهید اول می زیسته است و من چکامه ای به قافیه عین در سوگ او دیدم که تاریخ آن سال ۸۲۹ هجری بوده است.

ص: ۵۷۵

۱- ۱) - در معجم البلدان گوید: صنعاء نام دو محل است یکی در یمن و دیگری قریه ای است در غوطه دمشق و شرح مفصلی برای صنعای یمن نوشته و گوید اسم اصلی آن ازال بوده و منظور از توضیح مؤلف آن است که، زین العابدین در صنعاء یمن در گذشته است نه در صنعاء غوطه-م.

گاهی او را بزهی هم می گویند. وی، از اجله فقهای ما بوده است.

پاره ای از فتوهای او را شهید ثانی در کتاب: میراث شرح شرایع نقل کرده است و من بیشتر از این، به ترجمه او دست پیدا نکردم.

مؤلف گوید: «برزه» با باء مفتوحه و سکون راء بی نقطه و زای نقطه دار مفتوحه با هاء آخر، به طوری که قاموس گفته، نام دهکده ای است در شام و دیگری در سبزوار، و مترجم ما منسوب به دهکده ای است که در شام است.

و گمان من آن است که، آن دهکده یکی از دیهات جبل عامل شام باشد بنابراین، بزهی، از علمای جبل عامل بوده است و برخلاف انتظار شیخ معاصر از او در امل الآمل که ویژه علمای آن دیار است در باب اسما و القاب، نام نبرده است، و ما بزودی در باب موحد، و در باب زای نقطه دار و در ابواب القاب، از وی یاد خواهیم کرد (۱).

ص: ۵۷۶

۱- ۱) - اعیان الشیعه، ج ۷ طبع جدید [۱] ذیل تنبیهی به مناسبت شیخ زین الدین تولینی مطالب ریاض [۲] را که در بالا ترجمه کردیم آورده است و می نویسد: حقیقت آن است که زین الدین، لقب بزهی است و مؤلف امل در بخش دوم آن کتاب در باب میم نوشته است زین الدین محمد ابن قاسم بزهی، فقیهی فاضل بوده است و اقوال او در کتاب های استدلال آمده و در مسالک هم در باب میراث اجدادش دو قول نقل کرده است و پس از ذکر قول اول می نویسد: قول دوم از شیخ زین الدین محمد بن قاسم بزهی است و از اینکه بزهی منسوب به برزه شام یا بیهق باشد درست نیست؛ زیرا نسبت به این دو محل به طوری که سمعانی در انساب گفته، برزی است نه بزهی. و اما اینکه بزهی منسوب به برزه شام است درست نیست؛ زیرا چنان که گفتیم نسبت به آن برزی است و دیگر آنکه نوشته، گمان من این است که برزه از قرای جبل عامل شام باشد متناقض است. برای آنکه دمشق ارتباطی با جبل عامل ندارد. نظر مؤلف از آنکه گفته مؤلف امل او را ذکر نکرده به این است که برزه را از قرای جبل عامل دانسته است و اظهار داشته در این صورت چرا او را در بخش علمای آن خطه نیاورده نه آنکه اصولاً در امل از وی یاد نکرده باشد. در اللباب جزری نیز برزی، را منسوب به برزه شام دانسته است - م.

شیخ زین الدین بیاضی

این شیخ همان شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی عنجری، مؤلف کتاب الصراط المستقیم است، هرچند بعضی از علما اظهار داشته که زین الدین نام اوست لیکن، حقیقت همان است که زین الدین، لقب اوست و به زودی هم به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد.

شیخ زین الدین بن یونس عاملی

در باب عین بی نقطه که نام اوست به ترجمه او اشاره خواهد شد.

مترجم حاضر، همان شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی عنجری، مؤلف کتاب الصراط المستقیم و امثال آن است.

ملا زین العابدین تبریزی

تبریزی از دانشوران روزگار شیخ بهایی، بلکه ممکن است از شاگردان او بوده باشد. یکی از شاگردان شیخ در رساله ای که به پارسی و به منظور شرح حال شیخ بهایی تألیف کرده، نام او را در ردیف شاگردان شیخ یاد کرده است.

شیخ زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین

ابن تقی الدین بن صالح بن مشرف، شاگرد علامه حلی بن شرف شامی

نحاریری جبعی عاملی، مشهور به شهید ثانی .

(۱)

در آتیه به عنوان، نام وی: زین الدین علی بن احمد، خواهد آمد. هرچند، مشهور آن است که، نامش زین الدین است لیکن، آنچه را که ما نوشتیم،

ص: ۵۷۷

۱- ۱) - شرح حال شهید ثانی، پیش از این مفصلاً یاد شده، و به پاره ای از آنچه در اینجا آورده، اشاره شده است.

نامش علی است، از برخی مواضع به دست می آید از جمله در اوّل اربعین شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی و شاگرد شهید ثانی که اعرف به احوال او بوده، به نام وی به عنوان علی اشاره شده است. مگر آنکه گفته شود، که کلمه «ابن» از فاصله میان زین الدّین و علی از قلم ناسخ در آغاز اربعین افتاده باشد.

و بعیدتر از آنچه در آغاز اربعین آمده، در سند حزب میرداماد است که از نام شهید ثانی، به شیخ زین الدّین احمد بن علی بن احمد تعبیر فرموده است.

سید امیر زین العابدین حسینی خادم

وی، از فضلا و علمای باجلالت و باکمال و از شاگردان شیخ بهایی بوده است.

از آثار او کتاب مصباح العابدین است که به پارسی تألیف کرده و از کتاب های معروف ادعیه اعمال سال است.

امیر زین العابدین، این کتاب را بنا به درخواست شاه صفی صفوی تألیف کرده است. دیگری، کتاب التحفه الصفویه است که آن را نیز به زبان پارسی برای شاه صفی به تألیف درآورده است.

این کتاب، در بیان اصول الدّین و عبادات و فروع الدّین ورد مذاهب مخالف و اثبات مذهب شیعه حضرت مولا علی علیه السّلام است.

ظاهر آن است که مترجم حاضر، همان سید امیر زین العابدین حسینی عاملی است که خواهرزاده شیخ بهایی بوده، و روزگار درازی در قزوین می زیسته است.

از آثار او، تتمیم کتاب جامع عباسی دایی اش، شیخ بهایی است که به پارسی نوشته است. این تتمه را پیش از تتمیم نظام الدین الفارسی که شاگرد شیخ بهایی نیز بوده و در عصر شاه اسماعیل ماضی می زیسته است، تألیف کرده است.

من تتمیم سید زین العابدین را در شهر رشت، از شهرهای گیلان، دیده ام و هر دو نسخه در حال حاضر در میان مردم شهرت دارد و محتمل است، سید امیر زین العابدین حسینی خادم و سید امیر زین العابدین عاملی، نام دو تن فاضل بوده باشد.

سید امیر زین العابدین بن عبد الحی موسوی

سید: فاضلی عالم و متکلمی مدقق بوده است. از آثار او «رساله الهیه» در اصول الدین است که من آن را در استرآباد، دیده ام.

سید، این رساله را در کلکته حیدرآباد، از شهرهای هند، برای سلطان محمد قلی قطب شاه در سال ۱۰۰۳ هجری تألیف کرده است، و رساله بزرگ و مبسوط و مشتمل بر فایده های ارزنده و مطالبی گران بها به ویژه در بحث اثبات واجب است، خدا او را پاداش نیک ارزانی فرماید.

امیر زین العابدین نقیب حسینی

نقیب، از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است. او رساله ای به زبان فارسی، که در اختیار ساعات در روزهای ماه و هرچه مربوط به آن ها است، تألیف کرده است. این اثر را به نام شاه تهماسب به انجام رسانیده است. من این اثر را در فراه دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ماست.

رساله مزبور مشتمل بر فوائد ارزنده ای است، و بسیار اتفاق افتاده که در آن رساله، از رساله روایت شده ای از معلی بن خنيس، که مربوط به سعد و نحس روزها و از امور غریبه است، نقل کرده است. و نیز از الدرّوع الواقیه سید ابن طاوس از آثار متداول آن روزگار، مطالبی را ایراد، و آن رساله را به ترتیب عدد ایام ماه بر سی باب تدوین کرده است.

قرینه می نمایاند که، نقیب حسینی غیر از مؤلف تتمیم جامع عباسی است زیرا سید نقیب از نظر زمان، مقدم بر سید حسینی خادم متمم جامع عباسی است. و از آثار او تحفه العابدین است که به پارسی تألیف کرده است، و می پندارم که این اثر، مربوط به اعمال و ادعیه بوده باشد و هم محتمل است از آثار دیگری باشد.

سید زین العابدین بن علی (بن سعید) سید) ابی عبد الله حسین بن

موسوی

موسوی، فاضلی عالم و جلیل القدر و پسر عمومی سید هبه الله بن ابو محمّد حسن موسوی، مؤلف المجموع الرائق من ازهار الحدائق است.

این انتساب از آغاز مجموع الرائق استفاده می شود و هم در آنجا آمده است:

کتاب اعتقادات صدوق به خط همین پسر عمویست استنساخ شده است.

شیخ زین الدین تولینی

وی، فاضلی عالم و فقیه بود. از اجازه ای که شیخ احمد بن نعمه الله عاملی، که به ملا عبد الله شوشتری داده است برمی آید که، تولینی از شیخ مقداد بن عبد الله سیوری عالم مشهور، روایت می کرده است و شیخ

ص: ۵۸۰

جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی از وی، روایت داشته است و من به اثری از او دست پیدا نکردم (۱).

سید زین العابدین سید نور الدین علی بن سید علی بن حسین بن

ابی الحسن موسوی عاملی جبعی، برادرزاده صاحب مدارک

تاریخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ می نویسد: سید زین العابدین، عالمی فاضل و پارسایی عظیم الشان و جلیل القدر و نیکو محاوره و خوش اخلاق و از معاصران بوده است. مراتب علمی را از پدرش و از جمله مشایخ ما و دیگران فرا گرفته است.

هنگام درگذشت، برادرم شیخ زین العابدین حر، قصیده ای طویل در رثای او سرود. از آن جمله ابیات زیر است:

یا عین جودی بالبکا و السهاد لما عری ذا المجد زین العباد

مضی لعرض فی الوری ابیض فألبس المجد لباس السواد

قد خلت الدنیا فما مثله من حافظ عهدا و راع و داد

قد راعنی الناعی فأنشده انشاد محزون جریح الفؤاد

الموت نقاد علی کفه جواهر یختار منها الجیاد

و قد أتى تاریخه (سیدا قد ألبس الدهر ثیاب الحداد) (۲)

گریه کن ای دیده زراره و داد اشک فشان و ز غم زین العباد

ص: ۵۸۱

۱-۱) - پیش از این عالمی به نام: زین الدین بن شیخ شمس الدین محمّد تولینی گذشت و ظاهر آن است که این دو عنوان مربوط به شخص واحدی بوده باشد-م.

۲-۲) - ماده تاریخ ۱۰۷۳ هجری است و در نسخه مطبوعه ریاض [۱] به جای «ثیاب» (لباس) آمده، که اشتباه است در امل و اعیان [۲] نیز «ثیاب» ضبط شده است که با ماده تاریخ موافقت دارد-م.

آنکه ز مرگش همه مجد و شرف کرده به تن، جامه غم از سواد

رفت از این دهر، کسی کم دهد نادره فرزانه چو او را به یاد

از خیر رحلت او مرد و زن آمده محزون و جریح الفؤاد

مرگ ز نقادی و خیره سری گوهر ارزنده برد از عناد

بهر وفاتش تو بگو (سیدا قاد ألبس الدهر ثياب الحداد

) تا بدینجا آنچه در امل آمده است، به پایان می رسد (۱).

شیخ زین العابدین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ می نویسد وی، فاضلی عالم و عابدی زاهد و پرهیزکاری فقیه و محقق جلیل القدر بوده است. عموم شیخ محمد حر عاملی جعی از شاگردان او بوده و از وی روایت می کرده است، و خود او از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی بوده است.

سید سند شهید امیر زین العابدین بن نور الدین بن مراد بن علی بن

مرتضی حسینی کاشی مکی

شهید، در کاشان متولد شده و در مکه مکرمه می زیسته است. سیدی

ص: ۵۸۲

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ [۱] می نویسد: سید زین الدین در هلال محرم سال ۹۹۶ هجری در جبع متولد شده و سال ۱۰۷۳ هجری در گذشته است. و از کتاب شریف ابن شدقم نقل شده است که وی در سال ۱۰۴۳ در مکه وفات یافت و در قبرستان معلا کنار پدرش، سید نور الدین علی، مدفون شد. تفاوت این تاریخ با تاریخ ۱۰۷۳ که شیخ حر نوشته است سی سال است، از خط سید صدر الدین عاملی که در ضمن ترجمه او بر امل نوشته است چنین استفاده می شود: از پدرم صالح بن محمد بن ابراهیم بن زین العابدین شنیدم می گفت: زین العابدین نامش، ابراهیم بن نور الدین علی بن زین العابدین علی بن ابی الحسن الموسوی بوده است. بنابراین مترجم ما به لقب مشهور است چنان که پدرش به اسم شهرت داشته است و به لقب اشتهاار نیافته. و از آنجا که جد اعلایش مشهور بوده، به نام جدش، ابو الحسن شهرت یافته است و الا تا ابو الحسن چندین پشت فاصله بوده است. به این شرح: علی بن حسین ابن محمد بن حسین بن علی بن محمد بن ابی الحسن عاملی - م.

اجل، و بهره ور از توفیق و فاضلی عالم و کاملی فقیه و محدثی معروف بوده است. در فن حدیث از اجله شاگردان ملا محمد امین استرآبادی بشمار است.

سید، در مکه معظمه به سبب شیعه بودن به دست دژخیمان، به شهادت رسید.

این بزرگوار، همان دانشوری است که خدای متعال به وی توفیق ارزانی کرد تا بیت الله الحرام را، که در آن روزگار ویران شده بود، آباد سازد. پس از آن رساله ارزنده ای، در چگونگی بنای کعبه مقدسه، و شرح احوال بناهای آن، و نخستین بنیان آن، و دیگر جاهای مکه و امثال این ها که همه مربوط به مکه است، تألیف کرد و تاریخ تألیف آن، سال ۱۰۴۰ هجری در مکه مکرمه است، و به نام مفرحه الانام فی تأسیس بیت الله الحرام شهرت دارد و دو نسخه از آن در نزد ما موجود است و فایده های ارزنده ای از آن رساله به دست می آید و در پایان آن رساله، نسب خود را به طوری که ما نگاشتیم، ضبط کرده است.

سید، پس از شهادت، در قبری که خود در روزگار زندگی اش در نظر گرفته بود و در مقابر عبد المطلب و ابو طالب که به نام «معلا» معروف، و در مجاورت قبرهای میرزا محمد استرآبادی و ملا محمد امین استرآبادی و شیخ محمد سبط شهید ثانی قرار گرفته است، به خاک سپرده شد. رحمه الله علیه.

مؤلف گوید: ملا فتح الله بن ملا مسیح الله که معاصر با سید امیر زین العابدین مذکور بوده، رساله ای در احوال بناهای کعبه تألیف کرده است، و نسخه ای از آن نزد ما می باشد.

ملا فتح الله در رساله خود، تمام رساله سید زین العابدین را به عربی آورده است.

سپس همان رساله را به آخر مصباح کبیر شیخ طوسی در پایان بحث حج و عمره به منظور تتمیم آن بحث، الحاق کرده است و چنین پیدا است که رساله مفرحه الانام سید زین العابدین به زبان عربی تألیف شده باشد.

و ممکن است خود سید زین العابدین دو رساله مربوط به تاریخ مکه تألیف کرده باشد. رساله اولی به عربی و موسوم به مفرحه الانام فی تأسیس بیت الله الحرام و این همان رساله ای است که ملا فتح الله آن را در رساله خود آورده است و دومی به پارسی تألیف شده، که اینک در اختیار مردم قرار گرفته است و یا اینکه یک رساله به پارسی بیشتر نداشته و همان را ملا فتح الله به عربی برگردانیده، و در رساله خود مندرج کرده است. و یا اصل نسخه، عربی بوده و مترجم دیگری، غیر از ملا فتح الله آن را به پارسی برگردانیده است.

ملا فتح الله در رساله خویش در مدح و بزرگداشت سید زین العابدین چنین می نگارد: سید جلیل، دانشور بافضیلت و کامل و پیشوای محققان و خلاصه مدققان و مجتهد زمان، شریف مقتول و شهید و آبادکننده بیت الله الحرام، عالم ربانی امیر زین العابدین بن سید نور الدین بن امیر مراد بن سید علی بن امیر مرتضی حسینی کاشانی که خدا آرامگاهش را پاکیزه بدارد و بهشت را جایگاهش قرار دهد.

زید زراد و زید نرسی

این دو تن از پیشینیان اصحاب ما بوده اند چنان که زید زراد، از راویان حضرت صادق علیه السلام و زید نرسی، از راویان حضرت صادق و حضرت

آنچه ما از کتاب های رجال و امثال آن به دست آورده ایم آن است که، «زراد» به فتح زای نقطه دار و رای مشدده بی نقطه و پس از آن الف و دال بی نقطه است. و «نرسی» به کسر نون و سکون رای بی نقطه و سین بی نقطه مکسور است (۱).

لیکن در چند نسخه از معالم العلمای ابن شهر آشوب به جای نرسی قرشی، با قاف مضمومه و فتح رای بی نقطه و شین نقطه دار به کار رفته است و به طوری که می دانیم، این نحوه تبدیل اشتباه ناسخان است.

یادآوری می شود، کتاب های رجال را که ما در اختیار داریم در هیچ یک از آن ها توثیقی و مدح صریحی از این دو تن زید، نشده است و ظاهر آن است که هر دو امامی می باشند و به همین مناسبت این دو تن را در این بخش نام برده ایم. و با آنکه معمول ما بر آن است که در این کتاب به ذکر نام علمایی پردازیم که پس از روزگار غیبت می زیسته اند، در عین حال از آنجایی که یادآوری از این دو تن مشتمل بر فوائد عدیده و تحقیقات مهمه است، به ذکر آن ها در این کتاب پرداخته، و به پیروی از گروهی محققان، هر دو تن را در ضمن یک ترجمه به طور مشترک یاد کرده ایم.

نجاشی، در رجال ص ۱۳۲ گوید: زید زراد از روات کوفی است و از حضرت صادق علیه السّلام روایت می کرده است و ما به توسط محمّد بن محمّد، از جعفر بن محمّد، از پدرش و از علی بن حسین بن موسی، از علی بن

ص: ۵۸۵

۱ - ۱) - در نسخه مطبوعه ۱۳۵۳ هجری در اصل معالم زید قرشی آمده و در پاورقی نوشته است که نجاشی و فهرست، او را «نرسی» یاد کرده اند. و مؤلف در آخر ترجمه نرسی را به فتح نون ضبط کرده است - م.

ابراهیم بن هاشم، از محمد بن عیسی، از محمد بن ابی عمیر کتاب زید را از خود او روایت می کنیم.

و در ترجمه زید نرسی گفته است، زید نرسی از حضرت صادق و حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام روایت می کرده و کتاب داشته است که گروهی آن را روایت کرده اند و ما به توسط احمد بن علی بن نوح، از محمد بن احمد صفوانی، از علی بن ابراهیم بن هاشم، از پدرش، از ابن ابی عمیر، از زید نرسی کتاب او را روایت می کنیم.

شیخ طوسی در رجال ص ۷۱ گوید: زید نرسی و زید زراد، هر یک دارای اصلی و کتابی هستند که محمد بن علی بن الحسین بن بابویه آن دو را روایت نکرده است و در فهرستش گفته، محمد بن حسن بن ولید نیز آن را روایت نکرده است. و گفته است، این دو کتاب و همچنین کتاب خالد ابن عبد الله بن سدیر از کتاب های ساختگی و موضوعه است و اضافه کرده، این گونه اصول را محمد بن موسی همدانی وضع کرده است و ابن ابی عمیر کتاب زید نرسی را روایت کرده است.

علامه در خلاصه: ص ۲۲۲ گوید: زید نرسی با نون (نه قرشی) و مطالب شیخ را که ترجمه کردیم، بدون اندک تفاوتی ایراد کرده است.

از ابن غضائری نقل کرده است که زراد کوفی و زید نرسی هر دو تن از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده اند و ابو جعفر بن بابویه گفته است، کتابشان موضوع است و به دست محمد بن موسی سمان وضع شده است و اضافه کرده است که شیخ ابو جعفر در این نظریه اشتباه کرده، چه آنکه من کتاب آن دو را دیدم که به سماع محمد بن ابی عمیر رسیده است و آنچه را که شیخ طوسی از علی بن بابویه و ابن غضائری نقل کرده است، دلیل بر

ص: ۵۸۶

مطعون بودن این دو تن نبوده است و برفرضی که توقفی باشد در روایت کردن از دو کتاب آن هاست.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۵۱ گوید: زید نرسی و زید زراد دارای دو اصل هستند، که آن ها را ابن بابویه و ابن ولید روایت نکرده اند بلکه، بر آن دو، طعنه وارد آورده اند.

در کلام ابن شهر آشوب آمده است: بل طعنا علیهما. مؤلف گوید: مرجع ضمیر مجمل است، ممکن است اشاره به دو کتاب و یا به خود آن دو تن بوده باشد.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار ۴۴/۱ پس از ذکر نام از هر دو کتاب و نقل از آن ها و اعتماد بدانها چنین می نویسد زید نرسی از اصحاب اصول است و از حضرت صادق و کاظم علیهما السلام روایت می کند و نجاشی سند خود را نسبت به این کتاب به محمد بن ابی عمیر به خود زید منتهی داشته است. و شیخ طوسی در تهذیب و امثال آن از کتاب او روایت می کند و کلینی نیز در چندین موضع از کتاب او نقل کرده است از جمله، در باب تقبیل از علی بن ابراهیم، از پدرش، از ابن ابی عمیر، از او نقل کرده است. از جمله در کتاب صوم به سند دیگری، از ابن ابی عمیر، از زید نقل کرده است و کتاب زید زراد مورد توجه دانشوران و ارباب ارشاد قرار گرفته است و نجاشی هم سند خود را به ابن ابی عمیر، از زید منتهی می دارد.

شیخ در فهرست و رجال می نویسد: زید زراد و نرسی هر یک دارای اصلی هستند که ابن بابویه و ابن ولید، آن دو را روایت نموده اند و ابن ولید می گفته، هر دو اصل آن ها، موضوع و بی اساس است. و ابن غضائری گفته

است که شیخ ابو جعفر در نظریه خود اشتباه کرده است و من هر دو کتاب آن ها را دیده ام که به سماع ابن ابی عمیر، رسیده است.

مجلسی در بحار ۴۴/۱ گوید: اگرچه اصحاب رجال، کتاب این دو تن را توثیق نکرده اند لیکن، محدثان بزرگ، از کتاب ایشان نقل کرده اند و به آن ها اعتماد داشته اند، تا آنجا که صدوق در معانی الاخبار و امثال آن از کتاب ایشان استفاده کرده است.

گذشته از این روایت ابن ابی عمیر، از هر دو تن زید و اینکه شیخ طوسی کتاب آن دو را از اصول شیعه نام برده است، برای جواز اعتماد به کتاب ایشان کفایت می کند.

علاوه بر آنچه گفته شد ما خود آنچه را نقل می کنیم از نسخه کهن سالی استفاده کرده ایم که به خط شیخ منصور بن حسن آبی تصحیح شده است، و شیخ منصور آن را از خط شیخ جلیل، محمد بن حسن قمی نقل کرده، و تاریخ کتابت آن سال ۳۷۴ هجری بوده است و یادآوری کرده است این دو اصل و دیگر اصولی که پس از آن ذکر می شود، از خط شیخ اجل هارون بن موسی تلعکبری استفاده کرده است.

و سند خود را در آغاز اصل نرسی چنین نوشته است: حدثنا الشيخ ابو محمد هارون بن موسى التلعكبري ائده الله تعالى قال حدثنا ابو العباس احمد بن محمد بن سعيد همداني قال حدثنا جعفر بن عبد الله العلوي ابو عبد الله المحمدي قال حدثنا محمد بن ابی عمیر عن زید النرسی.

در اوّل کتاب زراد، سند او بدین شرح آمده است: حدثنا ابو محمد هارون ابن موسى التلعكبري عن ابی علی محمد بن همام عن حمید بن زیاد بن حماد عن ابی العباس عبید الله بن احمد بن نهیک عن محمد بن ابی عمیر عن زید الزراد.

و این دو سند غیر از سندی است که نجاشی یادآوری کرده است. (تا اینجا آنچه را که از بحار الانوار نقل کردیم، به پایان می‌رسد (۱)).

شیخ معاصر در یکی از فوایدش، به طوری که به خط خود او دیده ام، چنین می‌نویسد: همین اندازه که ابن ابی عمیر دو اصل زید زراد و نرسی را روایت کرده است، دلیل بر صحت اصل آن‌ها می‌باشد.

و باز می‌نویسد: من حداکثر احادیثی را که این کتاب‌های چهارده گانه دارا بوده اند در وافی و امثال آن از کتب معتمده دیده‌ام و ما بقی آن‌ها به احادیث دیگر تأیید می‌شوند و حدیثی که برخلاف باشد در آن‌ها مشاهده نکرده‌ام مگر دو حدیثی که صدور آن‌ها از باب تقیه و امثال آن بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از دو حدیث، یکی حدیثی باشد که زید نرسی در کتابش از عبد الله بن سنان نقل کرده است که از حضرت صادق علیه السلام شنیدم، می‌فرمود: روز عرفه خدای متعال از آغاز زوال، بر الاغی که موهای پیشانی اش از یکدیگر جدا شده سوار گردیده و به زمین می‌آید و مردمی که در عرفات حضور دارند، از طرف راست و چپ، پاهای الاغ او را به دست می‌گیرند و به همین ترتیب باقی است تا هنگام مغرب فرابرسد و مردم کوچ کنند. از آن پس خدای منان دو فرشته را مأمور می‌دارد تا در کوه‌های

ص: ۵۸۹

۱- ۱) - اصل زید زراد و زید نرسی به انضمام چهارده اصل دیگر به همت جناب فاضل معظم آقای شیخ حسن مصطفوی تبریزی دام عزه به طبع رسیده است و در آخر کتاب مطالبی که مربوط به اصول طبع شده بوده، متذکر گردیده حفظه الله و ابقاه و دو فایده شیخ حر عاملی را در پایان اصل‌ها آورده است، در آخر اصل زید زراد چنین آمده است در روز پنجشنبه دو شب باقی مانده از ماه ذیقعده، در سال ۳۷۴ هجری از نسخه اصل ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب قمی ایده الله استنساخ شده. و در آخر اصل زید نرسی آمده است. کتبه منصور بن الحسن بن حسین الابی، و تاریخ آن ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری است-م.

ما زمین، در تنگنایی که مشاهده می‌کنی فریاد می‌زند یا رب یا رب، سلم سلم و پروردگار در آن حال که به طرف آسمان حرکت می‌کند می‌فرماید آمین، آمین یا رب العالمین. به همین جهت است که نمی‌بینی کسی در آن هنگام افتاده، یا دلگیر باشد.

خبر دیگر خبری است که در اصل عبد الملک بن حکیم آمده، آنجا که گفته است: از عمویش، از عبد الملک، از بشیر نبال، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده، فرمود: در یکی از شب‌ها که داود بیدار بود و به خواندن زبور می‌پرداخت پس از آنکه از عبادت خود به شگفت آمده بود، در آن حال قورباغه ای خطاب به وی گفت: ای داود از بیدار ماندن به شگفت آمده ای! و حال آنکه من مدت چهل سال است که زبانم از یاد خدا باز نمانده است. و عدم صحت این خبر از آن است که مقام نبوت بالاتر از آن بوده است که در حال عبادت شگفتی و عجبی به خاطر او بیاید، تا به خطاب قورباغه ای تنبیه شود.

اینک چهارده کتابی را که شیخ معاصر قدس سره اشاره کرده، به شرح زیر است: ۱- کتاب زید زراد، ۲- کتاب زید نرسی این دو کتاب پیش از این نام برده شده است، ۳- کتاب ابو سعید عباد عصفری، ۴- کتاب عاصم بن حمید، ۵- کتاب جعفر بن محمد بن شریح حضرمی، ۶- کتاب محمد بن مثنی حضرمی، ۷- کتاب محمد بن جعفر قرشی (۱)، ۸- کتاب عبد الملک بن حکیم،

ص: ۵۹۰

۱- ۱) - در اصول چاپ شده، که پیش از این نام بردیم از کتاب محمد بن جعفر قرشی تعبیر به حدیث محمد بن جعفر کرده است و پس از اصول چهارده گانه سه اصل دیگر هم به طبع رسیده، و ضمیمه همان کتاب است یکی دیات ظریف بن ناصح که نوشته از اصول مشهوره معتمده است دیگری اصل علاء بن رزین که از اجلای مصاحبان محمد بن مسلم بود و دیگر آنچه از اصل درست بن ابی منصور به دست آمده و در این مجلد مطبوع حدیث قرشی را جزء اصول نیاورده، و اصل چهاردهم را دیات ظریف قرار است-م.

۹- کتاب مثنی بن ولید حناط، ۱۰- کتاب خلاد سدی، ۱۱- کتاب حسین بن عثمان بن شریک، ۱۲- کتاب عبد الله بن یحیی کاهلی، ۱۳- کتاب سلام بن ابی عمره خراسانی، ۱۴- کتاب نوادر علی بن اسباط.

یادآوری می شود، استاد استناد ما ایده الله تعالی همین کتاب ها و اصول چهارده گانه را در بحار نام برده، و بدانها اعتماد کرده، و از آن ها در کتاب بحار نقل کرده است و ما پیش از این بخشی از امور مربوط به اصل زید زراد و زید نرسی را بیان داشتیم. اکنون به چگونگی باقیمانده کتاب های اصول، اشاره می کنیم.

استاد ما ایده الله می نویسد: کتاب عصفری از همان نسخه پیشین استفاده شده، و سند آن کتاب در آغاز آن چنین آمده است: خیر داد ما را تلعبری، از محمد بن همام، از محمد بن احمد بن خاقان نهدی، از ابو سمینه، از ابو سعید عصفری عباد (۱).

و شیخ و نجاشی رحهما الله از کتاب عصفری یاد کرده اند و سند خود را به وی منتهی دانسته اند لیکن، او را توثیق نکرده اند و ممکن است اخبار کتاب او درخور تأیید بوده باشد.

کتاب عاصم، که مؤلف آن، عاصم بن حمید حناط است از موثقان و محدثان جلیل معروف می باشد. شیخ و نجاشی سندهای خود را که منتهی به کتاب او می شود، متذکر شده اند. و در نسخه یادشده سندش چنین است:

حدیث کرد مرا ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب قمی ایده الله تعالی، از ابو محمد هارون بن موسی تلعبری، از ابو علی محمد بن همام بن

ص: ۵۹۱

۱- ۱) - در آخر اصل مطبوع چنین آمده است: کتاب عصفری را منصور بن حسن بن حسین آبی در روز پنجشنبه دو شب مانده از ذیقعده در سال ۳۷۴ هجری در شهر موصل از نسخه ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب، قمی رحمه الله استنساخ کرد-م.

سهیل کاتب، از حمید بن زیاد هوارا در سال ۳۰۹ هجری از عیید الله بن احمد بن نهیک، از مساور و سلمه، از عاصم بن حمید حنات.

از تلعبیری نقل شده است: حدیث کرد مرا به این کتاب، ابو القاسم جعفر ابن محمّد بن ابراهیم علوی موسوی در مصر از ابن نهیک (۱).

کتاب جعفر بن محمّد بن شریح حضر می: شیخ طوسی در فهرست طریق خود را به کتاب وی یادآوری کرده است و در نسخه متقدمه سند آن، چنین یادآوری شده است: خبر داد ما را هارون بن موسی تلعبیری ایده الله تعالی، از محمّد بن همام، از حمید بن زیاد دهقان، از ابو جعفر احمد بن زید ابن جعفر اسدی بزاز، از محمّد بن مثنی بن قاسم حضر می، از جعفر بن محمّد بن شریح حضر می (۲).

مجلسی گوید: شیخ طوسی علاوه بر آنچه در فهرست آورده، از گروه دیگری کتاب، ابن حضر می را به همان سند که ذکر شد، یاد کرده است، جز اینکه در این سند به جای: مثنی بن قاسم، امیه بن قاسم آورده، و ظاهر آن است که، مثنی بن قاسم صحیح باشد. و حداکثر اخبار کتاب، ابن حضر می منتهی به جابر جعفی می شود.

ص: ۵۹۲

۱-۱) - در آخر اصول مطبوعه آمده است: کتاب عاصم بن حمید را منصور بن حر آبی از اصل ابو الحسن محمّد بن حسن قمی ایده الله در دوم ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری در روز یک شنبه استنساخ نمود.

۲-۲) - در پایان نسخه مطبوعه تاریخی ذکر نشده است. در آغاز آن ذیل سند یادشده پس از جعفر حضر می می نویسد: از حمید بن شعیب سبعی از جابر بن یزید جعفی حدیثی بدین مضمون آمده است که امام باقر علیه السّلام فرمود کسی که دوست می دارد فردای قیامت حجابی میان او و خدا نباشد تا به حضرتش نگران باشد و خدا هم به او نظر داشته باشد آل محمّد را دوست بدارد و از دشمنان ایشان بیزار باشد و به پیشوایی اهل بیت اقتدا کند در این صورت است که او به خدا و خدا هم به او نگران است-م.

کتاب محمد بن مثنی بن قاسم حضرمی، نجاشی این شخص را توثیق کرده، و طریق خود را به وی منتهی داشته است.

و در نسخه قدیمه پیشین، سندش چنین آمده است: حدیث کرد ما را شیخ هارون بن موسی تلعبیری، از محمد بن همام، از حمید بن زیاد، از احمد بن زید بن جعفر ازدی بزاز، از محمد بن مثنی (۱).

کتاب عبد الملک بن حکیم: نجاشی، عبد الملک را توثیق کرده است و او و شیخ طوسی طریق خود را به وی منتهی می دانند. در نسخه قدیمه سندش بدین شرح است: خبر داد ما را تلعبیری، از ابن عقده از علی بن حسن بن فضال، از جعفر بن محمد بن حکیم، از عمویش عبد الملک (۲).

کتاب المثنی یا مثنی بن الولید: شیخ و نجاشی طریق روایت را به وی منتهی ساخته اند و در نسخه متقدمه چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از علی بن حسن بن علی بن فضال، از عباس بن عامر، از مثنی بن الولید الحناط.

کتاب خلاد: نجاشی و شیخ، سند خود را به وی منتهی دانسته اند و سند آن، در آغاز آن اصل چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از یحیی بن

ص: ۵۹۳

۱-۱) - در نسخه مطبوعه تاریخ کتابت آن ذکر نشده است و پس از آن حدیث جعفر بن محمد قرشی ضبط شده است و در آخر آن حدیث می نویسد: این نسخه را منصور بن حسن بن حسین آبی در ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری از نسخه ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین ابن ایوب قمی در موصل استنساخ کرده است.

۲-۲) - کتاب عبد الملک تاریخ کتابت ندارد و در آخر آن حدیث داود را که در متن این کتاب آمده و ترجمه شده است آورده و در پایان آن کاتب می نویسد: این حدیث محمول بر تقیه است چه آنکه عامه، انبیای عظام را معصوم نمی داند بنابراین، تعجب داود بی اساس نبوده است-م.

زکریا بن شیبان، از محمد بن ابی عمیر، از خالد سندی (یا سدی بدون نون) بزاز کوفی.

کتاب حسین بن عثمان: نجاشی سند خود را به وی منتهی دانسته است و کشی و دیگران او را توثیق کرده اند و سند آن کتاب، در نسخه ای که نزد ما می باشد بدین شرح است: تلعبیری، از ابن عقده، از جعفر بن عبد الله محمدی، از ابن ابی عمیر، از حسین بن عثمان بن شریک.

کتاب عبد الله کاهلی: مؤلف این کتاب ممدوح است، و شیخ و نجاشی سند خود را بدو متصل می سازند، و سند آن در نسخه قدیمه چنین آمده است از تلعبیری، از ابن عقده، از محمد بن حسن بن حکیم قطوانی، از احمد بن محمد بن ابی نصر، از عبد الله بن یحیی.

کتاب سلام بن ابی عمره خراسانی: نجاشی او را توثیق کرده، و سند خود را به کتاب او اتصال داده است و سند آن در نسخه ای که نزد ماست چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از قاسم بن محمد بن حسن بن حازم، از عبد الله بن جبلة (کنیانی) از سلام.

کتاب النوادر علی بن اسباط: مؤلفش موثق و فطحی است، نجاشی و شیخ سند خود را به وی منتهی می دانند (۱).

و سند آن طبق نسخه ای که نزد ما می باشد، بدین شرح است: از تلعبیری، از ابن عقده، از علی بن حسن بن فضال از ابن اسباط.

(تا بدینجا آنچه مناسب بود از بحار ۱/۴۳-۴۵ به پایان رسید).

ص: ۵۹۴

۱- (۱) - تاریخ کتابت آن روز چهارشنبه پنج روز باقیمانده از ذیحجه سال ۳۷۴ هجری در موصل بوده است. از نسخه محمد بن حسن قمی و از نسخه شیخ تلعبیری ایده الله استنساخ شده است - م.

مؤلف گوید: «نرس» به فتح نون و سکون رای مهمله و در آخر سین بی نقطه.

فیروزآبادی در قاموس می نویسد: «نرس» شهرکی است در عراق و ثیاب نرسیه از آنجا است و در مواضع دیگر نوشته شده است: نرس دهکده ای در اطراف بغداد بوده است (۱).

ص: ۵۹۵

۱- ۱) - معجم البلدان می نویسد: نرس، به فتح نون و سکون را، و در آخر سین نام نهری بوده است. که آن را نرسی بن بهرام بن بهرام بن بهرام در اطراف کوفه حفر کرده و از فرات سرمنشأ یافته است و گروهی از دهکده ها و جامه های نرسیه را بدان نسبت می دهند و گویند نرس دهکده ای بوده که بیوراسب ضحاک در بابل بدان وارد شده، و این شهر منسوب بدان بوده، و بدان نام نامیده شده است.

شیخ ابو یعلا سالار بن عبد العزیز دیلمی

پس از این، به عنوان: شیخ ابو یعلی سالار، (به تشدید لام) ابن عبد العزیز دیلمی خواهد آمد. مشهور همان سالار است هر چند بعضی قایل به تعدد سالار و سالار بوده اند. و می پندارم که اصلش سالار با الف بوده باشد و از آنجا که رسم الخط در سالار و سالار به طور تخفیف متحد است، همچنان که حرث و حارث از این قبیل است حالشان بر ارباب نظر پوشیده مانده و پنداشته اند که نامش سالار است و الا همان سالار است.

در عین حال پس از این در همین باب خواهد آمد که نامش سالار یا سالار نیست بلکه، نام او حمزه است.

شیخ امام سعید فقیه معین الدین سالم بن بدران بن علی مصری مازنی

مازنی، عالمی علامه و جلیل القدر و معروف به شیخ معین الدین مصری است.

فتواها و نظرهای او در کتاب های فقهیه آورده می شود و مؤلف کتاب تحریر و امثال آن در فقه است و اقوال در کتاب ها ایراد شده است، مخصوصا شهید ثانی در شرح شرایع و شهید اول در دروس در ضمن کتاب میراث به نظرهای او اشاره کرده اند.

شهید ثانی در شرح ارشاد و امثال آن فتواهای او را نقل کرده است. از جمله، در بحث نیت از کتاب طهارت می نویسد: پنجمین آن ها وجوب جمع میان گذشته و بین الامرین است و این قول، فتوای شیخ ابو الصلاح تقی بن نجم حلبی و قطب راوندی و معین الدین مصری است در نیت هایی که به این دو منسوب است و جمع میان اقوال بوده و ادله آن ها تا به آخر.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۳۲۴/۲ پنداشته است که نام او، معین الدین است. به همین مناسبت شرح حال او را در باب میم یادآوری کرده و گفته است: شیخ معین الدین مصری عالمی فقیه و فاضل بود. اقوال و نظرهای او را در کتاب های استدلالی ایراد کرده اند.

مؤلف گوید: تنها ما به نام او که سالم است، اشاره نکرده ایم بلکه، شاگرد ارجمندش شیخ طوسی در رساله فرائض و همچنین یکی از علما در تعلیقاتش به نام او اشاره کرده است. و قاضی نور الله شوشتری نیز در یکی از فوایدش، به طوری که در پشت مجالس المؤمنین به خط یکی از فضلاء که از خط قاضی شوشتری نقل کرده، چنین آورده است: شیخ فاضل معین مصری سالم بن بدران بن علی مصری مازنی، مراتب فقه را از شیخ فقیه مدقق فهامه، محمّد بن ادريس عجلي حلی فرا گرفته است و محقق طوسی رحمه الله در رساله فرائض از وی نام می برد.

علامه حلی در چند موضع از وصایای تذکره اظهار داشته است، یکی از علمای امامیه که معین الدین مصری رحمه الله باشد، در مسائل دوریه به طریقی که خود استخراج نموده، سلوک کرده است.

مؤلف گوید: چنان که اشاره شد، خواجه نصیر طوسی از شاگردان سالم ابن بدران مصری مترجم حاضر است و به طوری که در ذیل شرح حال

خواجه نصیر طوسی خواهیم گفت، از وی اجازه داشته است، و از آن اجازه برمی آید که معین الدین، از سید بن زهره حلبی روایت می کرده است و نام و نسب خود را، به طوری که ما در آغاز این ترجمه ایراد کردیم، آورده است و از آن اجازه استفاده می شود که آثار چندی دارد و تاریخ این اجازه سال ۶۱۹ هجری است (۱).

چنان که در آغاز این ترجمه نوشتیم، لقب او: معین الدین است در عین حال به خط شیخ عبد الصمد برادر شیخ بهایی در تعلیقات که بر رساله فرائض خواجه نصیر طوسی نوشته، اظهار داشته، لقب او معز الدین است.

مؤلف گوید: این نظریه بیرون از تأمل نیست، بنابراین، یا باید گفت معز الدین، تصحیف معین الدین است و یا نارسایی خط شیخ عبد الصمد موجب چنین اشتباهی برای کاتبان شده است. و یا نظر به این است که معمول حداکثر عرب آن بوده که معین را به شکل معن می نویسند. و مؤید لقب معین الدین، آن است که خود خواجه نصیر، در رساله فرائض در فصل نصیب ذی القرباتین و القربات، چنین می نویسد: اینک برای اثبات بیان خویش به مثالی که آن را شیخ ما، امام سعید معین الدین سالم بن بدران مصری در کتاب تحریرش ایراد کرده است، بسنده می کنیم.

و آن مثال این است که متوفی پس از خود، پسر پسر عمه ای دارد از پدر پدرش.

ص: ۵۹۸

۱ - ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده که بر کتاب غنیه النزوع نوشته و از آن اجازه پیدا است که جزء سوم و حداکثر جزء دوم آن کتاب را خواجه نزد معین الدین خوانده است و اجازه همگی آن را به حق اجازه ای که از ابوالمکارم زهره داشته، به وی داده تا تمامی آثار او و آثار خودش را از آنچه نوشته و خواهد نوشت روایت کند و چنین امضا کرده است: سالم بن بدران بن علی مازنی مصری. و تاریخ آن ۱۸ جمادی الآخر سال ۶۱۹ هجری بوده است - م.

و او پسر پسردایی اوست از ناحیه مادر مادرش. و او پسر دختر خاله اش بوده از ناحیه پدر پدرش. و او پسر دختر عمه اش بوده از ناحیه مادر پدرش.

و همچنین وارث او پسر دختر عمه اش بوده از ناحیه مادر پدرش، که هر دو آن ها پسر دختر خاله اش نیز بوده اند از ناحیه پدر پدرش. و نیز سه دختر باقی گذارده از دختر عمه اش که از ناحیه پدر پدرش بوده اند.

بنابراین، شخص اول چهارگونه قرابت دارد و تصور آن در عموی متوفی است که عموی پدری او باشد که دایی مادرش می باشد. از او پسری به وجود می آید از او عمه مادریش که خاله پدری اوست، دختری به وجود می آید که به ازدواج آن پسر درمی آید و در نتیجه پسری از او به وجود می آید. پس متوفی دارای چهارگونه خویش است سهمی از ما ترک را به چهار قسمت کرده، به آن ها داده می شود و به همین نسبت به فرزندان عمه دیگرش که فرزندان خاله او هستند نیز سهمی داده می شود.

مؤلف گوید: رساله ای در فرائض از آثار شیخ معین الدین مصری، نزد ما موجود است و محتمل است که این رساله همان کتاب تحریر او باشد که پیش از این یاد کرده شده، لیکن این احتمال درست نیست و در آخر آن آمده، این کتاب معونه در فرائض است و این عبارت هم درست نبوده، زیرا مؤلف آن چندین بار از کتاب های قاضی نعمان مصری مؤلف کتاب دعائم الاسلام و امثال آن نقل کرده است.

شیخ سالم بن قبادویه

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۲۴/۲ می نویسد: شیخ سالم فاضلی جلیل القدر بوده، و صحیفه کامله را از بهاء الشرف که در آغاز صحیفه نام برده شده است روایت می کرده است.

ص: ۵۹۹

این شخص همان شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی است که ذیلا آورده می شود و احتمال تعدد نایجاست.

شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی

امل الآمل ۱۲۴/۲ گوید: سدید الدین، عالمی فقیه و فاضل بود. آثاری داشته، که علامه حلی به توسط پدرش آن ها از وی روایت می کرده است و از آن جمله است: کتاب المنهاج در کلام و امثال آن از آثار دیگر و همین کتاب را فاضل مقداد در شرح نهج المسترشدين علامه، یاد کرده است.

و همین کتاب را نیز شیخ علی بن محمد بن یونس بیاضی در یکی از آثارش به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: از این پس به نام: شیخ شمس الدین محفوظ بن وشاح بن محمد، که در عصر محقق حلی می زیسته است، اشاره خواهد شد و خواهیم گفت که به دنبال درگذشت او، ابن داود و گروه دیگر چکامه هایی در سوگ او سروده اند و ظاهر آن است که شمس الدین محفوظ، از خویشاوندان سدید الدین بوده است و پدر سدید الدین نبوده است. و هرگاه چنان باشد باید اسم پدر سید الدین و نام جد اعلایش، از نسب او ساقط شده باشد زیرا، علامه که معاصر با ابن داود، و او هم معاصر با شیخ محفوظ بوده است، چگونه ممکن است به توسط پدرش از پدر او روایت کرده باشد؟

شهید اول، در یکی از اسانید احادیث اربعینش می نویسد: سید علی بن طاوس، به توسط شیخ امام علامه رئیس متکلمان سالم بن محفوظ بن عزیزه حلی، از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید اکبر، از شیخ عربی بن

مسافر عبادی، از شیخ الیاس بن هشام حائری، از شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی، از استادش شیخ طوسی روایت می کرده است.

پیش از این، ذیل احوال محقق حلی اشاره شد که محقق، علم کلام را از شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه حلی فراگرفته است و او کتاب منهاج الاصول را که در علم کلام بوده، و پیش از این نام، برده شده، و پاره ای از علوم اوایل را به وی فراداده است، و مراد از سدید الدین مترجم حاضر است.

شیخ سدید الدین بن مطهر حلی

پس از این در باب یاء که آخرین حروف الفباست به عنوان اسمش که، شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلی پدر علامه حلی بوده باشد، ذکر خواهد شد.

ملا ضیاء الدین سدید گرگانی

ضیاء الدین فاضلی عالم و متکلم بود از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن، از آثار او رساله مختصری به فارسی در واجبات و مندوبات و آداب نماز دیده ام و ممکن است ضیاء الدین از دانشوران پیش از دولت صفویه بوده باشد.

و من در استرآباد و تبریز و دیگر جاها رساله مختصری در عقاید دینیه که به فارسی و به طریق سؤال و جواب در اصول الدین و واجبات عقلیه تألیف شده، و از مزایای ارزنده ای برخوردار بوده است، دیده ام. و مؤلف این رساله ملا ضیاء الدین ابن سدید گرگانی است و تاریخ کتابت برخی از آن نسخه ها سال ۸۸۰ هجری است.

و ظاهر آن است که، مؤلف این رساله و رساله مختصر پیش، یکی بوده باشد، هر چند لفظ «ابن» از سری ناسخان در عنوان پیش ساقط شده است بنابراین، ملا ضیاء الدین پیش از ظهور دولت صفویه می زیسته است.

شیخ معین الدین ابو المکارم سعد بن ابی طالب بن عیسی متکلم رازی،

معروف به نجیب

منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ نجیب، در فن مناظره استاد بوده است و از آثار او می توان سفینه النجاه فی تخطئه النفاه و کتاب علوم العقل و مسأله احوال نقض مسأله رؤیت ابو الفضائل مشاط را نام برد، که موجز نگاشته شده است.

مؤلف گوید: مراد از تخطئه النفاه، شرح خطاکاری های عده ای از حکماست، که جزء لا یتجزی را انکار کرده اند.

شیخ سعد اربلی

از آثار او، کتاب اربعین در اخبار است و شیخ حسن بن سلیمان، شاگرد شهید اول برخی از اخبار را در آن کتاب در کتاب المختصر خود نقل کرده است. در آن کتاب چنین آمده است: کتاب اربعین روایت سعد اربلی است که سند آن منتهی به سلمان فارسی می شود. و در جای دیگر آمده است کتاب اربعین روایت سعد اربلی است، از عمار بن خالد، از اسحاق ازرق، از عبد الملک بن سلیمان.

از قراین به دست می آید که سعد اربلی از دانشوران خاصه است.

شیخ ابو المعالی سعد بن حسن بن حسین بن بابویه

منتجب الدین گوید: وی فقیهی ثقه و شایسته ای بوده است.

ص: ۶۰۲

مؤلف گوید: ظاهر آن است که ابو المعالی عموی شیخ منتجب الدّین مذکور است.

شیخ ابو الفتوح (ابو الفتوح) سعد بن سعید بن مسعود بزاز حنیفی

ابو الفتوح، از مشایخ شیخ منتجب الدّین بوده است.

و به طوری که از اسناد یکی از احادیث کتاب اربعین منتجب الدّین، به دست می آید، منتجب الدّین از لفظ ابو الفتوح، و او از ابو طاهر محمّد بن عبد العزیز بن ابراهیم زعفرانی، از ابو علی حسن بن علی بن حسین کاشانی، از احمد بن علی بن اسحاق قرضی به املاء، از ابو العباس فلاس، از یوسف ابن ابراهیم بن یوسف بلخی که وارد ری شده بوده، از علی بن خلیل بن محمّد، از علی بن عیسی سرخسی یا شجری، از عباس که منتهی به عکرمه شده، از ابن عباس روایت می کرده است. در عین حال، شیخ منتجب الدّین در فهرست از او یاد نکرده، و همین موضوع موجب شده است که او را از علمای عامه بدانیم.

شیخ ابو القاسم سعد بن شیخ ابو الیقظان عمار بن یاسر، سامحه الله

طبری، در بشاره المصطفی می نویسد: شیخ ابو القاسم و پدرش ابو الیقظان عمار، از مشایخ محمّد بن ابی القاسم طبری بوده است، و هر دوی آن ها از شیخ ابراهیم بن ابی نصر گرگانی روایت می کرده اند و پیدا است که هر دو تن در درجه شاگردان شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی رحمه الله بوده اند.

شیخ سعد بن وهب بن احمد بن علی بن حسین بن سلمان دهقان

از مزار کبیر محمّد بن جعفر مشهدی استفاده می شود که: سید هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر، از شیخ سعد و شیخ سعد، از محمّد بن علی بن خلف بزاز، از علی بن حسین بن کعب، از اسماعیل بن صبیح، از حسن بن

سعید اعمش، از جابر جعفی، از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است.

بنابراین، او از طبقه شیخ مفید و جمعی که اندکی پیش از او می زیسته اند، بوده است.

شیخ سعد بن نصر

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است. آثاری دارد، از جمله کتاب امالی است که آن را کفعمی در البلد الامین و در حواشی مصباح به وی نسبت داده و در حواشی مصباح او را به علم و دانش ستوده است و ادعیه و اخباری از کتاب او نقل می کند. من از روزگار او اطلاعی ندارم و نام او هم در کتاب های رجال نیامده است و ظاهر آن است که از علمای خاصه بوده باشد.

شیخ ابو غالب سعید بن محمد

وی، همان ابو غالب سعید بن محمد بن احمد ثقفی کوفی است، که در آینده به نام او اشاره می شود. گاه اتفاق می افتد که محمد بن ابی القاسم طبری در بشاره المصطفی به منظور اختصار از وی به، ابو غالب سعید بن محمد، تعبیر می کند. بنابراین، گمان تعدد در آن نخواهد بود.

شیخ سعید حلی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، جد محقق جعفر بن حسن بن سعید حلی است که فاضلی فقیه بوده است. فرزندش از وی روایت می کرده، و او از عربی بن مسافر روایت داشته است و ابن داود این سند را در طرق وی متعرض شده است.

مؤلف گوید: از طرق شهید نیز این معنی استفاده می شود، لیکن پیش از این در شرح احوال محقق یادآوری شد که نسب وی بدین شرح است:

ص: ۶۰۴

جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلی. بنابراین، جد محقق، یحیی بن حسن بن سعید است، مگر اینکه مراد از سعید جد اعلای محقق باشد و مراد از فرزندش حسن است که او هم جد اعلای محقق بوده است.

اکنون چگونه ممکن است شیخ سعید از عربی بن مسافر روایت کند و همچنین محقق یا پدرش بدون واسطه از وی روایت نمایند و حال آنکه، در یکی از اجازات آمده است که، محقق یا پدرش بدون واسطه از جد اعلایش روایت می کرده اند.

شیخ ابو غالب سعید بن محمد بن احمد ثقفی کوفی

شیخ ابو غالب، از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری بوده، و طبری طبق اجازه ای که در سال ۵۱۶ هجری در کوفه از وی داشته است در بشاره المصطفی از وی روایت کرده است و نیز خود او روایت می کرد از شریف ابو عبد الله (۱) محمد بن علی بن حسن بن حسین بن عبد الرحمن علوی در ضمن اجازه ای که روایت می کرده، از ابو الطیب محمد بن حجج جعفی، از زید بن محمد بن جعفر عامری، از علی بن حسین بن عبید قرشی، از اسماعیل بن ابان ازدی، از عثمان بن ثابت از میسره بن حبیب، از حضرت سجاد علیه السلام.

مؤلف گوید: ظاهر بلکه، واقع آن است که ابو غالب از علمای زیدیه و واضح تر آنکه از علمای عامه بوده است چه آنکه، مؤلف بشاره المصطفی

ص: ۶۰۵

۱-۱) - در پاورقی از حاشیه مؤلف نقل کرده، شریف ابو عبد الله گاهی به عنوان ابو عبد الله بن عبد الرحمن علوی شناخته می شود، و از جعفر بن محمد بن حاجب، از علی بن احمد بن عمرو، از محمد بن منصور، از حرب بن حسن طحان، از یحیی بن مساور، از ابو الجارود، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است و گمان تعدد در میان صاحب این عنوان و عنوان فوق نخواهد بود-م.

می نویسد: حدیث کرد مرا شریف ابو البرکات عمر بن ابراهیم بن حمزه حسنی زیدی و خبر داد مرا ابو غالب و گفته است، خبر داد شریف ابو عبد الله تا به آخر...

و باز شریف ابو عبد الله، از پدرش، از ابو العباس احمد بن علی مرهبی نحوی، از علی بن مخالد جعفی، از جعفر بن حفص ملطخی در بغداد، از سواره بن محمد بن سواره - که اصلش از کوفه بوده - از ابو العباس ضریر دمشقی، از ابو الصباح، از همام بن علی، از کعب الاحبار روایت می کرده است.

و باز شریف ابو عبد الله، از محمد بن حسین مسلمی از علی بن عباس، از عباده بن یعقوب، از یونس بن ابی یعقوب، از مردی، از حضرت سجاد علیه السلام روایت می کرده است.

در یکی از مواضع بشاره المصطفی، آمده است که، شیخ ابو غالب مذکور، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن نحاس، به عنوان قرائت، از علی بن عباس بجلی، از جعفر بن محمد زهری رمانی، از عثمان بن سعید عبضائی، از یونس بن یعقوب جعفی، از جابر، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است و ظاهر آن است که، نحاس تصحیف شده باشد.

در جای دیگر از آن کتاب، آمده است. که، ابو غالب سعید مذکور، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسین بن عبد الرحمن علوی، از محمد بن عبد الله جعفی، از محمد بن احمد بن سعید - که ابن عقده زیدی باشد - روایت می کرده است.

شیخ سعید بن منصور

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است و آثاری دارد از جمله کتاب

ص: ۶۰۶

السنن که کفعمی و دیگران از کتاب او نقل کرده اند و خود کفعمی در حواشی مصباح و دیگر آثارش، از کتاب او نقل کرده، و ظاهر آن است که از علمای خاصه بوده است و من تا به حال از روزگار او اطلاعی به دست نیاورده ام.

شیخ ابو النجیب سعید بن محمد بن ابی بکر حمّامی

ابو النجیب، از مشایخ شیخ منتجب الدّین بن بابویه بوده، و از او از طریق قرائت روایت می کرده است، و از برخی از اسانید احادیث اربعین منتجب الدّین یاد شده، به دست می آید که ابو النجیب، از ابو القاسم عبد الرحمن ابن ابی حازم الکرکاب روایت می کرده است. در حالی که ابو النجیب، از مشایخ منتجب الدّین بوده، منتجب الدّین در فهرست از وی نام نبرده است و از اینجا پیداست که وی، از علمای عامه بوده است.

شیخ ابو الفرج سعید بن ابی الرجاء صیرفی اصفهانی

ابو الفرج، از مشایخ قطب راوندی بوده است و قطب راوندی برخی از اخبار خرایج و جرائح را از او روایت کرده است، ظاهر آن است که، ابو الفرج از علمای خاصه است.

شیخ ابو عمرو سعید بن عمرو

ابو عمرو، از اجله علمای اصحاب ما و از معاصران شیخ ابو غالب زراری و از شاگردان محمّد بن عبد الله بن جعفر حمیری - مؤلف کتاب قرب الاسناد معروف می باشد و از او به منظور روایت همین کتاب، اجازه داشته است.

در آخر نسخه های کهن قرب الاسناد، که به خط ابن المهجنار بزاز فقیه (معاصر شیخ مفید) بوده، چنین آمده است: صورت اجازه ای که در اصل به خط محمّد بن عبد الله بن جعفر حمیری نگاشته شده، و تاریخ آن ماه صفر سال ۳۰۴ هجری است بدین شرح است:

«اجازه دادم و آزاد گذاردم تو را ای ابو عمرو سعید بن عمرو، که از این کتاب: از من، از ابو علی تمام این کتاب را روایت کنی و همچنین، روایاتی که در این کتاب، از: بکر بن ازدی و سعدان بن مسلم آمده است از احمد ابن اسحاق بن سعد، از آن دو روایت نمایی و این اجازه را محمد بن عبد الله ابن جعفر حمیری به خط خودش در ماه صفر سال ۳۰۴ هجری نوشته است.»

شیخ امام فقیه، قطب الدین، ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن

راوندی

معظم له، فاضلی عالم و متبحری فقیه و محدثی متکلم و بصیر به اخبار، و سراینده ای عظیم الشأن و شاگرد شاگردان شیخ مفید بوده است و بیشتر اتفاق افتد که محض اختصار وی را به نام جدش معرفی کنند و گویند:

سعید بن هبه الله راوندی. بنابراین، گمان تغایر در میان آن ها نخواهد بود.

قطب راوندی آثار ارزنده ای دارد و نهج البلاغه را -به طوری که خود در آغاز شرح آن اظهار داشته- از سید رضی، به این طریق روایت کرده است:

خبر داد ما را سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمد بن معبد حسینی گفت، خبر داد ما را شیخ ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی که سید رضی گفت تا به آخر. بنابراین، قطب راوندی با سه واسطه از شیخ مفید روایت می کرده است.

و از قصص الانبیاء و دیگر آثار او برمی آید که قطب الدین، از شیوخ چندی که نزدیک به بیست تن بوده اند، استفاده کرده است. از جمله ایشان، شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان و سید ابو الصمصام یاد شده، و شیخ ابو جعفر محمد بن محسن حلبی، از ابن براج -چنان که شیخ

ص: ۶۰۸

ابو علی در اجازه ای که به شیخ علی میسی داده، به روایت حلبی از ابن براج اشاره کرده است.

به طوری که از اجازات و امثال آن ها به دست می آید، گروه بسیاری، از قطب الدّین روایت کرده اند از آن جمله است شریف عزّ الدّین ابو الحارث محمّد بن حسن علوی بغدادی، که شیخ علی کرکی در اجازه یادشده، به اجازه وی اشاره کرده است.

قطب الدّین، فرزندان فاضلی داشته است که همگی آن ها در سلسله اجازات نام برده شده اند. از جمله: شیخ علی بن سعید بن هبه الله راوندی و شیخ حسین بن سعیداند.

از تاریخ تألیف شرح آیات الاحکام استفاده می شود که قطب راوندی تا سال ۵۶۲ هجری زنده بوده است و پس از این هم بدان اشاره خواهد شد.

سید ابن طاوس، در کتاب کشف المحجّه از وی نام برده، و بسیار ثناگستری کرده است.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان در هنگام شرح حال ابن راوندی، معروف به زندقه می نویسد: «راوند» به فتح واو دیهی است از دیهات قاسان اطراف اصفهان، و «لاوند» از نواحی نیشابور است و «قاسان» با قاف و سین بی نقطه، غیر از «قاشان» با قاف و شین نقطه دار که نزدیک قم است، می باشد.

شیخ بهایی، در حواشی فهرست شیخ منتجب الدّین، ذیل شرح حال قطب الدّین راوندی- به طوری که به خط ملا محمّد رضا مشهدی، شاگرد شیخ در تبریز دیده ام- می نویسد: ظاهر آن است که، قطب الدّین منسوب به

راوند که یکی از دیهات کاشان است، می باشد و در قم در مقبره ست فاطمه سلام الله علیها و علی اییها و علی اخیها مدفون گردیده است.

مؤلف نظام الاقوال گوید: قطب راوندی، در مقبره ست فاطمه سلام الله علیها مدفون گردیده است.

مؤلف گوید: ممکن است قطب الدین، از «لاوند» باشد که از نواحی نیشابور است، به طوری که از مختصر تاریخ ابن خلکان نقل کردیم، و ایرادی که به آن مختصر وارد می شود این است که، «قاسان» که از نواحی اصفهان است با «قاشان» که مجاور قم است هر دو نام محل واحد است و احتمال تعدد نایجاست.

مؤلف تقویم البلدان می نویسد: «راوند» یکی از دیهات مشهور اطراف کاشان است.

در اللباب گوید: «راوند» به فتح رای بی نقطه و الف فاصل میان را و واو مفتوحه و سکون نون و در آخر دال بی نقطه، منسوب به آن «راوندی» است.

ملا حشری، سراینده مشهور در کتاب تذکره الاولیاء فی احوال العلماء می نویسد: قبر قطب راوندی در دهکده خسرو شاه از توابع تبریز است (۱).

مؤلف گوید: من نیز در آن قریه، قبری دیده ام که مردم آنجا، آن را قبر «قطب راوندی» می دانند و به زیارت آن می روند و من هم آن را زیارت

ص: ۶۱۰

۱- ۱) - در اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] در ضمن دو عنوان از قطب الدین نام برده در عنوان دوم می نویسد: از مجموعه جبعی از خط شهید نقل کرده: قطب الدین سال ۵۷۳ هجری در گذشته است، روضات می نویسد: مرقدش در طرف پایین پای مرقد مطهر حضرت معصومه علیها السلام می باشد و من به زیارت آن رفته ام و ممکن است قبری که در صحن مطهر می باشد مرقد پدرش قاضی رکن الدین محمد بن سعید بن هبه الله بن دعویدار باشد. این بنده گوید در صحن بزرگ حضرت معصومه قبری از زمین برجسته و بر لوحه سیاهی نگاشته شده، که قبر قطب الدین راوندی است - م.

کرده ام. (و قبر دیگری هم بود) و دور نیست که یکی از آن ها قبر شیخ قطب الدین راوندی و دومی قبر سید فضل الله راوندی بوده باشد. یا یکی از آن دو قبر، یکی از فرزندان او باشد که یادآوری شده اند. و یا قبر پدرش یا جدش بوده باشد و دیگری قبر خود او.

و در همان تذکره گوید: قبر سلار بن عبد العزیز دیلمی - پس از این به شرح حالش خواهیم پرداخت - در آنجا می باشد، خدا دانا است.

از آثار او کتاب منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه است، این شرح معروف است، و من آن را در استرآباد دیده ام و نسخه آن در نهایت کهنگی بود و ممکن است در روزگار مؤلف استنساخ شده باشد.

قطب راوندی، نخستین دانشوری است که نهج البلاغه را شرح کرده است و همواره مناقشه های ابن ابی الحدید معتزلی، در شرحی که برای نهج البلاغه نوشته است، متوجه به او می باشد (۱). همچنان که پیش از این اشاره شد، قطب الدین نهج البلاغه را با دو واسطه از سید رضی روایت می کند.

و از آثار او ضیاء الشهاب در شرح کتاب الشهاب قاضی قضاعی است، که کلمات قصار حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله را در آن گرد آورده است و من این شرح را در تهران دیده ام و تاریخ تألیف آن ۵۵۳ هجری بوده است. از این شرح برمی آید که قطب الدین تمایلی به تصوف داشته و گفتار آنان را

ص: ۶۱۱

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: ابن ابی الحدید گفته است: قطب الدین مرد فقیهی بوده، و از لغت و تاریخ اطلاعی نداشته است به همین مناسبت مطالب وی مورد ایراد او قرار گرفته است و همو و صاحب ریاض نوشته اند که قطب الدین نخستین دانشوری است که نهج البلاغه را شرح کرده است و حال آنکه پیش از وی بیهقی به شرح نهج البلاغه پرداخته است و آن دو از شرح او اطلاعی به دست نیاورده اند - م.

گواه بر این مطالب خود آورده است و از این قرینه پیداست که شرح مزبور، از آن قطب الدین نبوده است و محتمل است که از آثار شیخ ابو الفتوح رازی بوده باشد و این احتمال هم مشکل است.

و از آثار او رساله ای است، در شماره رساله هایی که سید مرتضی و شیخ مفید استادش، در اصول مسائل کلامیه با یکدیگر اختلاف داشته اند. و این رساله را گروهی از علما از جمله، ابن طاوس در کتاب کشف المحججه نسبت به وی داده، و در ذیل بحث نکوهش از علم کلام، اظهار داشته است.

از جمله، قطب راوندی کتابی درباره اختلافی که در میان شیخ مفید و سید مرتضی راجع به فن کلام، به وقوع پیوسته است، تألیف کرده، و نود و پنج مسأله از مسائل اختلافی میان شاگرد و استاد را متعرض شده است و اظهار داشته است که هرگاه بخواهیم موارد اختلاف میان این دو شخصیت را ایراد کنیم کتاب به درازا می کشد.

و از آثار او، کتاب مکارم الاخلاق است. بعضی این کتاب را به وی نسبت داده اند لیکن، من این انتساب را نادرست می دانم زیرا، کتاب مکارم الاخلاق از آثار فرزند شیخ طبرسی است و احتمال تعدد هم نابجا است.

و از آثار او، کتاب تلخیص فصول عبد الوهاب است که در تفسیر آیات و روایات تألیف شده، و قطب الدین فوائد و اخباری از طرق شیعه بدان افزوده است. من این کتاب را در شهر اردبیل دیده ام و کتاب پسندیده ای است لیکن، در اصل کتاب تصریح نشده که تلخیص، از آثار قطب الدین است و تنها بر پشت کتاب نام قطب الدین آورده شده، و به وی شهرت یافته است.

از آثار او کتاب لب الاخبار است که من آن را در استرآباد دیده ام و کتاب مختصری در اخبار است و ممکن است نسخه ای از آن در نزد من بوده باشد.

یکی از اصحاب متأخر ما، در کتاب المزار خود می گوید: هبه الله راوندی مؤلف خرایج و جرائح در کتاب اللباب در فضیلت آیه الکرسی از جابر نقل کرده است، کسی که در هنگام بیرون رفت از خانه، آیه الکرسی را تلاوت کند خدای تبارک و تعالی هفتاد هزار فرشته را بر او موکل می گرداند تا از پیش و پس و راست و چپ او، وی را از ناراحتی ها ننگه داری کنند و هرگاه پیش از آنکه به خانه اش برگردد بمیرد، خدای منان ثواب هفتاد شهید را به وی ارزانی می دارد.

مؤلف گوید: از کلام صاحب مزار چنین به دست می آید که کتاب اللباب از آثار جدش، هبه الله باشد و خرایج نیز از آثار جد قطب الدین است لیکن، احتمال اخیر که خرایج از آثار جدش باشد، از حقیقت دور است. بنابراین، یا اشتباه از مؤلف مزار است که این گونه اختصار را به کار برده، و یا اشتباه از سوی ناسخ است. و حقیقت آن است که این گونه اشتباه از ناحیه ناسخ به وجود می آید که سعید بن هبه الله را، به هبه الله بن سعید مبدل می سازند و همچنین ابن طاوس.

و اما حقیقت از نظر من آن است که کتاب اللباب همان کتاب تلخیص فصول عبد الوهاب است زیرا، من در یکی از مواضع معتبر چنین دیده ام کتاب اللباب که از فصول عبد الوهاب به دست آمده است، از آثار شیخ سعید ابن هبه الله راوندی است که در آن کتاب، به نقل از ثقات پرداخته، و بخشی از اخبار را از آن ها ایراد کرده است.

لیکن، استاد استناد ما مد ظله در کتاب بحار کتاب اللباب را به سید فضل الله راوندی منتسب ساخته است.

و از آثار او کتاب علامات النبى و الائمة عليهم السلام است. این کتاب را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی منسوب می‌داند و از آن هم در کتاب مزبور مطالب نقل کرده است و همچنین کتاب عیون المعجزات و کتاب الموازاه بین المعجزات و کتاب الدلائل و الفضائل را از آثار او دانسته، و از کتاب اخیر او در دفع المناواه مطالبی را ایراد کرده است.

از آثار او رساله ناسخ و منسوخ و شامل آیاتی است که در قرآن کریم نازل شده است. من این رساله را در استرآباد و ساری که از شهرهای مازندران است، دیده‌ام و یکی از فضلا به خط خود بر پشت آن نوشته، که این رساله از آثار قطب راوندی است. بنابراین، رساله یادشده، غیر از رساله ناسخ و منسوخ سید مرتضی است.

گاهی به گمان می‌آید، کتاب نوادر المعجزات از آثار او باشد و جماعتی هم آن را از آثار قطب راوندی می‌دانند، از جمله کفعمی در حواشی مصباح می‌نویسد: این کتاب از آثار ابو الحسن (ابو الحسین) راوندی است.

مؤلف گوید: کتاب نوادر المعجزات اثر جداگانه‌ای نبوده بلکه، باقیمانده کتاب خرایج اوست که پس از این یادآوری می‌شود.

و نیز کفعمی در یکی از مجموعه‌هایش، کتاب ام القرآن را به وی نسبت داده، و در آن مجموعه از آن کتاب نقل کرده است. از نظر من دور نیست که ام القرآن با یکی از کتاب‌های یادشده متحد بوده باشد.

از آثار او رساله الفقهاء است. این رساله را استاد استناد ما در اثنای مجلد اول بحار و بنا به نقل موثقان به وی نسبت داده، و برخی از اخبار را از آن نقل فرموده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۷/۲ پس از نقل کلام منتجب الدین و ابن شهر آشوب، که پس از این آورده می شود، می نویسد: کتاب قصص الانبیای او را دیده ام و کتاب فقه القرآن هم از آثار اوست و شرح مشکلات النهایه را هم به وی منتسب می دارند و کتابی به نام البحر هم از آثار اوست.

سید رضی الدین علی بن طاوس در کتاب کشف المحججه از سعید بن هبه الله راوندی یاد کرده، و او را به عظمت ستوده است و اضافه کرده است که قطب راوندی، کتابی در اختلاف واقع میان سید مرتضی و شیخ مفید راجع به فن کلام تألیف کرده و نود و پنج مسأله از مسائل مورد اختلاف ایشان را متذکر شده است و نیز اضافه کرده است که، هرگاه بخواهم مسائل مورد اختلاف ایشان را آن چنان که باید و شاید ایراد کنم، کتاب طولانی خواهد شد و این کتاب را به منظور نکوهش از علم کلام تألیف کرده است.

مؤلف گوید: کتاب فقه القرآن که مؤلف امل بدان اشاره کرده، کتابی معروف است و در فهرست بحار استاد استناد ما نام برده شده است، و من نسخه کهنی از آن را در اردبیل دیده ام و لیکن، در آن نسخه به نام مؤلف تصریح نشده است، و تنها بر پشت آن نوشته شده، که این کتاب از آثار قطب راوندی است و به نام وی شهرت یافته است.

و اما رساله احوال احادیث اصحابنا، محتمل است با رساله الفقهاء متحد باشد.

و نسخه آیات الاحکام او را که در نهایت کهنگی بود-در بحرین دیده ام و همچنین نسخه ای از آن را در تیمجان از شهرهای گیلان مشاهده کرده ام و تاریخ کتابت آن، سال ۸۰۷ هجری و تاریخ تألیف آن، محرم سال ۵۶۲ هجری بوده است، و آن نسخه با نسخه اصل مقابله شده است. و از دیباچه آن استفاده می شود که آیات الاحکام همان فقه القرآن است و مغایرتی با آن ندارد و آن نسخه نخست از کتاب های دایی من بوده است.

و اما کتاب شرح مشکل النهایه دور نیست که همان مشکلات النهایه ای بوده باشد، که در طی گفتار ابن شهر آشوب آورده خواهد شد.

ابن ابی جمهور احساوی، در رساله کاشف الحال عن احوال الاستدلال می نویسد: کتاب شرح مشکلات النهایه کتاب مبسوطی است و در آن به بسیاری از اخبار، اشاره شده است.

از بیان فوق به دست آمد که شرح مشکل النهایه همان مشکلات النهایه است، هر چند شیخ معاصر این دو اثر را دو کتاب جداگانه می داند.

علامه حلی، در کتاب نکاح مختلف، از کتاب مشکل النهایه قطب راوندی مطالبی را ایراد کرده است.

و از آثار او رساله ای است، درباره اختلافی که در میان شیخ مفید و سید مرتضی اتفاق افتاده است و این رساله به اندازه یک جزوه است و در این رساله نود و پنج مسأله در علم اصول الدین و دیگر مطالب آورده شده، و در آخر آن گفته است: هرگاه بخواهم همه مسائل مورد اختلاف را متعرض شوم کتابی طولانی خواهد شد، و ابن طاوس در کتاب کشف المحججه این مطالب را یادآوری کرده است (۱).

ص: ۶۱۶

شیخ منتجب الدین در فهرست ذیل شرح حال، قطب راوندی می نویسد:

شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی، فقیهی ثقه و صالحی است که وی آثاری دارد از آن جمله: المغنی فی شرح النهایه در ده مجلد و خلاصه التفاسیر در ده مجلد و منهاج البراعه در شرح نهج البلاغه دو مجلد، تفسیر القرآن دو مجلد الرائع فی الشرائع دو مجلد، المستقصى فی شرح الذریعه سه مجلد ضیاء الشهاب فی شرح الشهاب حل المعقود فی الجمل و العقود، الانجاز فی شرح الایجاز، نهایه نهیه النهایه، غریب النهایه، احکام الاحکام، بیان الانفرادات، شرح ما یجوز و ما لا یجوز من النهایه، التغریب فی التعریب، الاغراب فی الاعراب، زهر المباحثه و ثمر المناقشه، تهافت الفلاسفه، جواهر الکلام فی شرح مقدمه الکلام، کتاب البینات فی جمیع العبادات، نفثه المصدور، و این کتاب منظومه های اوست که سروده است [\(۱\)](#) الخرائج و الجرائح فی المعجزات، شرح الایات المائه المشکله فی

ص: ۶۱۷

۱- ۱) - پیش از این اشاره شد قطب راوندی سراینده هم بوده است اشعار زیر در اعیان الشیعه [۱] آورده شده است. امامی علی کالهبزبر لدى العشا و کالبدر وهاجا اذا اللیل اغطشا امامی علی خیره الله لا الذی تخیرتم و الله یختار ما یشا اخو المصطفی زوج البتول هو الذی الی کل حسن فی البریه قد عشا بمولده البیت العتیق کما روی رواه و فی حجر النبوه قد نشا موالوه قوامون بالقسط فی الوری معادوه اگالون للسحت و الرشا له اوصیاء قائمون مقامه اری جبهم فی حبه القلب و الحشا هم حجج الرحمن عتره احمد ائمه حق لا کمن جار و ارتشی -م.

القتیریه، شرح الکلمات المائه لأمیر المؤمنین علیه السلام، العوامل المائه، شجار العصابه فی غسل الجنابه، المسائل الشافیه فی الغسله الثانیه، مسأله فی العقیقه، مسأله فی صلاه الآیات، مسأله فی الخمس، مسأله اخری فی الخمس و مسأله فیمن حضره الاداء و علیه القضاء (یعنی: مسأله درباره کسی که موقع نماز او فرارسیده، و قضای نماز بر او باقی مانده است).

مؤلف گوید: از آثار او کتاب، القاب الرسول و فاطمه و الائمه علیهم السّلام است، و باین که کتاب مزبور در عین حالی که کوچک است، از لطافت ویژه ای برخوردار، و مشتمل بر فایده های ارزنده ای است. نسخه از آن نزد ما وجود دارد و نسخه دیگری از آن را در اصفهان دیده ام و این نسخه به خط یکی از استادان فاضل ابن ابی جمهور احسائی بوده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۵۵ ضمن ترجمه قطب راوندی می نویسد: استاد من، ابو الحسین سعید بن هبه الله راوندی آثاری دارد از جمله ضیاء الشهاب و مشکلات النهایه و جنة الجنتین فی ذکر ولد العسکرین مؤلف گوید: خود قطب راوندی در کتاب الخرائج و الجرائح که پیش از این هم نام برده شد، پس از اتمام ابواب المعجزات یعنی در پایان باب پانزدهم می نویسد: بدیهی است معجزات اهل بیت و دلائل امامت و نشانه های ایشان بیشتر از آن است که به شمارش درآید و ما از شمارش اکثر آن ها صرف نظر کردیم زیرا، آنچه را ابراز داشتیم که معجزات ایشان باشد، همانند ریگ و سنگ ناشمار است و علتش آن است که خواننده این کتاب، از خواندن آن ها که از اندازه بیرون است، اظهار ملامت خاطر نکند و به همین مقدار که مشت نمونه خروار است اکتفا نماید. در ضمن آن پاره ای از مختصرات را که گرد آورده بودم و مربوط به این فن از علوم بود، به این افزودم و آن ها

عبارتند از کتاب نوادر المعجزات و کتاب ام المعجزات و کتاب الفرق بین الحیل و المعجزات و کتاب علامات النبی و الامام علیهم السّلام در باب ششم که در نوادر المعجزات است، می نویسد: اما بعد تا به آخر... پس از این کتاب های پنج گانه را که یاد کردیم، در باب های پس از آن ایراد کرده است.

مؤلف گوید: آنچه را که قطب راوندی فهرست داده است، دلیل بر آن است که، کتاب های یادشده، از جمله ابواب کتاب الخرائج است و به این ترتیب کتاب الخرائج در بیست باب تنظیم شده است (۱).

گفتم از آثار قطب راوندی یکی تهافه الفلاسفه است و عده ای از علمای شیعه و سنی هم اقدام به نوشتن چنین اثری کرده اند و علاوه بر آنچه در کتاب های کلامیه به نارسایی گفتار آنان پرداخته اند، در ضمن تألیف ویژه ای هم به نام: تهافه الفلاسفه علیه آنان برخاسته اند. از علمای خاصه کسی که بدین کار اقدام کرده، قطب راوندی و از عامه اولین کسی که دست بدین تألیف زده فارابی است. و ابن رشد مغربی حکیم معروف، کتاب حجیه را در دفاع از حکما و رد بر فارابی تألیف کرده است. پس از او ملا خواجه زاده و ملا علی طوسی، که در بلاد روم، ترکیه فعلی می زیستند به امر سلطان محمد، فاتح قسطنطنیه که معاصر یکدیگر بودند، به تألیف کتاب تهافه الفلاسفه، اقدام کردند (۲).

ص: ۶۱۹

۱- ۱) - کتاب خرائج به ضمیمه شرح اربعین مجلسی و کفایه الاثر خزاز به طبع رسیده است در آغاز آن می نویسد: کتاب خرائج مشتمل بر بیست باب است، ۱۳ باب در معجزات ائمه طاهرین ۱۴ در اعلام النبی و الأئمه ۱۵ دلائل الامامه ۱۶ نوادر المعجزات ۱۷ موازات المعجزات ۱۸ ام المعجزات ۱۹ فرق حیلها و معجزات ۲۰ در علامات بین و مراتب خارق عادات ائمه علیهم السّلام.

۲- ۲) - در کشف الظنون می نویسد: تهافه الفلاسفه از آثار حجه الاسلام ابو حامد محمد غزالی متوفی ۵۰۵ هجری کتاب کوچکی است در رد فلاسفه و پس از شرح مفصلی از مطالبی که در آن

خسرو شاه دیهی است معروف و نزدیک تبریز است و گروهی از دانشوران از آنجا برخاسته اند.

در تقویم البلدان می نویسد: خسرو شاه از شهرهای آذربایجان است. و خسرو شاه به ضم خاء نقطه دار و سکون سین و رای مهمله و واو آخر، شهری است در هفت فرسنگی تبریز و هم نام دهکده ای است، از دهکده های مرو و واقع در دو فرسنگی آن.

مؤلف گوید: اکنون خسرو شاه ویران شده، و جز اندکی از آن باقی نمانده است و بدین مناسبت ما خسرو شاه را به نام دهکده معرفی کردیم.

از قصص الانبیای قطب راوندی استفاده می شود که معظم له از گروهی از دانشوران روایت می کرده و با وسائلی چند از شیخ صدوق روایت داشته است.

از جمله: خبر داد مرا شیخ راستگو علی بن (علی بن) عبد الصمد نیشابوری، از پدرش، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از شیخ صدوق.

ص: ۶۲۰

در جای دیگر گفته است: خبر داد ما را سید ابو حرب مجتبی بن الداعی الحسینی از دوریستی، از پدرش، از شیخ صدوق.

در محلی دیگر گفته است خبر داد ما را سید ابو الصمصام ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در موضع دیگر گوید: خبر داد ما را سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل ابن علی بن (علی بن) عبد الصمد، (از پدرش)، از سید ابو البرکات خوزی.

در جای دیگر گفته است: خبر داد ما را استاد ابو القاسم بن کمیح، از دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در محل دیگر گوید: خبر داد ما را استاد ابو جعفر محمد بن مرزبان، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

در جای دیگر گوید: خبر داد ما را ادیب ابو عبد الله حسین مؤدب قمی، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

در موضع دیگر گوید: خبر داد ما را ابو سعد حسن بن علی و شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در موقف دیگر گوید: خبر داد ما را ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی، از جعفر دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در موقع دیگر گوید: خبر داد ما را شیخ ابو الحسن احمد بن محمد بن علی بن محمد، از جعفر بن محمد (دوریستی) کما عن المؤلف، از جعفر ابن احمد (یعنی مریسی)، از صدوق.

در موعده دیگر گوید: خبر داد ما را هبه الله بن دعویدار، از ابو عبد الله دوریستی، از جعفر بن احمد مریسی، از صدوق.

در محل دیگر گوید: خبر داد ما را سید علی بن ابی طالب سلیقی (سیلقی)، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در جای دیگر گوید: خبر داد ما را ابو السعادات هبه الله بن علی شجری، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در سند دیگر گوید: خبر دادند ما را گروهی از محدثان، از جمله برادران محمد و علی فرزندان علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی (یعنی خوزی) از صدوق.

در روایت دیگر گوید: خبر داد ما را شیخ ابو المحاسن مسعود بن علی ابن محمد، از علی بن (علی بن) عبد الصمد، از پدرش، علی بن حسین (یعنی ابو البرکات خوزی یادشده)، از صدوق.

از یکی از مواضع خرایج استفاده می شود که قطب الدین به این سند روایت می کرده است: خبر دادند ما را گروهی از اعلام، از جمله سید مرتضی و سید مجتبی فرزندان داعی و استاد ابو القاسم و استاد ابو جعفر فرزندان کمیح، از شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن عباسی، از پدرش، از صدوق.

مشهور آن است که، کتاب خرایج و جرائح و کتاب قصص الانبیاء از آثار قطب راوندی است.

استاد استناد ما در بحار ۱۲/۱ گوید: کتاب خرایج و جرائح از آثار شیخ امام قطب الدین ابو الحسن سعید بن هبه الله بن حسین راوندی است و به طوری که، از اسانید کتاب قصص الانبیاء برمی آید و شهرت هم دارد، این

کتاب هم، از آثار اوست و چنان که از برخی از اسانید سید ابن طاوس استفاده می شود، دور نیست که این کتاب، از آثار فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی بوده باشد. از طرف دیگر ابن طاوس رساله نجوم و فلاح السائل ذکر کرده است، که این کتاب از فضل الله راوندی است. در عین حال مطلب مهمی نیست که موجبات اختلاف را به وجود آورد زیرا، این کتاب منحصر به حکایات پیمبران است، و حداکثر اخبار آن از کتاب های صدوق استفاده شده است.

مؤلف گوید: از سوی دیگر، خود ابن طاوس در کتاب مهج الدعوات تصریح کرده است که کتاب قصص الانبیاء، از آثار سعید بن هبه الله راوندی است. و ممکن است هر دو تن سعید و فضل الله، کتابی به نام قصص الانبیاء نوشته باشند لیکن، احتمال بعیدی بیش نیست.

و از بیان استاد استناد برمی آید که، وی کتاب اللباب و کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب اسباب النزول را به سید فضل الله راوندی منتسب دانسته، لیکن این انتساب بیرون از تأمل نبوده است، به خصوص اللباب و شرح نهج البلاغه و مخصوصا شرح نهج البلاغه که از آثار خود قطب راوندی است؛ زیرا، شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست، تصریح کرده است که، شرح نهج البلاغه از آن قطب راوندی است بلکه، از قرینه ظاهری استفاده می شود که، هر سه کتاب، از آثار قطب راوندی بوده باشد.

مجلسی فرماید: اما ضوء الشهاب غیر از ضیاء الشهابی است که از آثار قطب راوندی است. در کتاب فقه القرآن از آثار قطب راوندی است و کتاب ضوء الشهاب در شرح شهاب الاخبار از آثار سید فضل الله راوندی می باشد و

کتاب الدعوات و کتاب اللباب و کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب اسباب النزول هم، از آثار سید فضل الله است.

در بحار ۳۰/۱ در فصل دوم، مرقوم فرموده است: کتاب خرایج و فقه القرآن از جمله کتاب هایی است که، انتساب آن ها به مؤلفینش که یکی از افاضل ثقات اصحاب ماست، معلوم و بلاشک است و هر دو کتاب در فهرست های دانشمندان، نام برده شده است و اصحاب ما هم در آثار خودشان از آن ها نقل کرده اند.

و ما نسخه کهنه ای از کتاب دعا (دعوات راوندی) را به دست آوردیم.

در آن کتاب دعاهای مختصر و ارزنده ای که از اصول معتبره تهیه شده، موجود است. علاوه بر این تحقیقات، راجع به سند دعا آسان است و از کتاب قصص الانبیاء در فصل اول نام برده ایم و چگونگی آن را در آنجا ایراد کرده ایم و ما نسخه ای از آن را با نسخه ای که به خط شهید ثانی تصحیح شده است، مقابله کردیم و کتاب ضوء الشهاب از کتاب های ارزنده ای است که مشتمل بر فایده های زیادی است که کتاب های خاصه و عامه از آن فوائد سهمی ندارند. و کتاب اللباب هم مشتمل بر پاره ای فوائد است و شرح نهج البلاغه معروف و مشهور است و آن مرجع حداکثر شارحان نهج البلاغه است و کتاب اسباب النزول هم از فوائدی برخوردار است.

قطب راوندی، فرزند فاضلی به نام شیخ نصیر الدین ابو عبد الله حسین داشته که به لقای شهادت نایل آمده است شرح حال او را در باب خاء بی نقطه نگارش داده ایم و در آنجا هم از والدش مطالبی را نگاشته ایم.

پدر و جدش هم از علما بوده اند که در طی شرح حال از نوادشان از ایشان نیز یاد کرده ایم و پس، از این هم از آن ها مطالبی ایراد خواهیم کرد و

به زودی ذیل احوال سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی کاشانی، از قطب راوندی سخنانی خواهیم گفت. و در ذیل احوال شیخ زین الدین ابو جعفر محمد بن عبد الحمید بن محمود خواهیم نوشت که، وی از شاگردان قطب راوندی بوده و از او در روایت نهج البلاغه اجازه داشته است و صورت اجازه اش در آخر نهج البلاغه آورده شده و در آخر آن آمده است. (کتب سعید بن هبه الله به الحسن) اصل این اجازه به خط خود راوندی، و خط نارسایی بوده است و بر پشت ورق آخر همان نسخه علاوه بر اصل اجازه، به خط شریفش چنین نوشته شده، ابو الحسین می گوید: خبر داد مرا سید ابو معبد حسینی، از شیخ ابو عبد الله حلوانی، از سید رضی مؤلف این کتاب و من به همین سندی روایت می کنم.

و همچنین خبر داد ما را ابن الاخوه بغدادی، از شیخ ابو الفضل محمد بن یحیی ناقلی، از ابو منصور عبد الکریم بن محمد دیباجی، از سید رضی الله عنهم تا آخر آنچه خواهد آمد.

خود قطب راوندی در آخر شرح نهج البلاغه سندش را از سوی علمای عامه به این شرح یادآوری کرده است: خبر داد ما را ابو نصر غازی، از ابو منصور عکبری، از سید رضی رحمه الله و خبر داد ما را نیز شیخ عبد الرحیم بغدادی معروف به ابن اخوه، از سیده پاکیزه گوهر دختر سید مرتضی، از عمویش سید رضی. و باز خبر داد ما را ابن اخوه، از شیخ ابو الفضل محمد بن یحیی ناقلی، از ابو نصر عبد الکریم بن محمد دیباجی معروف به سبط بشر حافی گفت: این کتاب را سید رضی بر من قرائت کرد.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ابو عبد الله حلوانی یادشده، همان حلوانی مشهور است.

باز گوید: مشهور آن است که قصص الانبیاء از آثار قطب راوندی و گروهی هم به این معنی تصریح کرده اند از جمله، یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به منظور ذکر نام مشایخ نوشته است پس از آن که اظهار داشته که، سعید بن هبه الله راوندی از جمله مشایخ اصحاب ما می باشد (اضافه کرده کتاب قصص الانبیاء از آثار اوست) هر چند بعضی از علما، آن کتاب را از سید فضل الله راوندی می دانند.

مؤلف گوید: به خط یکی از فضلاء معاصر چنین یافتیم که بر پشت کتاب شرح آیات الاحکام معروف به فقه القرآن قطب راوندی فهرست آثار قطب را چنین نوشته بود: شرح آیات الاحکام، شرح النهایه شیخ طوسی، شرح نهج البلاغه، قصص الانبیاء، الخرائج و الجرائح (1) الرائع فی الشرائع، خلاصه التفاسیر، المستقصی فی شرح الذریعه، ضیاء الشهاب فی شرح الشهاب، حل المعقود من الجمل و العقود، الانجاز فی شرح الایجاز، نهایه النهایه، غریب النهایه، احکام الاحکام، بیان الانفرادات، شرح ما يجوز و ما لا يجوز از نهایه، التغریب فی التعریب، الاغراب فی الاعراب، زهر المباحثه و ثمر المناقشه، تهافه الفلاسفه، جواهر الکلام فی شرح مقدمه الکلام، کتاب النیات فی جمیع العبادات، شرح الابیات المشکله، شرح الکلمات المائه لامیر المؤمنین علیه السلام، شرح العوامل المائه شجار العصابه فی غسل الجنابه، المسأله الکافیه فی الغساله الثانیه، نفثه الصدور منظومات، مسأله در نماز آیات، رساله دیگری در خمس، رساله دیگری درباره کسی که نماز ادا را باید انجام دهد در حالی که نماز قضا بر او لازم است.

ص: ۶۲۶

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده است که کتاب خرائج را یکی از فضلاء به فارسی ترجمه کرده و آن را کفایه المؤمنین نامیده است و کتاب مشهوری است - م.

مؤلف گوید: قطب راوندی، در کتاب شجار العصابه اظهار داشته که غسل به نفسه واجب است و در فقه القرآن نیز قایل به آن شده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ اصحاب تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است شیخ قطب الدین راوندی شارح آیات الاحکام و شرح مشکلات النهایه و کتاب الرائع فی الشرائع گویند کتابی به نام بحر به دست آمده، که به وی انتساب داده شده است.

مؤلف گوید: شهید اول در بحث سجود از کتاب بیان، کتاب المغنی را به راوندی نسبت داده و دعای سجود را از آن کتاب نقل کرده است و اظهار داشته است که در نماز نافله می تواند سوره اقرأ را خواند و ظاهر آن است که، کتاب مزبور غیر از کتاب های یاد شده است.

شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلبی، در آخر کتاب الجامع می نویسد:

فقیه ابو الحارث محمد بن حسن بن علی بن حسین بغدادی، از فقیه قطب الدین ابو الحسین راوندی، از ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، از شیخ طوسی روایت می کند.

از کتاب فرحه الغری سید عبد الکریم بن طاوس به نقل استاد استناد در کتاب المزار بحار در فضل زیارت حضرت رضا علیه السلام استفاده می شود که قطب راوندی بدون واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده است.

ممکن است این روایت بلاواسطه اشتباه قلمی از وی، یا از ناسخان باشد که در یکی از دو کتاب اشتباه قلمی رخ داده است زیرا، به طوری که تتبع نشان می دهد، قطب راوندی با یک واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده است.

ابن طاوس در کشف المحجبه می نویسد، یافتم شیخ عالم در علوم فراوان قطب راوندی را که نامش سعید بن هبه الله است. چندین جزء، که در حال حاضر آن ها در اختیار من می باشد، درباره خلافتی که میان شیخ مفید و سید مرتضی بوده به ویژه راجع به مخالفت هایی که شیخ با سید داشت تألیف کرده است و در آن ها نزدیک به نود و پنج مسأله خلافتی را که درباره اصول الدین داشته اند یادآوری کرده است و در پایان آن ها می نویسد، هرگاه اختلافات آن ها را یادآوری کنم کتابی طولانی خواهد شد (۱).

از کتاب آقا میرزا رفیع الدین صدر سعید به دست می آید، کتاب المعجزات از آثار قطب راوندی است لیکن، پس از این در ترجمه سید رضی الدین علی بن طاوس خواهیم نوشت که کتاب المعجزات از آثار عبد الله راوندی است.

از کتاب سعد السعود بن طاوس استفاده می شود که کتاب قصص الانبیاء از آثار شیخ سعید هبه الله بن حسن راوندی است چنان که در ترجمه او خواهد آمد.

لیکن، حقیقت آن است که استناد کتاب، به هبه الله یا اشتباه از ناسخ است، و یا سهو القلمی از سید به وقوع پیوسته است.

باز ابن طاوس گفته است که، کتاب فقه القرآن از آثار ابو الحسین سعید ابن هبه الله راوندی است.

جمال الاسبوع گوید: شیخ عالم، سعید بن هبه الله راوندی در کتاب خرایج و جرائح چنین گفته است تا به آخر.

ص: ۶۲۸

در اقبال گوید: قطب راوندی سعید بن هبه الله، از علی بن عبد الصمد نیشابوری، از دوریستی، از مفید روایت می کرده است و علی بن محمد مدائنی از وی روایت دارد.

ملا- محمد امین استرآبادی در فوائد مدنیه می نویسد: شیخ سعید قطب الدین بن شیخ امام ابو الحسین سعید بن هبه الله راوندی، در رساله ای که آن را در بیان احوال احادیث اصحاب ما و صحت آن ها تألیف کرده است، می نویسد: خبر دادند ما را شیخ محمد و شیخ علی دو فرزند علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از ابو البرکات علی بن حسین، از ابو جعفر بن بابویه، از سعد بن عبد الله تا به آخر...

از پایان روایت استفاده می شود که صدوق بدون واسطه، از سعد بن عبد الله روایت می کرده است و حال آنکه با واسطه از وی روایت داشته است.

و از کتاب خراج او استفاده می شود، گاهی از گروهی از ثقات روایت می کرده است، از جمله، از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، از شیخ طوسی.

و گاهی روایت می کند، از شیخ ابو الفرج سعید بن ابو الرجا صیرفی اصفهانی و گاهی روایت می کند، از جمعی که از ایشان است شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن نیشابوری و شیخ محمد بن علی بن عبد الصمد و هر دوی آن ها، از ابو الحسن بن عبد الصمد تمیمی، از ابو محمد بن احمد بن محمد بن معمربن معمربن محمد بن علی بن حسین از محمد بن حسن بن ولید.

مؤلف گوید: گمان می‌کنم در این سند پیش از کلمه نیشابوری، برخی از اسامی ساقط شده باشد، و می‌پندارم که مراد از ابو جعفر محمد بن علی بن الحسن، همان ابو جعفر حلبی باشد که در سند پیش نام برده شده است.

و گاهی، از علی بن عبد الصمد تمیمی، از پدرش، از سید ابو البرکات علی ابن حسین خوزی، از صدوق روایت می‌کند.

و نیز از جمعی روایت می‌کند که، از ایشان است سید مرتضی و سید مجتبی پسران داعی و استاد ابو القاسم و استاد ابو جعفر فرزندان کمیح، از شیخ ابو عبد الله بن جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق، از پدرش، از سعد بن عبد الله.

و در همین کتاب گاهی روایت می‌کند، از سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل مشهدی، از جعفر دوریستی، از شیخ مفید.

و گاهی روایت می‌کند، از سید ذو الفقار بن محمد بن معبد بن حسنی، از شیخ طوسی، از محمد بن علی بن حشیش، از ابو الفضل شیبانی، از محمد بن سعید همدانی (که ممکن است ابن عقده باشد)، از علی بن حسن بن فضال. و همچنین از عمر بن حسن بن علی بن مالک شیبانی روایت می‌کند.

و باز از عده ای روایت می‌کند که، از آن‌ها است محمد بن علی فرزندان علی بن عبد الصمد تمیمی، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از صدوق، از عبد الله بن سلیمان قاری کتاب‌هایی که گفته است، در انجیل چنین خواندم تا به آخر.

و گاهی از عده ای، از جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، از پدرش، از صدوق روایت می‌کند.

و گاهی، از جمعی از محدثان در اصفهان و از گروهی از ایشان در همدان و خراسان به طریق سماع و اجازه از مشایخ ثقات ایشان با سندهای

مختلف، از ابو بکر بن عمر بن عثمان بن مفضل عقیلی فقیه، از ابو عمر محمّد بن جعفر بن مطر و عبد الله بن محمّد بن موسی بن کعب صیدلانی ابو سعید و عبد الله بن محمّد بن عبد الرحمن رازی و ابو الحسن محمّد بن عبد الله بن صبیح جوهری روایت می نماید.

ظاهر آن است که همگی این ها از محدثان عامه اند.

و باز در آن کتاب، از ابو منصور بن شهریار بن شیرویه بن شهریار دیلمی، از پدرش، از ابو الحسن علی بن احمد مدائنی روایت می کند. آن چنان که از کتاب دعواتش به دست می آید، از جمله مشایخش، شیخ ابو جعفر نیشابوری بوده است ولی احتمال دارد که کتاب دعوات از تألیفات سید فضل الله راوندی باشد که این سخن قابل تأمل است.

نام های مشایخ او که در طی کتاب قصص الانبیاء آمده است: خبر داد مرا شیخ علی بن علی بن عبد الصمد نیشابوری، از پدرش، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا محمّد بن علی بن عبد الصمد، از پدرش، از سید ابو البرکات خوزی، از صدوق.

خبر داد مرا سید مرتضی بن داعی حسنی، از جعفر دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو حرب بن مجتبی بن داعی حسنی، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو الصمصام ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی، از شیخ طوسی، از مفید، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو نصر غازی، از ابو منصور عکبری، از سید مرتضی و سید رضی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو جعفر محمد بن علی نیشابوری، از علی بن عبد الصمد تمیمی، از سید ابو البرکات علی بن حسین، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل از علی بن عبد الصمد نیشابوری، از سید ابو البرکات خوزی، از صدوق.

خبر داد مرا استاد ابو القاسم بن کمیح، از شیخ جعفر دوریستی، از مفید، از صدوق.

خبر داد مرا استاد ابو جعفر محمد بن مرزبان از شیخ ابو عبد الله جعفر دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو سعد حسن بن علی اربادی و شیخ ابو القاسم حسن ابن محمد حدیقی، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی، از جعفر بن دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو الحسین احمد بن محمد بن علی بن محمد رشکی، از جعفر بن محمد، از جعفر بن احمد، از صدوق.

خبر داد مرا هبه الله دعویدار، از ابو عبد الله دوریستی، از جعفر بن احمد مریسی، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا سید علی بن ابو طالب سیلقی، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو السعادات هبه الله بن علی شجری، از جعفر بن محمد ابن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو المحاسن مسعود بن علی بن محمد صوانی، از علی ابن عبد الصمد تمیمی، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی، از صدوق.

خبر داد مرا گروهی از اعلام از آن جمله: شیخ محمد و شیخ علی فرزندان علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی، از شیخ صدوق رحمه الله علیهم اجمعین.

شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی که پیش از این به نام شیخ قطب الدین ابو الحسین سعید بن عبد الله بن حسین بن هبه الله بن حسن راوندی (۱) یاد شده است.

شیخ سلار بن حبیش بغدادی

سید شریف نقیب ابو طالب محمد بن حسن بن محمد بن معید علوی حسینی استاد فخار بن معد موسوی، از وی روایت می کند و خود او از حیص بیص سراینده، یعنی امیر ابو الفوارس بن صیفی شاعر، روایت می کرده است.

سید فخار بن معد یاد شده، در آخر کتاب ایمان ابی طالب می نویسد: من سلار را ملاقات کرده ام و او مردی باصلاحیت بود.

ص: ۶۳۳

۱- ۱) - ظاهر آن است که تقدیم و تأخیری در این عنوان شده باشد زیرا، معظم له به نام اولی (پیش از این) یاد شده است، نه به عنوان ثانوی - م.

معظم له فقیه جلیل القدری بوده است که او را سلار (۱) هم گفته اند و نام او حمزه است. وی، از اجله شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی، و مؤلف کتاب مراسم معروف است. او پیشوای بزرگانی است که نماز جمعه را در روزگار غیبت حرام می دانند.

منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ ابو یعلیٰ سلار بن عبد العزیز دیلمی، فقیهی ثقه و از دانشمندان بزرگ بوده است. کتاب المراسم العلویه و الاحکام النبویه از آثار اوست و ما از پدرمان، از جدمان، از او روایت می کنیم.

مؤلف گوید: در شرح حال محقق حلی آمده که، معظم له کتاب مراسم را مختصر نموده است.

علامه حلی در خلاصه ۸۶ گوید: ابو یعلیٰ سلار بن عبد العزیز دیلمی قدس الله روحه، در علم و ادب و امثال این ها از مشایخ پیشین ما می باشد و از موجهان ثقات بوده است. آثار او عبارتند از المقنع فی المذهب، التقریب فی اصول الفقه، المراسم فی الفقه، الرد علی ابی الحسین البصری در نقض الشافی و التذکره فی حقیقه الجوهر. وی مراتب علمی را در محضر مفید و سید مرتضی طی کرده است.

در معالم العلماء ۱۳۵ ابن شهر آشوب، مراتب فوق و آثار یادشده را یاد کرده است. و شگفت اینجا است که ابن شهر آشوب با آنکه در باب کنی از معالم، به تصریح از او یاد می کند لکن در باب اسما ابدا ذکر او به میان نیاورده است، و چنین می نویسد:

ص: ۶۳۴

۱-۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است: نامش حمزه و لقبش سلار است و این اسم لقب مردمان بزرگ دیلمستان است- م.

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، از شاگردان سید مرتضی است و از تألیفات اوست: المراسم العلویه فی الاحکام النبویه، المقنع فی المذهب، التقریب فی اصول الفقه، و الرد علی ابی الحسین البصری فی نقض الشافی، التذکره فی حقیقه الجوهر و العرض و آثار دیگر...

شهید اول، در بعضی از فوایدش ضمن شاگردان سید مرتضی، سلار را از شاگردان سید بشمار آورده است و در یکی از مجموعه هایش ضمن نام های آن هایی که مراتب قرائت را از سید مرتضی فرا گرفته اند، می نویسد:

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز، از مردم طبرستان، و گاهی او به نیابت سید تدریس می کرده، و در علم فقه و کلام و امثال این ها دانشوری فاضل بوده است.

از کلام شهید به دست می آید که، طبرستان به شهرهای گیلان اطلاق می شده است، چه آنکه دیلم از شهرهای گیلان است. بنابراین، کلمه طبرستان آن طور که مشهور است ویژه شهرهای مازندران نبوده است.

ابن داود از مترجم ما در رجال ۱۷۴ خود یاد می کند و می نویسد:

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، فقیهی جلیل القدر و از مؤلفان عهد خود و از شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی بوده است. از آثار او کتاب الابواب و الفصول در فقه و رساله ای به نام المراسم و امثال این ها است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۴/۲ و ۱۲۷ دوبار از سلار نام برده است، یک بار به عنوان سلار و کلام شیخ منتجب الدین را که یاد کردیم، متذکر شده، پس از آن گفته است، بعد از این هم به عنوان سلار از وی یاد خواهیم کرد و او ضمن عنوان سلار می نویسد:

شیخ باجلالت ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، ثقه جلیل القدر و عظیم الشان و فقیهی عالم بوده است و شیخ ابو علی طوسی از وی روایت می کند و آثاری دارد از جمله: الرساله و امثال این ها که بیان خواهد شد و پیش از این به عنوان سلار نام برده شده است، و اشهر هم همان است، و علامه هم در خلاصه، او را به همان نحو که یاد کردیم، نام برده است تا به آخر (آنچه پیش از این نوشتیم).

سپس شیخ معاصر به نقل کلام ابن شهر آشوب و ابن داود، آن چنان که پیش از این یاد کردیم، اشاره کرده و اظهار داشته است: شهید ثانی اعتقاد دارد که سلار از دانشمندان حلب است. (خلاصه ای از امل به پایان رسید).

مؤلف گوید: از غرایب آنکه یکی از فضلا در شرح حال وی می نویسد:

شیخ ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار، از مردم دیلم و از شاگردان سید مرتضی بوده، و کتاب تتمه الملخص سید مرتضی و امثال آن از آثار او است. وی پس از رحلت سید مرتضی، در گذشته است.

مؤلف گوید: بنابراین، سالار و سلار لقب او بوده است و در ضمن شرح حال شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری، آنچه مربوط به حقیقت حال بوده است یادآوری کرده ایم.

«سالار» لفظ پارسی است و معنای آن در واژه طبرستانی ها رئیس است که مهتری مردم را به عهده دارد چنان که می گویند: سپهسالار و اسپه سالار.

و اما سلار بدون الف و با تشدید لام از معنای آن اطلاعی ندارم. و حقیقت آن است که، سلار تصحیف سالار پارسی بوده است که در کتابت - به طوری که رسم الخط تقاضا می کند - بدون الف نوشته می شود و پنداشته می شود

که سالار کلمه مستقلی است و به تشدید لام تلفظ می شود و بدان هم مشهور است.

و گمان من آن است که، سالار در اصل سالار بوده و به مقتضای رسم الخط سالار نوشته شده است چنان که حارث را طبق رسم الخط حرث می نویسند و امثال آن.

و بالاخره کلمه تصحیف شده ای است که با لام مشدد و بدون الف گفته شده است.

مؤید این پندار آن است که، شیخ منتجب الدین که از متأخران نزدیک تر به عهد او بوده است، در ذیل ترجمه جد خودش می نویسد: جد من مراتب قرائت را در محضر سالار طی کرده و در ترجمه پدرش نیز از وی، به سالار نام برده است. در شرح حال شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری، عموی شیخ ابو الفتوح رازی، نیز او را سالار خوانده است.

و شگفتی من از اینجاست که چرا منتجب الدین در فهرست خود متذکر نشده است، که سالار از شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی بوده است و با شهرتی که نسبت بدین موضوع دارد چگونه بر وی پوشیده مانده. و ممکن است همین عدم تعرض موجبات تعدد او را فراهم آورد.

گاهی گفته می شود سالار طبری است و طبری هم همان دیلمی است که از شهرهای طبرستان باشد و در حال حاضر آنجا را دشت می نامند و به خاطر می رسد که نام طبرستان بر کلیه شهرهای مازندران و گیلان اطلاق می شود و مؤید آن، آن است که محال مزبور را از آن جهت طبرستان نامیده اند، که در آن سرزمین درخت های بسیاری می روید و مردم در مسیر خود برای درخت هایی که مانع از حرکت آن ها می باشد، همواره طبر در

اختیار دارند و درخت های مانع را با آن طبر قطع می کنند و در دست هریک از مردم آنجا طبری به همین مناسبت می باشد (۱).

از ابن داود نقل کردیم مراسم همان رساله است و حقیقت هم همین است و کسی که رساله را غیر از مراسم پندارد، پندار نابجایی است و اشتباه از آنجا ایجاد شده است که اصحاب ما گاهی می گویند، سلار در رساله چنین گفته است، و گاهی می گویند، سلار در مراسم چنین نظر داده است (۲).

و نسخه ای از مراسم نزد ما موجود است و این نسخه در نهایت کهنگی است و ممکن است نزدیک به روزگار او استنساخ شده باشد و آن را به نام الاحکام النبویه و المراسم العلویه نامیده است و عکس آن در کلام ابن داود ظاهر می شود و جای اشتباهی نیست.

شیخ بهایی در حواشی خلاصه علامه می نویسد: به خط شیخ شهید چنین یافتیم که سید مرتضی به سلار دستور داده است، تا نقضی بر نقض الشافی ابو الحسین بصری بنویسد او هم به دستور استاد بزرگوارش به نقض آن اقدام کرده است.

و باز در همان حواشی می نویسد: کتابی الشافی از آثار سید مرتضی است، که آن را برای نقض کافی عبد الجبار تألیف کرده است و ابو الحسین بصری،

ص: ۶۳۸

۱ - ۱) فرهنگ معین، ج ۵، ص ۱۰۷۸ ذیل طبرستان می نویسد: طبرستان از تپور که نام قومی بوده گرفته شده و به انضمام (ستان) که پسوند مکان است نام ناحیه عینی قرار داده شده است و اضافه کرده است تپورها قومی بودند که در عهد ما قبل آریایی در ناحیه شمال ایران و جنوب بحر خزر سکونت داشتند قسمتی از این قوم که اسم خود را به ناحیه مسکونی طبرستان دادند در عهد اسکندر کبیر در نواحی کوهستانی سمنان سکنی داشتند. طبرستان نامی است که مورخان اسلامی به مازندران و حدود اطراف آن از مشرق و مغرب اطلاق کرده اند.

۲ - ۲) - کتاب مراسم در عین حالی که مختصری است مشتمل بر ابواب فقه بوده و همراه با کتاب جوامع الفقهیه به طبع رسیده است - م.

کتابی در نقض الشافی سید مرتضی، و نیز سلار نقضی بر نقض الشافی تألیف کرده است.

و همین نظریه را نیز شیخ بهایی در حواشی فهرست شیخ منتجب الدین ارائه داده است.

مؤلف گوید: به خاطر دارم کتاب قاضی عبد الجبار معتزلی، که سید مرتضی کتاب الشافی را در رد آن نوشته به نام المغنی است نه الکافی، و کتاب وی که در امامت تألیف شده، در نزد عامه و خاصه معروف ملا حشری تبریزی (۱) صوفی شاعر، که روزگارش نزدیک به این زمان ها است، در کتاب تذکره الاولیاء- که به منظور یادآوری از اسامی اولیا و علما و صلحا و بزرگان و مشاهیری که در تبریز و اطراف آن مدفون گردیده اند و مقبره های ایشان در آنجاست تألیف کرده است- می نویسد: سلار بن عبد العزیز دیلمی، در قریه خسروشاه از قریه های تبریز مدفون شده است.

ص: ۶۳۹

۱- ۱) - ملا محمد امین تبریزی، معروف به ملا حشری، از سرایندگان و ارباب قلم در قرن یازدهم هجری بوده است. شرح حال او در مجلد اول ریحانه الادب و [۱] دانشمندان آذربایجان بدین خلاصه آمده است: اصلش از تبریز بوده و اوایل عمر به اصفهان آمده و در عباس آباد اصفهان ساکن شده است مبلغ کمی از طرف دولت به او داده می شد طولی نکشید مشاخره وی قطع گردید این رباعی را برای میرزا حبیب الله صدر فرستاد: از قطع وظیفه گر کنم شکوه خطاست آن کس که دهد وظیفه خلق خداست جان شد گرو روزی و رازق ضامن دارم گرو و ضامن من پابرجاست این شاعر جنگ های شاه عباس کبیر را منظوم ساخته و دو تذکره یکی به نام روضه الابرار و دیگری به نام روضه الاطهار تألیف کرده در تاریخ مقابر عرفا و اولیایی که در تبریز مدفون اند دومی به نام تاریخ حشری معروف است و به چاپ رسیده و سال ۱۰۱۱ تألیف نموده است-م.

مؤلف گوید: من به قریه خسروشاه رفته ام و از برخی سالخوردگان و بلکه همگی مردم آنجا شنیده ام که، قبر سلار در آنجا معروف است و من هم به زیارت آن رفته ام.

قریه خسروشاه در روزگار گذشته، شهر بزرگی از شهرهای آذربایجان بوده است و اکنون قریه ای بیش نیست، و شش فرسخ از تبریز فاصله دارد و قبر قطب الدین هم به طوری که از مردم آنجا شنیده ام در آن محل می باشد و پیش از این هم ذیل احوال قطب الدین راوندی بدان اشاره کردیم.

رساله مراسم را گروه زیادی از دانشوران به وی پیوند داده اند. از ایشان است سید محمّد بن محمّد بن حسن حسینی عاملی، مشهور به ابن قاسم که در کتاب اثنی عشریه در مواعظ عددیه از آن یاد کرده است و اظهار داشته گویند، نامش سلار است و جز، منتجب الدین دیگری او را سلار نخوانده است.

سیوطی، در طبقات الکبری ۵۹۴/۱ گوید: «سلار» به تشدید لام و رای آخر، پسر عبد العزیز ابویعلای نحوی است، که مصاحب مرتضی ابو القاسم موسوی بوده است و صفدی گفته است: ابو المکرّم مبارک بن فاخر، از شاگردان او بوده است و سلار در ماه صفر سال ۴۸۸ هجری در گذشته است.

میرزا محمّد استرآبادی، در حاشیه رجال کبیر ص ۱۶۶ خودش، به دنبال آنچه که در متن کتاب خلاصه علامه نقل کرده است، می نویسد: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز را جز علامه حلی، اعلام دیگری توثیق ننموده و شیخ و نجاشی از وی نام نبرده اند و همچنین شیخ جلیل ثقه، ابو الحسن علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه، در فهرست از وی نام برده است و

می نویسد: سلار بن عبد العزیز دیلمی، از اعیان فقها و ثقات بوده است و در کتاب های متأخران به نقل اقوال او پرداخته اند.

مؤلف گوید: از بحث تسلیم ذکری به دست می آید، گروهی از فقها رساله سلار را شرح کرده اند و خود شهید فوادی را از برخی از شارحانش نقل کرده است.

ممکن است مراد از رساله، همان کتاب المراسم بوده باشد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله اسامی علما می نویسد: و از ایشان است ابو یعلی سلار بن عبد العزیز، مؤلف آثار مشهور و او یکی از اتباع ثلاثه (سه یار همدم) است (۱).

مؤلف گوید: محقق حلی، مراسم سلار را که رساله ای معروف، و در عین حال مختصر است، به خاطر یکی از اصحابش خلاصه کرده است. این خلاصه در حال حاضر، نزد فاضل هندی در اصفهان موجود می باشد.

ملا نظام الدین تفریسی، در نظام الاقوال می نویسد: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، در فقه و ادب و امثال آن ها از مشایخ پیشین ما بوده است و از ثقات موجهان است و مراتب علمی را در محضر شیخ مفید و سید مرتضی طی کرده است. از آثار اوست: المقنع در مذهب و التهذیب در اصول فقه و المراسم در فقه و کتاب ردّ بر ابو الحسین بصری در نقض الشافی.

سلار بعد از ظهر روز شنبه ششم ماه رمضان سال ۴۶۳ هجری در گذشته است.

ص: ۶۴۱

۱ - ۱) - فاضل معاصر جناب آقای حاج احمد آقای سیاح در گنجینه کشکول ذیل رموز اسامی علما مرقوم داشته است: اتباع ثلاثه ابو الصلاح نجم الدین حلبی و سلار و ابن براج اند-م.

در حاشیه می نویسد: به خط شهید طاب ثراه دیده شده است که سید مرتضی، به سلار دستور داد تا نقضی بر نقض شافی ابو الحسین بصری بنویسد او هم طبق دستور، نقضی بر آن تألیف کرد.

و باز در حاشیه نوشته است، شافی از آثار سید مرتضی است که در نقض الکافی عبد الجبار مرقوم فرموده، و ابو الحسین بر الشافی نقضی نگاشته است و نیز سلار بر نقض او، نقضی تألیف کرده است.

و باز در حاشیه مرقوم داشته است که در یکی از کتاب ها دیدم، نامش حمزه و لقبش سلار است.

مؤلف گوید: نام کتاب عبد الجبار المغنی است نه الکافی، مگر اینکه بگوییم، کتاب وی دو نام داشته است.

باز گوید: رسم الخط تقاضا دارد که سلار را سلار بنویسند و همین معنی ایجاب کرده است که بعضی او را سلار، با تشدید لام و بدون الف، و برخی سالار، با تخفیف و با الف بدانند.

شیخ ابو الخیر سلامه بن ذکاء موصلی حرانی

ابو الخیر، از مشایخ نجاشی بوده است و از علی بن محمد عدوی شمشاطی آن چنان که از، رجال نجاشی ص ۲۰۰ و امثال آن به دست می آید روایت می کرده است.

نجاشی، ترجمه مستقلی برای او عنوان نکرده است لیکن، در طی ترجمه علی بن محمد عدوی یاد شده، می نویسد: خبر داد ما را سلامه بن ذکاء ابو الخیر موصلی رحمه الله به همگی آثار عدوی و در چندین نسخه از رجال نجاشی که در نزد ما موجود می باشد، نجاشی از او مکرر نام برده است.

علامه، از رجال نجاشی او را به عنوان ابو الحسن سلامه بن زکریا موصلی یاد کرده است، و ممکن است زکریا، تصحیف ذکا بوده باشد.

شیخ طوسی در رجال ص ۴۷۵ خود در باب آن ها که از ائمه روایت نموده اند از وی نام می برد و می نویسد: وی از دوستان بلکه، از شاگردان تلعبکبری بوده، و او را به عنوان: ابو الخیر سلامه بن ذکاء حرانی معرفی کرده است.

قابل تذکر است که، در نام پدر ابو الخیر اختلاف شده است، بعضی نام او را با دال نقطه دار و برخی او را با دال بی نقطه نوشته اند و برخی او را زکریا گفته اند.

به همین ترتیب، برخی «حرانی» را با حای به نقطه و مفتوح و رای مهمله مشدده و بعد از آن الف و نون. و برخی «حیرانی» به فتح حاء گفته اند و جمعی او را «حوانی» به فتح حاء و تشدید واو ذکر کرده اند.

شیخ ثقه، نظام الدین ابو عبد الله (ابو الحسن) سلمان بن حسن بن سلمان

صهرشتی

عالمی جلیل القدر و فقیهی فاضل و دانشوری کامل و معروف به، صهرشتی بوده است. در کتاب های فتوا سخن او آمده، و نظرهای فقهی او در میان فقها متداول است.

وی مؤلف کتاب قبس المصباح و امثال آن است.

این دانشمند مراتب علمی را از گروهی دانشور از جمله، سید مرتضی و شیخ طوسی و نجاشی و امثال ایشان فرا گرفته است.

اواخر قبس المصباح در فصلی، می نویسد: خبر داد ما را شیخ راستگو ابو الحسن (ابو الحسین) احمد بن علی بن احمد نجاشی صیرفی، معروف به

ص: ۶۴۳

ابن الکوفی (مرادش نجاشی صاحب رجال معروف است) در بغداد در آخر ماه ربیع الاول سال ۴۲۲ هجری.

نجاشی، دانشوری با ابهت و ثقه ای صدوق بود و مخالف و موافق، او را به راستگویی می شناسند. گفت خبر داد مرا حسن بن محمد بن جعفر تمیمی به قراءتی که بر او داشتم گفت، حکایت کرد برای من ابو الوفاء شیرازی که دوست من بود، گرفتار کرد مرا ابو علی عباسی، کار گزار کرمان تا به آخر.

و همچنین، از کتاب یادشده به دست می آید که از گروهی، روایت می کند از آن جمله، ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری و شیخ طوسی و ابو الفرج مظفر بن علی بن حمدان قزوینی، از شیخ مفید رضی الله عنه.

و باز روایت می کند از شیخ ابو عبد الله حسن بن حسین بن بابویه، برادرزاده شیخ صدوق و جد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست.

و باز روایت می کند از شیخ ابو الحسن محمد بن حسین فتال به نقل از قبس المصباح که گفته است: حدیث کرد مرا مسجد خدائین بغداد، در محل کرخ، ماه رجب در سال ۴۴۲ هجری. گفت: حدیث کرد ما را شیخ ابو الفضل محمد بن عبد الله پهلوان بن همام بن مطلب شیبانی، روز شنبه نهم ماه ربیع الاول سال ۳۸۶ هجری در شرقیه، گفت: در منزل ابو العباس احمد بن کشر و از خود او شنیدم تا به آخر.

آثار او به طوری که خود او در قبس المصباح اظهار داشته، تألیفات زیر است: کتاب التبیان فی عمل شهر رمضان این کتاب را در اول باب سوم، از قبس نام برده است. کتاب نهج المسالك الی معرفه المناسک این کتاب را که

در اعمال ماه ذیحجه است، از قیس یاد کرده و منسوب به آثار خود دانسته است.

کتاب البدایه از آثار اوست که، ابن طاوس در اوّل کتاب اقبال آن را به او منسوب می دارد و در آن کتاب، حکم نماز مبعث را متذکر شده است.

ممکن است البدایه در فقه بوده باشد.

شهید، در ذکری می گوید: نظام الدّین صهرشتی نهاییه شیخ طوسی را شرح کرده است و ممکن است مراد وی مترجم حاضر بوده باشد.

دیگر از آثارش، کتاب اصباح الشیعه بمصباح الشریعه است. این کتاب را استاد استناد در بحار به وی نسبت داده است و از آن در کتاب بحار نقل می کند.

و همچنین از نسخه کهنی از الاصباح چنین به دست می آید که، این کتاب از آثار صهرشتی بوده باشد لیکن، در خود کتاب دلیلی بر آن نیست که کتاب اصباح از او باشد و طوری که از کتاب های شهید استفاده می شود، کتاب مذکور از آثار قطب الدّین کیدری است زیرا، عبارت هایی را که شهید از قطب الدّین نقل می کند، در اصل اصباح وجود دارد.

شیخ منتجب الدّین در فهرست-پس از آنکه وی را بدان نام که ما در آغاز شرح حالش، متذکر شدیم، معرفی کرده است-می نویسد: صهرشتی فقیهی موجه و متدین بود. مراتب قرائت را در محضر شیخ موفق ابو جعفر طوسی طی کرد و در مجلس درس سید مرتضی علم الهدی رحمهم الله هم حضور می یافت. وی دارای آثاری است، از جمله: کتاب النفیس و کتاب التنبیه، کتاب النوادر و کتاب المتعه و ما از پدرمان، از جدمان، از او روایت می کنیم.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: سلیمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی شیخی ثقه و فقیهی متدین بوده است (۱).

منتجب الدین گوید: قرائت را از شیخ طوسی فراگرفت و در مجلس درس سید مرتضی علم الهدی هم حضور پیدا می کرده و آثاری دارد از جمله:

قبس المصباح و التنبیه و النوادر (پایان نظام الاقوال) (۲).

مؤلف گوید: کتاب قبس المصباح یادشده، خلاصه ای از مصباح کبیر استادش شیخ طوسی است که علاوه بر اختصاری که در آن رعایت شده است، مشتمل بر فوائد ارزنده زیادی می باشد و کتاب معروفی است و در فهرست بحار الانوار استاد استناد ایده الله تعالی، از آن نام برده است و خود او به آن کتاب اعتماد داشته، و مطالبی را از آن نقل کرده است و دیگر علما نیز از آن نقل کرده اند.

برخی از علما در نام مؤلف قبس المصباح به اشتباه برخورده اند لیکن، حقیقت همان است که ما نوشتیم و در گفتار بزرگان نیز، به نام وی تصریح شده است. و من در تبریز به خط ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهایی دیدم که از خط شیخ بهایی در حاشیه ای که بر فهرست منتجب الدین ذیل احوال صهرشتی داشته چنین نوشته است: از آثار اوست کتاب قبس المصباح در ادعیه و من آن کتاب را که به خط جدم استنساخ شده است دیده ام.

ص: ۶۴۶

۱-۱) فهرست منتجب الدین که مطبوع شده، او را چنین معرفی کرده است: ابو الحسن سلیمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی. و حال آنکه مؤلف در صدر ترجمه اش اظهار داشته است: نظام الدین ابو عبد الله او ابو الحسن سلمان بن حسن بن سلمان صهرشتی. بالاخره در نام و نسب او به طوری که روضات الجنات متعرض شده است، اختلاف است-م.

۲-۲) فهرست منتجب الدین از قبس المصباح نام نبرده است و مؤیدش حاشیه شیخ بهایی است که آن را در ذیل آثار صهرشتی که در فهرست نیامده، اضافه کرده است و ممکن است مؤلف نظام الاقوال طبق شهرتی که قبس داشته آن را به آثاری افزوده است-م.

کتاب النفیس که پیش از این ذیل آثار صهرشتی آورده شده، به طوری که خود در کتاب قیس اظهار داشته است، درباره فقه می باشد.

شیخ ابو الفضل محمد بن عبد الله که، شیخ و استاد صهرشتی است و در سند روایی او یاد کرده شد، همان ابو الفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی است که در اوایل سند صحیفه کامله از وی نام برده شده است زیرا، عصر هر دو یکی است و هر دو ابو الفضل در نسب و نام و کنیه و نام پدر و جد اعلا مشترک هستند. و اسامی و اجداد هر گاه از میان حذف شده باشد به خاطر آن است که این گونه اسقاط شیوع دارد و افراد متبوع و واقف متوجه بدان می شوند.

آنچه را که در نام و نسب او نوشتیم مشهور است و از فهرست منتجب الدین و امثال آن هم بدان طرز که ما نگارش دادیم، نقل شده است.

پس از این در نام برداری از سلیمان بن حسین بن محمد صهرشتی خواهیم نوشت که ممکن است هر دو تن متحد بوده باشند. در یکی از مواضع به خط یکی از فضلا چنین دیدم: شیخ نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن بن عبد الله صهرشتی، از آثار او کتاب القبس در ادعیه است.

مؤلف گوید بخشی از کتاب قبس المصباح را به خط شیخ ابو القاسم علی ابن عبد الصمد جباعی، عموی شیخ بهایی دیدم که عموی معظم له به خط خود در پشت همان قطعه نوشته بود: این بخش از کتاب قبس المصباح تألیف شیخ جلیل نظام الدین ابو عبد الله سلمان بن حسن بن محمد بن عبد الله صهرشتی رضی الله عنه تهیه شده است.

آنچه از نوشتهٔ جباعی به دست می‌آید و به حیرت زدگی ما می‌افزاید، آن است که نام سوم بلکه چهارم فردی به عنوان صهرشتی معروف می‌باشد و ظاهر آن است که عالمی را که جباعی نام برده است با مؤلف قبس المصباح متحد بوده باشد و اختلاف، آنجا است که این دو تن در کنیه و در اسم جد موافق نمی‌باشند. بنابراین، صهرشتی عنوان سه تن از دانشوران خواهد بود.

خلاصه آنکه، در فهرست منتجب الدین و در اقبال سید ابن طاوس، نامش سلمان و نام پدرش حسن آمده است و در معالم العلماء ابن شهر آشوب، نامش سلیمان و نام پدرش حسین و در بعضی از نسخه‌های معالم حسن آمده، و در بعضی از نسخه‌های معالم حسین (با صاد بی نقطه) آورده شده است.

در بحار الانوار استاد استناد، ابو الحسن سلیمان بن حسن آمده، یعنی نام خودش را سلیمان با تصغیر و نام پدرش را حسن مکبر آورده است.

به خط یکی از فضلا به همان نحو آمده است که در گذشته از آن یاد کردیم. یعنی: نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن بن عبد الله صهرشتی.

آری، در بحار به پیروی از دیگران، کنیهٔ او را، ابو الحسن یاد کرده، و در کلام آن فاضل کنیه اش، ابو عبد الله و لقبش نظام الدین و نام جدش عبد الله آمده است، و در ذکری هم همان طور که گذشت لقبش را، نظام الدین گفته است و در معالم العلماء به طوری که پس از این یادآوری می‌شود، نام جدش محمد آمده است.

در فهرست منتجب الدین، نام جدش، سلمان آمده، و در دیگر مدارک، تصریحی به نام جد او نشده است.

مؤلف گوید: این گونه اختلافاتی را که متعرض شدیم، ظاهر آن است که، موجب حیرت زدگی و تعدد صهرشتی یا وحدت او خواهد بود. حقیقت از نظر من آن است که، صهرشتی جز فرد واحدی بیش نیست زیرا، حداکثر این اختلافات در کتاب های رجال، در هنگامی به وقوع می پیوندد که می خواهند، از شخص واحدی به وجوه مختلف تعبیر نمایند.

اکنون در ضبط «صهرشت» که وی را بدان منتسب می دانند باید گفت:

مشهور آن است که این اسم را به کسر صاد بی نقطه و سکون ها و فتح رای بی نقطه و سکون شین نقطه دار و در آخرش تایی نقطه دار ضبط کرده اند و صهرشت، نام دهکده یا یکی از نواحی است (۱).

شهید در شرح ارشاد در بحث نصاب زکات گویند، او را به عنوان:

ابو عبد الله صهرشتی نام می برد و این نام برداری مؤید تعدد صهرشتی است؛ زیرا مترجم ما با کسی که شهید یاد کرده است از نظر کنیه متفاوت است.

شهید در شرح مزبور فتوای صهرشتی را ذکر می کند و گاهی می گوید:

وی در کتاب التنبیه چنین گفته است:

ص: ۶۴۹

۱ - ۱) - ریحانه، ج ۲ در احوال صهرشتی می نویسد: وی به شهری صهرشت نام، از بلاد دیلم منسوب می باشد لیکن، ما در بخشی از کتاب ها که در تاریخ گیلان و دیلمستان باشد نامی از آن نیافتیم راهنمای دانشوران جلد دوم نیز او را منسوب به دیلم دانسته است. معجم البلدان، ج ۳ می نویسد: صهرجت نام دو دهکده ای است در مصر نزدیک به یکدیگر که اکثر زراعت آنجا نیشکر است و هشت میل تا نیل فاصله دارد و ابو الفرج محمد حسن بغدادی از فقهای شیعه بدانجا منسوب است و کتابی دارد به نام قبس المصباح و ممکن است این کتاب مختصری از کتاب مصباح المتعجد شیخ طوسی باشد و چند شعر از آثار نظمی او را ذکر کرده است. نوشته یاقوت از نظر کتاب با مترجم ما برابر است و لیکن از جهات نام و نسب کاملاً متفاوت می باشد. به همین مناسبت در راهنمای دانشوران از این دو تن تحت دو عنوان صهرجتی و صهرشتی یاد کرده لیکن نام قبس را در عنوان صهرجتی نیاورده است - م.

قابل تذکر است که شهید در کتاب ذکری در بحث نرح البئر (کشیدن آب چاه) شرح النهایه را به شیخ نظام الدین صهرشتی منسوب داشته است.

ظاهر آن است که مراد از نظام الدین، مترجم حاضر ما می باشد، و مراد از شرح النهایه شرح نهایه شیخ طوسی است که غیر از کتاب های پیشین اوست که نام بردیم.

شاگرد شیخ علی کرکی در رساله اسامی علما گوید: از ایشان است شیخ صهرشتی و از آثار او کتابی است به نام التنبیه (پایان).

صهرشتی خود در کتاب قبس المصباح گوید: خبر داد مرا شیخ ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی بن جندی، از ابو علی محمد بن همام.

مؤلف گوید: این سند بیرون از اشکال نیست، برای اینکه ابو علی محمد ابن همام از پیشینیان اصحاب است، چنان که تلعبری و معاصران او از وی روایت می کنند و چگونه ممکن است صهرشتی با یک واسطه از وی روایت کرده باشد. و اضافه باید کرد، ابو الحسن شیخ صهرشتی غیر از ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی، معروف به ابن الصلت اهوازی است که استاد شیخ طوسی و نجاشی بوده است.

شیخ سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و صالحی زاهد و پرهیزکاری عابد بود. او و برادرش شیخ احمد، در پیش عده ای از مشایخ ما در درس ما شرکت داشتند و هر دو برادر در یک سال درگذشتند.

مؤلف گوید: پیش از این، ذیل شرح حال برادرش احمد، نوشتیم که او در قریه نباطیه در سال ۱۰۷۹ هجری در گذشته است رضی الله عنه و در همان جا

یادآوری شده است که دور نیست هر دو برادر از نوادگان شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی باشند که شاگرد شهید ثانی بوده است.

شیخ ابو عبد الله سلیمان حسین (حسن) بن محمد صهرشتی

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۵۶ می نویسد: از آثار اوست شرح ما لا یسع و تنبیه الفقیه و عمدہ الولی و النضیر فی نقض کلام صاحب التفسیر مرادش قاضی ابو یوسف قزوینی است که فتواهایی منحصر به خود داشته است، (پایان) (۱).

به گمان من این شخص با سلمان صهرشتی (پیش یادشده) مشهور متحد باشد و ما مطالب مربوط به این موضوع را در آنجا نوشته ایم و به اعاده مطلب نمی پردازیم و در حالی که این دو تن متحدند، شیخ معاصر آن دو را تحت دو عنوان متذکر شده است و ما هم بدان جهت معنون به دو عنوان ساختیم.

گذشته از آنچه یادآوری شد، در بعضی از نسخه های معالم العلماء که به مطالعه ما رسیده، او را به نام سلیمان بن حصین با صاد بی نقطه معرفی کرده است لیکن، در نسخه ای از معالم العلماء که نزد ما می باشد و همچنین آنچه را که شیخ معاصر حکایت کرده است، همان حسین با سین بی نقطه است.

آری در بعضی نسخه ها به جای حسین، حسن آورده شده است.

گفتیم، مترجم حاضر با صهرشتی پیش یادشده، متحد است و برای نظریه خویش ادله ای داریم از جمله، آنچه را که پیش از این از خط یکی از

ص: ۶۵۱

۱-۱) - در معالم العلماء مطبوع چنین عنوان شده است: سلیمان بن حسن بن محمد صهرستی با سین بی نقطه و مطالب دیگر به شرحی که در بالا نوشته شده است. در پاورقی صهرستی را طبرستی پنداشته است و باید در نسخه برداری اشتباه شده باشد، یعنی به جای شین معجمه، سین مهمله آورده شده است-م.

فضلاً نقل کردیم که صهرشتی معروف را به عنوان نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن، معرفی کرده است دیگر آنکه منتجب الدین و ابن شهر آشوب با قرب درجه ای که با وی داشتند و باین که در روزگار او می زیسته اند، وی را متعدد نقل نکرده اند.

شیخ سلیمان بن عصفور بحرانی درازی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۹/۲ گوید: وی، فاضلی فقیه و محقق اخباری و محدثی پرهیزکار و پارسا و از معاصران بوده است (۱).

شیخ سلیمان بن علی بحرانی شاخوری

شیخ معاصر در امل ۱۲۹/۲ گوید: وی، فاضلی فقیه و علامه و از معاصران بوده است. رساله ای در اصول الدین و رساله ای در جمعه و نیز رساله ای در حکم ماهی بی فلس (پولک) دارد (۲).

ص: ۶۵۲

۱- ۱) - لؤلؤه می نویسد: وی فاضلی فقیه و محدث بود، در آغاز همراه برادر بزرگ ترش حاج احمد به امور غواصی می پرداخت و پس از بیماری از آن کار کناره گرفت و به شاگردی شیخ محمد بن سلیمان مقابی پذیرفته شد تا مقامی عالی به دست آورد و به اجازه شیخ علی بن سلیمان مقابی بحرانی مفتخر گردید و در عین حال که به تدریس و دیگر امور دینی اشتغال داشت، به بازرگانی هم سرگرم بود تا سال ۱۰۸۵ هجری در کربلا درگذشت. برادرش شیخ عیسی در ضمن چکامه ای در سوگ او گفت: بشراک یا ابن صالح بشراک! لهما تضمن کربلا مثواکا

۲- ۲) - لؤلؤه می نویسد: شاخوری از مردم اصبع و مجتهدی خالص بوده و در شاخور می زیسته است و شیخ احمد بحرانی نقضی بر رساله جمعه او نوشته است و رساله ای در حلیت توتون و قهوه در رد بعضی از اخباری ها نوشته است و از شیخ محمد مقناعی روایت می کرده و سال ۱۱۰۱ هجری وفات یافته است. سید عبد الرؤف جد حفصی در تاریخ او گفته است: صاحب الغراب ب(غاق) فی رجب علی (۱۱۰۱) موت الفقیه فای دمع یدخر

شیخ سلیمان بن محمد صیداوی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۱/۲ گوید: وی دانشوری بافضیلت و پارسایی شایسته و دانشمندی با استعداد و نامداری جلیل القدر و از معاصران بوده است.

مؤلف گوید: «صیداوی»، (به فتح صاد بی نقطه و سکون یا و دال و الف و واو و یا) منسوب به صیداء است که در هنگام نسبت همزه مبدل به واو می شود و شهر معروفی است از شهرهای معروف شام و از جبل عامل است.

شیخ سلیمان بن محمد عینائی عاملی

به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون، که به سید ابن شدقم مدنی داده است، استفاده می شود، وی از علمای عصر و فقهای روزگارش بوده، و کتاب دروس شهید را از شیخ شمس الدین محمد بن مجاهد، از شهید روایت می کرده است.

و همان کتاب را شیخ ظهیر الدین محمد بن حسام عینائی عاملی، از مترجم حاضر روایت می نموده است.

سید معین الدین سیف النبی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی

مرعشی

منتجب الدین، او را به عنوان فرد شایسته ای قلمداد کرده است. و از این تعریف پیداست، که در زمره دانشمندان نبوده است.

ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی

وی، فاضلی دانشور و متکلمی جلیل القدر و از دانشمندان روزگار شاه عباس کبیر بوده است و گروهی از فضلالی عصرش از مراتب علمی او

ص: ۶۵۳

بهره ور گردیده اند.

از جمله، وزیر خلیفه سلطان است که بنا بر آنچه از بعضی نوادگانش شنیده ام، علوم عقلیه را از وی فرا گرفته است. و از آن جمله است ملا خلیل قزوینی و بلکه، استاد فاضل محقق سبزواری و استاد محقق آقا حسین خوانساری هم از شاگردان او بوده اند.

شنیده ام که، ملا-سلطان حسین، از فضیلت و دانش فراوانی برخوردار بوده، و در علوم عربی و حکمت و کلام مهارت داشته است. وی، تحریری بوده که گوی سبقت و تفوق را از سایر دانشمندان ربوده است.

و گمان نرود که ملا سلطان حسین مترجم حاضر، همان ملا مؤمن یزدی ندوشنی است، که فاضلی سراینده و معاصر با وی بوده است.

«ندوشن» نام دهکده ای است در اطراف یزد.

قابل تذکر است، بعید نیست که ملا حاج حسین یزدی- که نخست تدریس آستان مقدس رضوی و سپس تدریس آستانه مقدس حضرت معصومه عذرا علیها آلاف التحیه و الثناء را برعهده داشته است و ملا خلیل قزوینی نیز از شاگردان او، و خود او از شاگردان شیخ بهایی بوده است- همین ملا سلطان حسین، مترجم حاضر باشد.

در هرات، در یکی از مجموعه ها، رساله ی از ملا-سلطان حسین در معنای قول محقق طوسی که در الهیات تجرید فرموده است «وجود العالم بعد عدمه ینفی الایجاب» مشاهده کردم. و ظاهر آن است که این رساله از آثار ملا سلطان حسین بوده باشد.

ملا سلطان حسین، در روزگار خود از موقعیت خاصی برخوردار بود و به همین مناسبت، شاه عباس کبیر او را به اتفاق قاضی معز الدین حسین

ص: ۶۵۴

اصفهان، قاضی اصفهان به همراه سید کبیر قاضی خان صدر قزوینی که از نوادگان قاضی جهان سیفی حسینی بود، برای سفارت به پیشگاه پادشاه روم گسیل داشت. یادشدهگان از شهر تبریز برای انجام مأموریت عزیمت کردند.

و این مأموریت در سال ۱۰۲۰ هجری اتفاق افتاد و شاه دستور داد برای هزینه راه هریک، از قاضی و ملا سلطان حسین، مبلغ صد تومان تأدیه نمایند (۱).

میرزا بیک منشی گنابادی، در تاریخ روضه الصفویه که در احوال پادشاهان صفویه به پارسی تألیف کرده (۲)، ضمن موضوع سفارت یادشدهگان، حکایت ظریفی را از ملا سلطان حسین نقل کرده است، هنگامی که مبلغ پنجاه تومان خرجی راه را به من دادند از آنجا که تا آن روز آن مبلغ پول را در اختیار نداشتیم به وحشت افتادم که چگونه از آن ها نگهداری کنم تا بتوانم به مأموریت خود ادامه دهم.

ملا سلطان حسین بن ملا سلطان محمد استرآبادی

وی، در استرآباد به وعظ و ارشاد می پرداخت و سخن گویی فاضل و عالم و فقیه و محدث و متکلم بود و از شاگردان شیخ بهایی بشمار می آمد.

ص: ۶۵۵

۱-۱) - در پاورقی از حاشیه مؤلف نقل کرده است: «مأموریت سفارت، در هنگامی پیش آمد که نصح باشا برادر مراد پاشا مهتر روم، قاضی دیار بکر را که مردی ادیب و فقیه و مفسر و شافعی مذهب بود، برای مصالحه پیش شاه عباس فرستاد تا میانجی دو دولت باشد و در ضمن آن خواسته بود که شاه هم سفیری برای این موضوع به روم گسیل دارد تا قرارداد مصالحه انعقاد پذیرد شاه هم یادشدهگان بالا را گسیل داشت».

۲-۲) - در همان پاورقی مؤلف نقل کرده است «نسخه ای از این کتاب را در سیستان دیده است که حکایت مزبور را مؤلف به خط خود در آنجا نوشته بود»-م.

واعظ استرآبادی در، اوایل جلوس شاه سلیمان صفوی، آن هنگام که انوشه خان شهر استرآباد را در دست چپاول و یغماگری خویش درآورده بود، به جرم تشییع و به منظور پیگیری از حق و با توجه به اینکه گوینده مشهوری است، به تیغ ناجوانمردانه گروه نفرین شدگان، شهید شد و سر از بدنش جدا گردید و در هنگام شهادت نزدیک به صدسال از عمر او می گذشت.

از آثار او که در شهر استرآباد دیدم: کتاب تحفه المؤمنین بود که در اصول الدین و عبادات و مواعظ به فارسی تألیف کرده، و مشتمل بر سه باب قرار داده بود.

این کتاب را واعظ استرآبادی در سن ۳۲ یا ۳۳ سالگی در روزگار استادش شیخ بهایی و در سال ۱۰۲۷ هجری تدوین کرده، و از فوائد ارزنده و مطالبی نیکو و پسندیده برخوردار بود.

ملا سلطان محمد صدقی استرآبادی

حسن بیگ در احسن التواریخ می نویسد: صدقی، از دانشمندان بزرگ و از سرایندگان به نام روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است و همواره در سرایندگی و مراتب شعری با ملا- حیاتی شاعر، به منازعه برمی خاسته و در ماه رجب سال ۹۵۲ هجری در گذشته است. از آثار او، شرح مطالع و دیوان غزلیات است (۱).

ص: ۶۵۶

۱- ۱) - در تحفه سامی می نویسد: ملا سلطان محمد استرآبادی، عالمی کامل و شاعری فاضل بوده است. در اکثر علوم، خصوصاً در کلام و فقه بسیار ورزیده، و در بحث علمی و فصاحت، بی نظیر زمان و در شعر و انشایگانه دوران بود. مولدش در استرآباد بود و مدتی در کاشان متوطن گردیده است. اکثر اوقات را به افاده علوم دینی و نشر معارف یقینی برگزار می کرد. گاهی نیز شعر می گفته و صدقی تخلص می کرد. از اقسام شعر، به قصیده گویی تمایل داشته و قصایدی در توحید و نعت و منقبت می سرود. از رباعیات اوست:

شیخ ابو محمد سهل بن عبد الرحمن بن محمد سراج نیشابوری زاهد

ابو محمد، از مشایخ شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده و شیخ به عنوان قرائت از وی روایت می کرده است. سالی که ابو محمد وارد ری شد، منتجب الدین به ملاقات او رفت و به اخذ اجازه نایل آمد.

به طوری که از یکی از سندهای اربعین شیخ منتجب الدین به دست می آید، ابو محمد از ابو علی اسماعیل بن عبد الله خشاب، ابن محمد بن موسی بن فضل بن شاذان صیرفی، از محمد بن عبد الله صفار، از محمد بن موسی در بغداد، از عمر بن عبد الله ریاحی، از معسس بن سلیمان، از پدرش از منصور بن معمر، از ربیع بن خراش، از عمران بن حصین، از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت می کرده است.

در عین حالی که ابو محمد، از مشایخ منتجب الدین بوده است، نام و

نشان او را در کتاب فهرست نیاورده، و ممکن است از مشایخ عامه او بوده باشد.

سید سلطان صدر بن غیاث الدین محمد رضوی

معظم له، فاضلی عالم و سراینده بود. از آثار او رساله ای به پارسی در علم عروض و قافیه می باشد که من آن رساله را در مشهد الرضا علیه السلام دیده ام و از روزگار او اطلاعی ندارم.

ملا سلطان محمود بن غلام علی طبسی مشهدی

وی، در روزگار ما به فقاقت و دانایی شهرت داشته، و در علوم غریبه ماهر بوده است.

در عین حال از همتی بالا - برخوردار نبوده است سید شاه میرزا قاینی ساکن مشهد مقدس رضوی، با وی به منازعه و جدال پرداخت تا به آنجا که در نکوهش او طریق افراط پیمود و به کفر و نجاست او فتوا داد و گفتار خویش را مبنی بر کفر و زندقه او، در محضر جمعی از علما و طلاب، کتبا به اثبات و امضا رساند و این عمل از آن سید نسبت به وی غریب و بی سابقه بود. خدا از هر دوی آن ها درگذرد و از گناه آنان چشم پوشی فرماید.

شیخ معاصر در امل الآمل ۳۱۶/۲ در باب میم می نویسد: مولانا سلطان محمود بن غلام علی طبسی، فاضلی فقیه و عارف به علوم عربیت و جلیل القدر از معاصران بوده است.

طبسی در مشهد مقدس، به منصب قضاوت مستقر بود.

از آثار او مختصر شرح نهج البلاغه ابن ابی حدید است، که به تلخیص آن اقدام کرده است و دیگر رساله ای در اثبات رجعت و نیز رساله ای در علم

مؤلف گوید: بهتر آن بود که شیخ معاصر، نام و نشان او را در باب سین ایراد می نمود چنان که ما شرح حال او را در باب سین متذکر شدیم برای اینکه سلطان جزء نام او بوده است و اسم مرکب می باشد (۱).

و رساله رجعتش را در مشهد مقدس به زبان پارسی، و بنا به پیشنهاد میرزا ابراهیم متولی و پیش از آنکه وی بدان منصب برقرار گردد، تألیف کرده است و بیرون از فایده هایی نیست.

ص: ۶۵۹

۱ - ۱) - علامه نوری قدس سره در فیض القدسی ذیل شاگردان مجلسی می نویسد: المولی الفاضل الصالح المتوقد الزکی الالمعی مولانا محمود طبسی کتاب تهذیب را نزد مجلسی قرائت کرده، و مجلسی وی را بدانچه یاد کردیم ستوده است و در چهاردهم ماه جمادی الاولی سال ۱۰۹۶ به وی اجازه داده است و به دنبال آن آنچه را که در این کتاب از مؤلف امل ترجمه کردیم ایراد نموده است فوائد الرضویه ج ۲ باب میم می نویسد: محمود بن غلام علی طبسی، فاضلی فقیه و جلیل القدرش و عارف به عربیت و از شاگردان علامه مجلسی و معاصر با شیخ حر عاملی بوده، و شیخ اجل اکمل احمد بن عبد السلام بحرانی در شیراز به وی اجازه داده و از او ستایش کرده است و من صورت همان اجازه را به خط بعض علمای همان زمان دیده ام و تاریخ آن هفتم ذیحجه سال ۱۰۵۹ هجری است و شیخ احمد از شیخ محمد حرفوشی و شیخ محمد نواده شهید ثانی و ملا محمد امین استرآبادی و ملا حسنعلی شوشتری اجازه داشته است و من صورت این اجازات را به خط بعضی از علما در مشهد مقدس رضوی دیده ام و یک مجلد از تهذیب را که ملا محمود آن را در نزد مجلسی قرائت کرده بود، نزد من موجود است و مجلسی در آخر آن به خط شریف خویش به وی اجازه داده است و تاریخ آن سال ۱۱۰۹ هجری بوده است این جانب گوید این تاریخ با تاریخی که علامه نوری نقل کرده، متفاوت است و ممکن است اجازه دیگری پس از سیزده سال به وی داده باشد. محدث قمی رحمه الله در آخر شرح حال او می نویسد: از مواهب الهیه بر این داعی آنکه روزی فرمود مرا یک جلد از قواعد علامه و یک جز از مدارک به خط این بزرگوار و خطش بسیار نیکو و شیرین است رحمه الله و رضوانه علیه پایان. به راستی با بزرگداشتی که این عده از علما از ملا سلطان محمود نموده اند تکفیر سید قائنی نسبت به او بسی ناستوده بوده است کما این مؤلف ریاض [۱] تکفیر او را نسبت به ملا محمود بی سابقه نگاشته است، خدا دانا است - م.

خدای را سپاس که با کمی بضاعت علمی موفق شدم جلد دوم ریاض العلماء را به پارسی برگردانم و آرزومندم خدای متعال از توجهات ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین این ناتوان را برای ترجمه مجلدات دیگر آن موفق بدارد.

لیله دوشنبه ششم ماه رجب سال ۱۴۰۶ هجری و انا الحقیقیر محمّد باقر ساعدی.

ص: ۶۶۰

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه

اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

